

नमो अरिहंताशं
नमो सिद्धाशं
नमो आयरियाशं
नमो उवज्जायाशं
नमो लेखे सव्व साहुशं
असो पंय नमुक्कारो
सव्व पावप्पाशासशो
मंगलाशं य सव्वेसिं
पढमं उवर्धं मंगलं

જિનાગમ પ્રકાશન યોજના

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી ઘાંસીલાલજી મહારાજ સાહેબ
કૃત વ્યાખ્યા સહિત

DVD No. 2
(Gujarati Edition)

:: યોજનાના આયોજક ::

શ્રી ચંદ્ર પી. દોશી - પીએચ.ડી.

website : www.jainagam.com

SHRI PRAGNAPANA SUTRA

PART : 03

श्री प्रज्ञापना सूत्र : भाग- 03

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-
विरचितया प्रमेयबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं
हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्

॥ श्री-प्रज्ञापनासूत्रम् ॥

(तृतीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी महाराजः

प्रकाशकः

दामनगरनिवासि-श्रेष्ठिश्रीजगजीवनदास रतनशीभाई
प्रदत्त-द्रव्यसाहाय्येन
अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखःश्रेष्ठि-
श्रीशान्तिलाल मङ्गलदासभाई-महोदयः
मु० राजकोट

प्रथम-आवृत्तिः
प्रति १२००

वीर-संवत्
२५०३

विक्रम-संवत्
२०३३

ईसवीसन्
१९७७

मूल्यम्-रु० ४०-००

સ્વાધ્યાય માટે ખાસ સૂચના

- (૧) આ સૂત્રના મૂલપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે તથા ચોથા પ્રહરે કરાય છે.
- (૨) પ્રાતઃઉષાકાળ, સન્ધ્યાકાળ, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિમાં બે-બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) વંચાય નહીં, સૂર્યોદયથી પહેલાં ૨૪ મિનિટ અને સૂર્યોદયથી પછી ૨૪ મિનિટ એમ બે ઘડી સર્વત્ર સમજવું.
- (૩) માસિક ધર્મવાળાં સ્ત્રીથી વંચાય નહીં તેમજ તેની સામે પણ વંચાય નહીં. જ્યાં આ સ્ત્રીઓ ન હોય તે ઓરડામાં બેસીને વાંચી શકાય.
- (૪) નીચે લખેલા ૩૨ અસ્વાધ્યાય પ્રસંગે વંચાય નહીં.
 - (૧) આકાશ સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય કાલ.
 - (૧) ઉલ્કાપાત—મોટા તારા ખરે ત્યારે ૧ પ્રહર (ત્રણ કલાક સ્વાધ્યાય ન થાય.)
 - (૨) દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં અતિશય લાલવર્ણ હોય અથવા કોઈ દિશામાં મોટી આગ લગી હોય તો સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૩) ગર્જરવ—વાદળાંનો ભયંકર ગર્જરવ સંભળાય. ગાજવીજ ઘણી જણાય તો ૨ પ્રહર (૯ કલાક) સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૪) નિર્ધાત—આકાશમાં કોઈ વ્યંતરાદિ દેવકૃત ઘોરગર્જના થઈ હોય, અથવા વાદળો સાથે વીજળીના કડાકા બોલે ત્યારે આઠ પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૫) વિદ્યુત—વિજળી ચમકવા પર એક પ્રહર સ્વાધ્યાય ન થા.
 - (૬) યૂપક—શુક્લપક્ષની એકમ, બીજ અને ત્રીજના દિવસે સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રપ્રભા મળે તો તેને યૂપક કહેવાય. આ પ્રમાણે યૂપક હોય ત્યારે રાત્રિમાં પ્રથમા ૧ પ્રહર સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૭) યક્ષાદીપ્ત—કોઈ દિશામાં વીજળી ચમકવા જેવો જે પ્રકાશ થાય તેને યક્ષાદીપ્ત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૮) દ્યુમિક કૃષ્ણ—કારતકથી મહા માસ સુધી ધૂમાડાના રંગની જે સૂક્ષ્મ જલ જેવી ધૂમ્મસ પડે છે તેને ધૂમિકાકૃષ્ણ કહેવાય છે. તેવી ધૂમ્મસ હોય ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૯) મહિકાશ્વેત—શીતકાળમાં શ્વેતવર્ણવાળી સૂક્ષ્મ જલરૂપી જે ધુમ્મસ પડે છે. તે મહિકાશ્વેત છે ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૧૦) રજઉદ્ઘાત—ચારે દિશામાં પવનથી બહુ ધૂળ ઉડે. અને સૂર્ય ઢંકાઈ જાય. તે રજઉદ્ઘાત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨) ઔદારિક શરીર સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય

(૧૧-૧૨-૧૩) હાડકાં-માંસ અને રૂધિર આ ત્રણ વસ્તુ અગ્નિથી સર્વથા બળી ન જાય, પાણીથી ધોવાઈ ન જાય અને સામે દેખાય તો ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો. કૂટેલું ઈંડુ હોય તો અસ્વાધ્યાય.

(૧૪) મળ-મૂત્ર—સામે દેખાય, તેની દુર્ગન્ધ આવે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય.

(૧૫) સ્મશાન—આ ભૂમિની ચારે બાજુ ૧૦૦/૧૦૦ હાથ અસ્વાધ્યાય.

(૧૬) ચંદ્રગ્રહણ—જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૭) સૂર્યગ્રહણ—જ્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૬ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૮) રાજવ્યુદ્ગત—નજીકની ભૂમિમાં રાજાઓની પરસ્પર લડાઈ થતી હોય ત્યારે, તથા લડાઈ શાન્ત થયા પછી ૧ દિવસ-રાત સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૧૯) પતન—કોઈ મોટા રાજાનું અથવા રાષ્ટ્રપુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો નહીં તથા નવાની નિમણુંક ન થાય ત્યાં સુધી ઊંચા અવાજે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૦) ઔદારિક શરીર—ઉપાશ્રયની અંદર અથવા ૧૦૦-૧૦૦ હાથ સુધી ભૂમિ ઉપર બહાર પંચેન્દ્રિયજીવનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે નિર્જીવ શરીર હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૧થી ૨૮) ચારે મહોત્સવ અને ચાર પ્રતિપદા—આષાઢ પૂર્ણિમા, (ભૂતમહોત્સવ), આસો પૂર્ણિમા (ઈન્દ્ર મહોત્સવ), કાર્તિક પૂર્ણિમા (સ્કંધ મહોત્સવ), ચૈત્ર પૂર્ણિમા (યક્ષમહોત્સવ, આ ચાર મહોત્સવની પૂર્ણિમાઓ તથા તે ચાર પછીની કૃષ્ણપક્ષની ચાર પ્રતિપદા (એકમ) એમ આઠ દિવસ સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૯થી ૩૦) પ્રાતઃકાલે અને સન્ધ્યાકાળે દિશાઓ લાલકલરની રહે ત્યાં સુધી અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પૂર્વે અને પછી એક-એક ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૩૧થી ૩૨) મધ્ય દિવસ અને મધ્ય રાત્રિએ આગળ-પાછળ એક-એક ઘડી એમ બે ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

ઉપરોક્ત અસ્વાધ્યાય માટેના નિયમો મૂલપાઠના અસ્વાધ્યાય માટે છે. ગુજરાતી આદિ ભાષાંતર માટે આ નિયમો નથી. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે. તેથી આવા આવા વિકટ પ્રસંગોમાં ગુરુની અથવા વડીલની ઈચ્છાને આજ્ઞાને જ વધારે અનુસરવાનો ભાવ રાખવો.

स्वाध्याय के प्रमुख नियम

- (१) इस सूत्र के मूल पाठ का स्वाध्याय दिन और रात्री के प्रथम प्रहर तथा चौथे प्रहर में किया जाता है ।
- (२) प्रातः ऊषा-काल, सन्ध्याकाल, मध्याह्न और मध्य रात्री में दो-दो घड़ी (४८ मिनट) स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, सूर्योदय से पहले २४ मिनट और सूर्योदय के बाद २४ मिनट, इस प्रकार दो घड़ी सभी जगह समझना चाहिए ।
- (३) मासिक धर्मवाली स्त्रियों को स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, इसी प्रकार उनके सामने बैठकर भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, जहाँ ये स्त्रियाँ न हों उस स्थान या कक्ष में बैठकर स्वाध्याय किया जा सकता है ।
- (४) नीचे लिखे हुए ३२ अस्वाध्याय-प्रसंगों में वाँचना नहीं चाहिए—

(१) आकाश सम्बन्धी १० अस्वाध्यायकाल

- (१) **उल्कापात**—बड़ा तारा टूटे उस समय १ प्रहर (तीन घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२) **दिग्दाह**—किसी दिशा में अधिक लाल रंग हो अथवा किसी दिशा में आग लगी हो तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (३) **गर्जांश्व**—बादलों की भयंकर गडगडाहट की आवाज सुनाई देती हो, बिजली अधिक होती हो तो २ प्रहर (छ घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (४) **निर्घात**—आकाश में कोई व्यन्तरादि देवकृत घोर गर्जना हुई हो अथवा बादलों के साथ बिजली के कडाके की आवाज हो तब आठ प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (५) **विद्युत्**—बिजली चमकने पर एक प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (६) **यूपक**—शुक्ल-पक्ष की प्रथमा, द्वितीया और तृतीया के दिनों में सन्ध्या की प्रभा और चन्द्रप्रभा का मिलान हो तो उसे यूपक कहा जाता है । इस प्रकार यूपक हो उस समय रात्री में प्रथमा १ प्रहर स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (७) **यक्षादीप्त**—यदि किसी दिशा में बिजली चमकने जैसा प्रकाश हो तो उसे यक्षादीप्त कहते हैं, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (८) **धूमिका कृष्ण**—कार्तिक से माघ मास तक धूँए के रंग की तरह सूक्ष्म जल के जैसी धूमस (कोहरा) पड़ता है उसे धूमिका कृष्ण कहा जाता है इस प्रकार की धूमस हो उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

- (९) **महिकाश्वेत**—शीतकाल में श्वेत वर्णवाली सूक्ष्म जलरूपी जो धूमस पड़ती है वह महिकाश्वेत कहलाती है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१०) **रजोद्घात**—चारों दिशाओं में तेज हवा के साथ बहुत धूल उड़ती हो और सूर्य ढँक गया हो तो रजोद्घात कहलाता है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२) ऐतिहासिक शरीर सम्बन्धी १० अस्वाध्याय—

- (११,१२,१३) हाड-मांस और रुधिर ये तीन वस्तुएँ जब-तक अग्नि से सर्वथा जल न जाएँ, पानी से धुल न जाएँ और यदि सामने दिखाई दें तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए । फूट हुआ अण्डा भी हो तो भी अस्वाध्याय होता है ।
- (१४) **मल-मूत्र**—सामने दिखाई हेता हो, उसकी दुर्गन्ध आती हो तब-तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१५) **श्मशान**—इस भूमि के चारों तरफ १००-१०० हाथ तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१६) **चन्द्रग्रहण**—जब चन्द्रग्रहण होता है तब जघन्य से ८ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १२ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१७) **सूर्यग्रहण**—जब सूर्यग्रहण हो तब जघन्य से १२ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १६ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१८) **राजव्युद्गत**—नजदीक की भूमि पर राजाओं की परस्पर लड़ाई चलती हो, उस समय तथा लड़ाई शान्त होने के बाद एक दिन-रात तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१९) **पतन**—कोई बड़े राजा का अथवा राष्ट्रपुरुष का देहान्त हुआ हो तो अग्निसंस्कार न हो तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए तथा उसके स्थान पर जब तक दूसरे व्यक्ति की नई नियुक्ति न हो तब तक ऊंची आवाज में स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२०) **औदारिक शरीर**—उपाश्रय के अन्दर अथवा १००-१०० हाथ तक भूमि पर उपाश्रय के बाहर भी पञ्चेन्द्रिय जीव का मृत शरीर पड़ा हो तो जब तक वह निर्जीव शरीर वहाँ पड़ा रहे तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२१ से २८) **चार महोत्सव और चार प्रतिपदा**—आषाढी पूर्णिमा (भूत महोत्सव), आसो पूर्णिमा (इन्द्रिय महोत्सव), कार्तिक पूर्णिमा (स्कन्ध महोत्सव), चैत्र पूर्णिमा (यक्ष महोत्सव) इन चार महोत्सवों की पूर्णिमाओं तथा उससे पीछे की चार, कृष्ण पक्ष की चार प्रतिपदा (ऐकम) इस प्रकार आठ दिनों तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२९ से ३०) प्रातःकाल और सन्ध्याकाल में दिशाएँ लाल रंग की दिखाई दें तब तक अर्थात् सूर्योदय और सूर्यास्त के पहले और बाद में एक-एक घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(३१ से ३२) मध्य दिवस और मध्य रात्री के आगे-पीछे एक-एक घड़ी इस प्रकार दो घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

उपरोक्त अस्वाध्याय सम्बन्धी नियम मूल पाठ के अस्वाध्याय हेतु हैं, गुजराती आदि भाषान्तर हेतु ये नियम नहीं है । विनय ही धर्म का मूल है तथा ऐसे विकट प्रसंगों में गुरु की अथवा बड़ों की इच्छा एवं आज्ञाओं का अधिक पालन करने का भाव रखना चाहिए ।

विषयानुक्रमशिका

अनु.	विषय	पाना नं
सातवां उच्छ्वासपट		
१	नैरयिकाटिकों के उच्छ्वासनिःश्वासका निरूपण	१
आठवां संज्ञापट		
२	संज्ञापटका निरूपण	१२
नववां योनिपट		
३	योनिपटका निरूपण	१८
४	योनि विशेषका निरूपण	२४
५	मनुष्ययोनिविशेष का निरूपण	२८
दसवां यरमायरमपट		
६	यरमायरमत्वका निरूपण	३०
७	यरमायरमाटि के अल्पध्रुत्वका निरूपण	३४
८	अलोड आटि के यरमायरम के अल्प ध्रुत्व का निरूपण	३६
९	परमाधु आटि के यरमायरमत्व का निरूपण	४०
१०	द्विप्रदेशी स्कंध के यरमायरमत्वका निरूपण	४३
११	संस्थानका निरूपण	६२
१२	श्रुवाटि के यरमायरमका निरूपण	७३
ग्यारहवां लाषापट		
१३	लाषापटका निरूपण	८३
१४	वचनविशेषका निरूपण	८७

अनु.	विषय	पाना नं
१५	भाषाके डारशाटिका निरुपाशा	१०४
१६	शुव के भाषकपनेका कथन	११३
१७	भाषा ञत भाषा के प्रकार का कथन	११६
१८	भाषा द्रव्यग्रहशा का निरुपाशा	११८
१९	नैरयिकों के भाषाद्रव्य ग्रहशाका निरुपाशा	१३८
२०	भाषा द्रव्य के निसर्जन का निरुपाशा	१४१
२१	वयन के स्वरुप का निरुपाशा	१४४
२२	भाषा के भेदविशेष का कथन	१४६

आरहवां शरीर पद

२३	शरीर के प्रकारों का निरुपाशा	१४८
२४	औदारिकाटि शरीर विशेष का निरुपाशा	१५१
२५	नारकाटि कों के औदारिकाटिशरीरों का निरुपाशा	१५८
२६	असुरकुमार आटि कों के औदारिकाटि शरीर का निरुपाशा	१६२
२७	पृथ्वीकायिकाटि कों के औदारिकाटि शरीर का निरुपाशा	१६४
२८	प्रतर पूराशा का निरुपाशा	१६८

तेरहवां परिशामपद

२९	परिशामन के स्वरुप का निरुपाशा	१७८
३०	गति परिशामाटि का निरुपाशा	१८२
३१	अशुव परिशामका कथन	१८२

चौदहवां कषायपद

३२	कषायों के स्वरुपका कथन	१८७
३३	छोधकषाय के विशेषभेदों का कथन	२००

पंद्रहवां छन्दियपद

३४	विषयार्थ संग्रह	२०७
----	-----------------	-----

अनु.	विषय	पाना नं
३५	ईन्द्रियों के स्वरूप का इथन	२०८
३६	ईन्द्रियों के अवगाहनका निरूपण	२११
३७	नैरयिकादि के ईन्द्रिय आदि का निरूपण	२१५
३८	स्पृष्ट द्वार का निरूपण	२२३
३९	ईन्द्रियों के विषय परिभाषा का निरूपण	२२६
४०	अनगारादि विषयसंबंधी इथन	२२८
४१	प्रतिषिम्भ विषयक निरूपण	२३६
४२	अढतीन्द्रिय विषयक इथन का निरूपण	२३७

पंद्रहवे पटका दुसरा ईश

४३	दूसरे ईशार्थ संग्रह गाथा का निरूपण	२४४
४४	ईन्द्रियोपयय संबंधी इथन	२४६
४५	ईन्द्रिय के अवायादि का निरूपण	२५२
४६	ईन्द्रियादि का निरूपणम्	२५७
४७	भावेन्द्रिय का निरूपण	२८४

सोलहवां पट

४८	प्रयोगपरिभाषा का निरूपण	२८८
४९	शुव प्रयोग का निरूपण	२९३
५०	शुव प्रयोग में विडसंयोग का निरूपण	३०६
५१	शुव प्रयोग में यतुषु संयोग का निरूपण	३१४
५२	गतिप्रपात का निरूपण	३१८
५३	सिद्ध क्षेत्रोपपातादि का निरूपण	३२४

समाप्त

નેરચિકાદિકોં કે ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસકા નિરૂપાગ

સાતમું ઉચ્છ્વાસ પદ

શબ્દાર્થ—(નેરરૂપાણં મંતે ! કેવઙ્ કાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા) હે ભગવન્ ! નારક કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ લે છે તેમજ નિશ્વાસ લે છે ? (કસસંતિ વા નીસસંતિ વા ?) ઉચ્છ્વાસ અને નીશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! સતતં સંતયામેવ આણમંતિ વા, પાણમંતિ વા' કસસંતિ વા, નીસસંતિ વા ?) હે ગૌતમ ! સદા—સર્વાદા જ ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લેતા રહે છે

(અસુરકુમારાણં મંતે ! કેવઙ્ કાલસ્સ આણમંતિ વા, પાણમંતિ વા, કસસંતિ વા, નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ લે છે અને નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં સત્તપ્પં થોવાણં) હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય સાત સ્તોકમાં (અકોસેણં સાતિરેગસ્સ પવ્વસ્સ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા) ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક પક્ષમાં ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે.

(નાગકુમારાણં મંતે ! કેવઙ્ કાલસ્સ આણમંતિ વા, પાણમંતિ વા, કસસંતિ વા, નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! નાગકુમાર કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં સત્તપ્પં થોવાણં) હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય સાત સ્તોકમાં (અકોસેણં મુહુત્તપુહુત્તસ્સ) ઉત્કૃષ્ટ મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં (એવં જાવ થણિયકુમારાણં) એ જ પ્રકારે સ્તનિતકુમારો મુધી કહેવું જોઈએ.

(પુદાવિકોઙ્ગયાણં મંતે ! કેવઙ્ કાલસ્સ આણમંતિ વા, પાણમંતિ વા, જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! વેમાયાં આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ગૌતમ ! વિમાત્રા અનિયત કાળથી ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે (એવં જાવ મણૂસ્સા) એ જ પ્રકારે યાવત્ મનુષ્ય (વાણમંતરા જહા નાગકુમારા) વાન—વ્યન્તર નાગકુમારની સમાન

(જોહિસિયાણં મંતે ! કેવઙ્ કાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ—ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં મુહુત્તપુહુત્તસ્સ અકોસેણં વિ મુહુત્તપુહુત્તસ્સ) હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ પશુ મુહૂર્તપૃથક્ત્વ (જાવ નીસસંતિ) યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(વેમાણિયાણં મંતે ! કેવઙ્ કાલસ્સ આણમંતિયા, જાવ નીસસંતિ વા) હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવો કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં મુહુત્ત

પુહુત્તસ્સ ઉક્કોસેણં તેત્તીસાણ પક્કલાણં જાવ નીસસંતિ) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટથી તેત્તીસ પક્ષમાં નિશ્વાસ લે છે.

(સોહમ્મગદેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવે કેટલા કાળમાં શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ લે છે (ગોયમા ! જહ્ણેણં મુહુત્ત પુહુત્તસ્સ ઉક્કોસેણં દોહં પક્કલાણં જાવ નીસસંતિ) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટ યે પખવાડિયામાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(ઈસાણદેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! ઇશાન દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં સાતિરેગસ્સ મુહુત્તપુહુત્તસ્સ ઉક્કોસેણં સાતિરેગણં દોહં પક્કલાણં) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી સાતિરેક અર્થાત્ કંઠક વધારે મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટથી સાતિરેક યે પખવાડિયામાં (જાવ નીસસંતિ વા) યાવત્ નિશ્વાસ લે છે.

(સાંકુમારદેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! સનતકુમાર દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં દોહં પક્કલાણં, ઉક્કોસેણં સત્તહં પક્કલાણં) હે ગૌતમ ! જઘન્ય યે પક્ષોમાં ઉત્કૃષ્ટ સાત પક્ષોમાં (જાવ નીસસંતિ) યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(માહિંદગ દેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! માહિન્દ્ર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં સાહરેગં દોહં પક્કલાણં, ઉક્કોસેણં સાહરેગં સત્તહં જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! મહિન્દ્ર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ-નિશ્વાસ ઉચ્છ્વાસ લે છે (ગોયમા ! જહ્ણેણં સાહરેગં દોહં પક્કલાણં ઉક્કોસેણં સાહરેગં સત્તહં પક્કલાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાતિરેક યે પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક સાત પક્ષોમાં શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ લે છે.

(વંભલોગદેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! વ્રહ્મલોક કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં સત્તહં પક્કલાણં ઉક્કોસેણં દસણં; જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત પક્ષોમાં ઉત્કૃષ્ટ દસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(લંતગદેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસ્સ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ગૌતમ ! લાન્તક દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ શ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં દસણં પક્કલાણં ઉક્કો સેણં ચડદસણં પક્કલાણં જાવ નીસસંતિ) હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ચૌદ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(મહાસુક્ર દેવાણં મંતે ! કેવઙ્કાલસ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ ?) હે ભગવન્ ! મહાશુક્ર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જવણેણં ચડ્ડસણ્ પક્ષાણં, ઉક્કોસેણં સત્તરસણ્ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ) હે ગૌતમ ! જ્ઘન્ય ચૌદ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ સત્તર પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(સહસ્તારગ દેવાણં મંતે ! કેવઙ્કાલસ આણમંતિ વા જાવ નીસસંતિ વા) હે ભગવન્ ! સહસ્તાર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં ઉચ્ચવાસ યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં સત્તરસણ્ પક્ષાણં ઉક્કોસેણં અઢારસણ્ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ) હે ગૌતમ ! જ્ઘન્ય સત્તર પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ અઢાર પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(આણયદેવાણં મંતે ! કેવઙ્કાલસ આણમંતિ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! આનત કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (ગોયમા ! જહ્ણેણં અઢારસણ્ પક્ષાણં, ઉક્કોસેણં ંગૂણવીસાણ પક્ષાણં, જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જ્ઘન્ય અઢાર પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ંગૂણવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(પાણયદેવાણં મંતે ! કેવઙ્કાલસ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! પ્રાણુત કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (ગોયમા ! જહ્ણેણં ંગૂણવીસાણ પક્ષાણં ઉક્કોસેણં વીસાણ પક્ષાણં) હે ગૌતમ ! જ્ઘન્ય ંગૂણવીસ પક્ષોમાં ઉત્કૃષ્ટ વીસ પક્ષોમાં (જાવ નીસસંતિ) યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(આરણદેવાણં મંતે ! કેવઙ્કાલસ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! આરણુ કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં વીસાણ પક્ષાણં, ઉક્કોસેણં ંગૂણવીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ ?) હે ગૌતમ ! જ્ઘન્ય વીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ંકવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(અચ્ચુયદેવાણં કેવઙ્કાલસ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! અચ્ચુત કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં ંગૂણવીસાણ પક્ષાણં, જાવ ઉક્કોસેણં વાવીસાણ પક્ષાણ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ગૌતમ ! જ્ઘન્ય ંકવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ આવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(હિટ્ઠિમહિટ્ઠિમગેવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવઙ્કાલસ જાવ નીસસંતિ વા) અધસ્તન અધસ્તન ંવેયકના દેવ, હે ભગવન્ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં

બાવીસાણ પક્ષાણ, ઉક્કોસેણં તેવીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય
આવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ તેવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(હિદ્દિમમજ્જિમગેવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવદ્વયકાલસ્સ જાવ નીમસંતિ વા ?) હે ભગવન્ !
અધસ્તન મધ્યમ ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં
તેવીસાણ પક્ષાણં, ઉક્કોસેણં ચચ્ચવીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય
તેવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે.

(હિદ્દિમઉવરિમગેવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવદ્વયકાલસ્સ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ !
અધસ્તન ઉપરિતન ઐવેયક દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (ગોયમા ! જહ્ણેણં
ચચ્ચવીસાણ પક્ષાણં, ઉક્કોસેણં, પળવીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય
ચોવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ પચીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(મજ્જિમહિદ્દિમગેવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવદ્વયકાલસ્સ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ !
મધ્યમ અધસ્તન ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (ગોયમા ! જહ્ણેણં
પળવીસાણ પક્ષાણં ઉક્કોસેણં છચ્ચવીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ) હે ગૌતમ જ્ઞાન્યથી પચ્ચીસ
પક્ષોમાં અને ઉત્કૃષ્ટથી છબ્બીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે.

(મજ્જિમમજ્જિમગેવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવદ્વયકાલસ્સ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ !
મધ્યમ-મધ્યમ ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્ણેણં
છચ્ચવીસાણ પક્ષાણં, ઉક્કોસેણં, સત્તાવીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય
છવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ સત્તાવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(મજ્જિમઉવરિમગેવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવદ્વયકાલસ્સ જાવ નીસસંતિ વા) મધ્યમ ઉપરિ-
તન ઐવેયકના દેવ ભગવન્ ! કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (ગોયમા ! જહ્ણેણં
સત્તાવીસાણ પક્ષાણં, ઉક્કોસેણં અટ્ટાવીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય
સત્તાવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ અઠાવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(ઉવરિમહેદ્દિમગેવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવદ્વયકાલસ્સ જાવ નીસસંતિ વા) હે ભગવન્ !
ઉપરિતન-અધસ્તન ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ-

ળ્લેણં અઢ્ઢાવીસાણ પક્ષાણં, ઁક્કોસેણં ઁગૂણતીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ !
જઢ્ઢન્ય અઠાવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ઁગણત્રીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(ઁવરિમઢ્ઢિહ્મમગૌવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસસ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ !
ઉપરિતન મધ્યમ ઁપેયકઢ્ઢા દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્લ્લેણં
ઁગૂણતીસાણ પક્ષાણં, ઁક્કોસેણં તીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જઢ્ઢન્ય
ઁગણત્રીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ તીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(ઁવરિમઁવરિમગૌવિજ્જગદેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસસ જાવ નીસસંતિ વા) હે ભગવન્ !
ઉપરિતન-ઉપરિતન ઁપેયક દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્લ્લેણં
તીસાણ પક્ષાણં, ઁક્કોસેણં, ઁક્કતીસાણ પક્ષાણં, જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જઢ્ઢન્ય
તીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ઁકત્રીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(વિજયવેજયન્તજર્યંતઅપરાજિતવિમાણેસુ દેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસસ જાવ નીસસંતિ વા ?)
હે ભગવન્ ! વિન્ય, વૈન્યન્ત, જન્યન્ત અને અપરાજિત વિમાનાના દેવ કેટલા કાળમાં
યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! જહ્લ્લેણં ઁક્કતીસાણ પક્ષાણં ઁક્કોસેણં તેત્તીસાણ પક્ષાણં
જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! જઢ્ઢન્ય ઁકત્રીસ પક્ષોમાં ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષોમાં
યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(સવ્વઢ્ઢસિદ્ધદેવાણં મંતે ! કેવહ્મકાલસસ જાવ નીસસંતિ વા ?) હે ભગવન્ ! સર્વાર્થ
સિદ્ધ વિમાનાના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (ગોયમા ! અજહ્લ્લેણમણુ-
ક્કોસેણં તેત્તીસાણ પક્ષાણં જાવ નીસસંતિ વા) હે ગૌતમ ! અજઢ્ઢન્ય અનુષ્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષોમાં
યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (હ્મ હ્મ પળ્લવળ્લાણ સત્તમં ઁસાસપયં સમત્તં) ઁ પ્રકારે પ્રજ્ઞાપનામાં
સાતમું ઉચ્છ્વાસ પઢ સમામ્ ॥

ટીકાર્થ-પહેલા પ્રાણિયોના ઉપયાત, વિરહુ આદિની પ્રજ્ઞા કરાઈ છે, હવે જે પ્રાણી
નારક આદિ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયા છે અને પ્રાણાપાન પર્યાયિથી પર્યાય છે તેઓ કેટલા
કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે, ઁ પ્રજ્ઞાપણ કરાય છે

અનુ પ્રાણને, ધાતુથી આડુ ઉપસર્ગ લાગતાં 'આનન્તિ' રૂપ બને છે 'પ્ર' ઉપસર્ગ અધિક લાગતા "પ્રાણુન્તિ" રૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'ક્રિયત્ કાલસ્ય' એ પઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ પંચમી અથવા તૃતીયાના અર્થમાં થયો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે :—હે ભગવન્ નારક જીવ કેટલા કાળથી અથવા કેટલા કાળમાં શ્વાસ લે છે, અને નિશ્વાસ મૂકે છે અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસ લે છે અને નિશ્વાસ મૂકે છે ? અહીં 'આનન્તિ' અને પ્રાણુન્તિ, આ બંને ક્રિયાપદોના અને 'ઉચ્છ્વસન્તિ' તથા 'નિશ્વસન્તિ' અને 'પ્રાણુન્તિ' નો અર્થ અનંતરમાં સ્ફુરતિ થનારી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ ક્રિયા છે અને 'ઉચ્છ્વસન્તિ' તથા 'નિશ્વસન્તિ' પદોથી બહાર થનારી ક્રિયા સમજવી જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે :—હે ગૌતમ ! નારક જીવ સદા—સર્વદા નિરંતર સતત ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લેતા રહે છે. નારક જીવ અતીવ દુઃખી થાય છે, એ કારણે નિરંતર તેમના ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ ચાલુ રહે છે. એક પણ સમયનુ વચમાં વ્યવધાન નથી થતું આ પ્રકરણમાં 'આનન્તિ' પદનો વારંવાર પ્રયોગ કરીને શિષ્યના વચનના પ્રતિ આદર પ્રદર્શિત કરેલો છે, કેમકે જે શિષ્યોના વચનોનો ગુરુ દ્વારા આદર કરાય છે, તેમને સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે શિષ્યોના વચન પણ આદેય સમજાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ અસુરકુમાર કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાતસ્તોકોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ કાંઈક વિશેષ એક પખવાડિયામાં ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે તાત્પર્ય એ છે કે જલ્દીથી જલ્દી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે તો સાત સ્તોકોના અનંતર અને લાંબાથી લાંબામાં ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ લે તો કાંઈક સમય અધિક એક પક્ષમાં ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ લે છે. દેવોમાં ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસનો નિયમ આ છે કે જે દેવની આયુ જેટલા સાગરોપમની હોય છે, તેટલા જ પખવાડિયામાં ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ લે છે અસુરકુમારોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કાંઈક વિશેષ એક સાગરોપમની છે, તેથીજ ઉક્ત નિયમના અનુસાર કાંઈક અધિક એક પક્ષમાં તે ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ લે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! નાગકુમાર કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત સ્તોકોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અર્થાત્ એ મુહૂર્તથી લઈને નવમુહૂર્તના અનંતર ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ લે છે. નાગકુમારોની સમાનજ સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિકકુમાર, પવનકુમાર અને સ્તનિતકુમાર પણ જઘન્ય સાત સ્તોકોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ કેટલા સમય પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! વિમાત્રા—વિષમમાત્રાંથી તેઓ ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ લે છે અર્થાત્ તેમના ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસના વિરહનો કોઈ કાળ નિયત નથી. પૃથ્વીકાયિકોની જેમ

મનુષ્યો સુધી સમજી લેવા જોઈએ, અર્થાત્ અપ્કાયિક, તેજઃકાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, તિયંચ અને મનુષ્યમાં બધા વિમાત્રાથી જ ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે.

વાનવ્યન્તરના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ નાગકુમારોની સમાન સમજી લેવા જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! જ્યોતિષક દેવ કેટલા કાળના પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ નુ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જ્યોતિષકદેવ જઘન્ય મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટ પશુ મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. દેવોમાં જે દેવ જેટલા અધિક આયુવાળા હોય છે, તે તેટલા જ અધિક સુખી હોય છે અને જે જેટલા વધારે સુખી હોય છે, તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસના વિરહના કાળ એટલો જ અધિક હોય છે, કેમકે ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસની ક્રિયા દુઃખ રૂપ છે. એ રીતે જેમ જેમ આયુના સાગરોપમની વૃદ્ધિ થાય છે. તેટલા તેટલા શ્વાસોચ્છ્વાસ વિરહના પક્ષોમાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે.

આ અભિપ્રાયથી શ્રી ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવ કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પખવાડીયામાં વૈમાનિક દેવ ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે, કેમકે વૈમાનિકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમની છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસના વિરહનો કાળ પણ તેત્રીસ પક્ષકહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ બે પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. સૌધર્મ કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાળ બે પક્ષ કહ્યો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! ઇશાન કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાતિરેક અર્થાત્ ક્રિયાત્ અધિક મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક બે પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. ઇશાન કલ્પના દેવોનું આયુ સાતિરેક બે સાગરોપમનું છે, તેથી તંમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાલ સાતિરેક બે પક્ષ કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! સનત્કમાર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં અર્થાત્

કેટલા કાળના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-કુ ગૌતમ ! જઘન્ય યે પક્ષોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સાત પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. સનત્કુમાર દેવોનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સાત સાગરોપમનું કહ્યું છે. તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ સાત પક્ષનો કહ્યો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! માહેન્દ્ર કલ્પના દેવ કેટલા સમય પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાતિરેક યે પક્ષોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક સાત પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ સાતિરેક સાત પક્ષોનું છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહકાળ પણ સાતિરેક સાત પક્ષ કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! પ્રહલોક કલ્પના દેવ કેટલા પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ દશ પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. પ્રહલોક કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાલ દશ પક્ષોનો કહેલા છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! લાન્તક કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ પક્ષોના અને ઉત્કૃષ્ટ ચૌદ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. લાન્તક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસના વિરહનો કાળ ચૌદ પક્ષ કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! મહાશુક કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચૌદ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ સત્તર પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. મહાશુક કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સત્તર સાગરોપમની છે, એ કારણે એમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાલ પણ સત્તર સાગરોપમનો કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! સહસ્રાર કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ ! હે ગૌતમ ! જઘન્ય સત્તર પક્ષો પછી અને ઉત્કૃષ્ટ અઢાર પક્ષો પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. સહસ્રાર કલ્પોના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અઢાર સાગરોપમની છે. તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ અઢાર સાગરોપમ કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! આનત કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછીમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે.

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય અઢાર પક્ષોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ ઓગણીસ પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! પ્રાણુત કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય ઓગણીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટથી વીસ પક્ષોમાં પ્રાણુત કલ્પના દેવ ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. પ્રાણુત કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીસ સાગરોપમની છે. તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ સાગરોપમનો કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! આરણુ કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય વીસ પક્ષોમાં, અને ઉત્કૃષ્ટ એકવીસ પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. આરણુ કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એકવીસ સાગરોપમની છે. તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ પણ એક વીસ પક્ષનો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! અચ્યુત કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય એકવીસ અને ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. અચ્યુત કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાવીસ સાગરોપમની છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો કાળ પણ ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ પક્ષનો કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવાન્ ! અધસ્તન-અધસ્તનના અર્થાત્ નીચેના ત્રણુ ઐવેય-કોમાંથી બધાથી નીચેના ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય બાવીસ પક્ષોના પછી અને ઉત્કૃષ્ટ તેવીસ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. અધસ્તન ઐવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેવીસ સાગરોપમની છે. તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ તેવીસ પક્ષનો કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! અધસ્તન મધ્યમ અર્થાત્ નીચેવાળાઓમાં વચલા ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય ત્રેવીસ પક્ષોના પછી અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ પક્ષોના પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. અધસ્તન મધ્યમ ઐવેયક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુ) ચોવીસ સાગરોપમની છે. તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ ચોવીસ પક્ષ કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—અધસ્તન ઉપરિતન ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચોવીસ પક્ષોના અને ઉત્કૃષ્ટ પચીસ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. અધસ્તન ઉપરિતન ઐવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પચીસ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ પચીસ પક્ષોનો કહ્યો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! મધ્યમ અધસ્તન અર્થાત્ વચલા ત્રણ ઐવેયકોમાં બધાથી નીચેના ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય પચીસ પક્ષોના પછી, ઉત્કૃષ્ટ છવીસ પક્ષોના પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. મધ્યમાધસ્તન ઐવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છવીસ સાગરોપમની કહેલી છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો કાળ પણ છવીસ પક્ષોનો કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ મધ્યમ મધ્યમ ઐવેયક દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય છવીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સત્યાવીસ પક્ષ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. મધ્યમ મધ્યમ ઐવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સત્યાવીસ સાગરોપમની છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ ઉત્કૃષ્ટ સત્યાવીસ પક્ષોનો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! મધ્યમ ઉપરિતન ઐવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય સત્તાવીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અઠ્યાવીસ પક્ષના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. મધ્યમ ઉપરિતન ઐવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અઠ્યાવીસ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ અઠ્યાવીસ પક્ષોનો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ઉપરિતન અધસ્તન અર્થાત્ ઊપરના ત્રણમાંથી નીચેના ઐવેકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવન્ :—હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય અઠ્યાવીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ઓગણત્રીસ પક્ષના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. ઉપરિતન અધસ્તન ઐવેચક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઓગણત્રીસ સાગરોપમની છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ ઓગણત્રીસ પક્ષ કહ્યો છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—ઉપરિતન મધ્યમ ઐવેચકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! ઉપરિતન મધ્યમ ઐવેચકના દેવો જ્ઞાન્ય ઓગણત્રીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીસ પક્ષના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. ઉપરિતન મધ્યમ ઐવેચકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ સાગરોપમની છે તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ ત્રીસ પક્ષનો કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! ઉપરિતન ઉપરિતન ઐવેચકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય ત્રીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ એકત્રીસ પક્ષમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. ઉપરિતન ઉપરિતન ઐવેચકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એકત્રીસ સાગરોપમની છે તેથી તેમના શ્વાસોચ્છ્વાસનો સમય પણ ઉત્કૃષ્ટ એકત્રીસ પક્ષનો કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! વિજ્ય, વૈજ્યન્ત, જ્યન્ત અને અપરાજિત વિમાનોના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય એકત્રીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષો પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. વિજ્ય આદિ અનુત્તર વિમાનોના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુ) તેત્રીસ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષકહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટના ભેદોથી રહિત તેત્રીસ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની એક જ પ્રકારની તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે, તેથી જ ત્યાંના દેવોના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ તેત્રીસ પક્ષનો છે.

સાતમું ઉચ્છ્વાસ પદ સમાપ્ત

સંજ્ઞાપટકા નિરૂપણ

આઠમું સંજ્ઞા પદ

શબ્દાર્થ—(કઈનું મંતે ! સન્નાઓ પળ્ણત્તાઓ ?) હે ભગવન્ ! કેટલી સંજ્ઞાઓ કહી છે ? (ગોયમા ! દસ સન્નાઓ પળ્ણત્તાઓ) હે ગૌતમ ! દશ સંજ્ઞાઓ કહી છે (તં જહા) તેઓ આ રીતે (આહારસન્ના) આહાર સંજ્ઞા (ભયસન્ના) ભય સંજ્ઞા (મેહુણસન્ના) મૈથુન સંજ્ઞા (પરિગ્ગહસન્ના) પરિગ્રહ સંજ્ઞા (કોહસન્ના) કોધ સંજ્ઞા (માણસન્ના) માનસંજ્ઞા (માયાસન્ના) માયા સંજ્ઞા (લોહસન્ના) લોભ સંજ્ઞા (લોચસન્ના) લોક સંજ્ઞા (ઓઘસન્ના) ઓઘ સંજ્ઞા

(નેરઙ્ગયાળં મંતે ! કતિ સન્નાઓ પળ્ણત્તાઓ ?) હે ભગવન્ ! નારકોમાં કેટલી સંજ્ઞાઓ કહી છે ? (ગોયમા ! દસ સન્નાઓ પળ્ણત્તાઓ) હે ગૌતમ ! દશ સંજ્ઞાઓ કહી છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (આહારસન્ના જાવ ઓઘસન્ના) આહાર સંજ્ઞા યાવત્ ઓઘ સંજ્ઞા

(અસુરકુમારાણં મંતે ! કઈ સન્નાઓ પળ્ણત્તાઓ ?) હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોમાં કેટલી સંજ્ઞાઓ કહેલી છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (દસ સન્નાઓ પળ્ણત્તાઓ) દશ સંજ્ઞાઓ કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (આહારસન્ના જાવ આઘસન્ના ?) આહાર સંજ્ઞા યાવત્ ઓઘ સંજ્ઞા (એવં જાવ થણિયકુમારાણં) એજ પ્રકારે સ્તનિતકુમાર સુધી (એવં પુઠવિકાઙ્ગયાણં) એ પ્રમાણે પૃથ્વિકાયિકોમાં (જાવ વેમાણિયાણં નેયઞ્ચં) યાવત્ વૈમાનિકો સુધી બાણુવું ભેદ્યે

(નેરઙ્ગયાળં મંતે ! કિં આહારસન્નોવઝ્તા) હે ભગવન્ નારક શું આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત અર્થાત્ ઉપયોગવાળા થાય છે ? (ભયસન્નોવઝ્તા ?) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ? (મેહુણસન્નોવઝ્તા ?) મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ? (પરિગ્ગહસન્નોવઝ્તા ?) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થઈ ભય છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (ઓસન્નં કારણં પહુચ્ચ) પ્રાયઃ બાહ્ય કારણની અપેક્ષાએ (ભયસન્નોવઝ્તા) ભય સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા છે (સંતઙ્ગભાવં પહુચ્ચ) આંતરિક અનુભવની અપેક્ષાએ (આહારસન્નોવઝ્તા વિ જાવ પરિગ્ગહસન્નોવઝ્તા વિ) આહાર સંજ્ઞામાં પણ યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે

(એસિણં મંતે ! નેરઙ્ગયાળં આહારસન્નોવઝ્તાણં, ભયસન્નોવઝ્તાણં મેહુણસન્નોવઝ્તાણં, પરિમાહસન્નોવઝ્તાણ ય) હે ભગવન્ ! આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત, ભય સંજ્ઞામાં, ઉપયુક્ત, મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત, પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત, નારકોમાં (કયરે કયરેહિંતો) કેાણુ કોનાથી (અપ્પા વા વહુયા વા તુલ્લાવા વિસેસાહિયા વા) અલ્પ, ઘણા તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા ! સબ્બથોવા નેરઙ્ગયામેહુણસન્નોવઝ્તા) બધાથી ઓછા નારક મૈથુન સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા છે (આહારસન્નોવઝ્તા સંઘિજ્જગુણા) આહાર સંજ્ઞાના ઉપયોગ વાળા સંખ્યાત ગણા છે (પરિગ્ગહસન્નોવઝ્તા સંઘિજ્જગુણા) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત સંખ્યાત ગણા છે, (ભયસન્નોવઝ્તા સંઘિજ્જગુણા) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત સંખ્યાત ગણા છે

(તિરિક્કજોણિયાળં મંતે ! કિં આહારસન્નોવડત્તા, જાવ પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા ?) હે ભગવન્ ! તિર્યક્યોનિક શું આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત છે, યાવત્ પરિગ્ગહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ?

(ગોયમા ! ઓસન્નં કારણં પહુચ્ચ) હે ગૌતમ ! બહુલતાથી બાહ્ય કારણુની અપેક્ષા વડે (અહારસન્નોવડત્તા) આહાર સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા થાય છે (સંતત્તિમાયં પહુચ્ચ) આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ (આહારસન્નોવડત્તા વિ જાવ પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા વિ) આહાર સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે, યાવત્ પરિગ્ગહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે

(ણસિણં મંતે ! તિરિક્કજોણિયાળં આહારસન્નોવડત્તાળં જાવ પરિગ્ગહસન્નોવડત્તાળ ચ) હે ભગવન્ ! આ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત યાવત્ પરિગ્ગહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત તિર્યક્યોમાં (કયરે કયરે હિંતો) કોણુ કોનાથી (અપ્પા વા વહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયાવા ?) અદ્દપ, ઘણાં તુદ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (સન્વત્થોવા) બધાથી ઓછા (તિરિક્કજોણિયા) તિર્યક્યોનિક (પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા) પરિગ્ગહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે (મેહુણસન્નોવડત્તા સંઘિજ્જગુણા) મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (મયસન્નોવડત્તા સંઘિજ્જગુણા) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાતગણા છે (આહારસન્નોવડત્તા સંઘિજ્જગુણા) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે

(મણુસ્સાળં મંતે ! કિં આહારસન્નોવડત્તા જાવ પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા ?) હે ભગવન્ ! મનુબ્ધ શું આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે, યાવત્ પરિગ્ગહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ? (ગોયમા ! ઓસન્નં કારણં પહુચ્ચ હે ગૌતમ ! બહુલતાથી બાહ્યકારણુની અપેક્ષાએ (મેહુણસન્નોવડત્તા) મૈથુન સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા થાય છે (સંતત્તિમાયં પહુચ્ચ) આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ (આહારસન્નોવડત્તા વિ જાવ પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા વિ) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત પણ થાય છે, યાવત્ પરિગ્ગહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે

(ણસિણં મંતે ! મણુસ્સાળં આહારસન્નોવડત્તાળં જાવ પરિગ્ગહસન્નોવડત્તાળ ચ) હે ભગવન્ ! આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત યાવત્ પરિગ્ગહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત મનુબ્ધોમાં (કયરે કયરે હિંતો) કોણુ કોનાથી (અપ્પા વા વહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) અદ્દપ, ઘણાં, તુદ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા!) હે ગૌતમ ! (સઙ્વત્થીવા મળૂસા) બધાથી ઓછા મનુષ્ય (મયસન્નોવડત્તા) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા હોય છે (આહારસન્નોવડત્તા સંઘિજ્જ ગુણા) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા સંઘિજ્જગુણા) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (મેહુણસન્નોવડત્તા સંઘિજ્જગુણા) મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે

(દેવાણં મંતે ! કિં!) હે ભગવન્ ! શું દેવ (આહારસન્નોવડત્તા જાવ પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા ?) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા થાય છે? (ગોયમા ! ઓસન્નં કારણં પહુચ્ચ) હે ગૌતમ ! બહુજ્ઞતાથી બાહ્યકારણુનીઅપેક્ષાએ (પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા વિ) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે (સંતતિમાત્રં પહુચ્ચ) આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ (આહારસન્નોવડત્તા વિ જાવ પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા વિ) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે

(एएसिणं मंते ! देवाणं आहारसन्नोवडताणं जाव परिगगहसन्नोवडताण च) હે ભગવન્ ! આ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા દેવોમાંથી (કયરે કયરેહિંતો) કેણુ કેનાથી (અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા) અદ્વ, ઘણા, તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા!) હે ગૌતમ ! (સઙ્વત્થીવા દેવા) બધાથી ઓછા દેવો (આહારસન્નોવડત્તા) આહાર સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા છે (મયસન્નોવડત્તા સંઘિજ્જ ગુણા) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (મેહુણ સન્નોવડત્તા સંઘિજ્જગુણા) મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (પરિગ્ગહસન્નોવડત્તા સંઘિજ્જગુણા) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે

इति पणवणाए भगवईए अट्टमं सन्नापयं समत्तं

ભગવતી પ્રજ્ઞાપનામાં આઠમું સંજ્ઞા પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ— સાતમાં પદમાં ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી થનાર પ્રાણિયોના શ્વાસોચ્છવાસ ક્રિયાનું પ્રરૂપણ કરાયું છે, હવે આ આઠમાં પદમાં વેદનીય તેમજ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થનાર તથા જ્ઞાનાવરણીય તેમજ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખનાર આત્મપરિણામોને લઈને સંજ્ઞાની પ્રરૂપણા કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે:-હે ભગવન્ ! સંજ્ઞાઓ કેટલી કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન:-હે ગૌતમ ! સંજ્ઞાઓ દશ કહેલી છે :-તેઓ આ પ્રકારે છે (૧) આહાર સંજ્ઞા (૨) ભય સંજ્ઞા (૩) મૈથુન સંજ્ઞા (૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા (૫) ક્રોધ સંજ્ઞા (૬) માન સંજ્ઞા (૭) માયા સંજ્ઞા (૮) લોભ સંજ્ઞા (૯) લોક સંજ્ઞા (૧૦) ઓધ સંજ્ઞા

સંજ્ઞાનો અર્થ છે-સંજ્ઞાન આયોગ અર્થાત એક વિશેષ પ્રકારનો ઉપયોગ, ચેષ્ટા વિશેષ અગર પ્રયત્ન વિશેષ અથવા જેના દ્વારા જીવતું સંજ્ઞાન થાય છે, તેને સંજ્ઞા કહે છે. બન્નેમાંથી કોઈ પણ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારાય છતાં તેનો અર્થ નિકળે છે વેદનીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી તથા જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી આહાર આદિની પ્રાપ્તિ થવી તે સંજ્ઞા છે. તેના દશ ભેદ છે, જેમનો ઉલ્લેખ પહેલાં કરી દિધેલો છે. તેઓમાંથી ક્રુધા વેદનીય કર્મના ઉદયથી ત્રાસ આદિના આહારને માટે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની જે ક્રિયા થાય છે, તે આહાર સંજ્ઞા કહેવાય છે. કેમકે તે આભોગ રૂપ છે. એનાથી 'આ જીવ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેથી 'સંજ્ઞાયત્તે જીવોડયં અનયા, આ વ્યુત્પત્તિ પણ ઘટિત થઈ જાય છે.

એ રીતે ભય મોહનીયના ઉદયથી ભયભીત પ્રાણીના નયન તથા મુખમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય, કમ્પન થવું આદિ ક્રિયા ભય સંજ્ઞા છે. પુરૂષવેદના ઉદયથી સ્ત્રીની અભિલાષા, એજ પ્રકારે સ્ત્રીવેદના ઉદયથી પુરૂષની અભિલાષા થવી તથા નપુંસક વેદ કે તેના ઉદયથી બન્નેની અભિલાષા થવા રૂપ ક્રિયા મૈથુનસંજ્ઞા કહેવાય છે. લોભ મોહનીયના ઉદયથી સંસારના કારણોમાં આસક્તિ પૂર્વક સચિત્ત તેમજ અચિત્ત પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા પરિગ્રહ સંજ્ઞા છે. એજ પ્રકારે ક્રોધ મોહનીયના ઉદયથી કોપ (ગુસ્સો) રૂપ પરિણતિ થઈ તે ક્રોધ સંજ્ઞા છે. માન મોહનીયના ઉદયથી અહંકાર રૂપ દર્પ આદિની પરિણતિ થવી તે માન સંજ્ઞા છે. માયા મોહનીયના ઉદયથી અશુભ અધ્યવસાય પૂર્વક મિથ્યાભાષણ આદિ છલ પૂર્ણ ક્રિયા કરવી તે માયા સંજ્ઞા કહેવાય છે. લોભ મોહનીયના ઉદયથી લાલચુ બનીને સચિત્ત અને અચિત્ત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા થવી તે લોભ સંજ્ઞા છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી શબ્દ આદિના અર્થ વિશેષને જાણવાની ક્રિયા ઓધ સંજ્ઞા કહેવાય છે. ફલિત એ થયું કે જ્ઞાનોપયોગને લોક સંજ્ઞા અને દર્શનોપયોગને ઓધ સંજ્ઞા કહે છે.

સરલતાથી સમજવા માટે પંચેન્દ્રિયોમાં આ સંજ્ઞાઓ સ્પષ્ટ રૂપે પ્રતિપાદન કરેલ છે-એકેન્દ્રિય આદિ જીવોમાં આ સંજ્ઞાઓ અવ્યક્ત રૂપમાં થાય છે, એમ સમજવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરીથી પ્રશ્ન કરે છે:-હે ભગવન્ ! નારક જીવોમાં કેટલી સંજ્ઞાઓ મળી આવે છે ?

શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે :- હે ગૌતમ ! નારકોમાં દશ સંજ્ઞાઓ હોય છે, તે આ પ્રકારે આહારસંજ્ઞા યાવત્ ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહ સંજ્ઞા, ક્રોધ સંજ્ઞા, માન સંજ્ઞા, માયા સંજ્ઞા, લોભ સંજ્ઞા, લોક સંજ્ઞા, અને ઓધ સંજ્ઞા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! અસુર કુમારોમાં કેટલી સંજ્ઞાઓ છે ?

શ્રી ભગવન્ :-હે ગૌતમ ! દશ સંજ્ઞાઓ કહેલી છે, તેઓ આ પ્રકારે છે—આહાર સંજ્ઞા યાવત્ ઓષ્ઠ સંજ્ઞા અર્થાત્ પૂર્વોક્ત બધા

અસુરકુમારોની જેમ નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર, પવનકુમાર, સ્તનિતકુમાર દેવોમાં પણ પૂર્વોક્ત દશે સંજ્ઞાઓ મળી આવે છે. એજ પ્રકારે પૃથ્વીકાયિકૌથી લઇને વૈમાનિક સુધી અર્થાત્ પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, પાણીકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, પાનવ્યન્તર, ન્યૌતિષ્ઠ અને વૈમાનિક દેવોમાં પણ દશ સંજ્ઞાઓ સમજી લેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નારક જીવ શું આહારસંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત અર્થાત્ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે, અથવા ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા થાય છે, અગર મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે અગર પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ : બહુલતાથી બાહ્ય કારણોની અપેક્ષાએ નારક ભયસંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા થાય છે. મૂલપાઠમાં ‘પ્રયુક્ત’ ‘ઓસન્ન’ શબ્દ બહુલતાથી બાહ્યનો વાચક બને છે. નારકોમાં પરમાધાર્મિક દેવોના દ્વારા વિક્રિયા કરેલા શુભ શક્તિ ભાલા વિગેરે શસ્ત્રોનો ભય ઘણો રહે છે. ‘સન્તતિ’ ભાવ અર્થાત્ આન્તરિક અનુભવ રૂપ ભાવની અપેક્ષાએ નારક જીવ આહાર સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે. મૈથુન સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયોગી થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આમ તો નારકોમાં આહારાદિ બધી સંજ્ઞાઓ થાય છે. પરન્તુ ભયસંજ્ઞા અધિક હોય છે.

હવે સંજ્ઞાઓની અપેક્ષાએ નારકોના અલ્પ બહુત્વ પ્રદર્શિત કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા, ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા, મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા, અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા નારકોમાં કૌણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ :- હે ગૌતમ ! મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા નારક જીવો બધાથી ઓછા છે, કેમકે તેઓને નિમેષ માત્ર પણ સુખનો અનુભવ નથી હોતો. તેઓ નિરન્તર પ્રબલ દુઃખ રૂપી આગમાં બળતા જ રહે છે. કહ્યું પણ છે :-રાતદિવસ દુઃખના અગ્નિમાં શેકાતા નારકોને આંખના પલકારા જેટલા સમયમાં પણ સુખ મળતું નથી, તેમને નિરન્તર દુઃખ જ દુઃખ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં એમને મૈથુનની ઇચ્છા નથી થતી, કિન્તુ કદાચિત્ કવચિત્ કોઈને થઈ જાય તો તે થોડા સમય સુધી જ રહે છે. તેથી પ્રશ્નના સમયે અલ્પ નારક જ મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે. મૈથુન સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળાની અપેક્ષાએ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા અધિક છે. કેમકે એ દુઃખી નારકોમાં પ્રચુર કાળ

સુધી આહારની ઇચ્છા બની રહે છે. એ પણ સંભવ છે કે પૃચ્છાના સમયે આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા ઘણા હોય આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળાઓની અપેક્ષાએ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે આહારની ઇચ્છા ફક્ત શરીર પોષણને માટે હોય છે, બ્યારે પરિગ્રહની અભિલાષા શરીરને માટે છે અને આયુધોને માટે પણ હોય છે, અને તે અધિક કાળ સુધી રહે છે, તેથી પૃચ્છાના સમયે પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા અધિક મળી આવે છે. તેમની અપેક્ષાએ ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે, કેમકે નરકમાં નારક જીવોને મૃત્યુ પર્યન્ત ભય વિદ્યમાન રહે છે, એ કારણે ભયસંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા નારક પૂર્વની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગણા અધિક છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! તિર્યચ જીવ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે? યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે? અર્થાત્ ભય, મૈથુન, અને પરિગ્રહ સંજ્ઞાઓમાંથી શામાં ઉપયોગવાળા થાય છે?

શ્રી ભગવાન—હે ગૌતમ ! બાહ્યકારણોની અપેક્ષાએ બહુલતાથી તિર્યચ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત (ઉપયોગવાળા) થાય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ એવું જ દેખાય છે. સન્તતિભાવ અર્થાત્ આન્તરિક અનુભવના ભાવની અપેક્ષાએ તિર્યચ ભયસંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે, મૈથુન સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત યાવત્ ભય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત તિર્યચોમાં કેાણ કેાની અપેક્ષાએ અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક થાય છે?

શ્રી ભગવાન—હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા તિર્યચ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે, તેમને પરિગ્રહ સંજ્ઞા અલ્પ કાલિક હોવાથી પૃચ્છાના સમયે થોડા જ મળી આવે છે, મૈથુનમાં ઉપયુક્ત તિર્યચ પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળાની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે મૈથુન સંજ્ઞાને ઉપયોગ પ્રચુરતર કાળ સુધી થઈ રહે છે. એમની અપેક્ષાએ ભય-સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે તેઓને સભતીય પ્રાણિયો અર્થાત્ તિર્યચો અને વિન્નતિયો અર્થાત્ તિર્યચેતર પ્રાણિયોથી ભય થયા કરે છે. અને ભયને ઉપયોગ પ્રચુરતમ કાળ સુધી રહે છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત તિર્યચ સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે, કેમકે બધા તિર્યચોમાં સર્વદા આહાર સંજ્ઞાને સદ્ભાવ રહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી હે ભગવન્ ! મનુષ્ય શું આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે? શું મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે? અથવા શું પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે?

શ્રી ભગવાન—હે ગૌતમ ! મનુષ્ય બહુલતાથી મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે,

આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્તપણુ થાય છે, લય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત પણુ થાય છે, પરિશ્રહ સંજ્ઞામાં પણુ ઉપયુક્ત થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આહાર લય, મૈથુન અને પરિશ્રહ સંજ્ઞાઓમાં ઉપયુક્ત મનુષ્યોમાં કોણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! લય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત મનુષ્ય બધાથી ઓછા હોય છે. કેમકે થોડા મનુષ્યોમાં થોડા સમય સુધી જ લય સંજ્ઞાનો સદ્ભાવ રહે છે. એની અપેક્ષાએ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત મનુષ્ય સંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે આહાર સંજ્ઞા અધિકકાળ સુધી રહે છે. પરિશ્રહ સંજ્ઞાવાળા મનુષ્ય આહાર સંજ્ઞાવાળાઓની અપેક્ષાએ પણુ સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે અને મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત મનુષ્ય પરિશ્રહ સંજ્ઞાવાળાઓથી પણુ સંખ્યાત ગણા અધિક છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દેવ શું આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ? શું લય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ? શું મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ? અથવા શું પરિશ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! બહુલતાએ દેવ પરિશ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોય છે. કેમકે પરિશ્રહ સંજ્ઞાનો જનક, રૂચક, મણિ, રત્ન આદિ તેઓને સદા પ્રાપ્ત રહે છે. પરન્તુ આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તેઓ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા પણુ થાય છે. લયસંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા પણુ થાય છે, મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે, અને પરિશ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા પણુ થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-ભગવન્ ! આહારસંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા, લયસંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા મૈથુનસંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા, અને પરિશ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા આ દેવોમાં કોણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ :- હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા દેવ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા હોય છે, કેમકે દેવોની આહારની ઇચ્છાનો વિરહકાલ ઘણો લાંબો હોય છે અને આહાર સંજ્ઞાના ઉપયોગનો કાળ ઘણો થોડો હોય છે. આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત દેવોની અપેક્ષાએ લય-સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત દેવ સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે. કેમકે લય સંજ્ઞા ઘણાને હોય છે અને ઘણા સમય સુધી રહે છે. લય સંજ્ઞાના ઉપયોગ વાળાની અપેક્ષાએ મૈથુન સંજ્ઞા વાળા દેવ અનન્ત ગણા અધિક હોય છે અને પરિશ્રહ સંજ્ઞા વાળા દેવ તેમનાથી પણુ સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે.

આઠમું સંજ્ઞા પદ સમાપ્ત

યોનિપદકા નિરૂપણ

નવમું યોનિપદ

શબ્દાર્થ—(કરૂવિહાણં મંતે ! જોળી પળ્લત્તા ?) હે ભગવન્ ! યોનિ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ? (ગોચમા ! તિવિહા જોળી પળ્લત્તા) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારની યોનિ કહેલી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે છે (સીયા જોળી) શીત યોનિ (સિણા જોળી) ઉબ્ધુ યોનિ (સીતોસિણા જોળી) શીતોબ્ધુ યોનિ

(નેરુચ્ચાણં મંતે ! કિં સીતા જોળી, સિણા જોળી, સીતોસિણા જોળી ?) હે ભગવન્ ! નાર-કોની શું શીતયોનિ, ઉબ્ધુયોનિ, અગર શીતોબ્ધુયોનિ હોય છે, (ગોચમા ! સીયા વિ જોળી, સિણા વિ જોળી નો સીતોસિણા જોળી) હે ગૌતમ ! શીતયોની પણ હોય છે, ઉબ્ધુયોનિ પણ હોય છે, શીતોબ્ધુ યોનિ નથી હોતી

(અસુરકુમારા ણં મંતે ! કિં સીયા જોળી, સિણા જોળી, સીતોસિણા જોળી) હે ભગવન્ ! અસુર કુમારોની શું શીતયોનિ હોય છે, ઉબ્ધુયોનિ હોય છે અગરતો શીતોબ્ધુયોનિ હોય છે ? (ગોચમા ! નો સીતા જોળી, નો સિણા જોળી, સીતોસિણા જોળી) હે ગૌતમ ! શીતયોનિ નથી હોતી તેમજ ન ઉબ્ધુયોનિ હોય છે. પરન્તુ શીતોબ્ધુયોનિ હોય છે (એવં જાવ થણિયકુમા-રાણં) એમ જ સ્તનિતકુમારો સુધી

(પુદ્ધવિકાચ્ચાણં મંતે ! કિં સીતા જોળી, સિણા જોળી, સીતોસિણા જોળી ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાચિકોની શું શીતયોનિ હોય છે, શું ઉબ્ધુયોનિ હોય છે, અથવા શું શીતોબ્ધુયોનિ હોય છે ? (ગોચમા ! સીતા વિ જોળી, સિણા વિ જોળી, સીતોસિણા વિ જોળી) હે ગૌતમ ! શીત યોની પણ હોય છે, ઉબ્ધુયોની પણ હોય છે, શીતોબ્ધુ યોની પણ હોય છે (એવં) એ પ્રકારે (આહ-વાહ, વળસસદ્-બેઈદિય-તેઈદિય-ચરરિદિયા વિ પત્તેયં માણિયવ્વં) અપ્પા-ચિકો, વાયુકાચિકો, વનસ્પતિકાચિકો, દ્વીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો, ચતુરિન્દ્રિયોની પણ યોનિ કહેવી જોઈએ (તેરુચ્ચાચ્ચાણં ણો સીતા, સિણા, ણો સીતોસિણા) તેજસ્કાચિકોની શીત યોનિ હોતી નથી, ઉબ્ધુયોનિ હોય છે, શીતોબ્ધુયોનિ પણ નથી હોતી

(પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયાણં મંતે ! કિં સીતા જોળી, સિણા જોળી, સીતોસિણા જોળી) હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિયં યોની શું શીતયોનિ, ઉબ્ધુયોનિ અગરતો શીતોબ્ધુ યોનિ

હોય છે? (ગોયમા ! સીતા વિ જોળી, ડસિણા વિ જોળી, સીતોસિણા વિ જોળી) હે ગૌતમ ! શીતયોનિ પશુ, ઉષ્ણયોનિ પશુ, શીતોષ્ણયોનિ પશુ હોય છે (સંમુચ્છિમતિરિક્ષ્વજોણિયાણ વિ ઇવં ચેવ) સંમૂર્છિમ તિર્યંચોની યોનિનુઁ કથન પશુ ઁજ પ્રકારે ! (ગઢમવકંતિય પંચિન્દ્રિય તિરિક્ષ્વજોણિયાણં મંતે ! કિં સીતા જોળી, ડસિણાજોળી, સીતોસિણા જોળી ?) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની ભગવન્ શુઁ શીતયોનિ હોય છે ? ઉષ્ણયોનિ હોય છે, શુઁ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (ણો સીતા, જોળી, નો ડસિણા જોળી, સીતોસિણા જોળી) શીત યોનિ નથી હોતી, ઉષ્ણયોનિ પશુ નથી હોતી, શીતોષ્ણયોનિ હોય છે

(મણુસ્સાણં મંતે ! કિં સીતા જોળી, ડસિણા જોળી, સીતોસિણા જોળી ?) હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની શુઁ શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે, ઁગર શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ? (ગોયમા ! સીયા વિ જોળી, ડસિણા વિ જોળી સમીતોસિણા વિ જાળી) હે ગૌતમ ! શીતયોનિ પશુ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ પશુ હોય છે, શીતોષ્ણયોનિ પશુ હોય છે (સંમુચ્છિમમણુસ્સાણં મંતે ! કિં સીતા જોળી, ડસિણા જાળી, સીતોસિણા જોળી ?) હે ભગવન્ ! સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની શુઁ શીત યોનિ, ઉષ્ણયોનિ ઁથવા શીતોષ્ણયોનિ હોય છે ? (ગોયમા ! તિવિહા જોળી) હે ગૌતમ ! ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે (ગઢમવકંતિય મણુસ્સાણં મંતે ! કિં સીતા જોળી, ડસિણા જોળી, સિતોસિણા જોળી ?) હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની શુઁ શીતયોનિ, ઉષ્ણયોનિ, ઁગર શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ? (ગોયમા ! ણો સીતા જોળી, ણો ડસિણા જોળી સીતોસિણા જોળી) હે ગૌતમ ! શીતયોનિ નહિ, ઉષ્ણયોનિ નહિ, શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે

(વાળમંતરાણં દેવાણં મંતે કિં સીતા જોળી, ડસિણા જોળી, સીતોસિણા જોળી ?) હે ભગવાન ! વાનઁચન્ટર દેવોની શુઁ શીતયોનિ, ઉષ્ણયોનિ ઁગર શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ? (ગોયમા ! ણો સીતા, ણો ડસિણા, સીતોસિણા જોળી) હે ગૌતમ ! શીત નહિ, ઉષ્ણ નહિ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે (જોહસિયવેમાણિયાણ વિ ઇવં ચેવ) ન્યોતિષ્ક ઁને વૈમાનિકોની પશુ ઁજ પ્રકારે

(દ્વૈસિણં મંતે ! સીતજોણિયાણં, ડસિણજોણિયાણં, સીતોસિણજોણિયાણં, અજોણિયાણય) હે ભગવન્ ! ઁા શીતયોનિકો, ઉષ્ણયોનિકો, શીતોષ્ણયોનિકો ઁને ઁયોનિકોમાં (કયરે કયરેહિંતો) કોણુ કોનાથી (અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા) ઁદપ, ઘણા,

તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા સીતોસિજજોણિયા) હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા જીવ શીતોષ્ણુ યોનિવાળા છે (હસિજજોણિયા અસંલ્લેજ્જગુણા) ઉષ્ણુ યોનિક અસંખ્યાતગણા છે (અજોણિયા અણંતગુણા) અયોનિક અનન્તગણા છે (સીતજોણિયા અણંતગુણા) શીતયોનિક અનન્તગણા છે

ટીકાર્થ—આઠમા પદમા જીવોની સંજ્ઞા પરિણામોતું પ્રરૂપણુ કરાયું છે, આ નવમા પદમાં તેમની યોનિયોતું નિરૂપણુ કરે છે :-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારની યોનિયો રહેલી છે ? ‘યુ મિશ્રણે’ ધાતુથી યોનિ શબ્દ બને છે. તેથી જેમાં મિશ્રણુ હોય છે તે યોનિ કહેવાય છે. તેજ્જસ તેમજ કાર્મણુ શરીરવાળા પ્રાણી જેમાં ઔદારિક આદિ શરીરોને યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કન્ધોના સમુદાયની સાથે મિશ્રિત થાય છે અર્થાત્ એકમેક થાય છે, તે યોનિ છે, જેનું તાત્પર્ય છે ઉત્પત્તિનું સ્થાન, યોનિ શબ્દમાં જ્ઞાપિ થી નિ પ્રત્યય થયો છે.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-હે ગૌતમ ! યોનિ ત્રણુ પ્રકારની છે તે આ રીતે શીતયોનિ, ઉષ્ણુયોનિ અને શીતોષ્ણુ યોનિ જે યોનિ શીતસ્પર્શવાળી હોય તે શીત યોનિ, જે ઉષ્ણુ સ્પર્શવાળી હોય તે ઉષ્ણુ યોનિ જેમાં શીત તથા ઉષ્ણુ બન્ને જાતના સ્પર્શ હોય તે શીતોષ્ણુ યોનિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! નારક જીવોની યોનિ શીત હોય છે, ઉષ્ણુ હોય છે, અથવા શીતોષ્ણુ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! શીતયોનિ પશુ હોય છે, ઉષ્ણુ યોનિ પશુ હોય છે, પશુ શીતોષ્ણુ યોનિ હોતી નથી, કેમકે નારકોના ઉત્પત્તિસ્થાનો અગર તો શીત જ હોય છે. અગરતો ઉષ્ણુ જ હોય છે. એવું કોઈ ઉત્પત્તિસ્થાન નથી જે શીત અને ઉષ્ણુ બન્ને પ્રકારના સ્પર્શ વાળું હોય. કઈ પૃથ્વીમાં કયા પ્રકારની યોનિ હોય છે એ કહે છે

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, અને વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીમાં નારકોના જે ઉત્પત્તિ સ્થાન છે, તે બધા શીતસ્પર્શ પરિણામવાળાં હોય છે. ઉત્પત્તિ સ્થાન સિવાય ત્રણુ પૃથ્વીઓમાં શેષ ભાગ ઉષ્ણુ સ્પર્શવાળા હોય છે, એ કારણે ત્યાંના નારક શીત યોનિક હોવાને કારણે ઉષ્ણુ વેદનાનો અનુભવ કરે છે પંકપ્રભા ભૂમિમાં ઘણા ઉપપાત ક્ષેત્ર શીત સ્પર્શ પરિણામવાળા છે અને થોડા ઉષ્ણુ સ્પર્શ પરિણામ વાળા છે. જે પાથડાઓમાં અને જે નારકાવાસોમાં ઉપપાત ક્ષેત્ર શીત સ્પર્શ પરિણામવાળાં છે, તેઓમાં તે ક્ષેત્રો સિવાય શેષ સમસ્ત ભાગ ઉષ્ણુસ્પર્શ પરિણામવાળો હોય છે. અને જે પાથડાઓમાં તેમજ નારકાવાસોમાં ઉપપાત ક્ષેત્ર ઉષ્ણુ સ્પર્શવાળા છે તેઓમાં તે ક્ષેત્રોને છોડીને શેષ સંપૂર્ણ ભાગ શીતસ્પર્શવાળા હોય છે. એ કારણે ત્યાંના ઘણા શીત યોનિક નારક ઉષ્ણુ વેદનાનો અનુભવ કરે છે. ધૂમપ્રભા પૃથ્વીમાં ઘણા ઉપપાત ક્ષેત્ર ઉષ્ણુ સ્પર્શ વાળા અને થોડાક જ શીત સ્પર્શવાળા હોય છે જે પાથડાઓ અને જે નારકાવાસોમાં ઉપપાત ક્ષેત્ર ઉષ્ણુ સ્પર્શવાળાં હોય છે, તેઓમાં શેષ

સંપૂર્ણ લાગ શીતસ્પર્શ વાળા હોય છે. અને જેમનામાં ઉપપાત ક્ષેત્ર શીતસ્પર્શવાળાં છે, તેઓમાં શેષલાગ શીત સ્પર્શવાળા હોય છે. ત્યાંના ઘણા બધા ઉષ્ણ યૌનિક નારક શીતવેદનાનો અનુભવ કરે છે. અને અદ્ય શીત યૌનિક નારક ઉષ્ણવેદનાનો અનુભવ કરે છે. તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા અગર અધઃસપ્તમી નામક છટ્ટી અને સાતમી પૃથ્વીમાં જેટલા પણ ઉપપાત ક્ષેત્ર છે. તેઓ બધા ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણામવાળા જ હોય છે. તે ક્ષેત્રો સિવાય શેષ ભૂભાગ શીતસ્પર્શ પરિણામવાળા હોય છે. એ કારણે ત્યાંના નારક ઉષ્ણ યૌનિક હોવાને કારણે શીત વેદનાનો અનુભવ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે:—હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવોની યોનિ શું શીત હોય છે અગર ઉષ્ણ હોય છે અથવા શીતોષ્ણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર દેવોની યોનિ શીત નથી હોતી, ઉષ્ણ પણ નથી હોતી પરન્તુ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે. ભવનપતિ દેવોના ઉત્પત્તિ સ્થાન શીત અને ઉષ્ણ ઉભય રૂપ હોય છે, તેથીજ તેમની યોનિ શીતોષ્ણ હોય છે. ન શીત યોનિ હોય છે અને ન ઉષ્ણ યોનિ હોય છે. અસુરકુમારની સમાન નાગકુમારો, સુવર્ણ કુમારો. અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદાધકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિશાકુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિત કુમારોની પણ ન શીત યોનિ હોય છે, ન ઉષ્ણ યોનિ હોય છે પણ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની શીતયોનિ હોય છે અગર ઉષ્ણયોનિ હોય છે અથવા શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની યોનિ શીત પણ હોય છે, ઉષ્ણ પણ હોય છે અને શીતોષ્ણ પણ હોય છે. એજ પ્રકારે અપ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયમાંથી પ્રત્યેકની ત્રણે પ્રકારની યોનિ સમજવી જોઈએ. તેજસ્કાયિકોની યોનિ ઉષ્ણ હોય છે, શીત અને શીતોષ્ણ નહિ. તેજસ્કાયિકોના સિવાય એકેન્દ્રિયોની, દ્વીન્દ્રિયોની, ત્રીન્દ્રિયોની, તથા ચતુરિન્દ્રિયોની ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોવાનું કારણ એ છે કે તેમનું ઉત્પત્તિસ્થાન શીત સ્પર્શવાળું પણ હોય છે, ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું પણ હોય છે, અને ઉભય સ્પર્શવાળું પણ હોય છે. તેજસ્કાયિકોના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા જ હોય છે, તેથી જ તેજસ્કાયિક ઉષ્ણયૌનિક હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની શું શીતયૌનિક હોય છે ? શું ઉષ્ણયોનિ હોય છે ? અગર શીતોષ્ણયોનિ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની યોનિ શીત પણ હોય છે, ઉષ્ણ પણ હોય છે, અને શીતોષ્ણ પણ હોય છે. સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યંચોની યોનિ પણ એ જ રીતે

ત્રણે પ્રકારની હોય છે. સંમૂર્છિમ તિર્યંચોના ઉપપાત ક્ષેત્ર કોઈ શીત સ્પર્શવાળા, કોઈ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળાં અને કોઈ શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળાં હોય છે, તેથી જ તેમની યોનિ પણ ત્રણે પ્રકારની હોય છે. સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની પણ એજ પ્રકારે આગળ ત્રણે પ્રકારની યોનિ કહેવાશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની શું શીત યોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે અગર શીતોષ્ણયોનિ હોય છે ?

શ્રી ભગવન્ :-હે ગૌતમ ! ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની નથી શીત યોનિ હોતી નથી ઉષ્ણયોનિ હોતી પરન્તુ શીતોષ્ણ યેનિ હોય છે. તેમના ઉપપાત ક્ષેત્ર શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળા હોય છે. તેથી તેમની યોનિ શીતોષ્ણ જ કહેલી છે. શીત નહિ તેમજ ઉષ્ણ પણ નહિ. એ પ્રકારે ગર્ભજ મનુષ્યોના ઉપપાત ક્ષેત્ર પણ શીતોષ્ણ—ઉભય સ્પર્શવાળા હોય છે. તેથી તેમની પણ શીતોષ્ણ યોનિ જ હોય છે. શીત નહિ અને ઉષ્ણ નહિ આ વાત આગળ કહેવાશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની યોનિ શું શીત હોય છે, ઉષ્ણ હોય હોય છે, અથવા શીતોષ્ણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! શીતયોનિ પણ હોય છે, ઉષ્ણ યોનિ પણ હોય છે, અને શીતોષ્ણ યોનિ પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની યોનિ શું શીત હોય છે, ઉષ્ણ હોય છે અગરતો શીતોષ્ણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે તેનું કારણ પહેલાં બતાવ્યું છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ શું શીત હોય છે, અગર ઉષ્ણ હોય છે અથવા શીતોષ્ણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની નથી શીત યોનિ હોતી નથી ઉષ્ણ યોનિ હોતી પણ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે. યુક્તિ પહેલાં કહી દેવાએલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવાન્ :-વાન વ્યન્તર દેવોની શું શીત યોનિ છે, ઉષ્ણ યોનિ છે અથવા શીતોષ્ણ યોનિ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! વાનવ્યન્તર દેવોની શીતયોનિ નથી હોતી, ઉષ્ણ યોનિ પણ નથી હોતી પરન્તુ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે. વાનવ્યન્તર દેવોના ઉપપાત ક્ષેત્ર શીતોષ્ણ ઉભય રૂપે હોય છે. તેથી તેમની યોનિ પણ ઉભય રૂપ કહેલ છે. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની પણ વાનવ્યન્તરોના સમાન શીતોષ્ણ જ હોય છે, શીત નહિ તેમજ ઉષ્ણ પણ નહિ. તેનું કારણ એ છે કે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોના ઉપપાત ક્ષેત્ર શીતોષ્ણ ઉભય પરિણુમનવાળા જ હોય છે. કેવળ શીત પણ નથી હોતા કે કેવળ ઉષ્ણ પણ નથી હોતા

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! આ શીતયોનિ, ઉષ્ણયોનિ અને શીતોષ્ણ યોનિકો

તથા અયોનિકો અર્થાત્ યોનિરહિત સિદ્ધ જીવોમાંથી કૌણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ છે, ઘણા છે, તુલ્ય છે. અથવા વિશેષાધિક છે?

શ્રી ભગવાન્ !-હે ગૌતમ ! શીતોષ્ણુ યોનિક જીવ બધાથી ઓછા છે, કેમકે ભવન પતિ, ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવ શીતોષ્ણુ યોનિવાળા હોય છે. શીતોષ્ણુ યોનિકોની અપેક્ષાએ ઉષ્ણુ યોનિક અસંખ્યાતગણા અધિક હોય છે. કેમકે બધાં સૂક્ષ્મ અને આદર તેજસ્કાયિક ઘણા ખરા નારક, કેટલાક પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, વાયુકાયિક અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક ઉષ્ણુયોનિક હોય છે ઉષ્ણુ સૈનિકોની અપેક્ષાએ અયોનિક અર્થાત્ સિદ્ધ અનન્ત ગણા છે, કેમકે સિદ્ધ અનન્ત છે. અયોનિકોની અપેક્ષાએ શીત યોનિક અનન્તગણા છે કેનકે બધા અનન્તકાયિક શીતયોનિ વાળા હોય છે અને તેઓ સિદ્ધોથી પણ અનન્તગણા છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

યોનિ વિશેષકા નિરૂપાગ

યોનિ વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કઙ્ઘિહાણં મંતે ! જોણી પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ યોનિ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ? (ગોયમા તિવિહા જોણી પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારની યોનિ કહેલી છે ? (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સચિત્તા) સચિત્ત (અચિત્તા) અચિત્ત (મીસિયા) મિશ્ર

(નેરઙ્ઘ્યાણં મંતે ! કિં સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી, મીસિયા જોણી) હે ભગવન્ ! નારકોની યોનિ શું સચિત્ત હોય છે ? અચિત્ત હોય છે ? અગર મિશ્ર અર્થાત્ સચિત્તાચિત્ત હોય છે ! (ગોયમા ! મો સચિત્તા જોણી અચિત્તા જોણી, નો મીસિયા જોણી) હે ગૌતમ ! સચિત્ત યોનિ નહિ, અચિત્ત યોનિ હોય છે મિશ્ર યોનિ પણ નહિ

(અસુરકુમારાણં મંતે ! કિં રુચિત્તા જોણી અચિત્તા જોણી, મીસિયા જોણી ?) હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોની શું સચિત્તયોનિ, અચિત્તયોનિ અગર મિશ્રયોનિ હોય છે ? (ગોયમા ! નો સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી નો મીસિયા જોણી) હે ગૌતમ ! સચિત્ત યોનિ નથી હોતી, અચિત્ત યોનિ હોય છે, મિશ્ર યોનિ નથી હોતી (એવં ઘણિચકુમારાણં) એ જ પ્રકારે સ્તનિતકુમારો સુધી

(પુહવિકાઙ્ઘ્યાણં મંતે ! કિં સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી, મીસિયા જોણી ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની શું સચિત્ત યોનિ હોય છે ? અચિત્તયોનિ હોય છે ? અગરતો મિશ્ર યોનિ હોય છે (ગોયમા ! સચિત્તા જોણી, અચિત્તા જોણી, મીસિયા વિ જોણી) હે ગૌતમ ! સચિત્ત યોનિ, અચિત્તયોનિ, મિશ્ર યોનિ પણ હોય છે (એવં જાવ ચરરિંદિયાણં) એ જ પ્રકારે ઔ-

ઇન્દ્રિયો સુધી (સંમુચ્છિમ પંચિદિયતિરિક્ષજોણિયાણં) સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્થંથોની (સંમુચ્છિમમણુસ્સણય एवं चैव) અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની પણ એ જ પ્રકારે (ગઢ્મવક્કં-તિયપંચિદિયતિરિક્ષજોણિયાણં) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્થંથોની (ગઢ્મવક્કંતિયમણુસ્સાણ ચ) અને ગર્ભજ મનુષ્યોની (નો સચિત્તા. નો અચિત્તા, મીસિયા જોળી) સચિત્ત નહી અચિત્ત નહી, મિશ્રયોનિ હોય છે (વાણમંતરજોહ્સિયવેમાણિયાણં અસુરકુમારાણં) વાનવ્યન્તરજો-તિષ્ઠ અને વૈમાનિકોની જેમ અસુરકુમારોની યોનિના સંબંધમાં પણ સમજવું.

(एएसिणं भंते ! जीवाणं सचित्तजोणीणं अचित्तजोणीणं, मीसजोणीण य अजोणीण य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा?) હે ભગવન્ ! આ સચિત્ત યોનિક, અચિત્તયોનિક અને મિશ્રયોનિક તથા અયોનિકોમાં કોણુ કોનાથી અદપ, ઘણા તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ? (મોયમા ! સવ્સ્થોવા જીવા મીસજોણિયા,) હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા મિશ્ર યોનિક જીવ છે (અચિત્તજોણિયા અસંલ્લેજ્જગુણા) અચિત્ત યોનિક અસંખ્યાતગણુ છે. (અજોણિયા અણંતગુણા) અયોનિક અનન્તગણુ છે (સચિત્તજોણિયા અણંતગુણા) સચિત્તયોનિક અનન્તગણુ છે

ટીકાર્થ-પ્રકારાન્તરે ફરી યોનિયોની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! યોનિ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારની યોનિ કહેલી છે તે આ પ્રકારે છે,-સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર. જીવપ્રદેશોથી સંબંધયોનિ સચિત્ત, સર્વથા જીવ રહિત યોનિ અચિત્ત અને ઉભય સ્વરૂપવાળી યોનિ મિશ્ર કહેવાય છે

શ્રી ગૌતમ :-હે ભગવન્ ! નારક જીવોની યોનિ સચિત્ત હોય છે. અગર અચિત્ત અથવા મિશ્ર-સચિત્તાચિત્ત ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! નારકોનીયોનિ સચિત્ત નથી હોતી, પણ અચિત્ત હોય છે, મિશ્ર પણ નથી હોતી, નારકોના ઉપપાત ક્ષેત્ર સચિત્ત અર્થાત્ સજીવ નથી હોતાં તેથી જ તેઓની અચિત્ત યોનિ જ કહી છે. અર્થાત્ સજીવ નથી હોતાં, તેથી જ તેઓની અચિત્ત યોનિ જ કહી છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ સમસ્ત લોકાક્રાશમાં વ્યાપ્ત છે, તથાપિ તેમના કારણે ઉપપાત ક્ષેત્ર સચિત્ત નથી કહેવાતા, કેમકે તેમના પરસ્પરાનુગમ સંબંધ નથી, અર્થાત્ તે ઉપપાત ક્ષેત્ર એ જીવોના શરીર નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોની યોની સચિત્ત હોય છે અચિત્ત હોય છે અથવા મિશ્ર હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! અસુરકુમારોની યોનિ સચિત્ત નથી હોતી, અચિત્ત હોય છે, મિશ્ર નથી હોતી, કેમકે અસુરકુમારોના ઉપપાત ક્ષેત્ર કોઈ જીવ દ્વારા પરીગૃહીત નથી થતા, એજ પ્રકારે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું જોઈએ. અર્થાત્ નાગકુમારો, સુવર્ણ કુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુતકુમારો, ઉદધિકુમારો, ક્ષીપકુમારો, દિશાકુમારો, પવનકુમારો

અને સ્તનિતકુમારોની પણ અચિત્તયોનિ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોની યોનિ સચિત્ત હોય છે.અચિત્ત હોય છે અથવા મિશ્ર હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની યોનિ સચિત્ત પણ હોય છે. અચિત્ત પણ હોય છે અને મિશ્ર પણ હોય છે. કેમકે પૃથ્વીકાયિકોના ઉપપાત ક્ષેત્ર જીવો દ્વારા પરિગૃહીત પણ હોય છે, અપરિગૃહીત પણ હોય છે અને ઉભય રૂપ પણ હોય છે. એ પ્રકારે અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો. દ્વીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોની પણ ત્રણ પ્રકારની યોનિ હોય છે. સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની પણ એ રીતે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર ત્રણે જાતની યોનિ હોય છે. કેમકે એ બધાના ઉપપાત ક્ષેત્ર પણ સજીવ નિર્જીવ અને ઉભય રૂપ હોય છે. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની તથા ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ સચિત્ત નથી હોતી અચિત્ત પણ નથી હોતી પણ મિશ્ર સચિત્તાચિત્ત યોનિ હોય છે કેમકે તેમના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રમાં અચિત્ત પણ શુક શોષિત આદિના પુદ્ગલ હોય છે તેથી જ તેમની યોનિ મિશ્ર જ સમજવી જોઈએ.

વાનવ્યન્તર બ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોની યોનિ અમુરકુમારોના સમાન હોય છે અર્થાત્ અચિત્ત જ યોનિ હોય છે, સચિત્ત અને મિશ્ર નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત સચિત્ત યોનિવાળા અચિત્ત યોનિવાળા અને મિશ્ર યોનિવાળા તથા અયોનિક જીવોમાં કોણ કોનાથી, અદ્વપ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા મિશ્ર યોનિવાળા જીવ છે કેમકે, મિશ્ર યોનિ ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને ગર્ભજ મનુષ્યોની જ હોય છે. મિશ્રયોનિવાળાની અપેક્ષાએ અચિત્ત યોનિવાળા જીવ અસંખ્યાતગણા અધિક છે, કેમકે સમસ્ત દેવો, નારકો તથા કતિપય પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો, તેજ્ઃકાયિકો, વાયુકાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો, વિકલેન્દ્રિયો, સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો તથા સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની યોનિ અચિત્ત હોય છે. અચિત્ત યોનિકોની અપેક્ષાએ અયોનિક અર્થાત્ સિદ્ધ જીવ અનન્તગણા છે. કેમકે સિદ્ધોની સંખ્યા અનન્ત છે. અયોનિકોની અપેક્ષાએ સચિત્ત યોનિક જીવ અનન્તગણા અધિક છે કેમકે નિગોહના જીવ સચિત્ત યોનિક હોય છે, અને તેઓ સિદ્ધોથી પણ અનન્ત ગણા અધિક છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

યોનિ વિશેષની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કહ્વિહાળં મંતે ! જોળી પળ્ળત્તા ?) હે ભગવન્ ! યોનિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! તિવિહા જોળી પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારની યોનિ કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે છે (સંવુડા જોળિ) સંવૃત્ત અર્થાત્ ઢાંકેલી યોનિ (વિયડા જોળી) વિવૃત્ત યોનિ (સંવુડવિયડા જોળી) સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ

(નેરહ્યાણં મંતે ! કિં સંવુડા જોળી, વિયડા જોળી, સંવુડવિયડા જોળી) હે ભગવન્ ! નારક જીવોની યોનિ શું સંવૃત્ત હોય છે, વિવૃત્ત હોય છે, સંવૃત્ત-વિવૃત્ત હોય છે ? (ગોયમા ! (સંવુડજોળી) હે ગૌતમ ! સંવૃત્ત યોનિ હોય છે (ના વિવુડજોળી) વિવૃત્ત યોનિ નથી હોતી (નો સંવુડા વિયડજોળી) સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ પણ નથી હોતી (એવં જાવ વળસ્સહ-કાહ્યાણં) એ પ્રકારે વનસ્પતિકાથિકે સુધી

(વેહ્દિયાણં પુચ્છા ?) દ્વીન્દ્રિયો સમ્બન્ધી પ્રશ્ન (ગોયમા ! નો સંવુડજોળી) હે ગૌતમ ! સંવૃત્ત યોનિ નથી હોતી (વિયડજોળી) વિવૃત્ત યોનિ હોય છે (નો સંવુડવિયડ-જોળી) સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ નથી હોતી (એવં જાવ ચરિરિદિયાણં) એ પ્રકારે ચતુરિન્દ્રિયો સુધી (સંમુચ્છિમપર્ચિદિયતિરિક્ષજોળિયાણં, સંમુચ્છિમમણુસ્સાણ ય એવં ચેવ) સંમૂર્છિમ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યચો અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોના પણ એ પ્રકારે (ગમ્ભવક્કંતિયર્પર્ચિદિયતિરિક્ષ-જોળિયાણં) ગર્ભજ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યચોની (ગમ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ ય) અને ગર્ભજ મનુષ્યોની (નો સંવુડા જોળી, નો વિયડા જોળી, સંવુડવિયડા જોળી) ન સંવૃત્ત યોનિ હોય છે ન વિવૃત્ત યોનિ હોય છે, પણ સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ હોય છે (વાળમંતરજોહ્સિયવેમાણિયાણં) વાનસ્પન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવોની વક્તવ્યતા (જહા નેરહ્યાણં) નારકોના સમાન

(એસિણં મંતે ! જોત્રાણં સંવુડજોળિયાણં, વિયડજોળિયાણં સંવુડવિયડાજોળિયાણં અજો-ગિયાણ ય) હે ભગવન્ આ સંવૃત્ત યોનિકે, વિવૃત્તયોનિકે, સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિકે અને અયોનિકેમાં (કયરે કયરેહિતો) કોણ કોનાથી (અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસા-હિયા વા) અદ્ય ધણા, તુદ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (સઽવ્થોવા જીવા સંવુડવિયડજોળિયા) બધાથી ઓછા જીવ સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિક છે (વિયડજોળિયા અસંસ્થિજ્જગુણા) વિવૃત્ત યોનિક અસંખ્યાત-ગણા છે (અજોળિયા અણંતગુણા) એયોનિક અનન્તગણા છે (સંવુડજોળિયા અણંતગુણા) સંવૃત્ત યોનિક અનન્તગણા છે

ટીકાર્થ:—હવે પ્રકારાન્તરે ફરી યોનિયોને સમજાવવા માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! યોનિયો કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન:—યોનિયો ત્રણ પ્રકારની કતી છે, તે આ પ્રકારે:—સંવૃત્તયોનિ, વિવૃત્ત યોનિ, અને સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! નારક જીવોની શું સંવૃત્ત અર્થાત્ આચ્છાદિત યોનિ

હોય છે અગર વિવૃત્ત અર્થાત્ ખુલેલી બહારથી સ્પષ્ટ જણાતી યોનિ હોય છે, અથવા સંવૃત્ત વિવૃત્ત અર્થાત્ બન્ને પ્રકારની યોનિ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! નારકોની સંવૃત્ત યોનિ હોય છે, વિવૃત્ત નથી હોતી અને ન સંવૃત્ત-વિવૃત્ત હોય છે, નારકોના ઉત્પત્તિ સ્થાન નરક નિષ્કુટ આચ્છાદિત જાળી-યાના સમાન હોય છે. તેથી જ તેની યોનિ સંવૃત્ત જ કહી છે. એ સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થયેલા નારકો શરીરથી વૃદ્ધિને પામીને શીતથી ઉષ્ણ અને ઉષ્ણથી શીત સ્થાનોમા પડે છે. એજ પ્રકારે વનસ્પતિકાયિકો સુધી સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો તથા વનસ્પતિ કાયિકોની યોનિ નારકોની સમાન સંવૃત્ત જ હોય છે. વિવૃત્ત અથવા સંવૃત્ત યોનિ નથી હોતી.

એકેન્દ્રિયોની યોનિ પણ સ્પષ્ટ પ્રતીત ન થવાને કારણે સંવૃત્ત જ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોની યોનિ શું સંવૃત્ત હોય છે. વિવૃત્ત હોય છે અથવા સંવૃત્ત વિવૃત્ત હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિયોની યોનિ સંવૃત્ત નથી હોતી પણ વિવૃત્ત હોય છે, સંવૃત્ત વિવૃત્ત નથી હોતી, કેમકે તેમના ઉત્પત્તિ સ્થાન જલાશય આદિ સ્પષ્ટ દેખાદે છે. એજ પ્રકારે અર્થાત્ દ્વીન્દ્રિયોની સમાન જ ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોની યોનિ પણ વિવૃત્ત હોય છે, સંવૃત્ત નહિ અને સંવૃત્ત વિવૃત્ત પણ નથી થતી. તેમના ઉત્પત્તિ સ્થાન જલાશય આદિ પણ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. સંમૂર્છિમ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્થંચો અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની યોનિ પણ વિવૃત્ત હોય છે. સંવૃત્ત અગર સંવૃત્ત વિવૃત્ત નથી થતી. ગર્ભજ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્થંચો અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ સંવૃત્ત નથી થતી, વિવૃત્ત પણ નથી હોતી પણ સંવૃત્ત વિવૃત્ત જ હોય છે, કેમકે ગર્ભજ સંવૃત્ત વિવૃત્ત રૂપ હોય છે તે અન્દર હોય ત્યારે સ્વરૂપથી પ્રતીત નથી થતા પણ ઉપરના વધવા આદિથી બહાર દેખા દે છે.

વાનગ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષક દેવો અને વૈમાનિક દેવોની યોનિ નારકોના સમાન સંવૃત્ત જ સમજવી જોઈએ, વિવૃત્ત અગર સંવૃત્ત વિવૃત્ત નહિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! એ પૂર્વોક્ત સંવૃત્ત યોનિક, વિવૃત્ત યોનિક અને સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિક તથા અયોનિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા જીવ સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિક છે; કેમકે ગર્ભજ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય જ સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિક હોય છે, સંવૃત્ત યોનિકોની અપેક્ષાએ વિવૃત્ત યોનિક અસંખ્યાતગણા છે, કેમકે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, સંમૂર્છિમ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને સંમૂર્છિમ મનુષ્ય વિવૃત્ત યોનિક હોય છે. વિવૃત્ત યોનિકોની અપેક્ષાએ અયોનિક અનન્તગણા અધિક છે કેમકે સિદ્ધ જીવ અયોનિક છે અને તેઓ અનન્ત છે, અયોનિકોની અપેક્ષાએ સંવૃત્ત યોનિક અનન્તગણા છે, કેમકે વનસ્પતિકાયિક સંવૃત્ત યોનિક છે અને તેઓ સિદ્ધોથી પણ અનન્તગણા છે ॥ ૩ ॥

મનુષ્ય યોનિ વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કહ્વિહા ણં મંતે ! જોળી પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! યોનિ કેટલા પ્રકારની છે ? (ગોયમા ! તિવિહા જોળી પળ્ણત્તા ?) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારની યોનિ કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (કુમુન્નયા) કૂર્મોન્નતા (સંઘાવત્તા) શંખાવર્તા (વંસીપત્તા) વંશીપત્રા (કુમુણ્ણયા ણં જોળી ઉત્તમપુરિસમારૂળં) કૂર્મોન્નતા યોનિ ઉત્તમ પુરૂષોની માતાઓની હોય છે (કુમ્મળ્ણયાણં જોળી) કૂર્મોન્નતા યોનિમાં (ઉત્તમપુરિસા ગઢ્ઢે વક્કમંતિ) ઉત્તમ પુરૂષ ગર્ભમાં જન્મ લે છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (અરહંતા) અહંન્ત (ચક્કવટ્ટી) ચકવર્તી (બલ્લદેવા) બલલદેવ (વાસુદેવા) વાસુદેવ

(સંઘાવત્તાણં જોળી) શંખાવર્તા યોનિ (હ્થી રચ્ણસ) સ્ત્રી રત્નની હોય છે (સંઘાવત્તાણં જોળી) શંખાવર્તા યોનિમાં (બહ્વે જીવાય પોગ્ગલાય) ઘણુ જીવ અને પુદ્ગલ (વક્કમંતિ) આવે છે (વિવક્કમંતિ) પેદા થાય છે (ચરંતિ) ચિત થાય છે (સવચરંતિ) ઉપચિત થાય છે (નો ચેવ ણં ણિપ્ફજ્જંતિ) પરન્તુ નિષ્પન્ન નથી થતા (વંસીપત્તા ણં જોળી) વંશી પત્રા યોનિ (પિહુજ્ણસ) પૃથક્ જનોની માતાઓની હોય છે (વંસી પત્તાણં જોળી) વંશી પત્રા યોનિમાં (પિહુજ્ણે ગઢ્ઢે વક્કમંતિ) પૃથક્ જન ગર્ભમાં આવે છે

હિ પળ્ણવળાણ નવમં જોળિપયં સમત્તં

॥ પ્રજ્ઞાપનામાં નવસુ યોનિપદ સમાપ્ત ॥

ટીકાર્થ:— હવે મનુષ્યની વિશેષ યોનિયોનું નિરૂપણ કરાય છે :-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! યોનિઓ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્:—હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારની યોનિઓ કહેલી છે, તેઓ આ પ્રકારે કૂર્મોન્નતા, શંખાવર્તા અને વંશીપત્રા, જે યોનિ કાચખાની પીઠની જેમ ઉંચી હોય તે કૂર્મોન્નતા યોનિ કહેવાય છે. જેના આવર્ત શંખતા સમાન હોય તે શંખાવર્તા, જે વંશી પત્રોના સમાન આકારવાળી યોનિને વંશીપત્રા કહે છે. આ ત્રણ પ્રકારની યોનિઓ માંથી કૂર્મોન્નતા યોનિ ઉત્તમ પુરૂષોની માતાઓની હોય છે. કૂર્મોન્નતા યોનિમાં ઉત્તમ પુરૂષ ગર્ભમાં આવે છે, જેમકે—અરિહન્ત (તીર્થંકર) ચકવર્તી, બલલદેવ અને વાસુદેવ. શંખાવર્તા યોની ચકવર્તીની પટરાણીની—સ્ત્રી રત્નની હોય છે. શંખાવર્તાયોનિમાં ઘણા જીવો અને પુદ્ગલ આવે છે; ગર્ભ રૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે, સામાન્ય રૂપથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત

થાય છે અને વિશેષ રૂપથી પણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તેમની નિષ્પત્તિ નથી થતી. વૃદ્ધ આચાર્યોના કથનાનુસાર એનું કારણ એ છે કે અત્યંત તીવ્ર કામ રૂપી અગ્નિના સંતાપથી તે વિનાશને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. વંશીપત્રા યોનિ સામાન્ય જીવોની માતાઓની હોય છે. એ યોનિમાં સાધારણ જીવ ગર્ભમાં આવે છે.

નવમ યોનિ પદ સમાપ્ત

ચરમાચરમત્વકા નિરૂપણ

(૧૦) ચરમાચરમ પદ

શબ્દાર્થ—(કઈ ણં મંતે ! પુઢવીઓ પળ્ણત્તાઓ) હે લગવન્ ! પૃથ્વી કેટલી કહેલી છે ? (ગોયમા ! અટ્ટ પુઢવીઓ પળ્ણત્તાઓ) હે ગૌતમ ! આઠ પૃથ્વીઓ કહેલી છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે છે (ચરમ્પમા) રત્નપ્રભા (સકરમ્પમા) શર્કરાપ્રભા (વાલુપ્પમા) વાલુકા પ્રભા (પંકપમા) પંકપ્રભા (ધૂમ્પમા) ધૂમપ્રભા (તમ્પમા) તમપ્રભા (તમ તમ્પમા) તમસ્તમપ્રભા (હેંસી પ્વમારા) ઈધત્ પ્રાગ્ભાર

(હમાણં મંતે ! ચરમ્પમા પુઢવી કિં ચરમા) હે લગવન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી શું ચરમ છે ? (અચરમા) અચરમ છે (ચરમાઈ) ચરમાઈ છે (અચરમાઈ) અચરમાઈ—અચરમાણિ છે (ચરમાંતપદેસા) ચરમાન્ત પ્રદેશા છે (અચરમંતપદેસા) અચરમાંત પ્રદેશા છે ? (ગોયમા ! હમાણં ચરમ્પમા પુઢવી) હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી (નો ચરમા નો અચરમા) નથી ચરમા કે નથી અચરમા (નો ચરમાર્તિ) ન ચરમાણિ (નો અચરમાર્તિ) અચરમાણિએ નથી (નો ચરમંતપદેસા, નો અચરમંતપદેસા) ચરમાન્ત પ્રદેશાનથી, અચરમાન્ત પ્રદેશાનથી (નિયમા) નિયમથી (અચરમં) અચરમ છે (ચરમાણિ ચ) બહુવચનાન્ત ચરમ છે (ચરમંતપદેસા ચ અચરમંતપદેસા ચ) ચરમાન્ત પ્રદેશા અને અચરમાન્ત પ્રદેશા

છે (એવં જાવ અહે સત્તમા પુઠ્ઠવી) એજ પ્રમાણે નીચેની સાતમી પૃથ્વી સુધી કહેવું (સોહ-
મ્માઈ જાવ અણુત્તર વિમાણાણં) સૌધર્મથી આરંભીને અનુત્તર વિમાનો સુધી (એવં ચેવ
ઈસી પઠ્ઠમારા વિ) એ પ્રકારે ઈષ્ટપ્રાગભાર પૃથ્વી પણ (એવં ચેવ લોગે વિ) એજ પ્રકારે લોક
પણ (એવં ચેવ અલોગે વિ) એજ પ્રકારે અલોક પણ કહેવે.

ટીકાર્થ—નવમ પદમાં પ્રાણિયોની યોનિયોની પ્રરૂપણા કરાઈ છે. આ દશમપદમાં
રત્નપ્રભા આદિ ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રોના ચરમ અચરમ વિભાગની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે :—પૃથ્વીયો કેટલી કહી છે ?

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીયો આઠ કહેલી છે, તેમના નામ આ છે :—(૧)
રત્નપ્રભા (૨) શર્કરા પ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા (૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમઃપ્રભા
(૭) તમસ્તમ પ્રભા અને (૮) ઈષ્ટપ્રાગભાર પૃથ્વી. તેઓમાંથી રત્નપ્રભા આદિ સાત પૃથ્વી-
વિયોતું નિરૂપણ પહેલાં કરી દિધેલું છે અને તેઓ પ્રસિદ્ધ પણ છે. પૌસ્તાલીસ લાખ
યોજન લાંબી પહોળી, શુદ્ધ સ્ફટિક મણિના સમાન સિદ્ધ શીલા ઈષ્ટપ્રાગભાર પૃથ્વી કહેવાય છે.

એકાન્ત પ્રશ્નનો આશ્રય કરીને ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! આ રત્ન
પ્રભા પૃથ્વી શું ચરમા છે ? અચરમા છે ? શું ચરમાણિ (ચરમતું બહુવચન રૂપ) છે
શું અચરમાણિ (અચરમતું બહુવચનતુ રૂપ) છે ? શું ચરમાન્ત પ્રદેશ રૂપ છે ? શું
અચરમાન્ત પ્રદેશ રૂપ છે ? ચરમનો અર્થ છે અન્તિમ અર્થાત્ અન્તમાં સ્થિત આ 'ચરમ'
પદ સાપેક્ષ છે, અર્થાત્ બીજાની અપેક્ષા રાખે છે. કોઈ પહેલા હોય તો તેનાથી કોઈ બીજાને
ચરમ કહેવાય છે, જેમકે પૂર્વ ભવોની અપેક્ષાએ અન્તિમ ભવને ચરમ ભવ કહે છે.
જેની પહેલા કંઈ ન હોય તેને ચરમ નથી કહેતા.

'અચરમ' પદનો અર્થ છે જે ચરમ અર્થાત્ અન્તવર્તી ન હોય અર્થાત્ મધ્યમાં
હોય આ પદ પણ સાપેક્ષ છે. કેમ કે—જ્યારે કોઈ અન્તમાં હોય ત્યારે તેની અપેક્ષાએ
વચમા રહેલને 'ચરમ' કહેવાય છે, જેના આગળ પાછળ બીજા કોઈ ન હોય તેને
'અચરમ' અર્થાત્ મધ્યવર્તી અગર વચમાં સ્થિત પણ નથી કહેવાતા. જેમકે ચરમ શરી-
રની અપેક્ષાએ તેનાથી આગળવાળા મધ્યમ શરીરને અચરમ શરીર કહેવાય છે. આ રીતે
આ બે પ્રશ્નો એક વચનના આધાર પર કર્યા છે. એજ પ્રકારે બે પ્રશ્ન બહુવચનને લઈને
કરાય છે, જેમકે—શું આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી 'ચરમાણિ' અર્થાત્ ઘણા જ ચરમ રૂપ છે અથવા
'અચરમાણિ' અર્થાત્ ઘણા જ અચરમ—મધ્યવર્તી રૂપ છે ? આ ચાર પ્રશ્નો સમગ્ર રત્ન
પ્રભા પૃથ્વીને એક દ્રવ્ય માનીને કરાએલા છે. હવે બે પ્રશ્નો તેમના પ્રદેશોને લક્ષ્યમા
રાખીને કરાય છે—હે ભગવન્ ! શું રત્નપ્રભા પૃથ્વી ચરમાન્ત ઘણા પ્રદેશ રૂપ છે, અથવા
અચરમાન્ત ઘણા પ્રદેશ રૂપ છે ? અર્થાત્ શું અન્તનો પ્રદેશ રત્નપ્રભા પૃથ્વી છે ? શું
મધ્યના પ્રદેશોને રત્નપ્રભા ભૂમિ કહે છે ?

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના વિષયમાં એકાન્ત પક્ષનો આશ્રય કરીને જ આ પ્રશ્ન કરાયેલો છે !

શ્રી ભગવાન્ તેમનું નિરાકરણ કરે છે :—હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી ચરમા

નથી, કેમકે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક અને અખંડ રૂપ છે. તેને ચરમ નથી કહી શકાતી, કેમકે ચરમત્વ સાપેક્ષ છે અર્થાત્ કોઈ તેના પહેલા હોય તો તેને તેની અપેક્ષાએ ચરમ કહેવાય. પણ કોઈ એવા બીજા છે નહિ, કેમકે રત્નપ્રભા પૃથ્વી એક અને અખંડ છે. હે ગૌતમ ! તમે તો અન્ય નિરપેક્ષ એકલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના વિષયમાં જ પ્રશ્ન કર્યો છે, તેથી જ તેને ચરમ નથી કહી શકતા, રત્નપ્રભા પૃથ્વી પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર ચરમ પણ નથી કહેવાતી. અર્થાત્ અચરમત્વ (મધ્યવર્તીપણું) પણ કોઈ બીજાની અપેક્ષાએ થાય છે અહીં કોઈ બીજું છે નહિ કે જેની અપેક્ષાએ રત્નપ્રભાને અચરમ કહેવાય. એ પ્રકારે રત્નપ્રભા પૃથ્વી નથી ચરમ કહેવાતી કે નથી કહેવાતી અચરમ.

હવે રહ્યા બહુવચન કરેલા બે પ્રશ્નો—ચરમાણિ અને અચરમાણિ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે શું રત્નપ્રભા પૃથ્વી અનેક ચરમ રૂપ છે અથવા અનેક અચરમ રૂપ ? એનો ઉત્તર એ છે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વી ન અનેક ચરમ છે અને ન અનેક અચરમ છે. કેમકે પહેલા કહ્યા અનુસાર જ્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વી એકત્વ વિશિષ્ટ ચરમ અને અચરમ નથી તો બહુત્વ વિશિષ્ટ ચરમ—અચરમ પણ કેવી રીતે થઈ શકે છે ? તાત્પર્ય એ નિકળ્યું કે રત્નપ્રભા પૃથ્વી નથી એક ચરમ દ્રવ્ય અને નથી બહુ અચરમ દ્રવ્ય.

એ પ્રકારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીને ચરમાન્ત પ્રદેશોના રૂપમાં નથી કહી શકાતી. અને અચરમાન્ત પ્રદેશોના રૂપમાં પણ નથી કહી શકાતી. કેમકે જ્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ચરમત્વ અને અચરમત્વનો સંભવ જ નથી તો તેને ચરમ પ્રદેશ અગર અચરમ પ્રદેશ પણ નથી કહી શકાતી.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે જો રત્નપ્રભા પૃથ્વી ચરમ, અચરમ આદિ નથી તો તે શું છે ? અને કયા રૂપે કહેવાય અને કયા રૂપે સમજવી જોઈએ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે :—રત્નપ્રભા પૃથ્વી, ચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ છે. તેનો આશય આ છે કે જ્યારે એક અખંડ રૂપમાં વિવક્ષિત રત્નપ્રભા પૃથ્વીના વિષયમાં પ્રશ્ન કરાય તો પૂર્વોક્ત છ લાંગોમાંથી કોઈ પણ લાંગ દ્વારા રત્નપ્રભા પૃથ્વીને નથી કહી શકાતી, પણ જ્યારે તેને અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ અને અનેક અવયવોમાં વિભક્ત માનીને પ્રશ્ન કરાય તો તેને ‘ચરમ’ અને ‘ચરમાણિ કહી શકાય છે, કેમકે તેમના છેવટના લાંગોમાં વિદ્યમાન તેમજ વિશિષ્ટ એકત્વ પરિણામવાળો જે ખંડ છે તેને ચરમાણિ (અનેક ચરમ) કહી શકાય છે. અને તે પ્રાન્ત લાંગોના વચમાં જે મોટો ખંડ ખંડો છે તે આખાને એકમાની લેવાય તો તે ખંડની અપેક્ષાએ તે અચરમ છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વી પ્રાન્ત વર્તી અનેક ખંડો અને મધ્યમવર્તી એક મહાખંડનું સંમિલિત રૂપ છે અગર તેમ ન મનાય તો પછી રત્નપ્રભાનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે. એ પ્રકારે એક જ પૃથ્વીને અવયવ અવયવી રૂપમાં વિવક્ષિત કરવાથી તેને ‘અચરમ’ અને ચરમાણિ. કહેવાય છે, પરંતુ જ્યારે પ્રદેશોનો વિવક્ષા કરીને વિચાર કરાય છે, તો તેને ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ રૂપ કહી શકે છે, કેમકે તેમના બાહ્ય ખંડોમાં રહેલા પ્રદેશ ચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે અને મધ્યના એક મહાનૂ ખંડમાં રહેલા પ્રદેશ અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે.

એ પ્રકારે એકાન્ત દુર્નયનું નિરાકરણ કરવાવાળા ભગવાનના ઉત્તર વાક્યથી આ

સિદ્ધ થાય છે કે રત્નપ્રભા આદિ સમસ્ત વસ્તુઓ અવયવ અવયવી રૂપ છે અને તે અવ-
યવો તથા અવયવીમાં કદાચિત્ ભેદ અને કદાચિત્ અભેદ છે. આ અનેકાન્ત પક્ષની
સ્થાપના થઈ.

રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જેવી પ્રરૂપણા કરાઈ છે, એવા પ્રકારની પ્રરૂપણા શર્કરા પ્રભા,
વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા. તમઃ પ્રભા અને તમસ્તમા પ્રભાની સમજવી જોઈ એ.

અર્થાત્ આ પૃથ્વીયો પણ યદિ એક અખંડરૂપમાં વિવક્ષિત કરાય તો ચરમા પણ
નહીં, અચરમા પણ નહીં. ચરમાણિ પણ નહીં અચરમાણિ પણ નહીં, ચરમાન્ત પ્રદેશ
પણ નહીં અને અચરમાન્ત પ્રદેશ પણ નથી કહી શકાતી, કિન્તુ જ્યારે તેમના અવય
વોના ભેદ વિવક્ષિત થાય છે, અને પ્રાન્તવર્તી ભાગો તથા મધ્યમા વિદ્યમાન એક મહાન્
ખંડને પૃથક્ક વિવક્ષિત કરાય છે તો તેઓને ચરમાચરમાણિ, ચરમાં ત પ્રદેશ અને અચ-
માન્ત પ્રદેશ કહી શકાય છે.

એજ પ્રકારે સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક,
સહસ્રાર, આનત; પ્રાણત; આરણ, અચ્યુત, નવત્રૈવેયક, પાંચ અનુત્તર વિમાનોની વક્ત
વ્યતા પણ સમજી લેવી જોઈએ, ઈષ્ટપ્રાગ્ભાર પૃથ્વી પણ રત્નપ્રભાની સમાન જ કહેવી
જોઈએ. લોક અને અલોકના વિષયમાં પણ એમ કહેવું જોઈએ. પણ શર્કરાપ્રભા આદિના
વિષયમાં શબ્દ પ્રયોગ આમ કરવો જોઈએ—‘હે ભગવન્ ! શર્કરા પ્રભા પૃથ્વી શું ચરમા,
અચરમા ચરમાણિ, અચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ કે અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ?

હે ગૌતમ ! આ શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી ચરમાએ નથી, અચરમાએ નથી, ચરમાણિ
પણ નથી, અચરમાણિ પણ નથી, નથી ચરમાન્ત પ્રદેશ કે નથી અચરમાન્ત પ્રદેશ નિય-
મથી અચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ છે. એજ પ્રકારે વાલુકા
પ્રભા પૃથ્વી આદિના વિષયમાં અભિલાપ કરવો જોઈએ—હે ભગવાન્ ! સૌધર્મ કદપ શું
ચરમ છે, અચરમ છે. ચરમાણિ છે, અચરમાણિ છે. ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, અગર અચ-
માન્ત પ્રદેશ છે વિગેરે. એજ પ્રકારે પાંચ અનુત્તર વિમાનો સુધી સ્વયં સમજી લેવું
જોઈએ. આજ રીતે ઈષ્ટપ્રાગ્ભાર પૃથ્વીના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. લોકના વિષયમાં
અભિલાપ આ પ્રકારે કરવો જોઈએ :-હે ભગવન્ ! શું આ લોક ચરમ છે. અચરમ છે,
ચરમાણિ છે, અચરમાણિ છે. ચરમાન્ત પ્રદેશ છે અગર અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ? હે ગૌતમ !
લોક અચરમ છે. ચરમાણિ છે. ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, અચરમાન્ત પ્રદેશ છે. ॥ સૂ૦ ૧ ॥

ચરમાચરમાદિકે અલ્પબહુત્વકા નિરૂપણ

ચરમાચરમ આદિના અલ્પ બહુત્વ

શબ્દાર્થ—(ઈમીસેઞં મંતે ! રચણ્ણમાણ પુઢવીણ અચરમસસ ચ, ચરમાણિચ, ચરમંતપણ—સાણ ચ અચરમંતપણસાણ ચ) હે ભગવાન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અચરમ; ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં (દ્વવ્વટ્ટયાણ પણસટ્ટયાણ દ્વવ્વટ્ટપણસટ્ટયાણ) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય પ્રદેશની અપેક્ષાએ (કચરે કચરેહિંતો) કોણુ કોનાથી (અણ્ણા વા વહુયા વા તુલ્લા ચા વિસેસાહિયા વા) અલ્પ છે, ઘણા છે, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોચમા !) હે ગૌતમ ! (સવ્વત્થોવે) બધાથી ઓછા (ઈમીસે રચણ્ણમાણ પુઢવીણ) આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના (દ્વવ્વટ્ટયાણ) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (એણે અચરમે) એક અચરમ છે (ચરમાઈ અસંલ્લેજ્જગુણાઈ) ચરમાણિ અસંખ્યાત ગણુ છે (અચરમં ચરમાણિ ચ દોવિ વિસેસાહિયા) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને વિશેષાધિક છે (પણસટ્ટયાણ) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (સવ્વત્થોવા) બધાથી ઓછા (ઈમીસે રચણ્ણમાણ પુઢવીણ) આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના (ચરમંતપણસા) ચરમાન્ત પ્રદેશ છે (અચરમંતપણસા અસંલ્લેજ્જગુણા) અચમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણુ છે (ચરમંતપણસાણ ચ અચરમંતપણસા ચ દોવિ વિસેસાહિયા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (દ્વવ્વટ્ટપણસટ્ટયાણ) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષા (સવ્વત્થોવા ઈમીસે રચણ્ણમાણ પુઢવીણ એણે અચરિમે) બધાથી ઓછા આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક અચરમ છે (ચરમાઈ અસંલ્લેજ્જગુણાઈ) ચરમાણિ અસંખ્યાતગણુ છે (અચરિમં ચરમાણિ ચ દોવિ વિસેસાહિયા) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને વિશેષાધિક છે (ચરમંતપણસા અસંલ્લેજ્જગુણા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણુ છે (અચરમંતપણસા અસંલ્લેજ્જગુણા) અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણુ છે (ચરમંતપણસા ચ અચરમંતપણસા ચ દોવિ વિસેસાહિયા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (એવં જાવ અહેસત્તમાણ) એ પ્રકારે નીચેની સાતમી પૃથ્વી સુધી (સોહમ્મસસ જાવ લોગસસ એવં ચેવ) સૌધર્મ યાવત્ત લોક સુધી એજ પ્રકારે

ટીકાર્થ :- હવે રત્નપ્રભા પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેકના ચરમ, અચરમ આદિ સંબંધી

અલ્પ બહુત્વનું નિરૂપણ કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અચરમ, ચરમો ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્ય પ્રદેશો તેમજ દ્રવ્ય પ્રદેશોથી કાણુ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ છે, ઘણા છે તુલ્ય છે, અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન :-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીની અપેક્ષાએ એક ચરમ છે. તથાવિધ એકવ પરિણામમાં પરિણત હોવાને કારણે અચરમ એક છે, તેથી જ તે બધાથી ઓછા છે. તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ અર્થાત્ ચરમખંડ અસંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે તેઓ અસંખ્યાત છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે અચરમ અને ચરમાણિ, એ બંને મળીને શું ચરમોના બરાબર છે અથવા વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે-અચરમ અને ચરમાણિ, એ બંને પણ વિશેષાધિક છે. તાત્પર્ય એ છે કે અચરમ એક દ્રવ્યને ચરમ દ્રવ્યોમાં સામિલ કરી દેવામાં આવે તો ચરમોની સંખ્યા એક અધિક થઈ જાય છે, તેથી જ તેમનો સમુદાય વિશેષાધિક થાય છે. પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરાય તો આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમાન્ત પ્રદેશ બધાથી ઓછા છે, કેમકે ચરમ ખંડ, મધ્યમ ખંડોની અપેક્ષાએ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોય છે. જોકે તે ચરમખંડ અસંખ્યાત ગણા છે છતાં પણ મધ્યમ ખંડના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તેઓ સ્તોક છે. તેમની અપેક્ષાએ અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા હોય છે, કેમકે એક ચરમ ખંડ. ચરમખંડોના સમૂહની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતગણા હોય છે. ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને મળીને પણ અચરમાન્ત પ્રદેશોથી વિશેષાધિક હોય છે. કેમકે ચરમાન્ત પ્રદેશ, અચરમાન્ત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે હોય છે. અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં ચરમાન્ત પ્રદેશ મેગલી દેવાથી પણ તેઓ અચરમાન્ત પ્રદેશોથી વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશ બંને અપેક્ષાએ, આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર અચરમ એક છે, તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ અર્થાત્ ચરમ ખંડ અસંખ્યાતગણા અધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ અચરમ અને ચરમાણિ-બંને જ વિશેષાધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે, જો કે અચરમખંડ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ હોય છે, પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે એક છે, ચરમખંડોમાં પ્રત્યેક અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે, તેથી ચરમ અને અચરમ દ્રવ્યના સમુદાયની અપેક્ષાએ ચરમાન્ત પ્રદેશોને અસંખ્યાતગણા સમજવા જોઈએ તેમની અપેક્ષાએ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને મળીને વિશેષાધિક છે.

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સંબન્ધમાં ચરમ-અચરમનો આશ્રય કરીને જે અલ્પ, બહુત્વ પ્રતિપાદિત કરાયેલું છે, તેવું જ શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા. પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમાપ્રભા

અને તમસ્તમઃ પ્રભા પૃથ્વીના સંબંધમાં પણ કહેવું જોઈએ. સૌધર્મ, ઈશાન, સનતકુમાર માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુકં સહસ્રાર, આનત પ્રાણુતા આરણુ, અચ્યુત, નવ ઐવે-યક, પાંચ અનુત્તર વિમાન, ઈષ્ટપ્રાણાર તેમજ લોકના અચરમ, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોનું પણ અલ્પ બહુત્વ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમાન જ સમજવું જોઈએ

અલોક આદિકે ચરમાચરમ કે અલ્પ બહુત્વ કા નિરૂપાગ

અલોકાદિના ચરમાચરમનું અલ્પ બહુત્વ

શબ્દાર્થ—(અલોગસ્સ જં મંતે ! અચરમસ્સ ચ ચરમાણય, ચરમંતપણસાણય અચરમંતપણસાણય) હે ભગવન! અલોકના અચરમના, ચરમોના, ચરમાન્ત પ્રદેશોના અને અચરમાન્ત પ્રદેશોના (દ્વવટ્ટયાણે પણસટ્ટયાણે, દ્વવટ્ટપણસટ્ટયાણે) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાથી (કચરે કચરેહિંતો) કોણુ કોનાથી (અપ્પા વા વહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (સવ્વત્થોવે) બધાથી ઓછા (અલોગસ્સ) અલોકના (દ્વવટ્ટયાણે) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (એગે અચરમે) એક અચરમ છે (ચરમાઈં અસંખિજ્જગુણાઈં) ચરમાણિ અસંખ્યાતગણા છે (અચરમંચરમાણિ ચ દોવિ વિસેસાહિયાઈં) અચરમ અને ચરમાણિ વિશેષાધિક છે (પણસટ્ટયાણે) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (સવ્વત્થોવા) બધાથી ઓછા (અલોગસ્સ ચરમંતપણસા) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ છે (અચરમંતપણસા અણંતગુણા) અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા છે. (ચરમંતપણસા ચ અચરમંતપણસા ચ દોવિ વિસેસાહિયા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને વિશેષાધિક છે (દ્વવટ્ટપણસટ્ટયાણે) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (સવ્વત્થોવે) બધાથી ઓછા (અલોગસ્સ) અલોકના (એગે અચરમે) એક અચરમ છે (ચરમાઈં અસંખિજ્જગુણાઈં) ચરમ અસંખ્યાતગણા છે (અચરમં ચ ચરમાણિ ચ દોવિ વિસેસાહિયાઈં) અચરમ અને ચરમાણિ બંને મળી વિશેષાધિક છે (ચરમંતપણસા અસંખિજ્જગુણા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા

છે (અચરમંતપણા અર્ણતગુણ) અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા છે (ચરમંતપણા ય અચરમં-
 તપણા ય દોવિ વિસેસાહિયા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ અને વિશેષાધિક છે
 (લોગલોગસ્સ ણં મંતે ! અચરમસ્સ ય ચરમાણ ચ- ચરમંતપણાણ ય, અચરમંત-
 પણાણ ય) હે ભગવન ! લોકલોકના અચરમ, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત
 પ્રદેશોમાં (દ્વવટ્ટયાણ) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (પણસટ્ટયાણ) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (દ્વવટ્ટપણ
 ટ્ટયાણ) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (કચરે કચરે હિતો) કૈણ કૈનાથી (અપ્પા વાબહુયા
 વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ? (મોયમા !)
 હે ગૌતમ ! (સવ્વત્થોવે) બધાથી ઓછા (લોગલોગસ્સ) લોકલોકના (દ્વવટ્ટયાણ) દ્રવ્યની
 અપેક્ષાથી (એમમેગે અચરમે) એક એક અચરમ છે (લોગસ્સ ચરમાઈં અસંલેજ્જગુણાઈં)
 લોકના ચરમ અસંખ્યાતગણા છે (અલોગસ્સ ચરમાઈં વિસેસાહિયાઈં) અલોકના ચરમ
 વિશેષાધિક છે (લોગસ્સ ય અલોગસ્સ ય અચરમંચ ચરમાણિ ય) લોક અને અલોકના અચરમ અને
 ચરમાણિ (દોવિ) અને (વિસેસાહિયાઈં) વિશેષાધિક છે (પણસટ્ટયાણ સવ્વત્થોવા લોગસ્સ
 ચરમંતપણા) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછા લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ છે (અલોગસ્સ
 ચરમંતપણા વિસેસાહિયા) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ વિશેષાધિક છે (લોગસ્સ અચર-
 મંતપણા અસંલેજ્જગુણા) લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે (અલોગસ્સ અચ-
 રમંતપણા અર્ણતગુણા) અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા છે (લોગસ્સ ય અલોગ-
 સ્સ ય ચરમંતપણા ય અચરમંતપણા ય દોવિ વિસેસાહિયા) લોક અને અલોકના
 ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ અને વિશેષાધિક છે (દ્વવટ્ટપણસટ્ટયાણ સવ્વ
 સ્થોવે લોગલોગસ્સ એમમેગે અચરમે) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછા લોક-
 અલોકના એક એક અચરમ છે (લોગસ્સ ચરમાઈં અસંલેજ્જગુણાઈં) લોકના ચરમ અસંખ્યાત
 ગણા છે (અલોગસ્સ ચરમાઈં વિસેસાહિયાઈં) અલોકના ચરમ વિશેષાધિક છે (લોગસ્સ ય
 અલોગસ્સ ય) લોક અને અલોકના (અચરમં) અચરમ (ચરમાણિય) અને ચરમાણિ (દોવિ
 વિસેસાહિયાઈં) અને વિશેષાધિક છે (લોગસ્સ ચરમંતપણા અસંલેજ્જગુણા) લોકના
 ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે (અલોગસ્સ ય ચરમંતપણા વિસેસાહિયા) અલોકના
 ચરમાન્ત પ્રદેશ વિશેષાધિક છે (લોગસ્સ અચરમંતપણા અસંલેજ્જગુણા) લોકના અચરમાન્ત

પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે (અલોગસ્સ અચરમંત પણ્સા અણંતગુણા) અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અન્નતગણા છે (લોગસ્સ ચ અલોગસ્સ ચ) લોક અને અલોકના (ચરમંતપણ્સા ચ અચરમંતપણ્સાચ દોબિ) ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશ બન્ને (વિસેસાહિયા) વિશેષાધિક છે (સવ્વદ્વા વિસેસાહિયા) સર્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે (સવ્વ પણ્સા અણંતગુણા) સમસ્ત પ્રદેશ અન્નત ગણા છે (સવ્વ પજ્જવા અણંતગુણા) સર્વ પર્યાય અન્નતગણા છે

ટીકાર્થ :- હવે અલોક આદિના ચરમા ચરમ આદિના અદ્ય બહુત્વ પ્રરૂપિત કરવાને માટે કહે છે :-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અલોકના અચરમ, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અદ્ય છે, તુલ્ય છે, અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા અલોકના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અચરમ છે, એની અપેક્ષાએ ચરમ ખંડ અસંખ્યાતગણા અધિક છે. અચરમ અને ચરમ ખંડ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે, પ્રદેશોની દૃષ્ટિથી બધાથી ઓછા અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, કેમકે નિબ્કુલ પ્રદેશોમાં જ તેમનો સદ્ભાવ હોય છે. એ ચરમાન્ત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અચરમાન્ત પ્રદેશ અન્નતગણા હોય છે, કેમકે અલોક અન્નત છે. ચરમાન્ત અને અચરમાન્ત પ્રદેશ-બંને મળીને વિશેષાધિક છે, કેમકે ચરમાન્ત પ્રદેશ, અચરમાન્ત પ્રદેશોની સાથે સંમિલિત કરી દેવાથી પણ તેઓ બધા મળીને અચરમાન્ત પ્રદેશોથી વિશેષાધિક જ હોય છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ બધાથી ઓછા અલોકનો એક અચરમ છે, એની અપેક્ષાએ ચરમ ખંડ અસંખ્યાતગણા છે, અચરમ અને ચરમાણિ (ચરમખંડ) બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે અને અચરમાન્ત પ્રદેશ તેમનાથી અન્નતગણા છે ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! લોકાલોકના અચરમો, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અદ્ય, ઘણા, તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે :-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા લોક અને અલોકના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક-એક અચરમ અર્થાત્ અચરમખંડ છે, કેમકે તે એક જ છે. તેની અપેક્ષાએ લોકના ચરમ ખંડ દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણા છે. કેમકે તેઓ અસંખ્યાત છે, તેમની અપેક્ષાએ અલોકના ચરમ ખંડ વિશેષાધિક છે. લોકના ચરમખંડ વાસ્તવમાં છે તો અસં-

ખ્યાત પરન્તુ પૃથ્વીની સ્થાપના આ રીતે કરી છે આ સ્થાપનાની કલ્પનાથી તેઓ આઠ મનાય છે તેઓ આ પ્રકારે છે—એકએક ચારે દિશાઓમાં અને એક એક ચારે વિદિશાઓમાં, અલોકના ચરમ ખંડ અલોકની સ્થાપનાની પરિકલ્પનાના અધાર પર બાર મનાય છે. યથા એક એક ચારે દિશાઓમાં અને બે બે ચાર વિદિશાઓમાં. આ બારની સંખ્યા આઠથી બમણી છે, ત્રિગુણી નથી; પરન્તુ વિશેષાધિક જ કહેવાય છે. અલોકના ચરમ ખંડોની અપેક્ષાએ લોક અને અલોક અચરમ અને તેમના ચરમ ખંડ બંને મળીને વિશેષાધિક થાય છે. કેમકે પૂર્વોક્ત કલ્પનાના અનુસાર લોકના ચરમ ખંડ આઠ છે અને અચરમ ખંડ એક છે, બંને મળીને નવ થાય છે. એજ રીતે અલોકના પણ ચરમ અને અચરમ ખંડ મેળવીને તેર છે. અને તે બંનેને મેળવી દેવાય તો બારીસ થાય છે. આ બારીસ સંખ્યા બારથી બમણી કે ત્રણ ગણી આદિ નથી, પણ વિશેષાધિક છે. આ પ્રકારે અલોકના ચરમ ખંડોથી લોકાલોકના ચરમાચરમ ખંડ મળીને પણ વિશેષાધિક જ થાય છે.

પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ બધાથી ઓછા લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, કેમકે તેનામાં આઠ જ પ્રદેશ છે. તેમની અપેક્ષાએ અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ વિશેષાધિક છે. તેમનાથી લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે, કેમકે અચરમ ક્ષેત્ર ઘણું મોટું છે. એ કારણે એના પ્રદેશ પણ ઘણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્ત ગણા છે, કેમકે તે ક્ષેત્ર અનન્તગણું છે. એમની અપેક્ષાએ પણ લોક અને અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને વિશેષાધિક છે, કેમકે અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશોને અચરમાન્ત પ્રદેશોને તથા અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશોને મેળવવાથી પણ તેઓ બધા અસંખ્યાત જ થાય છે અને અસંખ્યાત, અનન્તની અપેક્ષાએ ઓછા જ છે, તેમને તેમાં મેળવી દેતા પણ તેઓ અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશોથી વિશેષાધિક જ હોય છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની દૃષ્ટિથી અલ્પ બહુત્વનો વિચાર કરાય તો બધાથી ઓછા લોક અને અલોકના એક-એક અચરમ છે, એ પહેલા કહેવાઈ ગયા છે. તેમની અપેક્ષાએ લોકના ચરમ ખંડ અસંખ્યાતગણા અધિક છે, એ વિષયમાં પણ યુક્તિ પહેલાં કહી દિધેલી છે. તેમની અપેક્ષાએ અલોકના ચરમ ખંડ વિશેષાધિક છે અને તેમની અપેક્ષાએ લોક અને અલોકના અચરમ અને તેમના ચરમખંડ બંને મળીને વિશેષાધિક છે, એનું કારણ પૂર્વવત્ સમગ્ર લેવું જોઈએ. એમની અપેક્ષાએ લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે, અને તેમની અપેક્ષાએ અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ વિશેષાધિક છે. એમની અપેક્ષાએ લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે. એમની અપેક્ષાએ અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા છે. યુક્તિ પહેલા કહી દેવાયેલી છે. તેમની

અપેક્ષાએ લોક અને અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને મળીને વિશેષાધિક છે, એમની અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, અર્થાત્ લોક અને અલોકના ચરમ અને અચરમ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધા દ્રવ્યો મળીને વિશેષાધિક છે. કેમકે અનન્તાનન્ત સંખ્યક જીવ, પરમાણુ અનન્ત પરમાણુઓ સુધીના બનેલા સ્કન્ધ, બધા અલગ-અલગ પણ અનન્ત અનન્ત છે અને તે બધા દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ પણ બધા પ્રદેશ અનન્ત-ગણા છે અને બધા પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વપર્યાય અનન્તગણા છે, કેમકે પ્રત્યેક પ્રદેશના સ્વપર પર્યાય અનન્ત છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

પરમાણુ આદિકે ચરમાચરમત્વ કા નિરૂપણ

પરમાણુ આદિની ચરમાચરમ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(પરમાણુપોગ્ગલેણં મંતે કિં ચરિમે) હે ભગવન્ ! પરમાણુ પુદ્ગલ શું ચરમ છે ? (અચરિમે) અચરમ છે ? (અવત્તવ્વણ) અવક્રતવ્ય છે ? (ચરમાઈ) ચરમાણિ-ઘણા ચરમ રૂપ છે ? (અચરમાઈ) ઘણાઅચરમ રૂપ છે ? (અવત્તવ્વયાઈ) ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે ? (ઉદાહુ) અથવા (ચરિમે ચ અચરિમે ચ) ચરમ અને અચરમ છે ? (ઉદાહુ) અથવા (ચરમેચ અચરમાઈ) ચરમ અને ઘણા અચરમ રૂપ છે ? (ઉદાહુ ચરમાઈ ચ અચરમાઈ ચ) અથવા ઘણા ચરમ અને ઘણા અચરમ રૂપ છે ? (પદ્મા ચરમંગી) પહેલી ચી ભંગી

(ઉદાહુ ચરિમેચ અવત્તવ્વણ ચ) અથવા ચરમ અને અવક્રતવ્ય છે (ઉદાહુ ચરિમે ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) અથવા ચરમ અને ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે ? (ઉદાહુ ચરમાઈ ચ અવત્તવ્વણ ચ) અથવા ઘણા ચરમ અને અવક્રતવ્ય છે ? (ઉદાહુ ચરમાઈ ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) અથવા ઘણા ચરમ અને ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે ? (ત્રીયા ચરમંગી) આ બીજી ચી ભંગી થઈ (ઉદાહુ અચરિમે ચ અવત્તવ્વણ ચ) અથવા અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે ? (ઉદાહુ અચરમે ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) અથવા અચરમ અને ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે ? (ઉદાહુ અચરિમાઈ ચ અવત્તવ્વણ ચ) અથવા ઘણા અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે ? (ઉદાહુ ચરમાઈ ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) અથવા ઘણા ચરમ અને ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે ? (ત્રીયા ચરમંગી) આ ત્રીજી ચી ભંગી થઈ

(ઉદાહુ ચરમે ચ અચરમે ચ અવત્તવ્વણ ચ) અથવા ચરમ અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે (ઉદાહુ ચરમે ચ અચરમે ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) અથવા ચરમ, અચરમ અને ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે (ઉદાહુ ચરમે ચ અચરમાઈ ચ અવત્તવ્વણ ચ) અથવા ચરમ, ઘણા અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે ? (ઉદાહુ ચરમે ચ અચરમાઈ ચ અવત્તવ્વણ ચ) અથવા ચરમ, ઘણા અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે ? (ઉદાહુ ચરમાઈ ચ અચરમે ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) અથવા ઘણા

ચરમ, અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે (ઉદાહુ ચરમાઈં ચ અચરમે ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) અથવા ઘણા ચરમ રૂપ, અચરમ રૂપ અને ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે ? (ઉદાહુ ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વય ય) અથવા ઘણા ચરમ, ઘણા અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે ? (ઉદાહુ ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) અથવા ઘણા ચરમ; ઘણા અચરમ અને ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે ? (એ છવ્વીસ મંગા) એ છવીસ ભંગ છે

(ગોચમા !) હે ગૌતમ ! (પરમાણુપોગલે) પરમાણુ પુદ્ગલ (નો ચરમે, નો અચરમે, નિયમા અવત્તવ્વય) ચરમ નહિ, અચરમ નહીં નિયમથી અવક્રતવ્ય છે (સેસા મંગા પદિ સેહેચ્ચવા) શેષ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ

ટીકાર્થ-પહેલા રત્નપ્રભા આદિ ભૂમિયોના ચરમ-અચરમ આદિના વિષયમાં વિચાર કરાયો હતો, હવે પરમાણુ પુદ્ગલના ચરમ-અચરમ આદિનો વિચાર કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે :-હે ભગવન્ ! પરમાણુ પુદ્ગલ (૧) શું ચરમ છે ? (૨) અથવા શું અચરમ છે ? (૩) અગર શું અવક્રતવ્ય છે ? ઈત્યાદિ રૂપે પ્રશ્ન વાક્યમાં છવીસ વિકલ્પ સંભવે છે. તેઓમાંથી ચરમ, અચરમ અને અવક્રતવ્ય, એ ત્રણ વિકલ્પ ઉપર ઠહી ગયેલ છીએ. એ ત્રણને પૃથક્ પૃથક્ કરીને લેવા કરીને તથા એકવચનમાં અને બહુવચનમાં પ્રયોગ કરીને આગળના ભંગ સમજી લેવા જોઈએ. જેમ એકવચનાન્ત અસંમિલિત ત્રણ ભંગ આમ છે-(૧) ચરમ : (૨) અચરમ : (૩) અવક્રતવ્યા એમના ત્રણ બહુવચનાન્ત વિકલ્પ આ રીતે થાય છે-(૪) ચરમાણિ (૫) અચરમાણિ (૬) અવક્રતવ્યાનિ. આમ પૃથક્ પૃથક્ વિવક્ષા કરવાથી છ ભંગ થાય છે. એ-એને સાથે મેળવવાથી ત્રણ પ્રકારના ભંગ બને છે. જેમકે-ચરમ અને અચરમના સંયોગથી પ્રથમદ્વિક સંયોગ, ચરમ અને અવક્રતવ્યના સંયોગથી બીજું દ્વિક સંયોગ અને અચરમ તથા અવક્રતવ્યના સંયોગથી ત્રીજું દ્વિક સંયોગ થાય છે.

એ ત્રણેમાંથી પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભંગ બને છે, પહેલા દ્વિક સંયોગના ચાર ભંગ આમ છે:-ચરમ : અને અચરમ : , ચરમ : અચરમા : , ચરમા : અચરમ : , ચરમા : અચરમા : ,

એ પ્રકારની ચૌલંગી ચરમ અને અવક્રતવ્ય પદની સમજવી જોઈ એ અચરમ અને અવક્રતવ્ય પદોને લઈને પણ એક ચૌ લંગી બનાવી લેવી જોઈએ. એ પ્રકારે દ્વિક સંયોગના કુલ બાર વિકલ્પ થાય છે.

ત્રણ સંયોગી લંગ આઠ થાય છે. એ પ્રકારે બધાને જોડી દેવાથી $૬ \times ૧૨ \times ૮ \times ૨૬$ (છબ્વીસ) લંગ થઈ જાય છે.

ગુજરાતીમાં ચરમના એકવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત રૂપોને સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી આવતો એથી એ કારણે સ્પષ્ટતાને માટે અહીં અને આગળ પાછળ પણ સંસ્કૃત ભાષાના અનુસાર એક વચન અને બહુવચનના પ્રયોગ કરાયા છે.

હવે એ લંગોને સ્પષ્ટ કરતા કહે છે—(૪) ચરમાણિ અર્થાત્ પરમાણુ પુદ્ગલ શું ઘણા ચરમ રૂપ છે? (૫) અચરમાણિ અર્થાત્ શું ઘણા અચરમ રૂપ છે? (૬) અવક્તવ્યાનિ—શું પરમાણુ પુદ્ગલ ઘણા અવક્રતવ્ય રૂપ છે? પૃથક્ પૃથક્ આ છ લંગ થયા.

હવે દ્વિક સંયોગી બાર લંગોનું પ્રતિપાદન કરે છે—અથવા (૭) પરમાણુ પુદ્ગલ ચરમ ; અને અચરમ : છે? (૮) વા પરમાણુ ચરમ : અચરમાણિ છે અર્થાત્ એક ચરમ અને ઘણા અચરમ રૂપ છે? (૯) અથવા ચરમાણિ તેમજ અચરમ (૧૦) અગર ચરમાણિ અને અચરમાણિ : છે? આ પહેલી ચૌલંગી થઈ.

બીજી ચૌલંગી—(૧૧) ચરમ : અવક્તવ્ય : અર્થાત્ પરમાણુ શું ચરમ અને અવક્રતવ્ય છે? (૧૨) અથવા ચરમ : અવક્તવ્યાનિ છે? (૧૩) અથવા ચરમાણિ અવક્તવ્ય : છે? (૧૪) અથવા ચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ છે? આ બીજી ચૌલંગી થઈ

ત્રીજી ચૌલંગી—(૧૫) અચરમ : અવક્તવ્ય : છે? (૧૬) અથવા ચરમ : અવક્તવ્યાનિ છે? (૧૭) અથવા અચરમાણિ અવક્તવ્ય : છે? (૧૮) અથવા અચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ છે? આ ત્રીજી ચૌ લંગી થઈ,

હવે ત્રિક સંયોગી આઠ લંગ બતાવે છે—(૧૯) અથવા ચરમ : અચરમ : અવક્તવ્ય : છે? (૨૦) અથવા ચરમ : અચરમ : અવક્તવ્યાનિ છે? (૨૧) અથવા ચરમ : અચરમા : અવક્તવ્ય : છે? (૨૨) અથવા ચરમ : અચરમ : અવક્તવ્યાનિ છે? (૨૩) અથવા ચરમાણિ અચરમ : અવક્તવ્ય : છે? (૨૪) અથવા અચરમાણિ, અચરમ : અવક્તવ્યાનિ છે? (૨૫) અથવા ચરમાણિ, અચરમાણિ અવક્તવ્ય છે? (૨૬) અથવા ચરમાણિ, અચરમાણિ, અવક્તવ્યાનિ છે? આ રીતે પ્રશ્નવાક્યમાં છબ્વીસ લંગ થયા.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ ન ચરમ : અર્થાત્ ન એક ચરમ છે. તે તો નિયમથી એક અવક્રતવ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ચરમત્વ બીજાની અપેક્ષાએ થાય છે અને અહીં કોઈ બીજાની વિવક્ષા કરેલી નથી. તદુપરાન્ત પરમાણુ

સાંશ (અનેક અંશોવાળા) પણ છે નહિ, કે જેનાથી તેના અંશોની અપેક્ષાએ ચરમત્વની અપેક્ષાએ ચરમત્વની સંભાવના કરી શકાય. પરમાણુ તો નિરંશ-નિરવયવ છે. તેથી જ પરમાણુ અચરમ પણ નથી, કેમકે નિરવયવ હોવાથી તેનો મધ્યભાગ હોતો નથી. પરમાણુ નિયમથી અવક્રતવ્ય હોય છે, કેમકે એમાં ચરમ અથવા અચરમ કહેવાનું કોઈ કારણ નથી, તેથી તેને નથી ચરમ કહી શકતા કે નથી અચરમ કહી શકતા. જે ચરમ અને અચરમ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય ન હોય તે અવક્રતવ્ય છે. જ્યારે પરમાણુ નિયમથી અવક્રતવ્ય ભંગમાં જ પરિગણિત થાય છે તો શેષ પચીસ ભંગોનો નિષેધ સમજી લેવો જોઈએ, કેમકે પરમાણુમાં તે ભંગનો સંભવ નથી. કહ્યું પણ છે, -પરમાણુમિ ચ તદ્વત્તો અર્થાત્ પરમાણુમાં પણ ત્રીજો ભંગ અર્થાત્ અવક્રતવ્ય ભંગ જ થાય છે. ॥સૂ૦ ૪॥

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ કે ચરમાચરમત્વકા નિરૂપણ

દ્વિ પ્રદેશી આદિની ચરમા ચરમતા

શબ્દાર્થ—(દુષ્પણિણ ણં મંતે ! સ્વંઘે પુચ્છા ?) હે ભગવાન્ ! દ્વિપ્રદેશી સ્કંધના વિષયમા પૃચ્છા ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (દુષ્પણિણ સ્વંઘે) દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ (સિય ચરમે) કથંચિત્ ચરમ છે (નો અચરિમે) અચરમ છે નહિ (સિય અવત્તવ્વણ) કથંચિત્ અવક્રતવ્ય છે (સેસા મંગા પહિસેહેયવ્વા) શેષ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ

(તિપણિણં મંતે ! સ્વંઘે પુચ્છા ?) હે ભગવાન્ ! ત્રિપ્રદેશી સ્કંધના વિષયમાં પૃચ્છા ? (ગોયમા ! તિપણિણ સ્વંઘે) હે ગૌતમ ! ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ (સિય ચરમે) કથંચિત્ ચરમ છે (નો અચરિમે) અચરમ નથી (સિય અવત્તવ્વણ) કથંચિત્ અવક્રતવ્ય છે (નો ચરમાઈં) ચરમાણિ-ઘણા ચરમ રૂપ-છે નહિ (નો અચરમાઈં) અચરમણિ નથી (નો અવત્તવ્વયાઈં) અવ-

ક્રતોંયાનિ નથી (નો ચરમે ચ અચરમેય) ચરમ અચરમ નથી (નો ચ(મેય અચરમાણિ) ચરમ અચરમાણિ નથી (સિય ચરમાઈં ચ અચરમેય) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, (નો ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ) ચરમાણી અને અચરમાણી નથી (સિય ચરમે ચ અવત્તવ્વણ ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રતોંય છે (સેસા મંગા પહિસેહેયવ્વા) શેષ ભાંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

(ચડપ્પણિણે પં મંતે ! સંધે પુચ્છા ? હે ભગવન્ ! ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયના પૃચ્છા (ગોયમા ! ચડપ્પણિણે પં સંધે) હે ગૌતમ ! ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ (સિય ચરમે) કથંચિત્ છે ? (નો અચરમે) અચરમ નથી ૨ (સિય અવત્તવ્વણ કથંચિત્ અવક્રતોંય છે, ૩ (નો ચરમાઈં) ચરમાણિ નથી, ૪ (નો અચરમાઈં) અચરમાણિ નથી, ૫ (નો અવત્તવ્વયાઈં) અવત્તવ્વાનિ નથી, ૬ (નો ચરમેય નો અચરમેય) ચરમ અને અચરમ નથી ૭ (નો ચરમે ચ અચરમાઈં ચ) ચરમ અને અચરમાણિ નથી, ૮ (સિય ચરમાઈં અચરમેય) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, ૯ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમાણિ છે, ૧૦ (સિય ચરમે ચ અવત્તવ્વણ ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રતોંય છે, ૧૧ (સિય ચરમે ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રતોંયાનિ છે, ૧૨ (નો ચરમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ચ) ચરમાણિ અને અવક્રતોંય નથી, ૧૩ (નો ચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) ચરમાણિ અને અવક્રતોંયાનિ નથી હોતા, ૧૪ (નો અચરમે ચ અવત્તવ્વણ ચ) અચરમ અને અવક્રતોંય નથી, ૧૫ (નો અચરમેય અવત્તવ્વયાઈં ચ) અચરમ અને અવક્રતોંયાનિ નથી, ૧૬ (નો અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ચ) અચરમાણિ અને અવક્રતોંય નથી, ૧૭ (નો અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) અચરમાણિ અને અવક્રતોંયાનિ નથી, ૧૮ (નો ચરમેય, અચરમેય, અવત્તવ્વણ ચ) ચરમ, અચરમ અને અવક્રતોંય નથી. ૧૯ (નો ચરમે અચરમે, અવત્તવ્વયાઈં ચ) ચરમ, અને અચરમ અને અવક્રતોંયાનિ નથી, ૨૦ (નો ચરમેય અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ચ) ચરમ અચરમ અને અવક્રતોંય નથી, ૨૧ (નો ચરમેય અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્રતોંયાનિ નથી, ૨૨ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમેય અવત્તવ્વણ ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ અને અવક્રતોંય છે, ૨૩ (સેસા મંગા પહિસેહેયવ્વા) શેષ ભાંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

(પંચપણ્સિણં મંતે ! ળંઘે પુચ્છા ?) હે ભગવન્ ! પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં પૃચ્છા ? (ગોયમા ! પંચપણ્સિણં ળંઘે) હે ગૌતમ ! પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ (સિય ચરમે) કથંચિત્ ચરમ છે. (નો અચરમે) અચરમ નથી, ૨ (સિય અવત્તવ્વણ) કથંચિત્ અવક્રત્તવ્વ ળે, ૩ (નો ચરમાઈ) ચરમાણિ નથી, ૪ (નો અચરમાઈ) અચરમાણિ નહિ, ૫ (નો અવત્તવ્વયાઈ) અવક્રત્તવ્વયાણિ પણુ નથી, ૬ (સિય ચરમેય અચરમેય) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમ છે, ૭ (નો ચરમે ય અચરમાઈ ય) ચરમ અને અચરમાણિ નથી, ૮ (સિય ચરમાઈ ચ અચરમેય) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, ૯ (સિય ચરમાઈ ચ અચરમાઈ ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને કથંચિત્ અચરમાણિ છે, ૧૦ (સિય ચરમેય અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રત્તવ્વ ળે, ૧૧ (સિય ચરમેય અવત્તવ્વયાઈ ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રત્તવ્વયાણિ છે, ૧૨ (સિય ચરમાઈ ચ અવત્તવ્વણ ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્રત્તવ્વ ળે, ૧૩ (નો ચરમાઈ ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) ચરમાણિ અને અવક્રત્તવ્વયાણિ નહીં, ૧૪ (નો અચરમેય અવત્તવ્વણ) અચરમ અને અવક્રત્તવ્વ નથી, ૧૫ (નો અચરમેય અવત્તવ્વયાઈ ચ) અચરમ અને અવક્રત્તવ્વયાણિ નહીં, ૧૬ (નો અચરમાઈ ચ અવત્તવ્વણ ય) અચરમાણિ અને અવક્રત્તવ્વ નથી, ૧૭ (નો અચરમાઈ ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) અચરમાણિ અને અવક્રત્તવ્વયાણિ નથી, ૧૮ (નો ચરમે ય અચરમે ય અવત્તવ્વણ ય) ચરમ, અચરમ. અવક્રત્તવ્વ નથી, ૧૯ (નો ચરમે ય અચરમે ય અવત્તવ્વયાઈ ચ) ચરમ, અચરમ અને અવક્રત્તવ્વયાણિ નહીં, ૨૦ (નો ચરમે ય અચરમાઈ ચ અવત્તવ્વણ) ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્રત્તવ્વ નહીં, ૨૧ (નો ચરમે ય અચરમાઈ ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) ચરમ, અચરમાણિ, અને અવક્રત્તવ્વયાણિ નહીં, ૨૨ (સિય ચરમાઈ ચ અચરમેય અવત્તવ્વણ) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ, અને અવક્રત્તવ્વ ળે. ૨૩ (સિય ચરમાઈ ચ, અચરમે ય અવત્તવ્વયાઈ ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ અને અવક્રત્તવ્વયાણિ છે, ૨૪ (સિય ચરમાઈ ચ અચરમાઈ ચ અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્રત્તવ્વ ળે ૨૫ (નો ચરમાઈ ચ અચરમાઈ ચ અવત્તવ્વયાઈ ચ) ચરમાણિ, અચરમાણિ અને અવક્રત્તવ્વયાણિ નથી ૨૬

(હ્રપ્પણ્સિણં મંતે ! ળંઘે પુચ્છા ?) હે ભગવન્ ! ૫ટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં પૃચ્છા ? (ગોયમા ! હ્રપ્પણ્સિણં ળંઘે સિય ચરમે) હે ગૌતમ ! ૫ટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ છે. (નો અચરમે) અચરમ નથી, ૨ (સિય અવત્તવ્વણ) કથંચિત્ અવક્રત્તવ્વ ળે. ૩ (નો ચર-

માઈ) અરમાણિ નહીં. ૪ (નો અચરમાઈ) અચરમાણિ નહી. ૫ (નો અવત્તવ્વયાઈ) અવ-
ક્રતવ્યાનિ નહીં ૬ (નો સિય ચરમેય અચરમેય) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમ છે, ૭
(સિય ચરમેય અચરમાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમાણિ છે, ૮ (સિય ચરમાઈં ચ
અચરમેય) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, ૯ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ) કથં-
ચિત્ ચરમાણિ અને અચરમાણિ છે, ૧૦ (સિય ચરમેય અવત્તવ્વય ય) કથંચિત્ ચરમ
અને અવક્રતવ્ય છે, ૧૧ (સિય ચરમે ય અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રત-
વ્યાનિ છે, ૧૨ (મિય ચરમાઈં ચ અવત્તવ્વય ય) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્રતવ્ય છે,
૧૩ (સિય ચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ છે, ૧૪
(નો અચરમે ય અવત્તવ્વય ય) અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ નથી, ૧૫ (નો અચરમેય ચ
અવત્તવ્વય ય) અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ નથી, ૧૬ (નો અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વય ય)
અચરમાણિ અને અવક્રતવ્ય નથી, ૧૭ (નો અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) અચરમાણિ
અને અવક્રતવ્યાનિ નથી, ૧૮ (સિય ચરમેય અચરમેય અવત્તવ્વય ય) કથંચિત્ ચરમ,
અચરમ, અને અવક્રતવ્ય છે. ૧૯ (નો ચરમેય અવત્તવ્વયાઈં ચ) ચરમ, અચરમ અને અવ-
ક્રતવ્યાનિ નથી, ૨૦ (નો ચરમેય અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વય) ચરમ અચરમ અને અવ-
ક્રતવ્ય નથી, ૨૧ (નો ચરમે ય અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) ચરમ, અચરમાણિ અને
અવક્રતવ્યાનિ નથી, ૨૨ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમેય અવત્તવ્વય ય) કથંચિત્ ચરમાણિ
અચરમ અને અવક્રતવ્ય નથી. ૨૩ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમે ય અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથં-
ચિત્ ચરમાણિ અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ છે, ૨૪ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ
અવત્તવ્વય ય) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમાણિ, અને અવક્રતવ્ય છે, ૨૫ (સિય ચરમાઈં
ચ અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ છે, ૨૬

(સત્તપણસિણં મંતે ! ળંઘે પુચ્છા ?) હે ભગવન્ ! સમ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં
પુચ્છા ? (ગોયમા ! સત્તપણસિણં ળંઘે) હે ગૌતમ ! સમ પ્રદેશી સ્કન્ધ (સિય ચરિમે) કથંચિત્
ચરિમ છે, ૧ (જો અચરમે) અચરમ નથી, ૨ (સિય અવત્તવ્વય) કથંચિત્ અવક્રતવ્ય
છે ૩ (જો ચરમાઈં) ચરમાણિ નથી, ૪ (જો અચરમાઈં ચ) અચરમાણિ નથી, ૫ (જો
અવત્તવ્વયાઈં) અવક્રતવ્યાનિ નથી, ૬ (સિય ચરમે ય અચરમેય) કથંચિત્ ચરમ અને

અચરમ છે, ૭ (સિય ચરમે ય અચરમાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમાણિ છે, ૮ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમે ય) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, ૯ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમાણિ છે, ૧૦ (સિય ચરમે ય અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રતવ્ય છે. ૧૧ (સિય ચરમે ય અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ છે. ૧૨ (સિય ચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્રતવ્ય છે, ૧૩ (સિય ચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ છે, ૧૪ (ગો અચરમે ય અવત્તવ્વણ ય) અચરમ અને અવક્રતવ્ય નથી. ૧૫ (ગો અચરમે ય અવત્તવ્વયાઈં ચ) અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ નથી, ૧૬ (ગો અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ય) અચરમાણિ અને અવક્રતવ્ય નથી. ૧૭ (ગો અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) અચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ નથી ૧૮ (સિય ચરમે ય અચરમે ય અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમ; અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે ૧૯ (સિય ચરમે ય અચરમે ય અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ, અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ છે. ૨૦ (શ્ચિય ચરમે ય અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમ અચરમાણિ અને અવક્રતવ્ય છે. ૨૧ (ગો ચરિમે ય અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ નથી. ૨૨ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમે ય અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ છે. ૨૩ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમે ય અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ છે. ૨૪ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્રતવ્ય છે. ૨૫ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ છે. ૨૬

(અટ્ટપણ્ણસિણં મંતે ! સ્વંધે પુચ્છા ?) હે ભગવન્ ! અષ્ટ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં પુચ્છા ? (ગોયમા ! અટ્ટપણ્ણસિણ સ્વંધે) હે ગૌતમ ! અષ્ટ પ્રદેશી સ્કન્ધ (સિય ચરમે) કથંચિત્ ચરમ છે. ૧ (નો અચરમે) અચરમ નથી, ૨ (સિય અવત્તવ્વણ) કથંચિત્ અવક્રતવ્ય છે. ૩ (નો ચરમાઈં) ચરમાણિ નથી, ૪ (નો અચરમાઈં) અચરમાણિ નથી, ૫ (નો અવત્તવ્વયાઈં) અવક્રતવ્યાનિ નથી. ૬ (સિય ચરિમે ય અચરિમે ય) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમ છે, ૭ (સિય ચરિમે ય અચરિમાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમાણિ છે, ૮ (સિય

ચરમાઈં અચરમે ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે. ૯ (સિય ચરમાઈં અચરમાઈં
 ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમાણિ છે. ૧૦ (સિય ચરમે ચ અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્
 ચરમ અને અવક્રતવ્ય છે, ૧૧ (સિય ચરમેય અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ અને
 અવક્રતવ્યાનિ છે, ૧૨ (સિય ચરમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્રત-
 વ્ય છે. ૧૩ (સિય ચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ છે.
 ૧૪ (જો અચરિમે ચ અવત્તવ્વણ ય) અચરમ અને અક્રતવ્ય નથી, ૧૫ (જો અચરિમે ચ
 અવત્તવ્વયાઈં ચ) અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ નથી, ૧૬ (જો અચરિમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ય)
 અચરમાણિ અને અવક્રતવ્ય નથી, ૧૭ (જો અચરિમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) અચરમાણિ
 અને અવક્રતવ્યાનિ નથી, ૧૮ (સિય ચરિમે અચરિમે ચ અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમ,
 અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે, ૧૯ (સિય ચરમે ચ અચરિમેય અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ
 અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ છે, ૨૦ (સિય ચરિમે ચ અચરિમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ય) કથં-
 ચિત્ ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્રતવ્ય છે, ૨૧ (સિય ચરમે ચ અચરિમાઈં ચ અવત્ત-
 વ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ છે, ૨૨ (સિય ચરમાઈં ચ
 અચરિમે ચ અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ અને અવક્રતવ્ય છે, ૨૩ (સિય
 ચરિમાઈં ચ અચરમેય અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ અને અવક્રતવ્યાનિ છે,
 ૨૪ (સિય ચરિમાઈં ચ અચરિમાઈં ચ અવત્તવ્વણ ય) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમાણિ, અને
 અવક્રતવ્ય છે, ૨૫ (સિય ચરમાઈં ચ અચરમાઈં ચ અવત્તવ્વયાઈં ચ) કથંચિત્ ચરમાણિ
 અચરમાણિ અને અવક્રતવ્યાનિ છે, ૨૬

(જહેવ અટ્ટપણસિણ તહેવ પત્તેયં માણિયવં) ઝેવું અઠ્ઠ પ્રદેશીતું કહેલ છે. તેવું જ
 કથન દરેકતું કહેવું જોઈએ,

સંગ્રહ ગથાઓના શબ્દાર્થ—(પરમાણુમ્મિય તહો) પરમાણુમાં ત્રીજો ભંગ (દુપણસે)
 દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં (પઢમો તહો) પહેલો અને ત્રીજો ભંગ (હોંતિ) થાય છે (તિપણસે)
 ત્રણ પ્રદેશી સ્કન્ધમાં (પઢમો તહો નવમો ઇકારસમો ચ) પ્રથમ, ત્રીજો, નવમો, અને અગ્યા.
 રમો, (ચણ્ણપણસે) ચોથા પ્રદેશમાં (પઢમો તહો નવમો દસમો ઇકારસમો ચ બારસમાં તેવીહસમો
 મંગા) પ્રથમ, તૃતીય, નવમો, દશમો, અગીયારમો અને બારમો અને તેવીસમો ભંગ થાય છે

(પંચમણ) પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ, તૃતીય, સપ્તમ, નવમ, દશમ, અગીયારમો, બારમો, તેરમો, તેવીસમો, ચોવીસમો અને પચ્ચીસમો ભંગ મળી આવે છે (છટ્ઠમ્મિ) ૫૭૪ પ્રદેશી સ્કન્ધમાં (વિ-ચત્થ-પંચ-છટ્ઠ) બીજો, ચોથો, પાંચમો, છટ્ઠો (પન્નરસ-સોલં ચ સત્તરસ અટ્ટાર) પન્નરમો, સોલમો, સત્તરમો, અઠારમો (વીસક્કવીસવાવીસંગ ચ વજ્જેજ્જ) વીસમા એકવીસમા, બારવીસમાને છેડીને (સત્ત પદેસમ્મિ સ્વંધમ્મિ) સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધમાં (વિ-ચત્થ-પંચ-છટ્ઠ) બીજો, ચોથો, પાંચમો, છટ્ઠો (પળ્ળર-સોલં ચ સત્તરસટ્ટાર) પન્નરમો સોલમો, સત્તરમો, અઠારમો (બાઈસઙ્ગમ) બારવીસમાને (વિહૂળા) વિના (સેસેસુ સ્વંધેસુ) શેષ સ્કન્ધોમાં (વિ-ચત્થ-પંચ-છટ્ઠ) બીજો, ચોથો, પાંચમો, છટ્ઠો (પળ્ળર-સોલં ચ) પન્નરમો અને સોલમા (સત્તરટ્ટાર) સત્તરમો અને અઠારમો (એતે મંગા વજ્જિચ) આ ભંગો સિવાયના (સેસા મંગા) શેષ ભંગ મળી આવે છે

ટીકાર્થ-હવે દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કન્ધોના ચરમત્વ આદિની વક્તવ્યતાનો પ્રારંભ કરાય છે—

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે લગવન્ ! શું દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમ છે, અગર અચરમ છે અથવા અવક્તવ્ય અર્થાત્ ચરમ અને અચરમ શબ્દથી ન કહેવાને યોગ્ય છે ? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત છન્વીસ ભંગોને લઇને પ્રશ્ન કરવા જોઈએ.

શ્રી લગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ છે, કેમકે જ્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ બે આકાશ પ્રદેશોમાં સમશ્રેણીમાં રહીને અવગાઠ કરે છે. તે સમયે એક પ્રદેશી બીજા પ્રદેશીની અપેક્ષાએ ચરમ હોય છે અને બીજો પહેલા પ્રદેશની અપેક્ષાએ ચરમ હોય છે. એ કારણે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમ કહેવાય છે. તેની સ્થાપના આગળ બતાવાશે. કિન્તુ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અચરમ નથી કહેવાતા, કેમકે બધા દ્રવ્યોમાં કેવળ અચરમનો વ્યવહાર અસંભવિત છે, તેથી જ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધને પણ કેવળ અચરમ કહેવાતા નથી. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે, કેમકે જ્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક જ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઠ થાય છે. તે સમયે તે વિશેષ પ્રકારના એકત્વ પરિણુ-મનથી યુક્ત થાય છે, તેથી જ તેને ચરમ અથવા અચરમ કહેવાનો કોઈ હેતુ નથી. એ કારણે તે ન ચરમ કહેવાય છે ન અચરમ કહેવાય છે. તે સમયે તે અવક્તવ્ય છે. એ પ્રકારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં બે ભંગનો સંભવ છે. શેષ ચોવીસ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ. કહ્યું પણ છે-પઠમો, તઙ્ઓ ય હોઈ દુપણ્ણે, અર્થાત્ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ અને તૃતીય આ બે ભંગ મળે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે લગવન્ ! ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે, અચરમ છે, અથવા અવક્તવ્ય છે ? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત છન્વીસ ભંગોનો આશ્રય કરીને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ.

શ્રી લગવાન્ ઉત્તર આપે છે-ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધને કથંચિત્ ચરમ કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ બે આકાશ પ્રદેશોમાં, જોકે સમશ્રેણીમાં રહેલ હોય. અવ-ગાઠ થાય છે, ત્યારે તે ચરમ ભંગ દ્વારા કહી શકાય છે. તેની સ્થાપના ત્રીજી આગળ

કહેવાશે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધની જેમજ તેમનું ચરમત્વ સમજી લેવું જોઈએ. કિન્તુ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ચરમ નથી હોતા. તે કથંચિત્ અવક્રતવ્ય પણ છે, કેમકે જ્યારે કોઈ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક જ આકાશ પ્રદેશમા અવગાહન કરે છે. ત્યારે પરમાણુના સમાન એમાં ચરમ અને અચરમનો વ્યવહાર નથી થઈ શકતો, તેથી જ તે અવક્રતવ્ય કહેવાય છે.

હવે ચોથાથી આઠમા ભંગ સુધીનો નિષેધ કરે છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમાણિ' (ચરમનું બહુવચન, અર્થાત્ ઘણા ચરમ) નથી કહી શકાતા, એ બાબતમાં યુક્તિ પહેલા બતાવેલી છે, એજ પ્રકારે તે 'અચરમાણિ' અને અવક્રતવ્યાનિ પણ નથી કહેવાતા, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમ અચરમ' પણ નથી, 'ચરમ-અચરમાણિ' પણ નથી કહી શકતા. તેમાં નવમા ભંગનો સંભવ છે, તે બતાવે છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમાણિ, અચરમ કહી શકાય છે. જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઠ થાય છે, ત્યારે તેના આદિ અને અન્તના બે પરમાણુ પર્યન્તવર્તી હોવાને કારણે ચરમ થાય છે. અને મધ્યમ પરમાણુ મધ્યવર્તી હોવાને કારણે અચરમ થાય છે. તેથી તે 'ચરમૌ અચરમ' કહેવાય છે. એની ચોથી સ્થાપના આગળ કહેવાશે. આમાં દશમો ભંગ 'ચરમાણિ અચરમાણિ' ઘટીત નથી થતો, કેમકે ત્રણ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધમાં ઘણા ચરમ અને ઘણા અચરમ હોઈ શકતાં નથી. અગીયારમો ભંગ એમાં ઘટિત થાય છે. તે આમ છે કથંચિત્ ચરમ-અવક્રતવ્ય 'જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમાં અવગાઠ થાય છે ત્યારે તેના બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત હોવાને કારણે બે પ્રદેશોમાં અવગાઠ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ચરમ કહી શકાય છે, અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત હોવાને કારણે ચરમ અગર અચરમ શબ્દો દ્વારા વ્યવહારને યોગ્ય ન હોવાથી અવક્રતવ્ય બને છે. એની સ્થાપના પાંચમી આગળ કહેવાશે. બાકીના ભંગોનો નિષેધ કહેવો જોઈએ. આગળ કહેશે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ, તૃતીય, નવમ અને એકાદશમો ભંગ મળી આવે છે. તાત્પર્ય એકે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં 'ચરમ' એ પ્રથમ ભંગ, અવક્રતવ્ય: એ ત્રીજો ભંગ મળી આવે 'ચરમૌ અચરમ' એ નવમો ભંગ અને 'ચરમ અવક્રતવ્ય' એ અગીયારમો ભંગ થાય છે. બાકીના ભંગો ઘટિત નથી થતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હું લગવનું! ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે, અચરમ છે અથવા અવક્રતવ્ય છે? ઇત્યાદિ પ્રકારથી છવીસ ભંગ લઈને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ.

શ્રી લગવાનું ઉત્તર આપે છે—ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ થાય છે, કેમકે જ્યારે તે સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, ત્યારે તે ચરમ કહેવાય છે. તેની સ્થાપના છઠ્ઠી આગળ કહેવાશે. તે સમયે ચરમ નથી કહેવાતા. એ વિષયમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ. ત્રીજો ભંગ તેમાં ઘટીત થાય છે અર્થાત્ તે કથંચિત્

અવક્રતવ્ય હોય છે, કેમકે જ્યારે તે અતુ:પ્રદેશી સ્કન્ધ એક જ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે. ત્યારે પરમાણુની સમાન તે નથી ચરમ કહી શકાતો, નથી અચરમ કહી શકાતો તેથી જ તે અવક્રતવ્ય છે. એની સ્થાપના સાતમી આગળ કહેવાશે. પણ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધને ‘ચરમાણિ’ નથી કહી શકતા. એ વિષયમાં યુક્તિ આગળની જેમ સમજવી જોઈએ. તેને અચરમાણિ પણ નથી કહી શકાતો. ‘અવક્તવ્યાનિ’ પણ નથી કહી શકાતો. ‘ચરમ-અચરમ પણ તેને નથી કહી શકતા ‘ચરમ-અચરમાણિ’ પણ નથી કહી શકાતો આ બાબતમાં યુક્તિ પહેલાની જેમજ છે, હા નવમો ભંગ એમાં ઘટિત થાય છે, તેને કહે છે-ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ, ‘ચરમૌ-અચરમ’ છે, કેમકે જ્યારે કોઈ ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં, અગળ કહેલી આઠમી સ્થાપનાના અનુસાર અવગાઢ થાય છે, ત્યારે આદિ અને અન્તિમ પ્રદેશોથી અવગાઢ બે ચરમ (ચરમૌ) થાય છે. અને મધ્યમાં અવગાઢ પ્રદેશ અચરમ કહેવાય છે. એ પ્રકારે એ બંને સ્વરૂપો વાળા ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ પણ ‘ચરમૌ અને અચરમ કહેવાય છે. દશમો ભંગ પણ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધમાં ઘટિત થાય છે. અર્થાત્ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ ‘ચરમૌ-અચરમૌ’ કહેવાઈ શકે છે. કેમકે જ્યારે તે સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં આગળ કહેવાશે તે નવમી સ્થાપનાના અનુસાર અવગાઢના કરે છે. ત્યારે આદિ અને અન્તમાં અવગાઢ બે પરમાણુ ‘ચરમૌ’ (બે ચરમ) હોય છે અને વચલા બે પરમાણુ ‘અચરમૌ’ કહેવાય છે. તેથી જ સમગ્ર ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધને ‘ચરમૌ અચરમૌ’ કહી શકે છે. તેમાં અગીઆરમો ભંગ પણ ઘટિત થાય છે, અર્થાત્ ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ‘ચરમ ‘અવક્તવ્ય’ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે દશમી સ્થાપનાના અનુસાર, સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. ત્યારે સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ ત્રણ પરમાણુ બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ચરમ છે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ, પરમાણુના સરખા, ચરમ-અચરમ શબ્દો દ્વારા વક્રતવ્ય ન થવાને કારણે ‘અવક્તવ્ય’ થાય છે. તેથી જ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમ અને અવક્તવ્ય કહી શકાય છે. એજ પ્રકારે બારમો ભંગ પણ તેમાં ઘટિત થાય છે. બારમો ભંગ આ રીતે છે. કથંચિત્ ચરમ અવક્રતવ્ય, અર્થાત્ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ અને અવક્રતવ્ય છે. જ્યારે ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે અગીઆરમી સ્થાપનાના અનુસાર ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢના કરે છે, ત્યારે તેના બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં રહેલા બે આકાશ પ્રદેશોમાં થાય છે, અને બે પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં થાય છે. આ સ્થિતિમાં સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે પરમાણુ દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ‘ચરમ’ છે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત બે પરમાણુ એકલા પરમાણુની સમાન ચરમ અગર અચરમ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય ન હોવાથી અવક્રતવ્ય થાય છે. તેથી જ સમગ્ર ચૌ

પ્રદેશી સ્કન્ધ ‘ચરમ અવક્તવ્યૌ’ કહેવાય છે. પણ તે ‘ચરમાણિ અવક્તવ્ય’ નથી કહેવાતા એનું કારણ પૂર્વવત્ છે અને ચરમાણિ-અવક્તવ્યાનિ પણ નથી કહી શકતા પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર જ ચતુઃપ્રદેશી સ્કન્ધ અચરમ-અવક્તવ્ય પણ નથી કહી શકાતા ‘અચરમ અવક્તવ્યાનિ’ પણ નથી કહી શકતા અચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ પણ નથી કહી શકતા. ‘ચરમ-અચરમ-અવક્તવ્ય’ પણ નહીં. ‘ચરમ-અચરમ અવક્તવ્યાનિ’ પણ નહીં ‘ચરમ-અચરમાણિ-અવક્તવ્ય પણ નહીં. ‘ચરમ-અચરમાણિ-અવક્તવ્યાનિ’ પણ નહીં. ‘ચરમ અચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ’ પણ નહીં કહી શકાય, હા તેને કથંચિત્ ‘ચરમૌ-અચરમ-અવક્તવ્ય કહી શકાય છે. તે એ રીતે જ્યારે કોઈ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે ખારમી સ્થાપનાના અનુસાર ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠન કરે છે અને તેમનામાં પણ ત્રણ પરમાણુ સમ-શ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે, ત્યારે સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ પરમાણુઓમાંથી ત્રણ અને અનંતના પરમાણુ પર્યન્તવર્તી હોવાને કારણે ચરમ હોય છે અને વચલા પરમાણુ અચરમ હોય છે. વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ ચરમ અથવા અચરમ કહેવાવા યોગ્ય ન હોવાથી અવક્તવ્ય થાય છે. એ રીતે સમગ્ર ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ ‘ચરમૌ-અચરમ-અવક્તવ્ય’ કહેવાય છે, આ ભંગોના સિવાય બાકીના બધા ભંગોના નિષેધ કરવો જોઈએ. આગળ કહેશે-ચતુઃપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ તૃતીય નવમ-દશમ એકાદશ દ્વાદશ અને તેવીસમો ભંગ મળી આવે છે”

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે અચરમ છે અથવા અવક્તવ્ય છે? ઈત્યાદિ છવીસ ભંગોને લઈને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે -હે ગૌતમ! પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં આગળ કહેવાશે તે તેરમી સ્થાપનાના અનુસાર અવગાઠ થાય છે, ત્યારે ત્રણ પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઠ થાય છે, અને બે પરમાણુ બીજા આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે. આ સ્થિતિમાં દ્વિપ્રદેશાવગાઠ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ‘ચરમ’ એવો વ્યપદેશ (કથન) થાય છે. તેને અચરમ નથી કહી શકાતો પણ કથંચિત્ અવક્તવ્યકહી શકાય છે. કેમકે જ્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે ચૌદમી સ્થાપનાના અનુસાર એક જ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઠ થાય છે, ત્યારે તે પરમાણુના સમાન “અવક્તવ્ય” કહેવાય છે. તેને ‘ચરમાણિ’ એમ નથી કહી શકાતું એનું કારણ પૂર્વવત્ સમજવું જોઈએ તેને

‘અચરમાણિ’ પણ નથી કહી શકાતું, એનું કારણ પૂર્વત્ સમજવું જોઈએ. તેને ‘અવક્તવ્યાનિ’ પણ નથી કહી શકાતું, પણ કથંચિત્ ‘ચરમ-અચરમ,’ કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે પંદરમી સ્થાપનાના અનુસાર પંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરીને રહે છે. ત્યારે અન્તના ચાર પરમાણુ એક સમ્બંધ પરિણામવાળા હોવાના કારણે અને એક વર્ણુ ગંધ રસ-સ્પર્શવાળા હોવાને કારણે એક કહેવાય છે, તેથી જ તે ‘ચરમ’ કહેવાય છે, પણ વચલા પરમાણુ મધ્યવર્તી હોવાને કારણે ‘અચરમ’ કહેવાય છે, એ પ્રકારે ઉભય રૂપ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ ‘ચરમ-અચરમ’ કહેવાય છે. પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ ‘ચરમ-અચરમાણિ નથી કહેવાતા. આ સંબંધમા યુક્તિ પહેલા કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવી જોઈએ. તેને કથંચિત્ ‘ચરમૌ-અચરમ’ કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે સોળમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમા સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, તેમનામાંથી બે બે પરમાણુ આઘ આકાશ પ્રદેશોમાં, બે અન્તિમ આકાશ પ્રદેશોમા અને એક પરમાણુ મધ્યના આકાશ પ્રદેશમા સ્થિત હોય છે, ત્યારે આઘ પ્રદેશાવગાઠ બંને ચરમ અને અન્તિમ પ્રદેશાવગાઠ બંને પણ ચરમ, આ પ્રકારે તે ચારે ચરમ કહેવાય છે અને મધ્યના પરમાણુ મધ્યવર્તી હોવાથી અચરમ કહેવાય છે, એ પ્રકારે સમગ્ર પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ ‘ચરમૌ-અચરમ’ કહેવાય છે.

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ‘ચરમૌ-અચરમૌ’ પણ કહી શકાય છે, કેમકે આગળ કહેવાશે તે સત્તરમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમા પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ અવગાઠ થાય છે, અને તેમનામાંથી ત્રણ પરમાણુ ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે અને બે પરમાણુ એક આકાશમાં રહે છે. ત્યારે આઘ આકાશ પ્રદેશવર્તી પરમાણુ ચરમ, અંતિમ પ્રદેશવર્તી બે પરમાણુ ચરમ, એ રીતે ત્રણ પરમાણુ, ચરમૌ અને મધ્યના બે પરમાણુ ‘અચરમૌ’ થાય છે. બધાના સમૂહભૂત પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ ‘ચરમૌ-અચરમૌ’ કહેવાય છે, પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ-અવક્તવ્ય કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે અઠારમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીથી ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, તેઓમાંથી બે-બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે ચાર પરમાણુ દ્વિપ્રદેશાવગાઠ હોવાથી, દ્વિપ્રદેશાવગાઠી દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ‘ચરમ’ છે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ અવક્તવ્ય થાય છે. તેથી જ તેમના સમૂહ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ ‘ચરમ અવક્તવ્ય કહેવાય છે.

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ-અવક્તવ્યાનિ છે, કેમકે જ્યારે પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેલી ઝોગણીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણી થી ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે, તેઓમાંથી બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં

રહે છે, અને એક પરમાણુ કોઈ વિશ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે. અને બે પરમાણુ કોઈ બીજી વિશ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, ત્યારે બે પરમાણુ, સમશ્રેણીમાં સ્થિત દ્વિપ્રદેશાવગાઠ થાય છે. તે દ્વિપ્રદેશાવગાઠ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'ચરમ' કહેવાય છે. એક અને બે બે વિશ્રેણીમાં સ્થિત પૃથક્ પૃથક્ એક એક આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઠ થાય છે, તેઓ "અવક્તવ્યૌ" કહેવાય છે. એ પ્રકારે સમગ્ર સ્કન્ધ મળીને 'ચરમ-અવક્તવ્યૌ' કહેવાય છે.

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમૌ-અવક્તવ્ય પણુ કહેવાય છે. તે આ રીતે-ન્યારે પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેલી વીક્ષમી સ્થાપનાના અનુસાર પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે. તેઓમાંથી બે પરમાણુ ઉપર સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે. બે પરમાણુ નીચે સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે. અને એક પરમાણુ અંતમાં વચ્ચે વચ્ચે સ્થિત રહે છે ત્યારે બે બે પરમાણુ દ્વિપ્રદેશાવગાઠ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'ચરમ' અને નીચેના બે પરમાણુ પણુ ચરમ એ પ્રકારે ચાર 'ચરમૌ' અને એક પરમાણુ, એકલા પરમાણુની સમાન અવક્તવ્ય હોવાથી સમગ્ર પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમૌ અવક્તવ્ય' કહેવાય છે.

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમાણિ-અવક્તવ્યાનિ' નથી કહેવાતો, એનું કારણ પણુ પૂર્વવત્ સમશ્રુ લેવું જોઈએ. તે 'અચરમ-અવક્તવ્ય' પણુ નથી કહેવાતો, એનું કારણ પણુ પૂર્વવત્ સમશ્રુ લેવું જોઈએ. તે 'અચરમ-અવક્તવ્યાનિ' પણુ નથી કહેતો, 'અચરમાણિ-અવક્તવ્ય' પણુ નથી કહી શકાતો. ચરમ અચરમ અવક્તવ્ય પણુ નથી કહેવાતો 'ચરમ-અચરમ અવક્તવ્યાનિ' પણુ નથી કહી શકાતો 'ચરમ 'અચરમાણિ-અવક્તવ્ય' પણુ નથી કહેવાતો ચરમ અચરમ અવક્તવ્ય પણુ નથી કહેવાતો 'ચરમ અચરમાણિ-અવક્તવ્યાનિ, પણુ નથી કહી શકતા 'ચરમ-અચરમાણિ-અવક્તવ્યાનિ નથી કહેવાતો, 'ચરમ-અચરમ-અવક્તવ્ય પણુ નથી કહી શકાતો પણુ કથંચિત્ ચરમાણિ-અચરમ-અવક્તવ્ય કહી શકાય છે, કેમકે ન્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવામાં આવનાર એકવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર આકાશ પ્રદેશોમાં સમશ્રેણી અથવા વિશ્રેણીથી અવગાહન કરે છે, તેઓ માંથી ત્રણ સમશ્રેણીથી સ્થિત આકાશ પ્રદેશોમાંથી પહેલામાં એક પરમાણુ રહે છે, મધ્યમાં બે પરમાણુ રહે છે અન્તમાં એક પરમાણુ હોય છે, ચોથા આકાશ પ્રદેશમાં વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ રહે છે, ત્યારે ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં આદિ અને અન્તના પ્રદેશોમાં અવગાઠ બે પરમાણુ ચરમૌ, અને મધ્ય પ્રદેશવર્તી દ્વયણુક મધ્યવર્તિ થવાના કારણે 'અચરમ કહેવાય છે. વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ, કેવળ પરમાણુના સમાન ચરમ અને અચરમ શબ્દો દ્વારા વક્તવ્ય ન હોવાને કારણે 'અવક્તવ્ય' થાય છે, આ બધાનો સમુદાય પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમૌ અચરમ-અવક્તવ્ય' કહેવાય છે.

પાંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમૌ અચરમ-અવક્તવ્યૌ' પણ કહી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે-ન્યારે પાંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવામાં આવનાર યોવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીથી અવગાહન કરે છે. તેમાંથી ત્રણ પરમાણુ સમશ્રેણીમાં રહેલા ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે. અને બે પરમાણુ વિશ્રેણીમાં રહેલ બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે. ત્યારે આકાશ પ્રદેશોમાંથી આદિ અને અંતના પ્રદેશવર્તી બે પરમાણુ ચરમૌ કહેવાય છે, અને વચલું પરમાણુ 'અચરમ' કહેવાય છે, અને વિશ્રેણીમાં રહેલ બે પરમાણુ 'અવક્તવ્યૌ' હોય છે. આ રીતે આના સમુદાય રૂપ તે પાંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમૌ અચરમ અવક્તવ્યૌ' એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

પાંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમૌ-અચરમૌ-અવક્તવ્ય' પણ કહી શકાય છે, ન્યારે પાંચ પ્રદેશી આગળ કહેવામાં આવનાર તેવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે અને તેઓમાંથી ચાર પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે ચારમાંથી આદિ અન્તના બે પરમાણુ 'ચરમૌ' છે. મધ્યના બે 'અચરમૌ' છે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ અવક્તવ્ય છે. એ કારણે તેમને સમુદાય પાંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમૌ-અચરમૌ-અવક્તવ્ય' કહેવાય છે. પણ પાંચ પ્રદેશી સ્કન્ધને ચરમાણિ, અચરમાણિ, અવક્તવ્યાનિ નથી કહી શકાતો એ વિષયમાં યુક્તિ પહેલાની સમાન સમજવી જોઈ એ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે :-હે ભગવન્ ! ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે ? અચરમ છે ? અથવા અવક્તવ્ય છે ? ઈત્યાદિ છવીસ ભંગોએ લઈયે પ્રશ્ન કરવો જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તરે આપે છે-હે ગૌતમ ! ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ કહેવાય છે. ન્યારે ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવામાં આવનારી યોવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે અને તેઓમાંથી ત્રણ પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશમાં અને ત્રણ પરમાણુ બીજા આકાશ પ્રદેશમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'ચરમ' કહેવાય છે, પણ છ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'અચરમ' નથી કહી શકાતો કેમકે ચરમના વિના કેવળ અચરમનું હોવું સંભવ નથી, કેમકે અન્તના વિના મધ્યમ નથી થઈ શકતા પાંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ અવક્તવ્ય કહેવાય છે કેમકે ન્યારે આગળ કહેવાશે તે પચીસમી સ્થાપનાના અનુસાર એક જ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઠ થાય છે, ત્યારે કેવળ પરમાણુના સમાન ચરમ અને અચરમ શબ્દો દ્વારા કહેવા યોગ્ય હોવાથી તેને "અવક્તવ્ય," કહે છે પણ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધને 'ચરમાણિ' અથવા 'અચરમાણિ' અથવા 'અવક્તવ્યાનિ' નથી કહી શકતા. તે કથંચિત્ 'ચરમ અચરમ' કહી શકાય છે, કેમકે ન્યારે ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ બતાવવામાં આવનારી છવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં સ્થિત પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, અને તેઓમાંથી બે પ્રદેશ

મધ્યમા હોય છે અને એક-એક શેષ પ્રદેશોમાં હોય છે. ત્યારે તે ચાર પરમાણુ એક સમબન્ધી પરિણમનમાં પરિણુત થવાને કારણે તથા એક વર્ણુ, ગંધ, રસ તેમજ સ્પર્શ-વાળા હોવાથી એક જ કહેવાય છે અને એ કારણે તેઓમાં એકત્વનો વ્યવહાર હોવાથી 'ચરમ' છે. મધ્યવર્તી જે પરમાણુ એકત્વ પરિણુમ પરિણુત હોવાને કારણે 'અચરમ' છે. એવી રીતે બન્નેના સમૂહ રૂપ ષ્ડ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમ, અચરમ' કહેવાય છે.

ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ-અચરમૌ, કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પણ ષ્ડ-પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ બતાવાશે તે સત્યાવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર છ આકાશ પ્રદેશોમાં સમશ્રેણીથી એકાધિક અવગાહના કરે છે, ત્યારે સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર પરમાણુ પહેલા કહ્યા અનુસાર 'ચરમ' અને મધ્યવર્તી જે પરમાણુ 'અચરમૌ' કહેવાય છે. બન્નેનો સમૂહ ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ પણ ચરમ-અચરમૌ કહેવાય છે.

ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમ-અચરમૌ' પણ કહેવાય છે. જ્યારે ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવામાં આવનાર અઠ્યાવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ પ્રદેશમાં અવગાહન કરે છે, અને એક-એક આકાશ પ્રકાશમાં જે જે પરમાણુ રહે છે, ત્યારે આઘ પ્રદેશમાં રહેલા જે પરમાણુ 'ચરમ' અને અન્તિમ પ્રદેશમાં સ્થિત જે પરમાણુ પણ 'ચરમ' એમ બન્ને મળીને 'ચરમૌ' કહેવાયા તથા મધ્યવર્તી જે પ્રદેશ 'અચરમ' કહેવાયા. સમગ્ર સ્કન્ધ 'ચરમૌ, અચરમ' કહેવાયા.

ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમૌ-અચરમૌ' પણ કથંચિત્ કહેવાઈ શકે છે. તે આ પ્રકારે-જ્યારે કોઈ ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે ઓગણત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમ-શ્રેણીમાં અવસ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહ થાય છે, અને તેઓમાંથી આઘપ્રદેશમાં જે પરમાણુ દ્વિતીય પ્રદેશમાં જે પરમાણુ ત્રીજા પ્રદેશમાં એક અને ચોથા પ્રદેશમાં એક પરમાણુ હોય છે. ત્યારે આઘ પ્રદેશમાં સ્થિત જે પરમાણુ ચરમ, અને અન્તિમ પ્રદેશમાં સ્થિત એક પરમાણુ પણ ચરમ કહેવાય છે. એમ બન્ને ચરમ 'ચરમૌ' થયા. બીજા પ્રદે-શમાં સ્થિત જે પરમાણુ અચરમ છે ત્રીજા પ્રદેશમાં રહેલ એક પરમાણુ પણ અચરમ છે એમ જે અચરમ-અચરમૌ થયા. તેથી જ તેઓ બધાનો સમુદાય ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમૌ-અચરમૌ' કહેવાય છે.

ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમ-અવક્તવ્ય પણ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે તે આગળ કહેવાનારી ત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે અને પ્રથમ પ્રદેશમાં જે સમશ્રેણીમાં સ્થિત દ્વિતીય પ્રદેશમાં જે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રીજા પ્રદેશમાં જે પરમાણુ રહે છે, ત્યારે જે પ્રદેશોમાં અવગાહ ચાર પરમાણુ સમશ્રેણીમાં અવસ્થિત તેમજ દ્વિપ્રદેશાવગાહ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ચરમ જે વિશ્રેણીમાં સ્થિત પ્રદેશમાં અવગાહ જે કેવળ પરમાણુના સમાન અવક્તવ્ય કહેવાય છે. તેમના સમૂહ ષ્ડ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમ અવક્તવ્ય' કહેવાય છે.

ષ્ડ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમ-અવક્તવ્યૌ, પણ કહેવાય છે. તે આ પ્રકારે જ્યારે કોઈ ષ્ડપ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવા નીચે એકત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી

અને વિશ્રેણીથી ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે. તેઓમાંથી પ્રથમ પ્રદેશમાં બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બીજા પ્રદેશમાં બે પરમાણુ તેમના ઉપર ત્રીજા પ્રદેશમાં એક પરમાણુ અને ત્રીજા પ્રદેશની નીચેના ચોથા પ્રદેશમાં એક પરમાણુ અવગાઠ થાય છે. ત્યારે બે પ્રદેશોમાં ચાર પરમાણુ, સમશ્રેણીમાં સ્થિત દ્વિપ્રદેશાવગાઠ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'ચરમ' તેમજ વિશ્રેણીમાં સ્થિત બે પ્રદેશોમાં અવગાઠ બે પરમાણુ 'અવક્તવ્યૌ' કહેવાય છે. એ પ્રકારે બધાના સમૂહ ૩૫ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમ-અવક્તવ્યૌ' કહેવાય છે.

૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથાયિત્ 'ચરમૌ-અવક્તવ્યૌ' પણ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે બત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં તેમજ વિશ્રેણીથી પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે, અને તેઓમાંથી બે પરમાણુ સમ શ્રેણીમાં રહેલ બે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, બે પરમાણુ તેમની જ નીચે સમશ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશમાં નીચે રહે છે. અને બે પરમાણુ બંને શ્રેણીઓના મધ્ય ભાગમાં સમશ્રેણીમાં સ્થિત એક આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે. ત્યારે બે પરમાણુ બે પ્રદેશોમાં અવગાઠ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સદૃશ ઊપરના બે પ્રદેશોમાં જે અવગાઠ છે તે 'ચરમ' કહેવાય છે અને જે નીચેના બે પ્રદેશમાં અવગાઠ છે તેઓ પણ ચરમ કહેવાય છે. એ પ્રકારે બંને ચરમ 'ચરમૌ' થયા અને એક પ્રદેશાવગાઠ બે પરમાણુ, કેવળ પરમાણુના સમાન 'અવક્તવ્ય' છે. તેથી જ તેમને સમૂહ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમૌ-અવક્તવ્ય' કહેવાય છે.

૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમૌ-અવક્તવ્યૌ' પણ કહેવાય છે. તે આ રીતે જ્યારે કોઈ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ બતાવેલી તેત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી તેમજ વિશ્રેણીથી છબ્બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે. તેઓમાંથી બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, બે પરમાણુ તેજ સમશ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશની નીચે રહે છે, એક પરમાણુ બંને શ્રેણીઓના મધ્ય ભાગની સમશ્રેણીમાં સ્થિત પ્રદેશમાં રહે છે, અને એક પરમાણુ બંનેની ઊપર વિશ્રેણીમાં રહે છે. ત્યારે ઉપરના બે પરમાણુ 'ચરમ,' કહેવાય છે, નીચેના બંને પરમાણુ પણ 'ચરમ' કહેવાય છે. એ બંને ચરમ મળીને 'ચરમૌ' કહેવાયા અને બે અવક્તવ્યૌ છે. એ બધાના સમુહાય ૩૫ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમૌ, અવક્તવ્યૌ' કહેવાય છે.

૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ પૂર્વ યુક્તિના અનુસાર 'અચરમ-અવક્તવ્ય' નથી કહી શકાતા 'અચરમ-અવક્તવ્યાનિ' પણ નથી કહી શકાતા, 'અચરમાણિ અવક્તવ્ય પણ નથી કહેવાતા, 'અચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ' પણ નથી કહી શકાતા, પણ તે 'ચરમ-અચરમ અવક્તવ્ય' કહેવાય છે. તે આ પ્રકારે-જ્યારે કોઈ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે ચોતરીસમી સ્થાપનાના અનુસાર એક પરિક્ષેપથી વિશ્રેણિસ્થ એકાધિક છ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે. ત્યારે એકને ઘેરવાવાળા ચાર પરમાણુ પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર 'ચરમ' છે. એક 'અચરમ'

અને મધ્યવર્તી એક અવક્તવ્ય થાય છે. તેમનો સમૂહ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમ-અચરમ અવક્તવ્ય કહેવાય છે.

૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમ અચરમ અવક્તવ્યો' નથી કહી શકાતા, આ વીસમો ભંગ આવનારી પાંત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સત્ત પ્રદેશી સ્કન્ધમાં જ ઘટિત થાય છે. ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધમાં નહીં. ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમ-અચરમૌ-અવક્તવ્ય પણ નથી કહી શકાતા, આ ભંગપણુ આગળ કહેવાશે તે છત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સત્તપ્રદેશી સ્કન્ધમાં જ બની શકે છે. ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ નહીં 'ચરમ-અચરમૌ-અવક્તવ્યો' ના ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ નથી કહી શકાતા. આ ભંગ આગળ કહેવાતી સાડત્રીસમી સ્થાપના અનુસાર અવગાઠ અષ્ટ પ્રદેશી ભંગમાં જ સંગત થઈ શકે છે ૫૬ પ્રદેશીમાં નહીં ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ-અચરમ-અવક્તવ્ય કહી શકાય છે. તે આ પ્રકારે ન્યારે કોઈ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાતી આડત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, તેઓમાંથી બે-બે પરમાણુ બે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, એક પરમાણુ તેઓની સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રીજા આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીસ્થ આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે. ત્યારે પ્રથમ પ્રદેશમાં અવગાઠ બે પરમાણુ 'ચરમ' કહેવાય છે, ત્રીજા પ્રદેશમાં અવગાઠ એક પરમાણુ 'ચરમ' કહેવાય છે એ પ્રકારે બંને 'ચરમ-ચરમૌ, કહેવાયા, બીજા પ્રદેશમાં અવગાઠ બે પરમાણુ મધ્યવર્તી હોવાથી અચરમ અને વિશ્રેણીસ્થ એક પરમાણુ 'અવક્તવ્ય કહેવાય છે. બધાના સમુદાય ૩૫ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ "ચરમૌ-અચરમ-અવક્તવ્ય" કહેવાય છે.

૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમૌ-અચરમ-અવક્તવ્યો' પણ કહેવાય છે. તે આ પ્રકારે ન્યારે ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાનારી યોગણુ ચાલીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીથી પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠન કરે છે અને તેઓમાંથી સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાંથી પ્રથમ પ્રદેશમાં એક પરમાણુ, બીજા પ્રદેશમાં એક પરમાણુ ત્રીજા પ્રદેશમાં બે પરમાણુ અને વિશ્રેણી સ્થિત પ્રદેશોમાં એક-એક પરમાણુ રહે છે, ત્યારે આદિ અને અન્તના પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરમાણુ 'ચરમૌ;' મધ્યના પ્રદેશમાં અવગાઠ 'અચરમ' અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત બે પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરમાણુ 'અવક્તવ્યો' કહેવાય છે. એ બધાનો પિંડ ૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમૌ-અચરમ-અવક્તવ્યો' કહેવાય છે.

૫૬ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમૌ-અચરમૌ-અવક્તવ્ય' પણ કહી શકાય છે, કેમકે ન્યારે તે આગળ કહેવાનારી ચાલીસમી સ્થાપનાના અનુસાર પાંચ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે અને તેમનામાંથી સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમાંથી પહેલાના ત્રણ પ્રદેશોમાં એક-એક પરમાણુ હોય છે. ચોથા પ્રદેશમાં બે પરમાણુ હોય છે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત પાંચમા પ્રદેશમાં એક પરમાણુ હોય છે, ત્યારે આદિ અને અન્તના પ્રદેશોમાં રહેલા બે પરમાણુ 'ચરમૌ' કહેવાય છે, મધ્યના પ્રદેશોમાં સ્થિત બે પરમાણુ 'અવક્તવ્ય' કહેવાય છે. એ

બધાનો સમુદાય તે ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમૌ-અચરમૌ-અવક્તવ્ય કહેવાય છે.

ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથયિત્ 'ચરમૌ-અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ' કહેવાય છે. તે આ પ્રકારે બ્યારે ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાનારી એકતાલીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમગ્રેણિ અને વિશ્રેણિમાં સ્થિત છ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, ત્યારે આદિ અને અન્તમાં અવગાઠ બે પરમાણુ ચરમૌ કહેવાય છે, મધ્યમાં રહેલા બે પરમાણુ અચરમૌ હોય છે અને વિશ્રેણીના બે પ્રદેશોમાં અવગાઠ બે પરમાણુ અવક્તવ્યૌ થાય છે. એ પ્રકારે એ બધાનો સમૂહ રૂપ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમૌ-અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ' કહેવાય છે.

હવે પરમાણુથી લઈને છ પ્રદેશી સ્કન્ધની સ્થાપનાઓ અંકોના અનુક્રમથી દેખાડાય છે. તેઓમાં એક વચન અને બહુવચનથી છ ભાગ થાય છે-(૧) ચરમ (૨) અચરમ (૩) અવક્તવ્ય (૪) ચરમાણિ (૫) અચરમાણિ (૬) અવક્તવ્યાનિ બે-બેને મેળવવાથી બાર ભાગ થાય છે, તેઓમાં ચરમ અચરમની ચૌભંગીયો છે (૧) ચરમ અચરમ (૨) ચરમ અચરમાણિ (૩) ચરમાણિ અચરમ (૪) ચરમાણિ અચરમાણિ, ચરમ અવક્તવ્યની ચૌ ભંગી-(૧) ચરમ-અવક્તવ્ય (૨) ચરમ અવક્તવ્યાનિ (૩) ચરમાણિ અવક્તવ્ય (૪) ચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ. અચરમ અવક્તવ્યની ચૌભંગી (૧) અચરમ અવક્તવ્ય (૨) અચરમ અવક્તવ્યાનિ. (૩) અચરમાણિ અવક્તવ્ય (૪) અચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ. ત્રિક સંયોગના આઠ ભાગ-(૧) ચરમ-અચરમ-અવક્તવ્ય (૨) ચરમ-અચરમ અવક્તવ્યાનિ (૩) ચરમ-અચરમાણિ અવક્તવ્ય (૪) ચરમ અચરમાણિ-અવક્તવ્યાનિ (૫) ચરમાણિ-અચરમ-અવક્તવ્ય (૬) ચરમાણિ અચરમ-અવક્તવ્યાનિ (૭) ચરમાણિ-અચરમાણિ-અવક્તવ્ય (૮) ચરમાણિ-અચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ એ બધા મળીને છવીસ ભાગ છે

સ્થાપનાઓ આ રીતે છે-૧-૦ ૨-૦૦ ૩-૦ ૦ ૪-૦૦૦ ૫-૦ ૦ ૬-૦૦૦૦ ૭-૦ ૦ ૮-૦૦૦૦ ૯-૦૦૦૦ ૧૦-૦૦ ૦ ૧૧-૦૦૦૦ ૧૩-૦૦૦૦૦ ૧૪-૦૦૦૦૦ ૧૫-૦૦૦ ૧૬-૦૦૦૦૦ ૧૭-૦૦૦૦૦ ૧૮-૦૦૦૦૦ ૧૯-૦૦ ૦ ૦ ૨૦-૦ ૦ ૦ ૨૧-૦૦૦૦ ૨૨-૦૦ ૦ ૦ ૨૩-૦૦૦૦૦ ૨૪-૦૦૦૦૦૦ ૨૫ ૦ ૦ ૦ ૨૬-૦ ૦ ૦ ૦ ૨૭-૦ ૦ ૦ ૦ ૨૮-૦૦૦૦૦૨ ૨૯-૦૦૦૦૦૦ ૩૦-૦ ૦ ૦ ૦ ૩૧-૦૦૦૦ ૦ ૩૨-૦ ૦ ૦ ૦ ૩૩-૦ ૦ ૦ ૩૪-૦ ૦ ૦ ૩૫-૦ ૦ ૦ ૩૬-૦ ૦ ૦ ૦ ૩૭-૦ ૦ ૦ ૦ ૩૮-૦૦૦૦ ૦ ૩૯-૦૦૦૦ ૦ ૪૦-૦૦૦ ૦ ૪૧-૦૦૦૦ ૦

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે ? શું અચરમ છે ? અથવા શું અવક્તવ્ય છે ? આ પ્રકારે પૂર્વેક્ત છવીસ ભાગોને-લઈને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ સાત પ્રદેશી સ્કન્ધ કથયિત્ 'ચરમ' હોય છે. સ્થાપના-૦ ૦ ૦ ૦ આ ભાગ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન જ સમજ લેવો જોઈએ

પૂર્વ કાથત યુક્તના અનુસાર સમ પ્રદેશી સ્કન્ધને 'અચરમ' નથી કહી શકાતા. તે કથં-
 ચિત્ 'અવક્તવ્ય' થાય છે, સ્થાપના- ॐ ॐ ॐ આ ભંગને પણ પહેલાના સમાન જ સમ-
 જવા જોઈએ, આ સ્કન્ધ 'ચરમાણિ' નથી કહી શકાતો એ વિષયની યુક્તિ પહેલા કહી દિધેલી છે.
 તેને અચરમાણિ પણ નથી કહી શકતા. અવક્તવ્યાનિ પણ નથી કહી શકતા સમ પ્રદેશી સ્કન્ધકથં-
 ચિત્ 'ચરમ'અચરમ કહી શકાય છે. સ્થાપના આમ છે ॐ ॐ ॐ તેને કથંચિત્ 'ચરમ અચરમૌ' કહી
 શકાય છે તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે- ॐ ॐ ॐ આ ભંગને પણ પદ્મપ્રદેશીના સમાન
 સમજવો જોઈએ. આ સમપ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમૌ અચરમૌ', કહી શકાય છે તેની સ્થાપના
 આમ છે- ॐ ॐ ॐ સમપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ અવક્તવ્ય કહેવાય છે, સ્થાપના
 આમ છે... ॐ ॐ ॐ સમપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમ અવક્તવ્યૌ' કહેવાય છે. તેને સ્થાપના
 આ પ્રકારે છે- ॐ ॐ ॐ તેને કથંચિત્ 'ચરમૌ અવક્તવ્ય', પણ કહી શકાય છે, સ્થાપના આ રીતે
 છે ॐ ॐ ॐ તેને કથંચિત્ 'ચરમૌ અવક્તવ્યૌ' પણ કહી શકાય છે. તેની સ્થાપના આમ છે
 ॐ ॐ ॐ સમ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમ-અવક્તવ્ય. નથી કહી શકાતો. અચરમ-અવક્તવ્યૌ
 પણ નથી કહી શકાતો. 'અચરમૌ-અવક્તવ્ય પણ નથી કહી શકાતા. અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ
 પણ નથી કહી શકતા. હા કથંચિત્ ચરમ-અચરમ-અવક્તવ્ય કહી શકાય છે, તેની સ્થાપના
 આમ છે ॐ ॐ ॐ સમપ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમ-અચરમ-અવક્તવ્યૌ' કહી શકાય છે સ્થાપના
 આ રીતે છે- ॐ ॐ ॐ તેને ચરમ-અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ પણ કહી શકાય છે સ્થાપના આ
 પ્રકારે છે- ॐ ॐ ॐ સમપ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમ અચરમૌ અવક્તવ્યૌ. નથી કહી શકાતા તેમને
 કથંચિત્ 'ચરમૌ અચરમ અવક્તવ્ય કહી શકીએ છીએ તેની સ્થાપના આમ છે- ॐ ॐ ॐ
 સમપ્રદેશી સ્કન્ધને કથંચિત્ 'ચરમૌ અચરમ અવક્તવ્યૌ' કહી શકાય છે, તેની સ્થાપના આ
 રીતે છે- ॐ ॐ ॐ તેને ચરમૌ અચરમૌ-અવક્તવ્ય પણ કહી શકાય છે. તેની સ્થાપના આ
 રીતે છે- ॐ ॐ ॐ તેને 'ચરમૌ-અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ' પણ કહે છે તેની સ્થાપના આ
 પ્રકારે છે- ॐ ॐ ॐ

તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ સમપ્રદેશીસ્કન્ધ આકાશના એક પ્રદેશમાં રહે છે, કોઈ બે
 આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, એ પ્રકારે કોઈ ત્રણમાં, ચારમાં, પાંચમાં, છમાં અને કોઈ
 સમપ્રદેશી.માં પણ રહે છે. એજ કારણે પૂર્વોક્ત ભંગ તેમાં સંભવિત થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અષ્ટપ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે. અચરમ છે ? અથવા અવક્તવ્ય છે ? ઇત્યાદિ છઠ્ઠીસ ભંગોને લઈને પ્રશ્ન કરવા જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! અષ્ટપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમ' કહી શકાય છે, જેમ સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ. એને 'અચરમ નથી કહી શકાતો તે કથંચિત્ અવક્તવ્ય કહેવાય છે, 'ચરમાણિ' નથી કહેવાતો 'અચરમાણિ' પણ નથી કહી શકાતા. 'અવક્તવ્યાનિ પણ નથી કહી શકાતા. અષ્ટ પ્રદેશી સ્કન્ધને કથંચિત્ 'ચરમ-અચરમ, કહી શકાય છે. તેને 'ચરમ-અચરમૌ' કહી શકાય છે, કથંચિત્ 'ચરમૌ-અચરમ' પણ કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'ચરમૌ-અચરમૌ' કહી શકાય છે, કથંચિત્ 'ચરમ-અવક્તવ્ય' પણ કહી શકે છે. કથંચિત્ 'ચરમ-અવક્તવ્યૌ' પણ કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'ચરમૌ-અવક્તવ્યૌ' પણ કહી શકાય છે. તેને અચરમ-અવક્તવ્ય નથી કહી શકાતા 'અચરમ-અવક્તવ્યૌ' પણ નથી કહેવાતા. એજ પ્રકારે 'અચરમૌ-અવક્તવ્ય તેમજ અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ પણ નથી કહી શકાતા. તેને કથંચિત્ 'ચરમ-અચરમ-અવક્તવ્ય કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'ચરમ-અચરમ અવક્તવ્યૌ કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'ચરમ-અચરમૌ અવક્તવ્ય પણ કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'ચરમ-અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ, 'ચરમૌ-અચરમ-અવક્તવ્ય, તથા 'ચરમ-અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ તથા'ચરમૌ-અચરમૌ-અવક્તવ્યૌ કહી શકાય છે.

સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધની પ્રરૂપણા અષ્ટ પ્રદેશી સ્કન્ધની સમાનજ કહેવી જોઈએ. હવે કહેલા બધાને સંગ્રહ કરવાવાળી ગાથાઓ કહે છે.

પરમાણુમાં પૂર્વોક્ત છઠ્ઠીસ ભંગોમાંથી ત્રીજો ભંગ મળી આવે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ અને તૃતીય ભંગ મળી આવે છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ-તૃતીય-નવમો અને અગીયારમો ભંગ મળી આવે છે ॥ ૧ ॥

ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ, ત્રીજો, નવમો, દશમો, અગીયારમો, બારમો, તેરમો, ભંગ મળી આવે છે ॥ ૨ ॥

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ, તૃતીય, સાતમો, નવમો, દશમો, અગીયારમો, બારમો તેરમો, તેવીસમો ચોવીસમો અને પચીસમો ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધમાં, બીજો, ચોથો પાંચમો, છઠ્ઠો, પંદરમો, સોળમો, સત્તરમો, અઠારમો, વીસમો, એકવીસમો તથા બાવીસમા ભંગ સિવાય શેષ ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૪ ॥

સાત પ્રદેશી સ્કન્ધમાં બીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, પંદરમો, સોલમો, સત્તરમો, અને બાવીસમા ભંગ સિવાય શેષ ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૫ ॥

શેષ અષ્ટ પ્રદેશી વિગેરે સ્કન્ધોમાં બીજો, ચોથો, પાંચમો છટઠો, પંદરમો, સોલમા અને સત્તરમો, અઠારમો ભંગ સિવાય શેષ ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૬ ॥

સંસ્થાનકા નિરૂપણ

સંસ્થાન વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કઙ્ઘાં મંતે ! સંઠાણા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! સંસ્થાન કેટલા કહ્યા છે ? (ગોયમા ! પંચ સંઠાણા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ સંસ્થાન કહ્યા છે (તં જહા) તેઓ આ રીતે (પરિમંહલે) પરિમંડલ (વટ્ટે) વૃત્ત (તંસે) ત્રિકોણુ—વ્યસ (ચરસે) ચતુષ્કોણુ (આયતેય) અને આયત (લાંખા)

(પરિમંહાણં મંતે ! સંઠાણા કિં સંલેજ્જા, અસંલેજ્જા, અળંતા ?) હે ભગવાન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત છે ? અસંખ્યાત છે ? અનન્ત છે ? (ગોયમા ! નો સંલેજ્જા, નો અસંલેજ્જા અળંતા) હે ગૌતમ ! સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી, અનંત છે (એવં જાવ આયતા) એજ રીતે આયત સુધી

(પરિમંહલેણં મંતે ! સંઠાણે કિં સંલેજ્જપણસિણ અસંલેજ્જપણસિણ અળંતપણસિણ) હે ભગવન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશી છે, અસંખ્યાત પ્રદેશી છે અગર અનન્ત પ્રદેશી છે ? (ગોયમા ! સિય સંલેજ્જપણસિણ) કથંચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશી (સિય અસંલેજ્જપણસિણ) કથંચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી (સિય અળંતપણસિણ) કથંચિત્ અનન્ત પ્રદેશી (એવં જાવ આયતે) એ પ્રકારે આયત સુધી કહેવું

(પરિમંહલેણં મંતે ! સઠાણે સંલેજ્જપણસિણ કિં સંલેજ્જપણસોગાઢે) હે ભગવાન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (અસંજ્જપણસોગાઢે અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (અળંતપણસોગાઢે) અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (ગોયમા ! સંલેજ્જપણસોગાઢે, નો અસંલેજ્જપણસોગાઢે નો અળંતપણસોગાઢે) હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ નથી થતા, અનંત પ્રદેશોમાં અવગાઢ નથી થતા (એવં જાવ આયતે) એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી (પરિમંહલેણં મંતે ! સંઠાણે અસંલેજ્જપણસિણ, કિં સંલેજ્જપણસો ગાઢે, અસંલેજ્જપણસોગાઢે અળંતપણસોગાઢે) હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? અગર અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (ગોયમા ! સિય સંલેજ્જપણસોગાઢે, સિય અસંલેજ્જપણસોગાઢે, નો અળંતપણસોગાઢે) હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે કદાચિત્ અસંખ્યાત-પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. કિન્તુ અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થતા નથી (એવં જાવ આયતે) એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી (પરિમંહલેણં મંતે ! સંઠાણે અળંતપણસિણ કિં સંલેજ્જપણસોગાઢે, અસંલેજ્જપણસોગાઢે, અળંતપણસોગાઢે ?) હે ભગવન્ ! અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. અગર અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (ગોયમા ! સિય અસંલેજ્જપણસોગાઢે, સિય

અસંખિજ્જપણસોગાદે નો અણંતપણસોગાદે) હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, કદાચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થતો નથી (એવં જાવ આયતે) એ પ્રકારે આયાત સુધી

(પરિમંડલે ણં મંતે સંઠાણે સંખેજ્જપણસિણ, સંખેજ્જપણસોગાદે, કિં ચરમે, અચરમે, ચરમાઈં, અચરમાઈં, ચરમંતપણસા, અચરમંતપણસા ?) હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે ? અચરમ છે ? ચરમાણિ છે ? અચરમાણિ છે ? ચરમાન્ત પ્રદેશ છે ? અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ? (ગોચમા ! પરિમંડલે ણં સંઠાણે સંખેજ્જપણસિણ સંખેજ્જપણસોગાદે નો ચરમે, નો અચરમે, નો ચરમાઈં, નો અચરમાઈં નો ચરમંતપણસા નો અચરમંતપણસા) હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન ચરમ નહીં ચરમાણિ નહીં. અચરમાણિ નહીં; ચરમાન્ત પ્રદેશી નહીં અચરમાન્તપ્રદેશી પણ નથી (નિચમા) નિચમથી (અચરમં ચરમાણિ ચ) અચરમ અને ચરમાણિ છે (ચરમંતપણસા ચ અચરમંતપણસા ચ) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ છે (એવં જાવ અયતે) એજ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી બાણુવા

(પરિમંડલે ણં મંતે ! સંઠાણે અસંખેજ્જપણસિણ અસંખેજ્જપણસોગાદે કિં ચરમે, અચરમે, ચરમાઈં અચરમાઈં ચરમંતપણસા અચરમંતપણસા ? પુચ્છા) હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે ? અચરમ છે, ચરમાણિ છે, અચરમાણિ છે, ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ? પ્રશ્ન (ગોચમા ! અસંખેજ્જપણસિણ સંખેજ્જપણસોગાદે જહ્વા સંખેજ્જપણસિણ) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત પ્રદેશીના સમાન (એવં જાવ આયતે) એ પ્રકારે આયત સુધી

(પરિમંડલે ણં મંતે ! સંઠાણે અસંખેજ્જપણસિણ અસંખેજ્જપણસોગાદે કિં ચરમે, અચરમે, પુચ્છા ?) હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે ? અચરમ છે ? પ્રશ્ન (ગોચમા ! અસંખેજ્જપણસિણ અસંખેજ્જપણસોગાદે નો ચરમે) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન ચરમ નથી (જહ્વા સંખેજ્જપણસોગાદે) જેમ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ (એવં જાવ આયતે) એ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી

(परिमंडलेणं भंते ! संठाणे आणंतपएसए संखेज्जपएसोगाढे) हे भगवन् ! अनन्त प्रदेशी संख्यात प्रदेशोभां अवगाढ परिमंडल संस्थान (किंचरमे, अचरमे, पुच्छा ? शुं चरम छे, अचरम छे, प्रश्न ? (गोयमो ! तहेव जाव आयते) हे गौतम ! ओज प्रकारे यावत् आयत संस्थान (अणंतपएसए असंखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसोगाढे) असंख्यात प्रदेशोभां अवगाढ अनन्त प्रदेशी संख्यात प्रदेशावगाढना समान (एवं जाव आयते) ओज रीते आयत सुधी

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स अचरिमस्स वा चरिमाण य चरमंतपएसण य अचरमंतपएसण य) हे भगवन् ! संख्यात प्रदेशी संख्यात प्रदेशोभां अवगाढ अचरम, चरमो, चरमान्त प्रदेशो अने अचरमान्त प्रदेशो भांथी (द्व्वट्टयाए) द्रव्यनी अपेक्षाथी (पएसट्टयाए) प्रदेशोनी अपेक्षाथी (द्व्वट्टपएसट्टयाए) द्रव्य अने प्रदेशोनी अपेक्षाथी (कयरे कयरे हिंतो) कोणु केनाथी (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) अट्प, धण्णु; तुट्थ, अगर विशेषाधिक छे.

(गोयमा ! सव्वत्थोवे परिमंडलसंठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स द्व्वट्टयाए एगे अचरिमे) हे गौतम ! संख्यात प्रदेशी, संख्यात प्रदेशोभां अवगाढ परिमंडल संस्थानना द्रव्यथी ओक अचरम सौथी ओछे छे (चरमाइं संखेज्जगुणाइं) चरभाण्णु संख्यातशुण्णु अधिक छे (अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) अचरमं अने चरभाण्णु अने विशेषाधिक छे (पएसट्टयाए) प्रदेशोनी अपेक्षाओ (सव्वत्थोवा परिमंडलस्स संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसो) संख्यात प्रदेशी, संख्यात प्रदेशोभां अवगाढ परिमंडल संस्थानना चरमान्त प्रदेश अथाथी ओछा छे. (अचरमंतपएसो संखेज्जगुणा) अचरमान्त प्रदेश संख्यातगण्णु छे (चरमंतपएसाय अचरमंतपएसो य दोवि विसेसाहिया) चरमान्त प्रदेश अने अचरमान्त प्रदेश अने विशेषाधिक छे (द्व्वट्टपएसट्टयाए) द्रव्य अने प्रदेशोनी अपेक्षा ओ (सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स एगे अचरिमे) संख्यात प्रदेशी तेमज संख्यात प्रदेशोभां अवगाढ परिमंडल संस्थानना ओक अचरम छे (चरमाइं संखेज्जगुणाइं) चरभाण्णु संख्यातशुण्णु छे (अचरमं च चरमाणि य दो वि विसेसाहियाइं) अचरमं अने चरभाण्णु अने

વિશેષાધિક છે (ચરમંતપણા સંલેજ્જગુણ) ચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા છે (અચરમંતપણા અસંલેજ્જગુણ) અચરમાન્તપ્રદેશ સંખ્યાતગણા છે. (ચરમંતપણા ય અચરમંતપણા ય દો વિ વિસેસાહિયા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (એવં વદ્-તંસ ચરમંસાયણુ વિ જોણ્યવં) એજ પ્રકારે વૃત્ત-ત્રિકોણ ચતુષ્કોણ આયતમાં પણ યોજના કરી દેવી બેઈએ (પરિમંદલસ પં મંતે ! સંઠાણસ અસંલેજ્જપણસિયસ સંલેજ્જપણસોગાદસ) હે ભગવાન્ ! સંખ્યાતપ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના (અચરમસ ચરમાણ્ય) અચરમ અને ચરમાણ્ય (ચરમંતપણાણ ય અચરમંતપણાણ ય) ચરમાન્તપ્રદેશી અને અચરમાન્તપ્રદેશોમાં (દ્વવદ્વાયા, પણસદ્વાયા, દ્વવદ્વાપણસદ્વાયા) દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને દ્રવ્ય પ્રદેશની અપેક્ષાથી (કચરે કચરેહિંતો) કોણ કોનાથી (અપ્પા વા વહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયાવા ?) અદ્ય, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા ! સવ્વત્થોવે પરિમંદલસ સંઠાણસ અસંલેજ્જપણસિયસ સંલેજ્જપણસો ગાદસ દ્વવદ્વાયા એ અચરમે) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના દ્રવ્યથી એક અચરમ બધાથી ઓછું છે (ચરમાઈ સંલેજ્જગુણાઈ) ચરમાણ્ય સંખ્યાતગણા છે (અચરમં ચ ચરમાણ્ય દો વિ વિસેસાહિયાઈ) અચરમ અને ચરમાણ્ય બન્ને વિશેષાધિક છે (સવ્વત્થોવા પરિમંદલસ સંઠાણસ અસંલેજ્જપણસિયસ સંલેજ્જપણસોગાદસ ચરમંતપણા) અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછા ચરમાન્ત પ્રદેશ છે (અચરમંતપણા સંલેજ્જગુણ) અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા છે (ચરમંતપણા ય અચરમંતપણા ય દો વિ વિસેસાહિયા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (દ્વવદ્વાપણસદ્વાયા)દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (સવ્વત્થોવે) બધાથી ઓછા (પરિમંદલસ સંઠાણસ અસંલેજ્જપણસિયસ સંલેજ્જપણસોગાદસ) અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના (દ્વવદ્વાયા) દ્રવ્યથી (એ અચરમે) એક અચરમ છે (ચરમાઈ સંલેજ્જગુણાઈ) ચરમાણ્ય સંખ્યાતગણા છે (અચરમં ચ ચરમાણ્ય ય દો વિ વિસેસાહિયાઈ) અચરમ અને ચરમાણ્ય બન્ને વિશેષાધિક છે (ચરમતપણા સંલેજ્જગુણ) ચરમાન્ત પ્રદેશ

સંખ્યાતગણા છે (અચરમન્તપણા સંખેજ્જગુણા) અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા છે (ચરમન્ત-
પણા ય અચરમન્તપણાયા દોવિ વિસેસાહિયા) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ
અને વિશેષાધિક છે (એવં જાવ આયતે) એજ પ્રકારે યાવત્ આયત સંસ્થાન

(પરિમંડલસ્સ ણં મંતે ! સંઠાણસ્સ અસંખેજ્જપણસિયસ્સ અસંખેજ્જપણસોગાહસ્સ અચ-
રમસ્સ ચરમાણ ય ચરમન્તપણાણ ય અચરમન્તપણાણ ય) હે ભગવન્ અસંખ્યાત પ્રદેશી
તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમાણુ ચરમાન્ત
પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં (દ્વવટ્ટયાણ પણસટ્ટયાણ દ્વવટ્ટપણસટ્ટયાણ) દ્રવ્યથી,
પ્રદેશોથી તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશોથી (કચરે કચરે હિંતો) કોણુ કોનાથી (અપ્પા વા બહુયા
વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) અદપ, ઘણુ; તુદ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા ! જહા રચણપ્પમાણ અપ્પા બહુયં તદેવ નિરવસેસં માણિયવ્વં) હે ગૌતમ !
જેવું રત્નપ્રભાનું અદપ અહુત્વ શ્રહું છે તેવું જ સંપૂર્ણ કહેવું જોઈએ (એવં જાવ આયતે)
એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી

(પરિમંડલસ્સણં મંતે ! સંઠાણસ્સ અણંતપણસિયસ્સ સંખેજ્જપણસોગાહસ્સ) હે ભગવાન્ !
સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનના (અચરિમસ્સ ય ચર-
માણ ય ચરમન્તપણાણ ય અચરમન્તપણાણ ય) અચરમ, ચરમાણુ, ચરમાન્ત પ્રદેશો
અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં (દ્વવટ્ટયાણ પણસટ્ટયાણ દ્વવટ્ટપણસટ્ટયાણ) દ્રવ્યથી, પ્રદેશોથી,
દ્રવ્ય પ્રદેશોથી (કચરે કચરે હિંતો) કોણુ કોનાથી (અપ્પા વા, બહુયા વા તુલ્લા વા વિસે-
સાહિયા વા ?) અદપ, ઘણુ, તુદ્ય, અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા ! જહા સંખેજ્જપણસોગાહસ્સ) હે ગૌતમ ! જેવી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ
સંખ્યાત પ્રદેશીની વક્તવ્યતા કહી છે તેવી જ બાણુવી (નવરં) વિશેષ (સંકમેણ) સંક-
મણુથી (અણંતગુણા) અનન્તગણા છે (એવં જાવ આયતે) એ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી.

(પરિમંડલસ્સ ણં મંતે ! સંઠાણસ્સ અણંતપણસિયસ્સ અસંખેજ્જપણસોગાહસ્સ) હે ભગ-
વન્ અનન્તપ્રદેશી અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના (અચરમસ્સ) અચર-
માન્તનું (ય) અને ચરમાન્ત આદિનું અદપઅહુત્વ (જહા રચણપ્પમાણ) જે પ્રમાણે રત્ન-
પ્રભાનું કથન કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે(નવરં) વિશેષ (સંકમે અણંતગુણા) સંક્રમમાં અનન્તગણા
કહ્યા છે. (એવં જાવ આયતે) એજ પ્રમાણે યાવત્ આયત સંસ્થાન સુધી સમજવું.

ટીકાર્થ- અનાથી પૂર્વ દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કન્ધોના ચરમ અચરમ આદિની વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરાયું છે, કિન્તુ જે કોઈ પણ સ્કન્ધ હોય છે, તેઓ પરિમંડલ, વૃત્ત આદિમાંથી કોઈ ને કોઈ સંસ્થાનના ધારક હોય છે, એ કારણે અહીં સંસ્થાનોની વક્તવ્યતાનું પ્રરૂપણ કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ સંસ્થાન કેટલા કહ્યા છે,

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સંસ્થાન પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે, તે આ પ્રકારે છે-(૧) પરિમંડલ (ગોળાકાર) (૨) વૃત્ત-વર્તુલ (૩) વ્યસ્ર-ત્રિકોણ (૪) ચતુરસ્ર, અને આયત-દીર્ઘ (લાંબુ)

શ્રી ગૌતમસ્વામી:-હે ભગવન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે અથવા અનન્ત છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાતે નથી અને અસંખ્યાત પણ નથી પરન્તુ અનન્ત છે. એ પ્રમાણે વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુરકોણ અને આયત સંસ્થાનોના સંબંધમાં સમજ લેવું જોઈએ. તેઓ પણ સંખ્યાત અગર અસંખ્યાત નથી કિન્તુ અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી:-હે ભગવન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશી છે અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશી છે અથવા અનન્ત પ્રદેશી છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! પરિમંડલ સંસ્થાન કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશી, કદાચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી અને કદાચિત્ અનન્ત પ્રદેશી હોય છે. આયત સંસ્થાન સુધી પ્રત્યેક સંસ્થાન એજ પ્રકારે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જે પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત પ્રદેશી છે, તે શું આકાશના સંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાઠ થાય છે ? શું અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે ? અથવા અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે. અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અથવા અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઠ નથી થતા. કેમકે સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનના પ્રદેશ સંખ્યાત જ હોય છે. તેથી જ અસંખ્યાત અથવા અનન્ત પ્રદેશોમાં તેમનો અવગાહ થવો સંભવિત નથી એ જ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી બધાના વિષયમાં સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ સંખ્યાત પ્રદેશી વૃત્ત સંસ્થાન, વ્યસ્રસંસ્થાન, ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પણ સંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં જ અવગાઠ થાય છે, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત પ્રદેશોમાં નહીં

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે અથવા

અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન:-હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, કદાચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે પણ અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઠ નથી થતા. કેમકે અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનનું સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થવો તે વિરૂદ્ધ નથી, પણ અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થવો વિરૂદ્ધ છે, એજ પ્રકારે આયત પર્યન્ત બધા અસંખ્યાત પ્રદેશી સંસ્થાનોના વિષયમાં સમજી જવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવાન ! અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે અગર અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે અથવા અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન:-હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, કદાચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે પણ અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઠ નથી થતા. અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન પણ વિરોધના કારણે અનન્ત આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ નથી થઈ શકતા, કેમકે સમગ્ર લોકાકાશના પણ પ્રદેશ અસંખ્યાત જ છે અને લોકાકાશના બહાર પુદ્ગલોની ગતિ અગર સ્થિતિ થઈ શકતી નથી. તેથી અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન અગરતો સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠન કરે છે, અગર અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં. અનન્ત પ્રદેશોમાં તેનું અવગાઠન સંભવિત નથી. અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનના સમાન જ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર, અને આયત સંસ્થાન પણ સમજી લેવું જોઈએ, અર્થાત્ અનન્ત પ્રદેશી ત્ર્યસ્ર આદિ સંસ્થાન પણ સંખ્યાત અગર અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠન કરે છે, અનન્ત પ્રદેશોમાં નહીં.

શ્રી ગૌતમસ્વામી:-હે ભગવાન સંખ્યાત પ્રદેશી તથા આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ કહેવાય છે અચરમ કહેવાય છે ? શું ચરમાણિ કહેવાય છે ? શું અચરમાણિ કહેવાય છે ? અથવા શું ચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે ? અગરતો અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે ?

શ્રી ભગવાન :-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન ચરમ નથી કહેવાતા અચરમ પણ નથી કહેવાતા, ચરમાણિ પણ નથી કહેવાતાં અચરમાણિ પણ નથી કહેવાતા, નથી ચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાતો અને નથી અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાતો રત્નપ્રલા પૃથ્વીના સમાન નિયમથી અચરમ અને ચરમાણિ કહેવાય છે, કેમકે અનેક અવયવ અવિભાગાત્મક રૂપમાં એની વિવક્ષા કરેલી છે. અગર પ્રદેશોની વિવક્ષા કરાયતો ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે. આયત સંસ્થાન સુધી એજ પ્રકારે સમજી લેવું જોઈએ અર્થાત્ સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત

પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનની જ જેમ વૃત્ત, ત્ર્યક્ષ, ચતુરક્ષ અને આયત સંસ્થાન પણ ચરમ-અચરમ-ચરમાણિ-અચરમાણિ-ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ નથી કહેવાતા પરન્તુ અવયવોના અવિભાંગાત્મકની વિવક્ષા કરાયતો અચરમં અને ચરમાણિ કહી શકાય છે, અને યદિ પ્રદેશોની વિવક્ષા કરાય તો ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ કહી શકાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવાન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે અથવા અચરમ છે ? ચરમાણિ છે અથવા અચરમાણિ છે ? ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, અથવા અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાઠ અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનની વક્તવ્યતા તેવીજ સમજવી જોઈએ જેવી સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનની કહેલી છે. એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી સમજ લેવું જોઈએ. અર્થાત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ-વૃત્ત ત્ર્યક્ષ ચતુરક્ષ અને આયત સંસ્થાનને પણ ચરમ આદિના વિષયમાં સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના સમાનજ કહી લેવું જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવાન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? ચરમાણિ છે અગર અચરમાણિ છે ? ચરમાન્ત પ્રદેશ છે અગર અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનનું કથન સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના સમાન સમજવું જોઈએ, અર્થાત્ તે ચરમ, અચરમ, ચરમાણિ, અચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અચરમાન્ત પ્રદેશ નથી કહી શકાતા, પણ નિયમથી અનેક અવયવાવિભાગાત્મકત્વની વિવિક્ષાથી અચરમ-ચરમાણિ કહેવાય છે. પ્રદેશોની વિવક્ષા કરતાં ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે. એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી સમજ લેવું જોઈએ અર્થાત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાના સમાન જ વૃત્ત, ત્ર્યક્ષ, ચતુરક્ષ અને આયત સંસ્થાનની વક્તવ્યતા પણ સમજ લેવી જોઈએ,

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્ ! અનન્ત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? ચરમાણિ છે અથવા અચરમાણિ છે ? ચરમાન્ત પ્રદેશ છે અથવા અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જેવું સંખ્યાત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ

સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના વિષયમાં કહેલું છે, તે જ પ્રકારે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના સંબંધમાં પણ કહેવું જોઈએ. એજ પ્રકારે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ વૃત્ત, વ્યસ્ર, ચતુરસ્ર, અને આયત સંસ્થાનને પણ સમજી લેવું જોઈએ અર્થાત્ તેમને પણ ચરમ અચરમ, ચરમાણિ, અચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ નથી કહી શકાતા, કિન્તુ નિયમથી અનેક અવયવોના અવિભાગાત્મકત્વની વિવક્ષાથી અચરમ, ચરમાણિ કહી શકાય છે. પ્રદેશની વિવક્ષાથી ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ કહી શકાય છે.

અનન્ત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનનું કથન અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પરિમંડલના સમાન સમજવું જોઈએ. એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી બધાની વક્તવ્યતા કહેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠના અચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક અચરમ બધાથી ઓછો છે. તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ સંખ્યાતગણા અધિક છે, કેમકે સમગ્ર રૂપમાં પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત પ્રદેશાત્મક હોય છે. તેની અપેક્ષાએ અચરમ અને ચરમાણિ બંને મળી વિશેષાધિક છે, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમાન્ત પ્રદેશ બધાથી ઓછો છે, તેમની અપેક્ષાએ અચરમાન્ત પ્રદેશ અર્થાત્ આદિ અને મધ્યના પ્રદેશ સંખ્યાતગણા અધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય એવં પ્રદેશની અપેક્ષાએ સંખ્યાત પ્રદેશી તથા સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનને એક અચરમ બધાથી ઓછો છે, તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ સંખ્યાત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ પણ અચરમ અને ચરમાણિ બંને મળીને વિશેષાધિક હોય છે. તેમનાથી ચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા અધિક છે, અને ચરમાન્ત પ્રદેશોથી અચરમાન્ત પ્રદેશસંખ્યાતગણા હોય છે અને અચરમાન્ત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને મળીને વિશેષાધિક છે.

એજ રીતે વૃત્ત, વ્યસ્ર, ચતુરસ્ર, અને આયત સંસ્થાનોના અલ્પ બહુત્વની યોજના

કરી લેવી જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કેનાથી અદ્વ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવન્ :-હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક અચરમ બધાથી ઓછો છે. તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ સંખ્યાતગણા અધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ અચરમ અને ચરમાણિ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમાન્ત પ્રદેશ બધાથી ઓછો છે, તેમની અપેક્ષાએ અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને મળીને વિશેષાધિક છે, દ્રવ્ય અને પ્રદેશ બંનેની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનનો એક અચરમ બધાથી ઓછો છે, તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ સંખ્યાતગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ અચરમ અને ચરમાણિ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા અધિક છે અને તેમની અપેક્ષાએ પણ અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા અધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. એજ પ્રકારે અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ વૃત્ત, ત્ર્યસ, ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાનનું પણ દ્રવ્યથી પ્રદેશોથી તથા દ્રવ્ય પ્રદેશોથી અદ્વ-બહુત્વ સમજ લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમાણ, ચરમાન્તપ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય તેમજ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કેનાથી અદ્વ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! જેવું રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અદ્વ બહુત્વનું નિરૂપણ કરાયેલું છે, તેવું જ અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમ-અચરમ આદિના વિષયમાં સંપૂર્ણ અદ્વ બહુત્વ કહી લેવું જોઈએ, એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી સમજવું જોઈએ અર્થાત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ

અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના સમાન જ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાનના ચરમ-અચરમ આદિ સંબંધી અલ્પ બહુત્વ સમજી લેવું જોઈ એ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ ચરમાણુ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય તથા પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કૌણ કૌનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! જેવું સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમ-અચરમ આદિ સંબંધી અલ્પ બહુત્વ નિરૂપિત કરાયું છે. તેજ પ્રકારે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનનું પણ અલ્પ બહુત્વ સમજવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સંક્રમમાં અનન્તગણા છે, અર્થાત્ જ્યારે ક્ષેત્ર પ્રરૂપણાથી દ્રવ્યની પ્રરૂપણા સંબંધી સંક્રમણુ-પરિવર્તન થાય છે ત્યારે 'ચર-માણુ અનન્તગણા હોય છે. તેનું કથન આ રીતે છે—બધાથી ઓછું એક અચરમ છે, ચરમાણુ ક્ષેત્રથી સંખ્યાતગણું અને દ્રવ્યથી અનન્તગણું છે. અચરમ અને ચરમાણુ બંને મળીને વિશેષાધિક છે. એજ પ્રકારે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ વૃત્ત' ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાનના ચરમ-અચરમ આદિના વિષયમાં પણ અલ્પ બહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! અનન્ત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમાણુ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં કૌણ કૌનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જેવું રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમ-અચરમ આદિના વિષયમાં અલ્પ બહુત્વ કહેલું છે, તેજ રીતે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમ, અચરમ આદિના વિષયમાં પણ અલ્પ બહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ. વિશેષતા આ છે કે સંક્રમમાં અનન્તગણા છે એમ કહેવું જોઈએ. તેનું ઉચ્ચારણુ પહેલા કહ્યા અનુસાર છે. જેવું અનન્ત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનનું અલ્પ બહુત્વ કહ્યું તેવું જ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર, અને આયત સંસ્થાનનું અનન્ત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ ચરમાદિ વિષયક અલ્પ બહુત્વ જાણવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૬ ॥

જીવાદિ ચરમાચરમની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(જીવે ણં મંતે) હે ભગવન્ ! જીવ (ગતિ ચરમેણં) ગતિ ચરમથી (કિં ચરમે અચરમે ?) શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (સિય ચરમે, સિય અચરમે) કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિણ) એજ રીતે નિરન્તર વૈમાનિક પર્યાત (નેરહ્યાણં મંતે ! ગતિ ચરમેણં કિં ચરિમે, અચરિમે ?) હે ભગવન્ ! નૈરચિક ગતિ ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (ગોયમા સિય ચરમે, સિય અચરમે) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ તે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિણ) એજ પ્રમાણે સતત વૈમાનિક પર્યાન્ત (નેરહ્યાણં મંતે ! ગતિ ચરમેણં કિં ચરમા અચરિમા ?) હે ભગવન્ ! નારક ગતિ ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (ગોયમા ! ચરિમા વિ અચરિમા વિ) હે ગૌતમ ! ચરમ પણુ છે ! અચરમ પણુ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી

(નેરહ્યાણં મંતે ! ઠિહ ચરમેણં કિં ચરમે-અચરમે ?) હે ભગવન્ ! નારક સ્થિતિ ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ ? (ગોયમા ! સિય ચરમે, સિય અચરિમે) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિણ) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી (નેરહ્યાણં મંતે ! ઠિહ ચરમેણં કિં ચરિમા, અચરિમા ?) હે ભગવન્ ! નારક સ્થિતિથી ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (ગોયમા ! ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ ! ચરમ પણુ છે અચરમ પણુ (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી

(નેરહ્યાણં મંતે ભવ ચરમેણં કિં ચરમે, અચરમે, ?) હે ભગવન્ ! નારક ભવ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (ગોયમા સિય ચરમે, સિય અચરમે) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ કથંચિત્ અચરમ છે ? (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિણ) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિક સુધી (નેરહ્યાણં મંતે ! ભવચરમેણં કિં ચરમા, અચરમા ?) હે ભગવન્ ! નૈરચિક ભવ ચરમથી ચરમ છે ? અથવા અચરમ છે ? (ગોયમા ! ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ !

ચરમ પણ અચરમ પણ (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે નિરંતર વૈમાનિકૌ સુધી
 (નેરહ્ણણં મંતે ! માસા ચરમેણં કિં ચરમે અચરમે ?) હે ભગવન્ ! નારક ભાષા
 ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ ? (ગોયમા ! સિય ચરમે, સિય અચરમે) હે ગૌતમ !
 કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિય) એજ પ્રકારે સતત
 વૈમાનિક સુધી (નેરહ્ણણં મંતે ! માસા ચરમેણં કિં ચરમા, અચરમા) હે ભગવન્ ! નારક
 ભાષા ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ ? (ગોયમા ! ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ !
 ચરમ પણ, અચરમ પણ (એવં જાવ ઈર્ગિદિયવજ્જા નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે
 યાવત્ એકેન્દ્રિયે સિવાય નિરંતર વૈમાનિકૌ સુધી

(નેરહ્ણણં મંતે ! આણાપાણુ ચરમેણં કિં ચરમે, અચરમે ?) હે ભગવન્ ! નારક શું
 શ્વાસોચ્છવાસ ચરમથી ચરમ અગર અચરમ છે ? (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિય) એજ
 પ્રકારે સતત વૈમાનિકૌ સુધી (નેરહ્ણણં મંતે ! આણાપાણુ ચરમેણં કિં ચરમા અચરમા ?)
 હે ભગવન્ ! નારક શ્વાસોચ્છવાસ ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (ગોયમા !
 ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે અચરમ પણ છે (એવં નિરંતરં જાવ
 વેમાણિયા) એજ પ્રકારે નિરંતર વૈમાનિકૌ સુધી

(નેરહ્ણણં મંતે ! આહાર ચરમેણં કિં ચરમે, અચરમે ?) હે ભગવન્ નારક આહાર ચરમથી
 શું ચરમ છે અગર અચરમ ? (ગોયમા ! સિય ચરમે સિય અચરમે) હે ગૌતમ ! કથંચિત્
 ચરમ કથંચિત્ અચરમ (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિય) એજ પ્રકારે નિરંતર વૈમાનિકૌ સુધી
 (નેરહ્ણણં મંતે ! આહારચરમેણં કિં ચરમા અચરમા ?) હે ભગવન્ ! નારક આહાર ચરમથી
 શું ચરમ છે અગર અચરમ (ગોયમા ! ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ
 છે, અચરમ પણ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે નિરંતર વૈમાનિકૌ સુધી

(નેરહ્ણણં મંતે ! માવ ચરમેણં કિં, ચરમે અચરમે ?) હે ભગવન્ ! નારકભાવ-ચરમથી
 શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (ગોયમા ! સિય ચરમે સિય અચરમે) કથંચિત્ ચરમ છે,
 કથંચિત્ અચરમ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિય) એજ પ્રકારે નિરંતર વૈમાનિક પર્યન્ત
 (નેરહ્ણણં મંતે ! માવ ચરમેણં કિં ચરમા, અચરમા ?) હે ભગવન્ ! નારક શું ભાવ ચર-

મથી ચરમ છે અગર અચરમ છે? (ગોયમા! ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ! ચરમ પશુ છે, અચરમ પશુ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી (નેરહ્યાણં મંતે! વણ્ણ ચરમેણં કિં ચરમે, અચરમે?) હે ભગવન્! નારક વર્ણુ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે? (ગોયમા! સિય ચરમે, સિય અચરમે) હે ગૌતમ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિય) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિક સુધી (નેરહ્યાણં મંતે! વણ્ણ ચરમેણં કિં ચરમા, અચરમા?) હે ભગવન્! નારક શું વર્ણુ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે? (ગોયમા! ચરમા વિ, અચરમા વિ) હે ગૌતમ! ચરમ પશુ છે, અચરમ પશુ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી

(નેરહ્યાણં મંતે! કિં ગંધ ચરમેણં કિં ચરમે, અચરમે?) નારક ગંધ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ? (ગોયમા! સિય ચરમે સિય અચરમે?) હે ગૌતમ! કથંચિત્ ચરમ કથંચિત્ અચરમ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિય) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિક સુધી (નેરહ્યાણં મંતે! ગંધ ચરમેણં કિં ચરમા, અચરમા) હે ભગવન્! નારક ગંધ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે? (ગોયમા! ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ! ચરમ પશુ છે, અચરમ પશુ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે અવિરત વૈમાનિકો સુધી

(નેરહ્યાણં મંતે! રસ ચરમેણં કિં ચરમે, અચરમે) હે ભગવન્! નારક રસ-ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે? (ગોયમા! સિય ચરમે, સિય અચરમે) હે ગૌતમ! કથંચિત્ ચરમ કથંચિત્ અચરમ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિય) એજ પ્રકારે અવિરત વૈમાનિકો સુધી (નેરહ્યાણં મંતે! રસ ચરમેણં કિં ચરમા, અચરમા?) હે ભગવન્! નારક રસ ચરમથી ચરમ છે, અગર અચરમ છે? (ગોયમા! ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ! ચરમ પશુ છે, અચરમ પશુ છે? (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે અવિરત વૈમાનિકો સુધી

(નેરહ્યાણં મંતે! ફાસ ચરમેણં કિં ચરમે, અચરમે) હે ભગવન્! નારક સ્પર્શ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ? (ગોયમા! સિય ચરમે સિય અચરમે) હે ગૌતમ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિય) એ પ્રકારે અવિરત વૈમાનિક

સુધી (નેરદ્યાણં મંતે ! ફાંસ ચરમેગં કિં ચરમા, અચરમા ?) હે ભગવન્ ! નૈરયિક સ્પર્શ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (ગોયમા ! ચરમા વિ અચરમા વિ) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે અચરમ પણ છે (एवं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે વૈમાનિક સુધી (સંગહણિ ગાહા) સંગ્રહી ગાથા-ગતિ, સ્થિતિ, ભવ, ભાષા, શ્વસોચ્છ્વાસ, આહાર, ભાવ, વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શથી ચરમ અચરમની વક્તવ્યતા ॥

ચરમ પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ :-આનાથી પહેલાં ચરમ આદિ વિભાગ પૂર્વક પરિમંડલ સંસ્થાન આદિને વિચાર કર્યો હતો હવે જીવાદિની ચરમાચરમ વિભાગ પૂર્વક પ્રરૂપણા કરાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જીવ શું ગતિ ચરમથી ચરમ છે અથવા અચરમ છે ? અર્થાત્ ગતિ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ વિચાર કરાય તો જીવ ચરમ છે અગર તો અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! ગતિ ચરમની અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી કોઈ જીવ ગતિ ચરમ પણ હોય છે, કોઈ ગતિ-અચરમ હોય છે. પ્રશ્નના સમયે જે જીવ મનુષ્ય ગતિમાં વિદ્યમાન છે અને તેના પછી ફરી પણ કોઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન નથી થતો, પણ સુકૃત પ્રાપ્ત કરી લેશે, એ પ્રકારે જે જીવની મનુષ્ય ગતિ ચરમ અર્થાત્ અન્તિમ છે, તે જીવ ગતિ ચરમ છે, જે જીવ પૃચ્છાકાલિક ગતિના પછી ફરી કોઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે તેજ ગતિ જેમની અન્તિમ નથી, તે ગતિ-અચરમ છે તાત્પર્ય એ છે કે તદ્ભવ ભોક્ષ ગામી જીવ ગતિ ચરમ છે. શેષગતિ-અચરમ છે. અહિં આટલું ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે સામાન્યતઃ ગતિ ચરમ મનુષ્ય જ હોઈ શકે છે, કેમકે મનુષ્ય ગતિથી જ સુકૃત પ્રાપ્ત થાય છે વિશેષ દૃષ્ટિથી વિચાર કરાય તો જીવ જે ગતિમાં અન્તિમવાર છે, તે એ ગતિની અપેક્ષાએ ગતિ ચરમ છે. યથા-પૃચ્છાના સમયે કેઈ જીવ નારક ગતિમાં હયાત છે પરન્તુ નરકમાંથી નિકળ્યા પછી ફરી ક્રારેય નરક ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે નહિ, તેને તેને નરક ગતિ ચરમ કહી શકાય છે, પરન્તુ તેને સામાન્યતઃ ગતિ ચરમ નથી કહી શકાતો, કેમકે નારક ગતિથી નિકળતા તેને બીજી કોઈ ગતિમાં જન્મ લેવો જ પડે છે. તેથી જ સામાન્ય પણે ગતિ ચરમ મનુષ્ય જ હોય છે. આગળના પ્રશ્નોત્તરોથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! નૈરયિક જીવ શું ગતિ ચરમથી ચરમ હોય છે અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! કોઈ નૈરયિક ગતિ ચરમથી ચરમ અને કોઈ અચરમ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે નારક પૃથ્વીકાળમાં નરક ગતિમાં વર્તમાન છે, પણ ત્યાંથી ઉદ્ધવર્તન થયા પછી ફરી ક્યારેય નરક ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે નહીં, તે નરક ગતિ ચરમ અર્થાત્ નરક ગતિ ચરમ કહેવાય છે, કેમકે, વર્તમાન :કાળની નારક ગતિ જ તેની અન્તિમ છે. પણ જે નારક નરકથી નિકળીને તેમજ બીજી ગતિમાં ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ નરક ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે, તે ગતિ અચરમ અગર નરક ગતિ અચરમ કહેવાય છે.

નારકના સખન્ધમાં ચરમ-અચરમની જે વ્યાખ્યા કરેલી છે. તેજ વૈમાનિક સુધી સમજાવી જોઈએ. અર્થાત્ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ પોતપોતાના ગતિ પર્યાય રૂપ ચરમથી કદાચિત્ ચરમ, અને કદાચિત્ અચરમ હોય છે,

અર્થાત્ જે જીવ જે ગતિ પર્યાયથી નિકળીને ફરીથી તેમાં ઉત્પન્ન થવાવાળો નથી. તે તે ગતિની અપેક્ષાએ ગતિચરમ છે અને જે ફરી તેમાં ઉત્પન્ન થશે તે તે ગતિની અપેક્ષાએ ગતિઅચરમ છે. હવે તેજ પ્રશ્ન બહુત્વની વિવક્ષાએ ઘેવડાવાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! બહુત્વ નારક શું ગતિ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ગતિ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરવાથી કોઈ નારક ચરમ પણ હોય છે અને કોઈ અચરમ પણ હોય છે. આ ઉત્તરને અભિપ્રાય સ્પષ્ટ છે, અર્થાત્ પૃથ્વીના સમયે ઘણા બધા નારક એવા છે જે અન્તિમ વાર નરકગતિને અનુભવ કરી રહેલ છે, ત્યાંથી નિકળ્યા પછી ક્યારેય બીજી વાર નરકમાં જશે નહીં, તેઓ ગતિ ચરમ કહેલા છે. ઘણા નારક એવા પણ છે જે નરકગતિથી એક પાર છૂટીને ફરી ક્યારેય નરકમાં ઉત્પન્ન થશે તે નારકો ગતિ અચરમ કહેલા છે.

એ જ પ્રકારે ચોવીસે દડોના કમેકરી અવિરત વિમાનિકો સુધી સમજી લેવા જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ નારક જીવ સ્થિતિ અર્થાત્ આયુ કર્મના અનુભવ રૂપ આયુ પર્યાયના ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ છે અથવા અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સ્થિતિ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરવાથી નારક જીવ કોઈ ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે, તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વીના સમયે જે નારક જે સ્થિતિ (આયુ) નો અનુભવ કરી રહેલ છે, તે સ્થિતિ અગર તેની અન્તિમ છે ફરી ક્યારેય તેને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે નહીં તો તે નારક સ્થિતિએ કરી ચરમ કહેવાય છે. યદિ ભવિષ્યમાં ફરી ક્યારેય તેને તે સ્થિતિનો અનુભવ કરવો પડશે તો તે સ્થિતિ-અચરમ છે.

જેમ એક નારકના વિષયમાં સ્થિતિ ચરમ-અચરમની પ્રરૂપણા કરાઈ, એજ પ્રકારે ભવનપતિ પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ મનુષ્ય વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક સુધી ચૌવીસે દંડકોના વિષયમાં એક વચનના અનુસાર કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ તેમને પણ એજ પ્રકારે ચરમ અને અચરમ સમજવાં જોઈએ હવે એજ પ્રશ્ન બહુવચનથી અંગીકાર કરીને કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! શું ઘણા નારક સ્થિતિ ચરમથી ચરમ છે અથવા અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સ્થિતિ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાથી નારક જીવ ચરમ પણ છે અને કોઈ કોઈ અચરમ પણ છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઈએ. એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી કહેવું જોઈએ અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ચૌવીસે દંડકોના જીવોના વિષયમાં ચરમ-અચરમની વ્યવસ્થા પૂર્વવત્ જ સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! નારક જીવ ભવચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે અથવા અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! ભવપર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ કોઈ નારક ચરમ અને કોઈ અચરમ હોય છે એનું સ્પષ્ટીકરણ ગતિ ચરમના સમાનજ નાણી લેવું જોઈએ. વૈમાનિક સુધી આ રીતે કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ પૃથ્થા કાળમાં નારક એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય યાવત્ વૈમાનિકોનો તે વર્તમાન ભવ અન્તિમ છે. તે ભવ ચરમ છે અને જેનો તે ભવ અન્તિમ નથી તે ભવ અચરમ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! ઘણા નારક ભવ પર્યાય રૂપ ચરમથી શું ચરમ છે અથવા અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે, અચરમ પણ છે. અર્થાત્ ઘણા નારકો એવા પણ છે જે વર્તમાન નારક ભવની પછી ફરીથી નરકભવમાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. તે ભવ ચરમ છે. ઘણી નારક એવા પણ છે જે ભવિષ્યમાં ફરી નારક ભવમાં ઉત્પન્ન થશે તેઓ ભવ અચરમ છે. નારકોના સંબંધમાં જે કથન કરાયું છે, તેજ ભવન વાસી. પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ. તેઓમાં પણ નારકોના સમાન કોઈ ચરમ છે, કોઈ અચરમ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! નારક જીવ ભાષા ચરમથી અર્થાત્ ચરમ ભાષાની અપેક્ષાએ ચરમ છે અગર અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારક ભાષાથી કોઈ ચરમ અને કોઈ અચરમ હોય છે નારક જીવના ભાષા ચરમ અને ભાષા અચરમના સમાન ચોવીસે દંડકોના જીવને અર્થાત્ ભવનપતિ આદિને પણ ભાષા ચરમ અને ભાષા અચરમ સમજી લેવા જોઈએ. એજ પ્રશ્ન બહુવચનની અપેક્ષાથી પ્રસ્તુત કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘણા નારકો શું ચરમ ભાષાથી ચરમ છે અથવા અચરમ છે ? પૃચ્છાના સમયે જે નારક છે તેઓ પોતાના કાલ ક્રમે ચરમ ભાષાને પ્રાપ્ત થયેલ હોય, તેઓ ભાષા ચરમ કહેવાય છે અને તેમનાથી જે ભિન્ન છે તે ભાષા-અચરમ કહેવાય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! ભાષા ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપિત કરાયેલ નારકોમાં કોઈ ભાષા ચરમ પણ હોય છે. કોઈ ભાષા અચરમ પણ હોય છે. એજ પ્રકારે વૈમાનિકો સુધી કહેવું. જોઈએ પરન્તુ એકેન્દ્રિય જીવોના સિવાય. કેમકે પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને જિહ્વા ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત નથી થતી, તેથી જ તેઓ ભાષા રહિત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવ આન પ્રાણ અર્થાત્ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ શું આન પ્રાણ ચરમ હોય છે અથવા આન પ્રાણ અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આન પ્રાણ પર્યાય રૂપ ચરમથી કોઈ નારક ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે. વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોના વિષયાં એજ પ્રકારે કહેવું જોઈએ તાત્પર્ય એ છે કે પૃચ્છાના સમયે કોઈ નારક એવા હોય છે કે જે તે ભવમાં અન્તિમશ્વાસોચ્છ્વાસ લઈને રહે છે. તે આન પ્રાણ ચરમ કહેવાય છે, તેમાં જે ભિન્ન છે તેઓ આન પ્રાણ અચરમ કહેવાય છે અને પ્રકારના નારકોને સદ્ભાવ હોવાથી ભગવાને ફરમાવ્યું છે કે કોઈ નારક શ્વાસોચ્છ્વાસ ચરમ પણ હોય છે, કોઈ શ્વાસોચ્છ્વાસ અચરમ પણ હોય છે. આજ પ્રશ્ન બહુવચનના રૂપમાં ઉપસ્થિત કરેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘણા નારક જીવ આન પ્રાણ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ હોય છે અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચરમ પણ હોય છે, અચરમ પણ હોય છે. અર્થાત્ આન પ્રાણ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરાય તો ઘણા નારકો આન પ્રાણ ચરમ હોય છે અને ઘણા આન-પ્રાણ-અચરમ પણ હોય છે. જેઓ અન્તિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ રહ્યા છે, તેઓ આન પ્રાણ ચરમ અને જે અન્તિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ નથી લઈ રહ્યા તેઓ આન પ્રાણ અચરમ સમજવા જોઈએ. નારકની જેમજ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક

આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો. પંચેન્દ્રિયોતિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોને પણ આન પ્રાણ ચરમ અને અચરમ સમજી લેવા જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! કોઈ એક નારક શું આહાર ચરમથી ચરમ હોય અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ નારક ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે. એજ પ્રકારે ચોવીસે દંડકોને લઈને એક વચનમાં પ્રજ્વળા કરવી જોઈએ. એજ પ્રશ્ન બહુવચનને લઈને પ્રસ્તુત કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ઘણા નારકો શું આહાર ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ છે અથવા અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! આહાર પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ પ્રજ્વળા કરવાથી કોઈ નારક આહાર ચરમ થાય છે. કોઈ આહાર અચરમ થાય છે. એજ પ્રકારે અનવરત વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોને લઈને પ્રજ્વળા સમજી લેવી જોઈએ, અર્થાત્ નારકોની સમાનજ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોને પણ આહાર ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ અને અચરમ કહેવા જોઈએ. સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવાન્ ! એક નારક જીવ શ્વસોચ્છ્વાસ અર્થાત્ ભાવ પર્યાય રૂપ ચરમથી શું ચરમ હોય છે ? અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે જે નારક જે ઔદયિક આદિ ભાવ પર્યાયનો અન્તિમ વાર અનુભવ કરી રહેલ છે. ભવિષ્યમાં ફરી ક્યારેય અનુભવ કરશે નહિ તે એ ભાવની અપેક્ષાએ ભાવ ચરમ કહેવાય છે, તેનાથી જે ભિન્ન હોય તે અચરમ કહેવાય છે. કોઈ નારક ભાવ ચરમ હોય છે કોઈ ભાવ અચરમ હોય છે. એજ પ્રકારે વૈમાનિક આદિ ચોવીસે દંડકોના વિષયમાં કથન કરી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ઘણા નારક જીવ ભાવ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ હોય છે અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—ઔદયિક આદિ ભાવોની અપેક્ષાએ નિરૂપિત કરાયેલા નારક કોઈ ચરમ હોય છે. કોઈ અચરમ પણ હોય છે. આ વિષયની પૂર્વવત્ યુક્તિ સમજી લેવી જોઈએ. નારકોના સમાનજ વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોના જીવોના વિષયમાં આજ રીતે કહેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! કોઈ એક નારક વર્ણુ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ થાય છે અગર અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ કોઈ નારક ચરમ થાય છે કોઈ અચરમ થાય છે, સ્પષ્ટીકરણ ગતિ ચરમના સદૃશ જ સમજી લેવું જોઈએ અને નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોને લઈને એ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ અર્થાત્ જેમ નારક જીવ વર્ણુ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે, એ જ પ્રકારે ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક, આદિ, એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવપણુ વર્ણુ ચરમની અપેક્ષાએ કોઈ ચરમ અને કોઈ અચરમ હોય છે. બહુવચનને લઈને એજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરાય છે—

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શું ઘણા નારક જીવ વર્ણુ ચરમથી ચરમ છે અથવા અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચરમ પણ હોય છે, અચરમ પણ હોય છે. અર્થાત્ કોઈ નારક વર્ણુ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ છે. કોઈ અચરમ છે. વૈમાનિકો સુધી એ જ પ્રકારે કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક પણ નારકોની સમાન વર્ણુ ચરમ હોય છે કોઈ વર્ણુ અચરમ પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવ ગન્ધ પર્યાય રૂપ ચરમથી શું અચરમ હોય છે અગર ચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ નારક ચરમ ગન્ધ પર્યાયની અપેક્ષાએ ચરમ હોય છે. કોઈ અચરમ હોય છે. વ્યાખ્યા ગતિ ચરમ આદિની જેમ સમજી લેવી જોઈએ. એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક એ ચોવીસે દંડકોના વિષયમાં નારકની જેમજ ગન્ધ અચરમનું કથન કરવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘણા નારક જીવ શું ગન્ધ ચરમથી ચરમ થાય છે અથવા અચરમ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ ચરમ પણ થાય છે, કોઈ અચરમ પણ થાય છે. એજ પ્રકારે ચોવીસે દંડકોને લઈને ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! એક નારક રસ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ થાય છે અગર અચરમ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! રસ ચરમની અપેક્ષાએ કોઈ નારક ચરમ થાય છે અને કોઈ અચરમ થાય છે, સુક્તિ પહેલાની સમાન સમજવી જોઈએ. નારકના સમાન વૈમાનિક

સુધી ચોવીસે દંડકોને લઇને એજ પ્રકારે કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ લવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક, આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયતિર્થંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવને પણ ચરમ અને અચરમ કહેવા જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્! ઘણા નારક રસ ચરમથી શુ ચરમ હોય છે, અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! રસ પર્યાય રૂપ ચરમથી કોઈ નારક ચરમ પણ થાય છે કોઈ અચરમ પણ હોય છે. વૈમાનિકો સુધી એજ પ્રકારે કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ લવનપતિયોથી લઈ વૈમાનિકો સુધી બધા દંડકોના કોઈ જીવ રસ પર્યાયથી ચરમ અને કોઈ અચરમ થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવાન્! સ્પર્શ ચરમ અર્થાત્ સ્પર્શ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ નારક જીવ ચરમ થાય છે અગર અચરમ ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ નારક ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે. વૈમાનિકો સુધી એજ પ્રકારે કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ લવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક, આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયતિર્થંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક આ ચોવીસે દંડકોના કોઈ જીવ સ્પર્શ ચરમ હોય છે અને કોઈ સ્પર્શ અચરમ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્! ઘણા નારકો શું સ્પર્શ ચરમથી ચરમ હોય છે અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ચરમ પણ હોય છે, અચરમ પણ હોય છે. જેમ નારક સ્પર્શ ચરમથી ચરમ થાય છે અને અચરમ પણ થાય છે. એજ પ્રકારે લવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર જ્યોતિષક અને વૈમાનિકોમાંથી પણ કોઈને સ્પર્શ ચરમ અને કોઈને સ્પર્શ અચરમ સમજવા જોઈએ. સ્પષ્ટીકરણ ગતિ ચરમ આદિના સમાનજ જાણવું જોઈએ.

જે ગતિ આદિ પર્યાયોના આધારે નારક આદિના ચરમત્વ-અચરમત્વની પ્રરૂપણા કરાઈ છે તેમના નામોલ્લેખ કરવાવાળી એક ગાથા આ રીતે છે—(૧) ગતિ (૨) સ્થિતિ (૩) ભવ (૪) ભાષા (૫) આનપ્રાણ (૬) આહાર (૭) ભાવ (૮) વર્ણ (૯) રસ (૧૦) ગંધ (૧૧) સ્પર્શ એમની અપેક્ષાએ ચરમત્વ અચરમત્વનો વિચાર છે. ॥સુ૦ ૭॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ધાસીલાલ ત્રિતિવિરચીત

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યામાં

દસમું ચરમ પદ સમાપ્ત ॥૧૦॥

અગીયારમું ભાષા પદ

શબ્દા—(સે) અથ (ળૂં) નિશ્ચય (મળ્ણામિ) માનુ છું (इति) આ પ્રકારે (ઓહારિણી ભાસા) ભાષા બોધનું કારણ છે (ચિંતેમીતિ ઓહારિણી ભાસા) ચિન્તન કરું છું કે, ભાષા બોધનું કારણ છે (અહ મળ્ણામીતિ ઓધારિણી ભાસા) હું માનું છું કે ભાષા અવધારણુ કરવાવાળી—બોધનું કારણ છે ? (અહ ચિંતેમિ ઓધારિણી ભાસા) ચિન્તન કરું કે ભાષા અવધારિણી છે ? (તહ) તથા એજ પ્રકારે (મળ્ણામીતિ ઓધારિણી ભાસા) માનું છું કે ભાષા અવધારિણી છે (તહ ચિંતેમીતિ ઓહારિણી ભાસા) એજ પ્રકારે ચિન્તન કરું છું કે ભાષા અવધારિણી છે (હંતા) હા (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (મળ્ણામીતિ ઓધારિણી ભાસા) ભાષા અવધારિણી છે, એમ તમે માનો છો (ચિંતેમીતિ ઓધારિણી ભાસા) ભાષા અવધારિણી છે, એવું તમે વિચારો છો (અહમળ્ણામીતિ ઓધારિણી ભાસા) માનો કે ભાષા અવધારિણી છે (ચિંતેમીતિ ઓધારિણી ભાસા) ચિન્તન કરો કે ભાષા અવધારિણી છે (તહ મળ્ણામીતિ ઓધારિણીભાસા) પૂર્ણ રૂપે માનો કે ભાષા અવધારિણી છે (તહ ચિંતેમીતિ ઓધારિણી ભાસા) પૂર્ણ રૂપે વિચારો કે ભાષા અવધારિણી છે

(ઓહારિણીનું મંતે ! ભાસા) હે ભગવન્ ! અવધારિણી ભાષા (કિં સચ્ચા, મોસા, સચ્ચામોસા, અસચ્ચામોસા ?) શું સત્ય છે, અસત્ય છે, સત્યામૃષા મિશ્ર છે, અથવા અસત્યમૃષા અનુભવ છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (સિય સચ્ચા) સત્ય પણ હોય છે (સિય મોસા) મૃષા પણ હોય છે (સિય સચ્ચા મોસા) સત્યામૃષા પણ હોય છે (સિય અસચ્ચા મોસા) અસત્ય મૃષા પણ હોય છે

(સે કેળટ્ટેનું મંતે ! एवं वुच्चइ) હે ભગવન્ ! શા હેતુથી એવું કહેવાય છે કે (ઓધારિણીનું ભાસા સિય સચ્ચા સિય મોસા, સિય સચ્ચામોસા, સિય અસચ્ચામોસો ?) અવધારિણી ભાષા સત્ય પણ, અસત્ય પણ, સત્યામૃષા પણ, અસત્યામૃષા પણ થાય છે (ગોયમા ! આરાહિણી સચ્ચા) હે ગૌતમ ! આરાધિની ભાષા સત્ય છે (વિરાહિણી મોસા) વિરાધિની ભાષા અસત્ય છે (આરાહણવિરાહિણી સચ્ચા મોસા) આરાધિની—વિરાધિની ભાષા સત્યા મૃષા છે (જા) બે (જેવ આરાહિણી, જેવ વિરાહિણી) નથી આરાધિની કે નથી વિરાધિની (સા અસચ્ચા મોસા નામં ચલ્થી ભાસા) તે અસત્યા મૃષા નામક ચોથી ભાષા છે (સે તેળ ટ્ટેનું ગોયમા ! एवं वुच्चइ) હે ગૌતમ ! એ હેતુથી એવું કહેવાય છે કે (ઓહારિણી ભાસા સિય સચ્ચા, સિય મોસા, સિય સચ્ચા મોસા, સિય અસચ્ચા મોસા) અવધારિણી ભાષા સત્ય પણ અસત્ય પણ, સત્યામૃષાપણ અને અસત્યમૃષા પણ થાય છે ॥ ૧ ॥

ટીકાર્થ—આનાથી પહેલા દશમા પદમાં પ્રાણિયોના ઉપપાત ક્ષેત્ર રતનપ્રભા આદિના ચરમત્વ—અચરમત્વ વિ. વક્તવ્યતા કહી, હવે અગીયારમાં પદમાં સત્ય મૃષા સત્યમૃષા,

અને અસત્યમૃષા એ પ્રકારે ચાર પ્રકારની ભાષાની પર્યાસિથી પર્યાસિ જીવોની ભાષાનો વિભાગ પ્રદર્શિત કરવા માટે કહે છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી-ભાષાના સમ્બન્ધમાં પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરતા કહે છે-હે ભગવન! હું માનું છું કે ભાષા અવધારિણી છે, અર્થાત્ ભાષા દ્વારા પદાર્થનું અવધારણ થાય છે અથવા ભાષા અવબોધનું કારણ છે. જે ભાષી જાય અગર ખોલી શકાય તે ભાષા (ખોલી) ભાષાને યોગ્ય દ્રવ્યોનું ગ્રહણ કરીને તેને ભાષાના રૂપમા પરિણત કરીને ત્યાગ કરાતા દ્રવ્ય સમૂહને ભાષા કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે હું એમ માનુ છું અને કંઈ પણ વિચાર કર્યા સિવાય નહિ. પણ યુક્તિ દ્વારા એવો વિચાર કરું છું કે ભાષા અવધારિણી છે.

એ રીતે ભગવાનની સમક્ષ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરીને તેની સત્યતાનો નિશ્ચય કરવા માટે ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે :-હે ભગવન! શું હું એમ માનું કે ભાષા અવધારિણી છે? શું હું એવું ચિન્તન કરું કે ભાષા અવધારિણી છે? અર્થાત્ શું માઝું એ પ્રકારનું માનવું અને વિચારવું નિર્દોષ છે? હે ભગવાન! હું પહેલા એવું માનતો અને વિચારતો હતો કે ભાષા અવધારિણી છે. એજ પ્રકારે અત્યારે પણ માનુ છું અને વિચાર કરું છું કે ભાષા અવધારિણી છે? તાત્પર્ય એ છે કે મારા આ સમયના અને પૂર્વકાલિક મનનમાં કોઈ અન્તર નથી. તથા જે પ્રકારે પહેલા યુક્તિપૂર્વક વિચારતો હતો કે ભાષા અવધારિણી છે, તેમજ અત્યારે પણ વિચારું છું આ રીતે મારા પૂર્વકાળના તેમજ વર્તમાન કાળના ચિન્તનમા કોઈ અન્તર નથી. હે ભગવન! શું માઝું આ મનન અને ચિન્તન યોગ્ય છે?

શ્રી ભગવાન-કહે છે-હા ગૌતમ! તમારૂં મનન ચિન્તન સત્ય છે. તમે માનો છો કે ભાષા અવધારિણી છે, એ વાત હું કેવળજ્ઞાનથી જાણુ છું. તમે વિચારો છો કે ભાષા અવધારિણી છે. એ હું પણ મારા કેવલજ્ઞાનથી જાણુ છું,

પ્રાકૃત ભાષાની શૈલીને કારણે તેમજ આર્ષ પ્રયોગ હોવાથી 'મળ્લામિ' ઇત્યાદિ ક્રિયા પદ મધ્યમ પુરૂષમા 'તમે' એ અર્થમા પણ પ્રયુક્ત થાય છે, તેથી પૂર્વ વાક્યના અર્થનું સમર્થન કરતા ભગવાન કહે છે-એના પછી પણ તમે માનોકે ભાષા અવધારિણી છે, તમે નિરસંદેહ થઈ ને ચિન્તન કરો કે ભાષા અવધારિણી છે, હું પણ કેવળજ્ઞાન દ્વારા એવું જ જાણુ છું આ જાણવું અને વિચારવું અત્યન્ત સમીચીન અને નિર્દોષ છે. તેથી જ તમે પૂર્વવત જ સારી રીતે માનો અને વિચારો કે ભાષા અવધારિણી છે. તેમાં જરા પણ શંકા ન નરો.

આ કથનથી એ નિશ્ચિત થઈ ગયું કે ભાષા અવધારિણી છે અર્થાત્ અવબોધનું ખીજ છે અર્થના નિશ્ચય કરવાનું કારણ છે. હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે અવધા-

રિણી ભાષા સત્ય છે, અસત્ય છે, સત્યા મૃષા છે (ઉભયરૂપ) મિશ્ર છે, અથવા અસત્યા મૃષા છે અર્થાત્ અનુભવ રૂપ છે. જેને સત્ય પણ ન કહેવાય અને મૃષા પણ ન કહી શકાય સત્-પુરૂષો અર્થાત્ ભગવાનની અજ્ઞાના આશક હોવાને કારણે પરમ શિષ્ટજનોને માટે જે હિત કર હોય અર્થાત્-ઇહ લોક, પરલોકની આરાધનામાં સહાયક હોવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવા વાળી હોય તે ભાષા કહેવાય છે અથવા સજ્જનોને માટે જે સાધવી હોય અર્થાત્ ભલી હોય તે સત્ય ભાષા કહેવાય છે.

અથવા સત્ અર્થાત્ મોક્ષપદનો પ્રાપ્તિનું કારણ હોવાથી અતિશય શોભન મુલ ગુણો અને ઉત્તર ગુણોને માટે જે હિતકર હોય તે સત્ય ભાષા.

અથવા સત્ અર્થાત્ ભગવાનના દ્વારા ઉપદિષ્ટ વિદ્યમાન જીવાદિ પદાર્થોને માટે જે હિતકર હોય અર્થાત્ તેમની વાસ્તવિક પ્રરૂપણા કરવાવાળી હોય, તે ભાષા સત્ય કહેવાય છે. જે ભાષા સત્ય ભાષાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી હોય અર્થાત્ મિથ્યા હોય તે મૃષા ભાષા છે. જે મળતી-ભળતી હોય અર્થાત્ જેમાં કોઈક અંશ સત્ય અને કોઈ અંશ અસત્ય હોય તે સત્યામૃષા કહેવાય છે. જે ભાષા આ ત્રણેય પ્રકારોની ભાષામાં સમાવિષ્ટ ન હોઈ શકે, અર્થાત્ જેને સત્ય, અસત્ય અગર ઉભય રૂપ ન કહી શકાય જેમાં ત્રણેમાંથી કોઈ પણ ભાષાનું લક્ષણ ઘટી ન શકે, તે અસત્યા મૃષા ભાષા છે. આ ભાષાનો વિષય આમ-ત્રણ કરવું આજ્ઞાદેવી આદિ હોય છે. કહ્યું પણ છે-

જે સન્તો-ભલાને માટે હિતકર હોય તે સત્ય ભાષા છે. સત્નો અર્થ છે મુનિ, ગુણ અથવા જીવાદિ પદાર્થ, તેનાથી જે વિપરીત હોય તે મૃષા ભાષા અને જે બન્ને પ્રકારની હોય તે મિશ્ર ભાષા કહેવાય છે ॥ ૧ ॥ અને જે ઉક્ત ત્રણે પ્રકારની ભાષાઓમાં પરિગણિત ન કરી શકાય, કેવળ શબ્દ રૂપ હોય તે અસત્યા મૃષા છે

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! અવધારિણી ભાષા કદાચિત્ સત્ય હોય છે, કદાચિત્ મિથ્યા-મૃષા હોય છે, કદાચિત્ સત્યામૃષા ઉભય રૂપ હોય છે અને કદાચિત્ અસત્યા મૃષા હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી એનું કારણ પૂછે છે-ભગવાન્! શા હેતુએ એવું કહ્યું છે કે અવધારિણી ભાષા સત્ય, મૃષા, સત્યામૃષા અને અસત્યા મૃષા પણ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! જે ભાષા આરાધિની હોય છે તે સત્ય હોય છે. જેના દ્વારા મોક્ષ માર્ગની આરાધના થાય અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞની આજ્ઞા અનુસાર ખોલાય તે ભાષા આરાધની કહેવાય છે. જેમ આત્મા સ્વરૂપે સત્ય છે. પરરૂપે અસત્ છે, દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય અને પર્યાયાર્થિક નયથી અનિત્ય છે. ઇત્યાદિ અનેક ધર્મના સમૂહથી યુક્ત છે. એ પ્રકારથી યથાર્થ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા સત્ય કહેવાય છે. જેનાથી મોક્ષ માર્ગની વિરાધના થાય તે વિરાધનાની ભાષા અસત્ય હોય છે. તે અયથાર્થ વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે સર્વજ્ઞ ભગવાનની આજ્ઞાની પ્રતિકૂલ કહેવાય છે, જેમ આત્માનું અસ્તિત્વ નથી અથવા આત્મા એકાન્ત નિત્ય છે. ઇત્યાદિ જે ભાષા સત્ય હોવા છતાં પરપીડા જનક

હોય છે, તે વિપરીત વસ્તુનું કથન કરવાના કારણે અથવા બીજાને પીડા ઉત્પન્ન કરવાને કારણે મોક્ષની વિરાધક હોવાથી વિરોધી કહેવાય છે અને વિરાધની હોવાથી મૃષા છે.

જે ભાષા આંશિક રૂપમા આરધની અને આંશિક રૂપમાં વિરાધની હોય તે સત્યામૃષા અર્થાત્ મિશ્ર ભાષા કહેવાય છે—જેમ કોઈ ગામ કે શહેરમાં દશ બાળકોનો જન્મ થતા કહો કે આજ અહીં વીસ બાળકો જન્મ્યા છે. દશ બાળકોનો જન્મ થયો એટલા અંશમાં આ ભાષા સંવાદની છે અને પુરાં વીસ બાળકોનો જન્મ ન થવાથી વિસંવાદ હોવાના કારણે વિરાધની છે. આ પ્રકારે આરાધન વિરાધની હોવાથી તે સત્યામૃષા કહેવાય છે.

જે ભાષા આરાધની પણ ન હોય, વિરાધની પણ ન હોય અને આરાધન વિરાધની પણ ન કહી શકાય તે અસત્યા મૃષા નામક ચોથી ભાષા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમાં આરાધની ભાષાનું લક્ષણ ઘટિત ન થાય, જે અયથાર્થ પદાર્થનું કથન કરવાવાળી અથવા પરપોડાજનક ન હોવાથી વિરાધની પણ ન કહી શકાય, સાથે જ જેમાં એક દેશથી સંવાદ અને એક દેશથી વિસંવાદ ન હોવાથી આરાધન વિરાધમની અર્થાત્ મિશ્ર ભાષાનું લક્ષણ પણ ન હોય, તે અસત્યા મૃષા નામક ચોથી ભાષા છે જેમ—હે મુનિ! પ્રતિક્રમણ કરો, સ્થંડિલનું પ્રતિલેખન કરો. ઈત્યાદિ વ્યવહારના અન્તર્ગત ભાષા, આમંત્રણ આદિ કરવાવાળી ભાષા અથવા વિહાર કરીને ગામના સમીપ આવતા કહેવું કે ગામ આવી ગયું! તેને અનુભવ ભાષા અથવા વ્યવહાર ભાષા પણ કહે છે.

હવે પ્રકૃત વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે—હે ગૌતમ! આ કારણથી એવું કહેવાય છે કે અવધારણી ભાષા કહાચિત્ સત્ય, કહાચિત્ અસત્ય, કહાચિત્ સત્ય મૃષા અને કહાચિત્ અસત્યામૃષા બને છે ॥ ૧ ॥

ભાષા વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(અહ) અથ (મંતે) હે ભગવન્! (ગાવો) ગાય (મિયા) મૃગ (પસૂ) પશુ (પક્ષી) પક્ષી (પણ્ણવળીણં) એસા ભાસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે? (જે એસા ભાસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી (હંતા) હા (ગોયમા!) હે ગૌતમ! (જા ચ ગાઓ મિયા પસૂ પક્ષી પણ્ણવળીણં એસા ભાસા) જે ગાય, મૃગ, પશુ, પક્ષી, આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જે એસા ભાસા મોસા) આ ભાષામૃષા નથી

(અહ મંતે! જા ઈત્થી વઝ) હવે હે ભગવન્! આ જે સ્ત્રી વચન છે (જા ચ પુરિસ વઝ) જે પુરૂષ વચન છે, (જા ચ નપુંસગ વઝ) જે નપુંસક વચન છે, (પણ્ણવળીણં એસા ભાસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જે એસા ભાસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી? (હંતા ગોયમા!) હા ગૌતમ! (જા ચ ઈત્થીવઝ, જા ચ પુમવઝ, જા ચ નપુંસગવઝ) જે સ્ત્રી વચન છે, જે પુરૂષવચન છે, જે નપુંસક વચન છે (પણ્ણવળીણં એસા ભાસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જે એસા ભાસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી

(અહ મંતે! જા ચ ઈત્થી આળમળી, જા ચ પુમ આળમળી, જા ચ નપુંસગ આળમળી, પણ્ણવળીણં એસા ભાસા) અથ હે ભગવન્! જે સ્ત્રી આજ્ઞાપની, પુરૂષ આજ્ઞાપની, નપુંસક આજ્ઞાપની છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જે એસા ભાસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી (હંતા

(ગોચમા !) હા ગૌતમ ! (જા ય ઇત્થિ આણમણી, જા ય પુમ આણવણી, જા ય નપુંસગ આણવણી પળ્ણવણીણં એસા ભાસા) જે સ્ત્રી આજ્ઞાપની, જે પુરૂષ આજ્ઞાપની, જે નપુંસક આજ્ઞાપની છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જા એસા ભાસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી.

(અહ મંતે ! જા ય ઇત્થી પળ્ણવણી, જા ય પુમ પળ્ણવણી, જા ય નપુંસગ પળ્ણવણી, પળ્ણવણીણં એસા ભાસા જા એસા ભાસા મોસા) હે ભગવન્ જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે, જે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે, જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે ? આ ભાષા મૃષા નથી ? (હંતા ગોચમા !) હા ગૌતમ ! (જા ય ઇત્થી પળ્ણવણી, જા ય પુમ પળ્ણવણી, જા ય નપુંસગ પળ્ણવણી, પળ્ણવણીણં એસા ભાસા) જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે. પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે, નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જા એસા ભાસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી.

(અહ મંતે !) હવે ભગવન્ ! (જા જાચીત્તિ ઇત્થી વઙ્ક, જાતીઈ, પુમ વઙ્ક જાતીત્તિ, જાપુંસગવઙ્ક, પળ્ણવણી ણં એસા ભાસા) જે જ્ઞાતિમા સ્ત્રી વચન છે, જ્ઞાતિમાં પુરૂષવચન છે, જ્ઞાતિમાં નપુંસક વચન છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (જા એસા ભાસા મોસા) એ ભાષા મૃષા નથી ? (હંતા ગોચમા ! જાતીત્તિ ઇત્થિવઙ્ક, જાઈત્તિ પુમવઙ્ક, જાતીત્તિ જાપુંસગવઙ્ક, પળ્ણવણીણં એસા ભાસા) હે ગૌતમ ! જે જ્ઞાતિમા સ્ત્રી વચન છે, જ્ઞાતિમાં પુરૂષ વચન છે, જ્ઞાતિમાં નપુંસક વચન છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જા એસા ભાસા મોસા) એ ભાષા મૃષા નથી.

(અહ મંતે ! જા જાતીઈ ઇત્થિયાણમણી, જાઈત્તિ પુમ આણમણી, જાતીત્તિ જાપુંસગાણમણી, પળ્ણવણીણં એસા ભાસા) અધુના ભગવન્ ! જ્ઞાતિમા જે સ્ત્રી-પ્રજ્ઞાપની છે, જ્ઞાતિમાં જે પુરૂષ આજ્ઞાપની છે, જ્ઞાતિમાં જે નપુંસક આજ્ઞાપની છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જા એસા ભાસા મોસા ?) એ ભાષા મૃષા નથી (હંતા ગોચમા !) હા ગૌતમ ! (જાતીત્તિ ઇત્થિ આણવણી) જ્ઞાતિમાં જે સ્ત્રી-આજ્ઞાપની છે (જાતીત્તિ પુમ આણવણી) જ્ઞાતિમાં જે પુરૂષ-આજ્ઞાપની છે (જાતીત્તિ જાપુંસગ આણવણી) જ્ઞાતિમાં જે નપુંસક આજ્ઞાપની છે (પળ્ણવણી ણં એસા ભાસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જા એસા ભાસા મોસા) આ મૃષા નથી.

(અહ મંતે ! જાતીત્તિ ઇત્થિ પળ્ણવણી) અથ ભગવન્ ! જ્ઞાતિમાં જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે (જાતીત્તિ પુમ પળ્ણવણી) જ્ઞાતિમાં જે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે (જાતીત્તિ નપુંસગ પળ્ણવણી) જ્ઞાતિમાં જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે ? (પળ્ણવણીણં એસા ભાસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જા એસા ભાસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી ? (હંતા ગોચમા ! જાતીત્તિ ઇત્થિ પળ્ણવણી, જાઈત્તિ પુમ પળ્ણવણી, જાઈત્તિ જાપુંસગ પળ્ણવણી, પળ્ણવણી ણં એસા ભાસા) હા ગૌતમ ! જ્ઞાતિમાં જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે, જ્ઞાતિમાં પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે, જ્ઞાતિમાં જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જા એસા ભાસા મોસા) એ ભાષા મૃષા નથી.

ટીકાર્થ-પહેલાં વાસ્તવિક સ્વરૂપનું અભિધાન કરવાવાળી ભાષા આરાધની હોવાથી સત્ય છે, એવી પ્રજ્ઞાણી કરાઈહતી, હવે તેની બાબતમાં ગૌતમ સ્વામીકૃતી પ્રશ્ન કરે છે- હે ભગવન્ ! (ગાઓ) ગાયો (મિયા) અર્થાત્ મૃગ (પસુ) અર્થાત્ પશુ (પક્ષિ) અર્થાત્ પક્ષી એ રીતે પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ પ્રજ્ઞાણીયા અથવા અર્થાનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી આ ભાષા શું સત્ય કહેવાય છે ? એ ભાષાને મૃષા નથી કહેતા ? પ્રશ્નનો આશય એ છે કે

(गावो गावः) गावो એ ભાષા સમગ્ર ગોબ્ધતિનું પ્રતિપાદન કરે છે અને આ બ્ધતિમાં ત્રણે લિંગોવાળા પદાર્થ સંમિલિત હોય છે, કેમકે સ્ત્રી ગાય, અને પુરૂષ ગાય, અને નપુંસક ગૌ એ ત્રણેનો ગોબ્ધતિમાં સમાવેશ હોવાથી બ્ધતિ વાચક સામાન્ય પદ ત્રણે લિંગવાળાનો યોધક થાય છે

એજ પ્રકારે મૃગ એ બ્ધતિ વાચક શબ્દ સ્ત્રી મૃગ, પુરૂષ મૃગ, અને નપુંસક મૃગ એ ત્રણેનો વાચક બને છે. પશુ અને પક્ષી શબ્દને પણ ત્રીલિંગનો વાચક સમજવો જોઈએ એ રીતે એ શબ્દો ત્રણે લિંગોના પદાર્થોના વાચકતો છે. પણ સ્વયંત્રિલિંગ નથી. ક્રૂત પુલિંગ છે. તેથીજ આ આશંકા ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક છે કે શું એક જ પુલિંગ શબ્દ ત્રણે લિંગોવાળા પદાર્થ વાચક બનીને સત્ય માની શકાય છે? કેમ એને મિથ્યા ભાષા નહીં સમજવી જોઈએ?

શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! હા આ જે ગાવઃ મૃગાઃ પશવઃ પક્ષિણઃ એ રીતે ઉચ્ચારણ કરાતી ભાષા છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, અર્થાત્ એ અર્થાનું કથન કરવાને માટે પ્રયોગ કરવા યોગ્ય છે. તે યથાર્થ વસ્તુનું કથન કરવાવાળી હોવાથી સત્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ ભાષા બ્ધતિવાચક છે અને બ્ધતિમાં ત્રણે લિંગવાળાનો સમાવેશ થાય છે. તેથી જ બ્ધતિનું કથન કરવાથી તે બ્ધતિના અન્તર્ગત બધા વિશેષોનો સામાન્ય રૂપથી યોધ થાય છે. તેથી જ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપની પ્રતિપાદક હોવાના કારણે આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મિથ્યા નથી. શબ્દમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્રના અનુસાર લિંગ વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે. કોઈ શબ્દ સ્ત્રી લિંગ, કોઈ પુલિંગ અને કોઈ નપુંસકલિંગ હોય છે, પણ શબ્દ કોઈ પણ લિંગનો કેમ ન હોય, જો તે બ્ધતિવાચક હોય છે તો તે બ્ધતિમાં અન્તર્ગત ત્રણે લિંગવાળા અર્થોનો યોધક થાય છે. દેશ, કાળ, અને પ્રસંગ આદિ સામર્થ્યના અનુસાર તેના ત્રણલિંગ સંબંધી અર્થોના વાચક હોવામાં કોઈ બાધા નથી, આ ભાષા ખીબનેપીડા ઉત્પન્ન કરનારી નથી અને કોઈને ઠગવાવાળી પણ નથી, તેમ કોઈ દૂષિત ઉદ્દેશ્યથી યોલવામાં આવી નથી. એ કારણે આ ભાષા મૃષા નથી કહી શકાતી, આ પ્રજ્ઞાપની છે, સત્ય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે—હે લગવન્ ! આ જે સ્ત્રી વાચક ભાષા છે, જેમકે શાલા, માલા, લતા આદિ, જે પુરૂષવાચક ભાષા છે, જેમ ઘટઃ, પટઃ આદિ અને આજે નપુંસક વાચક ભાષા છે, જેમકે ઘનમ્, વનમ્ આદિ એ ભાષા શું—પ્રજ્ઞાપની છે એ ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે શાલા આદિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ કહેવાય છે ઘટ આદિ શબ્દ પુલિંગ કહેવાય છે, ઘનં આદિ શબ્દ નપુંસક કહેવાય છે, પણ આ શબ્દોમાં નથી સ્ત્રીલિંગ નથી પુલિંગ અને નથી નપુંસકલિંગ જોવામા આવતું જેમ કહ્યું છે—“જેના મોટા મોટા સ્તન અને કેશ હોય તેને સ્ત્રી સમજવી જોઈએ જેના બધા અંગોમા રોમ હોય તેને પુરૂષ કહે છે. જેમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેના લક્ષણ ઘટતા હોય, તેને નપુંસક જાણવા જોઈએ.

તાત્પર્ય એ છે કે શાલા માલા આદિ શબ્દોમાં સ્ત્રીના ઉક્ત લક્ષણ નથી હોતાં ઘટ, પટ આદિ શબ્દોમાં પુરૂષના લક્ષણ નથી મળતાં ઘન આદિ નપુંસક કહેવરાવનારા શબ્દોમાં નપુંસકના લક્ષણ નથી હોતાં. એવી સ્થિતિમાં કોઈ શબ્દને સ્ત્રીલિંગ કોઈને પુલિંગ અને કોઈને નપુંસકલિંગ કહેવું તે વાસ્તવમાં સત્ય છે ? એવું કહેવું શું મિથ્યા નથી ?

શ્રી લગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! હા આ ભાષા સત્ય છે, મૃષા નથી આ જે સ્ત્રીવચન છે, જેમકે ખટૂવા, લતા આદિ, આ જે પુરૂષવચન છે જેમ ઘટ પટ આદિ અને આજે નપુંસક વચન છે, જેમ કુડ્યમ્ આદિ— એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે. મૃષા નથી. જ્યારે કોઈ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે તો તે શબ્દ પૂર્વોક્ત સ્ત્રી પુરૂષ અગર નપુંસકના લક્ષણોના વાચક નથી થતા. આ વિલિન્ન લિંગોના શબ્દો ‘इयम्, ‘अयम्’ तथा इद् શબ્દોની વ્યવસ્થાને કારણે થાય છે અને ગુરૂના ઉપદેશની પરંપરાથી સમજાય છે કે કયો શબ્દ સ્ત્રીલિંગી, કોણુ પુલિંગી અને કોણુ નપુંસકલિંગી છે. તેમના અભિધેય ધર્મ વસ્તુતઃ લોકવ્યવહારથી સિદ્ધ થાય છે. કહ્યું પણ છે इयमदमिदमिति शब्दव्यवस्था हेतु रभिवेयधर्मः उपदेशगम्यः स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि” તેનો આશય ઊપર આવી ગયો છે. એ રીતે શાબ્દિક અવહારની અપેક્ષાએ યથાર્થ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાના કારણે આ ભાષા પ્રજ્ઞા-પની છે. તેનો પ્રયોગ ન કોઈ દૂષિત અભિપ્રાય કરાય છે અને એનાથી કોઈને પીડા ઉત્પન્ન થતી તેથીજ આ ભાષા મૃષા અર્થાત્ મિથ્યા નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે—હે લગવાન્ ! આ જે ભાષા સ્ત્રી આજ્ઞાપની છે અર્થાત્ જે ભાષાથી કોઈ સ્ત્રીને કોઈ આદેશ અપાય છે, આ જે ભાષા પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે અથવા જે આ ભાષા નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે, શું તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની સત્ય છે ? શું તે ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે સત્ય ભાષા જ પ્રજ્ઞાપની થાય છે, પણ આ આજ્ઞા-પની ભાષા તો ફક્ત આજ્ઞા દેવામાં પ્રયુક્ત થાય છે. જેને આજ્ઞા અપાય છે, તે એ આજ્ઞા અનુસાર ક્રિયા કરશે જ, એ નથી કહી શકાતુ—કદાચિત્ કરે, કદાચિત્ ન પણ કરે. જેમ કોઈ શ્રાવક—શ્રાવિકાને કહે છે—સવાર અને સાંજે બન્ને સમય સામાયિક પ્રતિ-ક્રમણુ કરો, અથવા શ્રાવક પોતાના પુત્રને કહે છે—“યથા સમય ધર્મની આરાધના કરો. અથવા શ્રાવક કોઈ નપુંસકને કહે છે—યથા સમય જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનું ચિંતન

કર્તા કરો એવી આજ્ઞા દેવાથી, જેને આજ્ઞા અપાઈ છે તે જો અજ્ઞાનુસાર ક્રિયા ન કરે તો આજ્ઞા દેનારાની તે ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્ય કહેવાશે અથવા મૃષા કહેવાશે ?

શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે-હા ગૌતમ ! જે ભાષા સ્ત્રી આજ્ઞાપની છે, જે ભાષા પુરૂષ આજ્ઞાપની છે અને જે ભાષા નપુંસક આજ્ઞાપની છે. તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, તે મૃષા ભાષા નથી. આજ્ઞાપની ભાષા બે જાતની હોય છે-પરલોક બાધિની અને એનાથી ભિન્ન જે પરલોક સંબંધી બાધા ઉત્પન્ન ન કરે. તેઓમાંથી જે ભાષા સ્વ-પરના અનુગ્રહની ખુદ્ધિ વગર કોઈ શકતા એ પરલૌકિક કૃષ્ણની સિદ્ધિને માટે, ઇહલોક સંબંધી આલંબન વિષયક, કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યને સિદ્ધ કરવાના સામર્થ્યવાળી. વિનયયુક્ત, સ્ત્રી અગર શિષ્યાદિ જનોના પ્રત્યે યોદ્ધા છે, તે ભાષા પરલોક બાધક થતી નથી. આજ મુનિજનોની પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, કેમકે તે પારલૌકિક બાધા ઉત્પન્ન નથી કરતી. એનાથી ભિન્ન પ્રકારની જે ભાષા હોય છે, તે સ્વપરને કલેશ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી મૃષા છે. એ ભાષા મુનિ વર્ગના માટે અજ્ઞાપની બને છે. કહ્યું પણ છે-જે કોઈ અવિનીતને આજ્ઞા આપે છે તે પોતે કલેશનું પાત્ર બને છે અને મૃષા ભાષણ કરે છે. કેમકે-ઘંટા-લોહને સમજીને કોણ સાદહી બનાવવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે ? ॥ ૧ ॥

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-હો ભગવન ! આજે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે અર્થાત્ સ્ત્રીના લક્ષણ બતાવવાળી ભાષા છે. આજે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ પુરૂષના લક્ષણ બતાવનારી ભાષા છે, અને આજે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા અર્થાત્ નપુંસકનાલક્ષણ બતાવનારી ભાષા છે, એ ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્યભાષા છે ? શું આ ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે-અદ્વા (સ્ત્રીલિંગ) ઘટઃ (પુલિંગ) વનં (નપુંસકલિંગ) આદિ વિભિન્ન લિંગોના શબ્દો છે, તેઓ શાબ્દિક વ્યવહારના બળે અન્યત્ર પણ પ્રયુક્ત થાય છે. જેમ 'અદ્વા' (પલંગ)માં વિશિષ્ટ સ્તન અને કેશ આદિ સ્ત્રીના લક્ષણ ઘટિત નથી થતા. તો 'અદ્વા' એ સ્ત્રી લિંગ શબ્દ અદ્વાનો વાચક થાય છે આવી સ્થિતિમાં એ અવ્યાપક હોવાને કારણે સ્ત્રી લક્ષણ આદિનું કથન કરવાવાળી ભાષા બોલવી જોઈ એ. અગર ન બોલવી જોઈ એ ? એ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે-હા, ગૌતમ ! જે ભાષા સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે, જે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે, અને જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે મૃષા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે-સ્ત્રી આદિના લક્ષણ બે પ્રકારના હોય છે-એક શાબ્દિક વ્યવહારના અનુસાર, બીજું વેદના અનુસાર. તેઓમાંથી જ્યારે શાબ્દિક વ્યવહારશ્રિત પ્રતિપાદન કરવું ઇષ્ટ હોય ત્યારે એમ ન બોલવું જોઈ એ, કેમકે એમ બોલવું તે અવ્યાપક છે. તેથી જ તેની અપેક્ષાએ આ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. કિન્તુ જ્યારે વેદ (રમણ કરવાની અભિલાષા)ના અનુરૂપ પ્રતિપાદન કરવું ઇષ્ટ હોય છે, ત્યારે પણ આ ભાષા વાસ્તવિક અર્થનું નિરૂપણ કરનારી પ્રજ્ઞાપની જ બને છે મૃષા નથી થતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-હે લગવન્ ! જ્ઞતિ (સામાન્ય)ના અર્થમાં જે સ્ત્રી વચન છે અર્થાત્ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે, જેમ 'સત્તા' જ્ઞતિના અર્થમાં જેવું લિંગ શબ્દ છે જેમ માવઃ અને જ્ઞતિના અર્થમાં જે નપુંસક વચન છે. જેમ 'સામાન્યમ્' આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની હોય છે ? શું તે ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે અહીં જ્ઞતિનો અર્થ સામાન્ય છે. સામાન્યનો અર્થ લિંગની સાથે કોઈ સંબંધ નથી હોતો અને સંખ્યાની સાથે પણ સંબંધ નથી (એટલે એક વચન આદિની સાથે) અન્યતીર્થીકાએ વસ્તુનો જ લિંગ અને સંખ્યાની સાથે સમ્બંધ સ્વીકાર કર્યા છે. તેથી જ યદ્દિ કેવળ જ્ઞતિમાં ઉત્સર્ગથી એક વચન અને નપુંસકલિંગ સંગત હોય તો તેમાં ત્રિલિંગનો સંભવ નથી હોતો. પરન્તુ જ્ઞતિવાચક શબ્દો ત્રિલિંગમાં પ્રયુક્ત થાય છે, જેમકે ઊપર સત્તા, ભાવઃ અને સામાન્ય એ શબ્દો ખતાવેલા છે, એવી સ્થિતિમાં સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે આવા આવા પ્રકારની ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે કે નહીં ?

શ્રી લગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હા ગૌતમ ! જ્ઞતિવાચક જે સ્ત્રી વચન છે, અર્થાત્ સ્ત્રી લિંગ શબ્દ છે (જેમકે સત્તા) જ્ઞતિવાચક જે પુરૂષ વચન છે. અર્થાત્ પુલિંગ શબ્દ છે (જેમકે ભાવઃ) અને જ્ઞતિવાચક જે નપુંસક વચન છે અર્થાત્ નપુંસકલિંગ શબ્દ છે (જેમકે 'સામાન્ય' અથવા 'સત્ત્વ' આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે. આ ભાષા મૃષા નથી. કેમકે અહીં જ્ઞતિપદથી સામાન્યનું ગ્રહણ કરેલું છે અને તે બીજાઓની માન્યતાના અનુસાર એકાન્ત રૂપથી એક નિરવયવ અને નિષ્ક્રિય નથી) કેમકે એવું માનવું પ્રમાણથી બાધિત છે. વાસ્તવમાં વસ્તુના સદૃશ પરિણમન જ સામાન્ય છે. વસ્તુનું જ સમાન પરિણામ સામાન્ય છે. આ વચનની પ્રમાણતાના અનુસાર સમાન પરિણામ અનેક ધર્માત્મક થાય છે, અને ધર્મ આપસમાં પણ કથંચિત્ અભિન્ન થાય છે અને ધર્મીથી પણ કથંચિત્ અભિન્ન થાય છે. તેથી જ જ્ઞતિમાં પણ ત્રિલિંગતાનો સંભવ છે. એ કારણે એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે. એ ભાષા મૃષા નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે હે લગવન્ ! જે ભાષા જ્ઞતિની અપેક્ષાએ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની થાય છે. જેમકે આ વૈશ્યા અથવા શુદ્રા એમ કરે. જે ભાષા જ્ઞતિની અપેક્ષાએ પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની થાય છે. જેમકે 'અમુક બ્રાહ્મણ અગર ક્ષત્રિય આમ કરે એ જ પ્રકારે જે ભાષા જ્ઞતિની અપેક્ષાએ નપુંસક-આજ્ઞાપની થાય છે, એ ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની છે ? એ ભાષા શું મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે જેના દ્વારા કોઈ સ્ત્રી આદિને કોઈ આજ્ઞા અપાય. પણ જેને આજ્ઞા અપાય છે તે એ આજ્ઞા અનુસાર ક્રિયા કરે જ એવો નિશ્ચય નથી હોતો. પણ ન કરેતો તે આજ્ઞાપની ભાષા પ્રજ્ઞાપની કહેવાય અગર તો મૃષા કહેવાય ?

ઉક્ત સંશયનું નિવારણ કરી રહેલ લગવાન્ કહે છે-હા ગૌતમ ! જ્ઞતિની અપેક્ષાએ સ્ત્રી આજ્ઞાપની જે ભાષા છે, અગર પુરૂષ આજ્ઞાપની છે અથવા નપુંસક આજ્ઞાપની ભાષા છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પરલોક સંબંધી બાધા

ન પહોંચાડનારી આજ્ઞાપની ભાષા તે કહેવાય છે. જે પોતાના અને પારકાના અનુગ્રહની બુદ્ધિથી કોઈ કાર્ય કરવામાં સમર્થ વિનીત સ્ત્રી આદિ વિનેય જનોને માટે બોલાય છે, જેમકે ‘હિ આદ્યાણી ! સાધ્વી ! આજ શુભ નક્ષત્ર છે. તમે અમુક અંગુતું અગર અમુક શ્વતસ્કન્ધનું અધ્યયન કરો. આજ્ઞાપની ભાષા પ્રજ્ઞાપની જ છે, કેમકે તે નિર્દોષ છે, જે ભાષા આજ્ઞાપની તો છે પણ પૂર્વોક્તથી વિપરીત છે, અર્થાત્ સ્વપરને પીડા ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ હોય તે ભાષા મૃષા છે. અપ્રજ્ઞાપની છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! જે ભાષા જાતિની અપેક્ષાએ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની હોય અર્થાત્ સ્ત્રીના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોય, જેમ, સ્ત્રી સ્વભાવથી તુચ્છ હોય છે, તેમાં અભિમાનની બહુલતા હોય છે. તેની ઇન્દ્રિયો ચંચળ હોય છે. અને ધૈર્ય વગરની હોય છે, વિગેરે. કહ્યું પણ છે ‘સ્ત્રી તુચ્છ, અહંકારની બહુલતા વાળી ઇન્દ્રિયોથી અપળ અને ધૈર્યની દૃષ્ટિએ દુર્બળ હોય છે. એજ પ્રકારે જે ભાષા જાતિની અપેક્ષાએ પુરૂષના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોય છે, જેમ, પુરૂષ સ્વભાવતઃ ગંભીર આશયવાળો હોય છે, અતિઅધિક આપત્તિ આવી પડતાં પણ કાયર થતો નથી ધૈર્યનો પરિત્યાગ કરતો નથી. ઇત્યાદિ. એ પ્રકારે જે ભાષાની અપેક્ષાએ નપુંસકનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોય છે, જેમ નપુંસક સ્વભાવે કલીબ હોય છે અને તે મોહ રૂપી વડવાનળની જ્વાળાઓના સમૂહથી બળતો રહે છે, ઇત્યાદિ. એ પ્રકારની શું ભાષા પ્રજ્ઞાપની હોય છે ? શું આ ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે યદ્યપિ જાતિના ગુણ તેજ હોય છે જે ઊપર કહેલા છે, છતાં પણ કયાંય કોઈમાં અન્યથા ભાવ પણ દેખાય છે, જેમ કોઈ સ્ત્રી ગંભીર આશયવાળી ધીર અને ઉત્કૃષ્ટ સત્ત્વશાલિની હોય છે, જ્યારે કોઈ કોઈ પુરૂષ પણ પ્રકૃતિથી તુચ્છ, અપલેન્દ્રિય અને જરા જેટલી આપત્તિ આવતાં કાયર થતો જોવામા આવે છે. કોઈ નપુંસક પણ ઓછા મોહવાળો અને સત્ત્વન હોય છે. તેથી જ એ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે પૂર્વોક્ત પ્રકારની ભાષાને પ્રજ્ઞાપની સમજવી અગરતો મૃષા સમજવી ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હા ગૌતમ ! આ જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે, જે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે અથવા જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્ય છે, એ ભાષા મૃષા થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જાતિગુણોનું નિરૂપણ બહુલતાની અપેક્ષાએ થાય છે, એક એક વ્યક્તિની અપેક્ષાએ નથી થતું. એજ કારણ છે કે જ્યાં કોઈ સમગ્ર જાતિના ગુણોનું નિરૂપણ કરાય છે તો નિર્મળ બુદ્ધિ પ્રરૂપણ કર્તા પ્રાયઃ રજ્જનો પ્રયોગ કરે છે—તેઓ કહે છે પ્રાયઃ એવું સમજવું જોઈએ. તેથીજ કોઈ વખત કોઈ વ્યક્તિમાં જાતિય ગુણની વિપરીતતા મળી આવે તો પણ કોઈ દોષ ન થવાથી જ તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની જ છે. તે મૃષા નથી કહી શકાતી. ॥ સૂ. ૨ ॥

ભાષા વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(અહ) અથ (મંતે ! મંદકુમારણ વા મંદકુમારિયા વા) હે ભગવન્ ! મંદકુમાર અર્થાત્ અબોધ બાલક અથવા બાલિકા (જાણતિ) બાણે છે (બુચમાણ) બોલતીથકી (અહ-મેસે બુચામીતિ) હું આ બોલું છું એવું (ગોચમા ! નો ણ્ટ્ટે સમટ્ટે) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી (ગણતથ સણ્ણિણો) સંજ્ઞીના સિવાય

(અહ મંતે ! મંદકુમારણ વા મંદકુમારિયા) હે ભગવન્ ! મંદધુદ્ધિકુમાર અગર કુમારિકા (જાણઈ) સમજી શકે છે કે (આહારં આહારેમાણે) આહાર કરતા થકા કે (અહમેસે આહાર-માહરેમિત્તિ) હું આ પ્રકારનો આહાર કરું છું ? (ગોચમા !) હે ગૌતમ ! (નો ણ્ટ્ટે સમટ્ટે) આ અર્થ બરોબર નથી, (ગણતથ સણ્ણિણો) સંજ્ઞીને છોડીને

(અહ મંતે ! મંદકુમારણ વા, મંદકુમારિયા વા જાણતિ) અથ હે ભગવન્ ! મંદકુમાર અગર મંદકુમારીકા બાણે છે (અયં મે અમ્મા પિયરો) આ મારા માતાપિતા છે (ગોચમા ! નો ણ્ટ્ટે સમટ્ટે) ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી (ગણતથ સણ્ણિણો) સંજ્ઞીને છોડીને

(અહ મંતે ! મંદકુમારણ વા, કુમારિયા વા જાણતિ) અથ હે ભગવન્ મંદકુમાર અગર મંદકુમારિકા બાણે છે (અયં મે અતિ રાહલો) આ મારા સ્વામીનું ઘર છે (અયં મે અદ્રા-હલેત્તિ) આ મારા સ્વામીનું ઘર છે. એમ (ગોચમા ! નો ણ્ટ્ટે સમટ્ટે) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી (ગણતથ સણ્ણિણો) સંજ્ઞીને છોડીને

(અહ મંતે ! મંદકુમારણ વા મંદકુમારિયા વા જાણતિ) હે ભગવન્ ! અબોધ બાલક અથવા અબોધ બાલિકા બાણે છે (અયં મે મટ્ટિદારણ, અયં મટ્ટિદારયત્તિ) આ અમારા સ્વામીનો પુત્ર છે, આ મારા સ્વામીની પુત્રી છે ? (ગોચમા ! નો ણ્ટ્ટે સમટ્ટે, હેગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી, (ગણતથ સણ્ણિણો) સંજ્ઞી સિવાય

(અહમંતે ! ઉટ્ટે ગોણે, ચરે ઘોહણ અણ ણલતે) હે ભગવન્ ! ઊંટ, બળદ, ગધેડું, ઘોડો, બકરો, ઘેટા (જાણતિ) બાણે છે (બુચમાણે) બોલતા થકા (અહમેસે બુચામિ) હું આ બોલું છું (ગોચમા ! નો ણ્ટ્ટે સમટ્ટે) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી (ગણતથ સણ્ણિણો) સંજ્ઞીને છોડીને

(અહ મંતે ! ઉટ્ટે જાવ ણલતે જાણતિ આહારં આહારેમાણે) હે ભગવન્ ! ઊંટ યાવત બકરો બાણે છે આહાર કરી રહેલ (અહમેસે આહારેમિ) હું આ બાણું છું (ગોચમા ! નો ણ્ટ્ટે સમટ્ટે જાવ ગણતથ સણ્ણિણો) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી સંજ્ઞી સિવાય

(અહ મંતે ! ઉટ્ટે ચરે ઘોહણ અણ ણલણ જાણતિ—અયં મે અમ્માપિયરો) હે ભગવન્ ! ઊંટ, ગધાડો, બકરો, વડ બાણે છે કે આ મારા માતા—પિતા છે ? (ગોચમા ! નો ણ્ટ્ટે સમટ્ટે જાવ ગણતથ સણ્ણિણો) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, સંજ્ઞી સિવાય

(અહ મંત્રે ! ઉદ્દટે જાવ ઇલ્લ જાણતિ અયં મે અતિરાહલેત્તિ) હે ભગવન્ ! ઊંટ યાવત્ વ૩ બાણે છે કે આ મારાસ્વામીનું ધર છે ? (ગોયમા ! ખો ઇણદ્દટે સમદ્દટે જાવ ગણ્ણત્થ સણ્ણિ-ગો) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી સંજ્ઞી સિવાય

(અહ મંત્રે ! ઉદ્દટે જાવ ઇલ્લ જાણતિ અયં મે મદ્દિદારણ અયં મે મદ્દિદારિયત્તિ) હે ભગવન્ ! ઊંટ યાવત્ વ૩ બાણે છે—આ મારા સ્વામીનો પુત્ર છે. આ મારા સ્વામીની પુત્રી છે ? (ગોયમા ! ખો ઇણદ્દટે સમદ્દટે જાવ ગણ્ણત્થ સણ્ણિગો) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, યાવત્ સંજ્ઞી સિવાય

ટીકાર્થ—પહેલા ભાષાનું નિરૂપણ કર્યું, હવે પ્રકરણને લઈને ભાષાના વિષયમાં કાંઈક વિશેષ વાતોની પ્રરૂપણા કરાય છે—ભાષા એ પ્રકારની હોય છે—સમ્યક્ પ્રકારથી ઉપયુક્ત અર્થાત્ ઉપયોગવાળા સંયમીની ભાષા, બીજી અનુપયુક્ત, અર્થાત્ ઉપયોગ શૂન્ય અસં-યત માણસની ભાષા. જે પૂર્વાપર—સંબંધને સમજીને તેમજ શ્રુતજ્ઞાનના દ્વારા અર્થોના વિચાર કરીને બોલે છે, તે સમ્યક્ પ્રકારથી ઉપયુક્ત કહેવાય છે. તે બાણે છે કે હું આ બોલી રહ્યો છું. કિન્તુ જે ઈન્દ્રિયોની અપટુતાના કારણે અથવા બાલ આદિ દ્વારા ચૈત-ન્યનો ઉપધાત થઈ જવાને કારણે આગળ પાછળનો સમ્બંધ નથી જોઈ શકતા, જે જેવા તેવા મનથી કહવાની કરી કરીને બોલે છે, તે અનુપયુક્ત કહેવાય છે. તે એમ પણ નથી બાણતો. કે હું આમ બોલી રહ્યો છું.

બાલક વિગેરેને પણ બોલતા જોઈએ છીએ. તેથી સંશય કરતા શ્રી ગૌતમ ; પ્રશ્ન કરે છે—શું કુમાર વિગેરે બાણે છે કે અમે આ બોલી રહ્યા છીએ ? અગર નથી બાણતા ? એ જ આગળ કહેવાય છે—હે ભગવન્ ! મન્દકુમાર અર્થાત્ સરલ આશયવાળા નવબલ શિશુ અગર અબોધ બાળક અગર એવી જાતની અબોધ બાલિકા જ્યારે બોલે છે અર્થાત્ ભાષાને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેને ભાષા રૂપમાં પરિણત કરીને ઉચ્ચારણ કરે છે, ત્યારે શું એને માલુમ રહે છે કે હું આ બોલી રહેલ છું, અગર બોલી રહેલી છું ?

શ્રી ભગવન્ ઉત્તર આપે છે—આ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ આ વાત યુક્તિ સંગત નથી જો કે તે મન્દકુમાર મનઃપર્યામિથી પર્યામ છે. પણ જ્યારે પણ એવું મન અપદ્ધ છે, અને મનની અપટુતાના કારણે તેનો ક્ષયોપશમ પણ મંદ જ થાય છે. શ્રુતજ્ઞાના વરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ પ્રાયઃ મનરૂપ કરણની પટુતાના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે. લોકમાં એવું જ જોવામાં આવે છે. તેથીજ મન્દકુમાર અગર મન્દકુમારિકાને બોલતા સમયે એ નથી સમજાતું કે હું આ બોલું છું અગરતો બોલી રહી છું શું કોઈ પણ બાલક બાલિકાને એવું નથી થતું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે—‘ગણ્ણત્થ સણ્ણિગો’ અહીં અન્યત્ર શબ્દનો અર્થ છે—સિવાય અગર લ્યજીને અહીં સંજ્ઞીનો અર્થ છે અવધિજ્ઞાની અથવા જાતિ સ્મરણવાળા અગર મનની વિશિષ્ટ પટુતાવાલા. તાત્પર્ય એ છે કે સંજ્ઞી જીવને છોડીને કોઈ પણ મન્દકુમાર અગર કુમારિકાને એમ માલુમ નથી થતું કે હું આ બોલી રહ્યો છું કે બોલી રહી છું. હા ! પૂર્વોક્ત સંજ્ઞીને જ્ઞાન રહે છે કે હું આ બોલી રહ્યો છું.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અઘોધ બાલક અથવા અઘોધ બાલિકા આહાર કરતા શું બાણે છે કે હું આ આહાર કરું છું કે કરી રહી છું ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ એવું નથી. એ બાબતમાં પણ પૂર્વોક્ત યુક્તિ જ સમજવી જોઈએ. પરન્તુ શું બધા નથી બાણતા ? તેનો ઉત્તર આપવા માટે કહું છે-સંજ્ઞી સિવાય ! અર્થાત્ જે અવધિજ્ઞાની છે, જેને જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન છે અથવા જેનું મન વિશિષ્ટ પદુ છે, તેમના સિવાય બીજા નથી બાણતા સંજ્ઞી તો પૂર્વોક્ત વાતને બાણેજ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! શું મન્દકુમાર અથવા મન્દકુમારિકા બાણે છે કે આ મારા માતા-પિતા છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. અર્થાત્ એ વાત સંગત નથી. એ વિષયમાં પણ તેજ યુક્તિ સમજી લેવી જોઈએ જે પહેલા કહેલી છે. તો શું ત્રધાને એ માલુમ નથી થતું કે આ અમારા માતા-પિતા છે ? તેનો ઉત્તર આપેલ છે-સંજ્ઞી સિવાય જે અવધિજ્ઞાની છે, જેઓને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન છે અથવા સામાન્ય પણે જેમના મન અત્યન્ત પદુ છે, તેઓ તો એ બાણે છે, કિન્તુ તેમના સિવાય અન્યને માલુમ નથી થતું કે આ મારા માતા પિતા છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! શું મન્દકુમાર અથવા મન્દકુમારી બાણે છે કે આ મારા સ્વામીનું ઘર છે ? મૂલ સૂત્રમાં 'અતિરાજલ, શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. આ શબ્દ પ્રાકૃત છે અને તેનો અર્થ છે સ્વામીનું કુળ અર્થાત્ ઘર.

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી. અર્થાત્ આ વાત સંગત નથી એનું કારણ પહેલા જ બતાવી દિધેલું છે. તો શું બધાને એવું જ્ઞાન નથી થતું ? તેનો ઉત્તર છે સંજ્ઞીને છોડીને સંજ્ઞીનો અર્થ પહેલા બતાવી દિધેલો છે. સંજ્ઞી એ વાત બાણે છે. તેના સિવાય અન્યને એ નથી સમજાતું કે આ મારા સ્વામીનું કુલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! મન્દકુમાર અથવા મન્દકુમારિકા શું એ બાણે છે કે આ મારા ભર્તૃદારક અર્થાત્ સ્વામીનો પુત્ર છે ? આ મારી ભર્તૃદારિકા છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ તેને એ નથી માલુમ થતું એનું કારણ બતાવી દિધેલું છે. શું કોઈ પણ નથી બાણતું ? તેનો ઉત્તર આપે છે-સંજ્ઞી સિવાય અર્થાત્ કેવળ સંજ્ઞીકુમાર અગર કુમારિકાને જ એ જ્ઞાન થાય છે કે અમારા સ્વામીનો પુત્ર કે પુત્રી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હેભગવન્ ! ઊંટ, ગાય, ગર્દભ, ઘોડા, બકરા, અગર મેંઠા (ઘેટા) બોલે છે તો શું તેને એ માલુમ પડે છે કે હું આ બોલી રહ્યો છું ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તે નથી બાણતા કે હું આ બોલી રહેલ છું. તો શું કોઈ ઊંટ આદિ નથી બાણતા ? તો તેનો ઉત્તર છે-સંજ્ઞીના સિવાય

અર્થાત્ કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાન ઊંટ આદિ જ એવું જાણી શકે છે. પ્રત્યેક નથી જાણતા શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે-હું ભગવન્ ! ઊંટ ગાય, ગઘેડા ઘોડા બકરા કે ઘેટા શું એ જાણે છે ? કે હું આ આહાર કરી રહ્યો છું ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુશ્રી કહે છે કે-હું ગૌતમ ! આમ કહેવું તે ખરેખર નથી. તેનું કારણ-પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજી લેવું જોઈએ. તો શું કોઈ પણ ઊંટ વિગેરે એમ નથી સમજતા? તેનો ઉત્તર એ છે કે-કેવળ સંજ્ઞી પ્રાણી શિવાય કોઈ જાણતા નથી. કેવળ સંજ્ઞી અર્થાત્ વિશેષ પ્રકારના જ્ઞાનવાળા ઊંટ વિગેરે જ એવું જાણી શકે છે દરેક નહીં.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હું ભગવન્ ! ઊંટ, ગાય, ગર્દભ, ઘોડા, બકરા અથવા ઘેટાં શું જાણે છે કે આ મારા માતાપિતા છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! સંજ્ઞી ઊંટ આદિ સિવાય એ અર્થ સમર્થ નથી. અર્થાત્ સામાન્ય ઊંટ વિગેરે એ નથી જાણતા કે આ મારા માતા-પિતા છે. એનું કારણ પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હું ભગવન્ ! ઊંટ યાવત્ મેઠા શું એ જાણે છે, કે અમારા સ્વામીનું ઘર છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ ઊંટ આદિ એ નથી જાણતા કે આ મારા સ્વામીનું ઘર છે. તો શું કોઈ પણ ઊંટ વિગેરે નથી જાણતું ? એનો ઉત્તર છે-સંજ્ઞીને છોડીને અર્થાત્ કોઈ અવધિજ્ઞાની, જાતિસ્મરણજ્ઞાની અગર વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વાળા ઊંટ જ જાણી શકે છે કે આ મારા સ્વામીનું ઘર છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હું ભગવન્ ! ઊંટ, ગાય, ગર્દભ, ઘોડા, બકરા અને મેંઠા શું એ જાણે છે કે આ મારા સ્વામીનો પુત્ર છે ? આ મારા સ્વામીની પુત્રી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હું ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ આ વાત યુક્તિ સંગત નથી. યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ. તો શું કોઈ પણ ઊંટ આદિ એવું નથી જાણતા ? એનો ઉત્તર એ છે કે-સંજ્ઞીના સિવાય અર્થાત્ કોઈ અવધિજ્ઞાની, જાતિ સ્મરણ જ્ઞાની અથવા વિશિષ્ટ માનસિક પટુતાવાળા જ એવું જાણી શકે છે-અથા નહીં.

અહીં ધ્યાન રાખવાની વાત એ છે કે યદ્યપિ પ્રશ્નોમાં સામાન્ય રૂપથી ઉપદ્ર આદિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તથાપિ એમનો અભિપ્રાય શૈશવ અવસ્થાવાળા ઊંટ આદિ જ સમજવા જોઈએ, પરિપક્વ ઉમ્મરવાળા નહીં, કેમકે પરિપક્વ ઉમ્મરવાળાઓને ઉક્ત પ્રકારનું જ્ઞાન થવું સંભવ છે. ॥ ૩ ॥

વચન વિશેષની વ્યત્યતા

શબ્દાર્થ-(અહ) અથ (મંતે !) હે ભગવન્ ! (મણુસ્સે) મનુષ્ય (મહિસે)=પાડા (આસે) અશ્વ (હત્થી) હાથી (સીહે) સિંહ (વગ્ધે) વાઘ વિગે (વૃકઃ વરૂ) (દીવિણ) દ્વીપી (અચ્છે) રિંછ (તરચ્છે) તરક્ષ (પરસ્સરે પરાશરઃ)-ગેંડા (રાસમે) ગર્દભ (સિયાલે) શિયાળ (વિરાલે) ખિલાડા (સુણણ-શુનકઃ) કુતરો (કોલસુણણ-કોલશુનકઃ) શિકારી કુતરો (કોક્કંતિણ) લોમડી (સસણ-શશકઃ) શશકું (ચિત્તણ-ચિત્રકઃ) ચીતો (ચિલ્લણ) જંગલી જંતુવિશેષ (જે યાવન્ને તહ્પગારા) એ પ્રકારના જે ખીજા છે (સવ્વા) અથા (સા) તે (એગવજ્જ ?) એક વચન છે ? (હંતા) હા (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (મણુસ્સે જાવ ચિલ્લણ જે યાવન્ને તહ્પગારા સવ્વા સા એગ વજ્જ મનુષ્યઃ યાવત્ ચિલ્લણકઃ તથા એ પ્રકારના જે અન્ય છે, તે અથા એક વચન છે

(અહ) અથ (મંતે !) હે ભગવન્ (મણુસ્સા મનુષ્યાઃ) ધણુ મનુષ્યો (જાવ) યાવત્ (ચિલ્લ-લગા) ચિલ્લલિકાઃ (જે યાવન્ને તહ્પગારા) જે એ પ્રકારના ખીજા છે (સવ્વા સા વહુ વજ્જ) તે અથા અહુવચન છે ? (હંતા ગોયમા !) હા ગૌતમ ! (મણુસ્સા જાવ ચિલ્લગા) મનુષ્યાઃ યાવત્ ચિલ્લલિકાઃ (સવ્વા સા વહુવજ્જ) તે અથા અહુવચન છે

(અહ મંતે !) અથ હે ભગવન્ (મણુસ્સી) માનુષી (મહિસી) મહિષી-ભેંસ (વલવા) વરૂવા ઘોડી (હત્થિણિયા) હાથણી (સીહી) સિંહણુ (વગ્વી) વાઘણુ (વિગી) વૃકી-વરૂ સ્ત્રી (દીવિયા) દ્વીપીની (અચ્છી) રિંછણુ (તરચ્છી) તરક્ષી (પરસ્સરા) પરાશરા (રાસમી) સ્ત્રી ગર્દભ ગર્ધેડી (સિયાલી) સિયાળણી (વિરાલી) ખિલાડી (સુનિયા) કુતરી (કોલસુણિયા) કોલશુનકી (કોક્કંતિયા) કોક્કંતિકા લોમડી (સસિયા) શશકી (ચિત્તિયા) ચીતી (ચિલ્લલિયા) ચિલ્લલિકા (જે યાવન્ને તહ્પગારા) ખીજા એજ જાતના જે છે (સવ્વા સા ઇત્થિવજ્જ) તે અથા સ્ત્રી વચન છે ? (હંતા ગોયમા ! મણુસ્સી જાવ ચિલ્લલિગાઓ જે યાવન્ને તહ્પગારા સવ્વા સા ઇત્થિવજ્જ) હા ગૌતમ ! માનુષી યાવત્ ચિલ્લલિકા અને અન્ય જે એવા પ્રકારના છે, તે અથા સ્ત્રી વચન છે

(અહ મંતે ! મણુસ્સે જાવ ચિલ્લણ) હે ભગવન્ ! મનુષ્ય યાવત્ ચિલ્લલિક (જે યાવન્ને તહ્પગારા) એ પ્રકારના જે અન્ય છે (સવ્વા સા પુમવજ્જ) તે અથા પુરૂષ વચન છે ? (હંતા

ગોયમા ! મળુસે મહિસે જાવ ચિલ્લલક જે યાવન્ને તહ્પગારા સઠ્વા સા પુમવઝ) હા ગૌતમ ! મનુષ્ય યાવત્ ચિલ્લલક તથા એજ પ્રકારે જે ખીજા છે તે બધા પુરુષવચન-પુલ્લિંગ છે (અહ મંતે !) હે ભગવન ! (કંસં) કંસ્યમ્ કંસુ (કંસોયં) કંસોલ (પરિમંડલં) પરિમંડલ (સેલં) શૈલ (થૂમમ્) સ્તૂપ (જાલં) જાલ (થાલં) સ્થાલ (તારં) તાલ (રૂપં) રૂપ (અચ્છી) અચ્છિ નેત્ર (પઠ્ઠં) પર્વ પોર (કુંડં) કુંડમ્ (પઠમં) પઠ્ઠં (દુઢં) દૂધ (દર્હિં) દહીં (ળવળીતં) માખણુ (અસગં) અશનમ્ (સયગં) શયનમ્ (ભવળં) ભવનમ્ (વિમાળં) વિમાનમ્ (છત્તં) છત્રમ્ (ચામરં) ચામરમ્ (ભિંગારં) ભુંગારં (અંગળં) આંગણુ (ળિરંગળં) નિરંગળ (આમરળં) આભરણુમ્ (રયળં) રતનમ્ (જે યાવન્ને તહ્પગારા) ખીજા જે એવી જાતના છે (સઠ્ઠં તં નપુંસગવઝ) તે બધા નપુંસક વચન છે ? (હંતા) હા (ગોયમા !) ગૌતમ ! (કંસં જાવ રયળં જે યાવન્ને તહ્પગારા તં સઠ્ઠં ણપુંસગવઝ) કંસ્ય યાવત્ રતનમ્ તથા ખીજા જે આવા પ્રકારના છે, તે બધા નપુંસક વચન છે

(અહ) અથ (મંતે !) હે ભગવન ! (પુઢવિઢ્ઠિવઝ) પૃથ્વી સ્ત્રીવચન-સ્ત્રી લિંગ છે (આઝત્તિપુમવઝ) આપ પુરુષ વચન છે (ધળ્ણિત્તિ નપુંસગવઝ) ધાન્યએ નપુંસક વચન છે (પળ્ણવળીળં) એસા માસા ?) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (ળ એસા માસા મોસા ?) આ ભાષા મૃષા નથી ? (હંતા ગોયમા ! પુઢવિઢ્ઠિ ઇત્થિવઝ, આઝત્તિ પુમઝ, ધળ્ણિત્તિ ણપુંસગવઝ પળ્ણવળી ળં એસાં માસા) હા ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક સ્ત્રીવચન છે, આપ પુરુષ વચન છે, ધાન્ય નપુંસક વચન છે, આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ળ એસા માસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી

(અહમંતે ! પુઢવિઢ્ઠિ ઇત્થિ આળમળી) હે ભગવન ! પૃથ્વી એ સ્ત્રી આજ્ઞાપની (આઝત્તિ પુમ આળમળી) આપ એ પુરુષ આજ્ઞાપની છે (ધળ્ણિત્તિ નપુંસગાળમળી) ધાન્ય એ નપુંસક આજ્ઞાપની (પળ્ણવળીળં) એસા માસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ળ એસા માસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી ? (હંતા ગોયમા !) હા ગૌતમ ! (પુઢવિઢ્ઠિ ઇત્થિ આળમળિ) પૃથ્વી એ સ્ત્રી આજ્ઞાપની (આઝત્તિ પુમઆળમળી) આપ: એ પુરુષ આજ્ઞાપની છે (ધળ્ણેત્તિ નપુંસગાળમળી) ધાન્ય એ નપુંસક-આજ્ઞાપની (પળ્ણવળીળં) એસા માસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ન એસા માસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી.

(અહ) અથ (મંતે !) હે ભગવાન (પુઢવિઢ્ઠિ ઇત્થિ પળ્ણવળી) પૃથ્વી એ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે (આઝત્તિ પુમ પળ્ણવળી) આપ: એ પુરુષ પ્રજ્ઞાપની (ધળ્ણેત્તિ ણપુંસગાપળ્ણવળી) ધાન્ય

એ નપુંસક પ્રજ્ઞાપની (આરાહ્ણીણં એસા માસા ?) આ ભાષા આરાધની છે ? (જ એસા માસા મોસા ?) આ ભાષા મૃષા નથી ? (હંતા) હા (ગોયમા !) ગૌતમ ! (પુઢ્વીત્તિ ઇત્થિ પળ્ણવળી) પૃથ્વીએ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની (આરુત્તિ પુમ પળ્ણવળી) આપઃ એ પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની (ધળ્ણેત્તિ જળ્ણસગપળ્ણવળી) ધાન્ય એ નપુંસક પ્રજ્ઞાપની (આરાહ્ણીણં એસા માસા) આ ભાષા આરાધની છે (ન એસા માસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી (ઇચ્ચેવં) એ પ્રકારે (ખંતે !)

હે ભગવન્ (ઇત્થિ વચળં વા) સ્ત્રી વચન સ્ત્રીલિંગ (પુમવચળં વા) અથવા પુરૂષવચન-પુલિંગ (વચમાળે) યોદતે (પળ્ણવળીણં એસા માસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (જ એસા માસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી ? (હંતા ગોયમા !) હા ગૌતમ ! (ઇત્થિવચળં વા, પુમવચળં વા, જળ્ણસગવચળં વા) સ્ત્રીવચન, પુરૂષવચન, અગર નપુંસકવચન (વચમાળે) યોદી રહેલ (પળ્ણવળી એસા માસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જ એસા માસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી

ટીકાર્થ-હવે ગૌતમસ્વામી એકવચન આદિથી વિશિષ્ટ ભાષા સમબન્ધી સંદેહનું નિવારણ કરવાના માટે પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! મનુષ્ય, પાડા, ઘોડા, હાથી, સિંહ, વાઘ, વિગ, દીવિચ્ચ, અચ્ચ, તરચ્ચ, પરચ્ચ, રાસલ, સિયાળ, વિરાલ, સુણુક, કોલસુણુક, કોક્કંતિચ્ચ, સસક, ચિત્તચ્ચ, ચિલ્લલચ્ચ. તેમજ એ પ્રકારના અન્ય જે શબ્દ છે તેઓ બધા શું એક વચન છે ? અર્થાત્ એ પ્રકારની ભાષા શું એકત્વનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા છે ? તાત્પર્ય એ છે ધર્મી અને ધર્મીના સમૂહને વસ્તુ કહે છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનન્ત ધર્મ મળી આવે છે. 'માણુસ' એ રીતે કહેવાથી ધર્મો તેમજ ધર્મીના સમૂહના રૂપ સમૂહ વસ્તુને યોધ થાય છે. પણ એક વચનનો પ્રયોગ એક વસ્તુના માટે અને બહુ-વચનનો પ્રયોગ ઘણી વસ્તુઓ માટે થાય છે. અહીં 'મનુષ્ય' એ રીતે એકવચનનો પ્રયોગ કરવાથી પણ મનુષ્યગત અનન્ત ધર્મોનો યોધ થાય છે. લોકમાં પણ એક વચન દ્વારા વ્યવહાર થાય છે એવી સ્થિતિમાં એક વચનાન્ત પ્રયોગ સમીચીન કેવી રીતે કહી શકાય ?

મનુષ્ય, મહિષ, અશ્વ, આદિ શબ્દોના અર્થ ઊપર લખેલ શબ્દાર્થના અનુસાર સમજ લેવા જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! સાચું છે. 'મણુસ્સે' થી આરંભીને 'ચિલ્લલ્લ' પર્યન્ત અર્થાત્ મહિષ, અશ્વ, હસ્તી, સિંહ, વ્યાઘ્ર, વૃક, ક્ષીપી, રૂક્ષ, તરક્ષ, પરાશર, રાસલ, શૃગાલ, ખિડાલ, શુનક, કોલશુનક, કોકન્ટિક, શશક, ચિત્રક, ચિલ્લલક, તથા એ જાતના જે અન્ય શબ્દ છે, તે બધા એકત્વ વાચક ભાષા છે. શબ્દોની પ્રવૃત્તિ વિવક્ષાને આધીન છે અને વિવક્ષા વક્તાના વિભિન્ન પ્રયોજનોના અનુસાર ક્યારેક અને કોઈ ઠેકાણે કેવી થાય છે, ક્યારેક કોઈ જગ્યાએ અન્ય પ્રકારની થાય છે. એ પ્રકારે વિવક્ષા નિયત નથી હોતી, ઉદાહરણ જેમકે કોઈ એક જ વ્યક્તિને તેનો પુત્ર પિતાના રૂપમાં વિવક્ષિત કરે છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ પિતા કહેવાય છે. તેજ પુત્ર જ્યારે તેની પોતાના અધ્યાપકના

રૂપમાં વિવક્ષિત કરે છે તેો તે વ્યક્તિ ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. એજ પ્રકારે અહીં પણ ન્યારે ધર્મોને ગૌણ કરીને ધર્મોની પ્રધાનતા રૂપે વિવક્ષા કરાય છે, તે સમયે ધર્મો એક જ હોય છે, તેથી જ ધર્મોની વિવક્ષાએ એકવચન થાય છે. તે સમયે સમસ્તધર્મ ધર્મોમાં જ અન્તર્ગત થઈ જાય છે. તે કારણે સંપૂર્ણ વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે. કિન્તુ ન્યારે ધર્મોની ગૌણ રૂપમાં વિવક્ષા કરાય છે અને વિદ્વત્તા પરોપકારિત્વ, મહોદારતા આદિ ધર્મ પ્રધાનરૂપમાં વિવક્ષિત કરાય છે, એ સમયે ધર્મ ઘણા હોય છે, તેથી જ ધર્મો એક હોવા છતાં બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે. સંક્ષેપમાં આશય એ છે કે ન્યારે ધર્મોથી ધર્મોને અલિન્ન માનીને એકત્વની વિવક્ષા કરાય છે. ત્યારે એકવચનનો પ્રયોગ થાય છે અને ન્યારે ધર્મોને ગૌણ કરીને અનેક ધર્મોની વિવક્ષા કરાય છે, ત્યારે બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે. એજ પ્રકારે અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુ પણ ધર્મોના એક હોવાના કારણે એક વચન દ્વારા પ્રતિપાદિત કરી શકાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! મણુસ્સાઃ (મનુષ્યાઃ) યાવત્ 'ચિલ્લલ્લાગા' (ચિલ્લલ્લાકાઃ) તથા એવા પ્રકારના જે અન્ય બહુવચનાન્ત શબ્દ છે, તે બધી શું બહુત્વની પ્રતિપાદકવાણી છે ?

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય આદિ પૂર્વોક્ત શબ્દ જાતિ વાચક છે અને જાતિનો અર્થ છે સામાન્ય ! સામાન્ય એક હોય છે. કહ્યું પણ છે 'સામાન્ય એક છે, નિત્ય છે નિરવયવ છે કિયારહિત છે અને સર્વવ્યાપી છે. એવી સ્થિતિમાં જાતિવાચક શબ્દ બહુવચનાન્ત કેવે પ્રકાર થઈ શકે છે ? કિન્તુ એ શબ્દોને બહુવચનમાં પણ જોયા છે, એજ સંશયનું કારણ છે.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! હા, 'મણુસ્સા' યાવત્ 'ચિલ્લલ્લાગા' એ બહુવચનાન્ત જે શબ્દ છે તે બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી વાણી છે, તેનું કારણ આમ છે—એ ઠીક છે કે પૂર્વોક્ત 'મણુસ્સા' આદિ શબ્દ જાતિના વાચક છે, કિન્તુ જાતિ સદૃશ પરિણામ હોય છે અને સદૃશ પરિણામ વિસદૃશ પરિણામના અવિનાભાવી હોય છે. એ પ્રકારે વિસદૃશ પરિણામથી યુક્ત સદૃશ પરિણામની જ પ્રધાનતાથી વિવક્ષા કરાય છે. વિસદૃશ પરિણામ પ્રત્યેક વ્યક્તિ (વિશેષ)માં લિન્ન હોય છે, તેથી જ તેનું ન્યારે કથન કરાય છે ત્યારે બહુવચનનો પ્રયોગ જ સંગત થાય છે. 'ઘટાઃ જ્ઞ્યાદિ' બહુવચનની જેમ ન્યારે કેવળ સદૃશ પરિણામની પ્રધાનતાથી વિવક્ષા કરાય છે અને વિસદૃશ પરિણામને ગૌણ કરી દેવાય છે. ત્યારે સદૃશ પરિણામ એક હોય છે, તેથી જ તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં એક વચનનો પ્રયોગ પણ સંગત છે. જેમ 'બધા ઘડા 'પૃથુવુદ્રોદરાકારઃ' મોટા અને ગોળ પેટવાળા હોય છે.

એ પ્રકારે 'મણુસ્સા' (મનુષ્યાઃ) ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં અસમાન પરિણામથી યુક્ત સમાન પરિણામની જ મુખ્ય રૂપથી વિવક્ષા કરેલ છે અને સમાન પરિણામ અનેક હોય છે, તેથીજ બહુવચનનો પ્રયોગ ઉચિત છે,

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! (મણુસ્સી) માનુષી (મહિસી) મહિષી ભેંસ (બલવા) વડવા-ઘોડી (હથિણિયા) હાથણી (સીહી) સિંહણુ (વગ્ગી) વાઘણુ (વિગી 'ઘૂકી-વરૂં (દીવિયા) દ્રીપીનિ (અચ્છી) 'ઋક્ષી' રીંછણુ (તરચ્છી) તરક્ષી (પરસ્સરા) 'પરા-શરા'-ધરભા (રાસમી) ગઘાડી (સિયાલી)-સિયાળણી (વિયાલી) ઝિલાડી (સુણિયા)-કુતરી (કોલસુનિયા) શિકારી કુતરી (કોક્કંતિયા) કેકંતિકા-લોંખડી (સસિયા) શશલી (ચિત્તિયા) 'ચિત્રકી'-ચીતી (ચિલ્લલિયા) ચિલ્લલિકા તથા તેજ પ્રકારના જે અન્ય 'આ' તેમજ 'ઈ' અન્તવાળા શબ્દો છે તેઓ શું સ્ત્રીવચન છે અર્થાત્ સ્ત્રીત્વની પ્રતિપાદક ભાષા છે ? તાત્પર્ય એ છે કે એકજ વસ્તુ વ્યક્તિ, પદાર્થ અને વસ્તુ શબ્દો દ્વારા વ્યવહૃત થતી જોવાય છે, જેમ (इयं व्यक्ति' अयं पदार्थः इदं वस्तु) અહીં વ્યક્તિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે. પદાર્થ શબ્દ પુલિંગ છે, વસ્તુ શબ્દ નપુંસક લિંગ છે. એ પ્રકારે એક જ વાચ્યને ત્રણે લિંગોના પ્રતિપાદક વાક્યો દ્વારા કહેવાય છે. આવી સ્થિતિમાં ફક્ત એક સ્ત્રીલિંગ માત્રનો પ્રતિપાદક શબ્દ ત્રણે લિંગો દ્વારા પ્રતિપાદક વસ્તુનો વાચક કેવી રીતે થઈ શકે છે ? 'નરસિંહ'માં કેવલ સિંહ શબ્દ અથવા કેવળ નર શબ્દ બનેના વાચક નથી થઈ શકતા, પણ પૂર્વોક્ત સ્ત્રીલિંગના શબ્દ લોકમાં પોતપોતાના વાચ્યના વાચક જોવામા આવે છે, તેથી જ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે એ પ્રકારના બધાં વચન શું સ્ત્રીત્વના પ્રતિપાદક છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! હા પૂર્વોક્ત શબ્દ સ્ત્રીવચન છે અર્થાત્ 'મણુસ્સી' થી આરંભી 'ચિલ્લલિગા' સુધીના, તથા એજ પ્રકારે જે બીજા શબ્દો છે, તેઓ સ્ત્રીત્વ વિશિષ્ટ અર્થના પ્રતિપાદક છે. તેનું કારણ એ છે-યદ્યપિ પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે તથાપિ, જે ધર્મથી વિશિષ્ટ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું અભિષ્ટ હોય છે, તેને પ્રધાને કરીને, તેનાથી વિશિષ્ટ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેના સિવાય જે શેષ ધર્મ છે તેને ગૌણ કરીને અવિવક્ષિત કરી દેવાય છે. જેમ કોઈ પુરૂષમાં પુરૂષત્વ પણ છે.

શાસ્ત્રજ્ઞાતૃ પણ છે. અત્યન્ત ઉદારતા પણ છે, જનકત્વ પણ છે, અધ્યાપકત્વ પણ છે, તેમાં આ બધા ધર્મ એક સાથે રહેલા છે. તો પણ ન્યારે તેનો પુત્ર તેને આવતો જોવે છે તો કહે છે-પિતાજી આવી રહ્યા છે. તેના શિષ્ય કહે છે-ઉપાધ્યાય આવી રહેલા છે. એ પ્રકારે પ્રકૃતમા માનુષી આદિ બધા યદ્યપિ ત્રિલિંગાત્મક છે. તથાપિ યૌનિ મૃદુતા, અધીરતા ચપલતા આદિ સ્ત્રીલક્ષણોની જ પ્રધાનતાથી વિવક્ષા થવાને કારણે, તેમનાથી વિશિષ્ટ ધર્મીનો પ્રધાને કરીને પ્રતિપાદન થવાથી માનુષી આદિ ભાષા સ્ત્રીવાક્ અર્થાત્ સ્ત્રીત્વનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ 'મણુસ્સે' યાવત્ 'ચિલ્લલ' મનુષ્યથી આરંભીને 'ચિલ્લલકઃ' સુધીના શબ્દ અર્થાત્ મહિષ, ઘોડો, હાથી, સિંહ, વાઘ, વૃક, દ્વીપી, ઋક્ષ, તરસ, પરાશર, રાસભ, શૃગાલ, બિલાડો, શુનક, કોલશુનક, કોકન્ટિક, શશક, ચિત્રક અને ચિલ્લલક. શબ્દ તથા એજ પ્રકારના અન્ય જે છે, તે બધા પુરૂષવાક્ છે? અર્થાત્ પુલ્લિંગ પ્રતિપાદક ભાષા છે? એમાં સંશયનું કારણ પૂર્વવત્ સમજવું જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ, હા મનુષ્યથી આરંભી ચિલ્લલક સુધીના પૂર્વોક્ત શબ્દ તથા એ પ્રકારના અન્ય શબ્દ જે પણ છે. તે બધા પુર્વાક્ અર્થાત્ પુરૂષત્વ વિશિષ્ટ અર્થના પ્રતિપાદક છે. અહિં ઉત્તર પક્ષનો આશય પહેલાના જેવોજ સમજવો. જોઈએ. તેથી યદ્યપિ તે ત્રિલિંગાત્મક છે તો પણ પ્રધાનરૂપે પુસ્તવની જ વિવક્ષા હોવાથી તેમને પુલ્લિંગ મનાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! 'કંસં, કંસોયં પરિમંહલં, સેલં, યુગં, જોલં, થાલં, તારં, રૂમં, અન્હિ, પવ્વં, કુંદં, પડમં, દુદ્ધં, દર્હિં, ણવગીતં, અસ્સણં, સયણં, ભવણં, વિમાણં, છત્તં, ચામરં, મિંગારં, અંગણં, નિરંગણં, આમરણં, રયણં' આ શબ્દો તથા એવી જાતના અન્ય બધા શબ્દ શું નપુસક વચન છે? અર્થાત્ શું નપુસક લિંગના વાચક છે? પૂર્વોક્ત પ્રકારનો અહીં પણ સંશય થવાના કારણે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રી ભગવાન્-હા ગૌતમ! કંસં થી લઈને રયણં સુધીના શબ્દ અર્થાત્ કાંસ્યમ્, કંસોલં, પરિમંહલં, શૈલમ્, સ્ત્પમ્, જાલમ્, સ્થાલમ્, તાલમ્, રૂપં, અશ્વિ. પર્વં, કુણ્ડમ્, પદ્મમ્, દુગ્ધમ્, દધિ, નવનોતમ્, અશ્નમ્, શયનમ્, ભવનં, વિમાનમ્ છત્રમ્, ચામરં, મૃંગારં, અજ્ઞાણમ્, નિરંગનં, આમરણમ્, રત્નમ્, આ શબ્દો તથા એ પ્રકારના અન્ય બધા શબ્દો નપુસક વચન છે, પૂર્વોક્ત પ્રકારથી યદ્યપિ એ ત્રણે લિંગાત્મક છે, તથાપિ પ્રકૃતમાં નપુસકત્વ ધર્મની પ્રધાનતા રૂપે વિવક્ષા કરવાના કારણે, તથા ખીજા ધર્મોને ગૌણ કરી દેવાના કારણે તેમને નપુસક વચનથી કહેલા છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! 'પૃથ્વી' એ સ્ત્રીવચન અર્થાત્ સ્ત્રી લિંગવાળા અર્થને પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા છે, 'આપઃ' (જલ) એ પુલ્લિંગ વિશિષ્ટ

અર્થની પ્રતિપાદકા ભાષા છે? ‘ધાન્યમ્’ એ નપુંસક લિંગથી વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા છે? શું આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્ય ભાષા છે? આ ભાષા મૃષા નથી?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હા, ગૌતમ ‘પૃથ્વી’ એ સ્ત્રીવાદ્ અર્થાત્ સ્ત્રીલિંગ વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા છે, ‘આપઃ’ આ પુંવાદ્ અર્થાત્ પુલ્લિંગ વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા છે. ‘ધાન્યમ્’ એ નપુંસકવાદ્ છે. અર્થાત્ નપુંસ-કત્વ વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા છે. આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્ય છે, આ મૃષા ભાષા નથી, કેમકે આ સત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અહીં એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ‘આઙ્’ (આપઃ) અર્થાત્ પાણી શબ્દ પ્રાકૃત વ્યાકરણના અનુસાર પુલ્લિંગ છે, સંસ્કૃત ભાષાના અનુસારતો તે સ્ત્રીલિંગ જ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હા ભગવન્! પૃથ્વી, એ ભાષા શું સ્ત્રી આજ્ઞા-પની ભાષા છે, અર્થાત્ સ્ત્રીલિંગની આજ્ઞાપની છે? ‘આપઃ’ એ ભાષા પું આજ્ઞાપની અર્થાત્ પુલ્લિંગની પ્રતિપાદક ભાષા છે, ‘ધાન્યમ્’ એ નપુંસકાજ્ઞાપની ભાષા છે, તો શું તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે? એ શું મૃષા ભાષા નથી?

શ્રી ભગવાન્-હા ગૌતમ! ‘પૃથ્વી’ એ સ્ત્રી આજ્ઞાપની ભાષા, ‘આપઃ’ એ પુરૂષ આજ્ઞાપની ભાષા અને ‘ધાન્યમ્’ એ નપુંસક આજ્ઞાપની ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે-સત્ય ભાષા છે આ ભાષા મૃષા નથી. કેમકે ઉક્ત ત્રણે સ્થાનો પર ક્રમશઃ સ્ત્રીલિંગ પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગની જ વિવક્ષા હોવાથી, તેઓથી વિશિષ્ટ તથા અન્યધર્મોને ગૌણ કરીને પૃથ્વી, આપૂ અને ધાન્ય રૂપ ધર્મીનું આ ભાષા પ્રતિપાદન કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-‘પૃથ્વી’ એ સ્ત્રી આજ્ઞાપની ભાષા ‘આપઃ’ એ પુલ્લિંગ વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા અને ‘ધાન્યમ્’ એ નપુંસક પ્રજ્ઞા-પની ભાષા શું આરાધની ભાષા છે? જેના દ્વારા મોક્ષમાર્ગ આરાધાય તેને આરાધની કહે છે. તો શું આ ભાષા આરાધની છે? આ ભાષા મૃષા નથી?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે હા ગૌતમ! ‘પૃથ્વી’ આ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની, આપઃ’ એ પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની અને ‘ધાન્યમ્’ એ નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા આરાધની-સત્ય ભાષા છે. આ ભાષા મૃષા નથી. કેમકે આ ભાષા શાબ્દિક વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્ય વસ્તુ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હા ભગવન્! પૂર્વોક્ત પ્રકારથી ખીણ પણ સ્ત્રીવચન, પુરૂષવચન અને નપુંસક વચનનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે? તે મૃષા નથી?

શ્રી ભગવાન્-હા, ગૌતમ! સ્ત્રીવચન પુરૂષ વચન અને નપુંસક વચન, જે પૂર્વોક્તથી ભિન્ન છે. તેમનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. તે મૃષાભાષા નથી. તેમાં

શાબ્દિક વ્યવહારના અનુસાર કોઈ દોષ નથી. દોષ તો ત્યારે થાય છે જ્યારે વસ્તુના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ કથનક રાય. જેવું વસ્તુ સ્વરૂપ છે તેવું જ રહેવાય તો તેમાં કોઈ દોષ નથી થઈ શકતો. ॥ ૪ ॥

ભાષાકે કારણાદિકા નિરૂપાગ

ભાષાના કારણ આદિનો વિચાર

શબ્દાર્થ—(ભાસાણં) ભાષા (મંતે) હે ભગવન! (કિમાદિયા) શું આદિવાળી છે અથવા તો ભાષાનું મૂળ કારણ શું છે? (કિં પવહા) ભાષાનો પ્રભવ શું છે? (કિ સંઠિયા) શું આકારની છે? (કિ પજ્જવસિયા) શું અન્ત છે? (ગોયમા!) હે ગૌતમ! (ભાસાણં) ભાષા (જીવાદિયા) જીવાદિવાળી છે—ભાષાનું મૂળ જીવ કારણ છે (સરીરપ્પભવા) શરીર પ્રભવ છે (વજ્જસંઠિયા) વજ્રના આકારવાળી છે (લોગંતપજ્જવસિયા) લોકના અન્તમાં તેને અન્ત છે (પણ્ણત્તા) કહી છે

(ભાસા કઓ ય પમ્ભવતિ) ભાષા ક્યાંથી ઉદ્ભૂત થાય છે? (કતિહિવ સમણ્ણે હિ ભાસતી ભાસં) કેટલા સમયમાં ભાષા યોદાય છે? (ભાસા કતિપ્પગારા) ભાષા કેટલા પ્રકારની છે? (કતિ વા ભાસા અણુમયાહ) કેટલી ભાષાઓ અનુભવ છે? ॥ ૧ ॥

(સરીરપ્પભવા ભાસા) ભાષાનો ઉદ્ભવ શરીરથી થાય છે? (દોહિય સમણ્ણે હિ ભાસતી ભાસં) જે સમયમાં ભાષા યોદાય છે (ભાસા ચહ્ણપ્પગારા) ભાષા ચાર પ્રકારની છે (દોણ્ણિય ભાસા અણુમતા હ) પરન્તુ જે ભાષાઓ યોદવા માટે અનુભવ છે ॥ ૨ ॥

(કતિવિહાણં મંતે! ભાસા પ્ણત્તા!) હે ભગવન! કેટલા પ્રકારની ભાષા કહી છે? (ગોયમા! દુવિહા ભાસા પ્ણત્તા) હે ગૌતમ! જે પ્રકારની ભાષા કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (પજ્જત્તિયા ય અપજ્જત્તિયા ય) પર્યાસિકા અને અપર્યાસિકા (પજ્જત્તિયાણં મંતે! ભાસા કતિવિહા પ્ણત્તા?) હે ભગવન! પર્યાસિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે? (ગોયમા! દુવિહા પ્ણત્તા) હે ગૌતમ! જે પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સચ્ચા મોસા

ય) સત્ય અને મૃષા (સચ્ચાણં મંતે ! ભાસા પજ્જત્તિયા કતિવિહા પણ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! સત્ય પર્યામિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! દસવિહા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! દશ પ્રકારની છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (જ્ઞવયસચ્ચા) જન પદ સત્ય (સમ્મયસચ્ચા) સંમત સત્ય (ઠવ્ણ સચ્ચા) સ્થાપના સત્ય (નામ સચ્ચા) નામ સત્ય (રૂવ સચ્ચા) રૂપ સત્ય (પહુચ્ચ સચ્ચા) પ્રતીત્ય-અપેક્ષિત સત્ય (વવહાર સચ્ચા) વ્યવહાર સત્ય (ભાવ સચ્ચા) ભાવ સત્ય (જોગ સચ્ચા) યોગ સત્ય (ઓવમ્મ સચ્ચા) ઉપમા સત્ય

(જ્ઞવય સંમતઠવ્ણા) જનપદ સત્ય, સમ્મત સત્ય, સ્થાપના સત્ય (નામે રૂવે પહુચ્ચ સચ્ચેય) નામ સત્ય, રૂપ સત્ય અને પ્રતીત્ય સત્ય (વવહાર-ભાવ-જોગે) વ્યવહાર સત્ય, ભાવસત્ય યોગસત્ય (દસમે ઓવમ્મ સચ્ચેય) અને દશમા ઔપમ્ય સત્ય ॥ ૧ ॥

(મોસાણં મંતે ! ભાસા પજ્જત્તિયા કતિ વિહા પણ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! મૃષાપર્યામિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! દસવિહા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! દશ પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (કોહ્ણિસ્સિયા) ક્રોધથી નિકળેલી (માણ્ણિસ્સિયા) માનથી નિકળેલી (માયા ગિસ્સિયા) માયાથી નિકળેલી (લોહ્ણિસ્સિયા) લોભથી નિકળેલી (પેજ્જ નિસ્સિયા) પ્રેમથી નિકળેલી (દોસ નિસ્સિયા) દ્વેષથી નિકળેલી (હાસ્ણિસ્સિયા) હાસ્યથી નિકળેલી (ભય્ણિસ્સિયા) ભયથી નિકળેલી (અક્ખાઈયા ગિસ્સિયા) વાર્તાથી નિકળેલી (ઉવઘાઈયા ગિસ્સિયા) ઉપધાતથી નિકળેલી

(કોહે માણે માયા લોભે પિજ્જે તહેવ દોસે ય) ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ તથા દ્વેષ (હાસમયે અક્ખાઈયા ઉવઘાય ગિસ્સિય દસમી) હાસ્ય, ભય, આખ્યાયિકા અને દશમી ઉપધાતથી નિકળેલી ભાષા ॥ ૧ ॥

(અપજ્જત્તિયા ણં મંતે ! કહ્ણિવિહા ભાસા પણ્ણત્તા) હે ભગવન્ ! અપર્યામિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! એ પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સચ્ચા મોસા) સત્ય મૃષા (અસચ્ચા મોસા ય) અને અસત્યા મૃષા

(સચ્ચામોસાણં મંતે ! ભાસા અપજ્જત્તિયા કતિવિહા પણ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! સત્યા મૃષા અપર્યામિક ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા દસવિહા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! દશ પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (હપ્ણમિસ્સિયા) ઉત્પન્ન મિશ્ર (બિગય

મિસ્સિયા) વિગત-મૃત મિશ્ર (ઉત્પન્નવિગયમિસ્સિયા) ઉત્પન્ન વિગત મિશ્ર (જીવમિસ્સિયા) જીવ મિશ્ર (અજીવ મિસ્સિયા) અજીવ મિશ્ર (જીવાજીવમિસ્સિયા) જીવાજીવ મિશ્ર (અણંતમિસ્સિયા) અનન્ત મિશ્ર (પરિત્ત મિસ્સિયા) પ્રત્યેક મિશ્ર (અદ્વામિસ્સિયા) અદ્વા-મિશ્ર (અદ્વદ્વા મિસ્સિયા) કાળના એકદેશથી મિશ્ર

(અસચ્ચામોસાણં મંતે ! માસા અપજ્જત્તિયા કઙ્કવિહા પળ્લત્તા ?) હે ભગવન્ ! અસત્યા મૃધા-અપર્યાસિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! દુવાલસવિહા પળ્લત્તા) હે ગૌતમ ! આ પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (આમંતણિ) સંબોધન ભાષા (આણમણી) આજ્ઞાપની (જાણી) યાચની (તહ) તથા (પુચ્છણિ) પૂછની (ય) અને (પળ્લવણી) પ્રજ્ઞાપની (પચ્ચક્કણિ) પ્રત્યાખ્યાની (માસા) ભાષા (ઈચ્છાણુ લોમા) ઇચ્છાનું લોમ ॥ ૧ ॥

(અણમિગ્ગહિયા માસા) અનભિગૃહીતા ભાષા (માસાય અમિગ્ગહંમિ વોદ્ધવ્વા) અને અભિગ્રહમાં ભાષા જાણવી જોઈએ

(સંસયકરણી) સંશય કરિણી (વોગહ) વ્યાકૃતા-સ્પષ્ટ અર્થવાળી (અવ્વોગહા ચેવ) અને અવ્યાકૃતા-અસ્પષ્ટ અર્થવાળી ॥ ૨ ॥

ટીકાર્થ- એના પહેલા ભાષા સમ્બન્ધી સંશયોતું નિવારણ કર્યું હતું હવે સામાન્ય રૂપથી ભાષાના કારણ આદિની પ્રરૂપણ કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ? અવબોધના કારણભૂત ભાષાનું આદિ શું છે ? અર્થાત્ ઉપાદાન કારણના સિવાય તેનું મૂળ કારણ શું છે ? તેનો પ્રભવ અર્થાત્ ઉત્પાદશાનાથી થાય છે, અર્થાત્ મૂળ કારણના થવા છતાં પણ ખીજ શા કારણે ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે ? ભાષાનું સંસ્થાન અર્થાત્ આકાર શું છે ? ભાષાનો અન્ત કયાં થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! અવબોધનું ખીજ ભાષાનું મૂળ કારણ જીવ છે, કેમકે જીવના ઉચ્ચારણ પ્રયત્ન સિવાય બોધ ખીજ ભાષાની ઉત્પત્તિ થવી સંભવ નથી. કહ્યું પણ છે-ઔદારિક, વૈક્રિયક અને આહારક એ ત્રણ શરીરોમાં જીવથી સમ્બદ્ધ પ્રદેશ હોય છે, જેના દ્વારા જીવ ગ્રહણ અર્થાત્ ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે. તત્પશ્ચાત્ તે ગ્રહણ કરવાવાળા જીવ તે ભાષાને બોલે છે. ભાષણના સમયે જ ભાષા કહેવાય છે, એ ખતાવવા માટે અહીં ભાષાને બોલે છે, એમ કહ્યું છે ॥ ૧ ॥

હવે ખતાવે છે કે ભાષાનો પ્રભવ શું છે ? ભાષાની ઉત્પત્તિ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરથી થાય છે. કેમકે આ ત્રણ શરીરના સામર્થ્યથી ભાષા દ્રવ્યનું નિર્ગમન થાય છે.

ભાષાનો આકાર શું છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ભાષાનું સંસ્થાન અર્થાત્ આકાર વજ્રના સદૃશ હોય છે. જીવના વિશિષ્ટ પ્રયત્ન દ્વારા ઉચ્ચારિત ભાષાના દ્રવ્ય સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે અને લોક વજ્રના આકારના છે. તેથી જ ભાષા પણ વજ્રાકાર કહેલી છે.

ભાષાનું પર્યાવસાન કયાં છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે ભાષાનો અન્ત લોકાન્તમાં થાય છે અર્થાત્ જ્યાં લોકોનો અન્ત છે, ત્યાંજ ભાષાનો અન્ત થાય છે. એવું મેં

તથા અન્ય તીર્થકરોએ પ્રરૂપણ કયું છે. લોકાન્તથી આગળ ગતિ સહાયક ધર્માસ્તિકાયનો સદ્ભાવ ન હોવાના કારણે ભાષા દ્રવ્યોનું ગમન નથી થતું.

હવે પ્રકારાન્તરથી એજ વિષયનું કથન કરાય છે. ભાષા શેનાથી અર્થાત્ કયા યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે? શું કાય યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે અથવા વચનયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે? કેટલા સમયમાં ભાષા બોલાય છે? અર્થાત્ જીવના પ્રયત્ન વિશેષ દ્વારા ત્યજતા દ્રવ્ય સમૂહ રૂપ ભાષા કેટલા સમયોમાં બોલી શકાય છે? ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે? અને તેમાં કેટલા પ્રકારની ભાષા બોલવાની લગવાનની અનુમતિ છે?

શ્રી લગવાન્ ઉત્તર આપે છે—ભાષાનો ઉદ્ભવ શરીરથી થાય છે, અર્થાત્ ઔદારિક આદિ ત્રણ શરીરોના યોગથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થાય છે, અર્થાત્ ભાષાની ઉત્પત્તિનું કારણ કાયયોગ છે, જીવ કાયયોગ દ્વારા ભાષાના યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, પછી તેને ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરે છે અને પછી વચન યોગ દ્વારા તેનું ઉચ્ચારણ કરે છે. તદનન્તર કાયયોગના બળથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ કારણે ભાષાનો પ્રભવ શરીર યોગ કહેલ છે. કહ્યું પણ છે—જીવ કાયિકયોગથી ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરીને વાચિકયોગથી તેમને બહાર કાઢે છે.

ભાષા કેટલા સમયોમાં બોલાય છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપાય છે—જીવ બે સમયોમાં ભાષા બોલે છે. તે એક સમયમાં ભાષાને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને બીજા સમયમાં તેમને ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરીને ત્યાગે છે ભાષા કેટલા પ્રકારની છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે—સત્ય અસત્ય ઉભય અને અનુભયના ભેદથી ભાષા ચાર પ્રકારની છે. તેનું સ્વરૂપ પહેલા કહેલું છે.

લગવાને કેટલા પ્રકારની ભાષા બોલવાની અનુમતિ આપેલ છે? તેનો ઉત્તર લગવાન્ આપે છે—બે પ્રકારની ભાષા બોલવાની લગવાને અનુમતિ આપેલ છે—સત્ય ભાષા અને અનુભય ભાષા અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા, મૃષાભાષા અને ઉભય અર્થાત્ મિશ્ર ભાષા બોલવાની અનુમતિ નથી આપી, કેમકે એ બંને ભાષાઓ યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન નથી કરતી પરન્તુ અયથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી જ તે મોક્ષથી વિરુદ્ધ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે—હે લગવાન્! ભાષા કેટલા પ્રકારની છે?

શ્રી લગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ! બે પ્રકારની ભાષા કહેલી છે—પર્યામિકા અને અપર્યામિકા. જે ભાષા પ્રતિનિયત રૂપમા સમજી શકાય તે પર્યામિકા ભાષા કહેવાય છે એવી પર્યામિકા ભાષા સત્ય અને મૃષા બંને પ્રકારની હોય છે, કેમકે બંને પ્રકારની ભાષા પ્રતિનિયત રૂપથી અવધારિત કરી શકાય છે. અપર્યામિકા ભાષા તે છે જે મિશ્રિત હોવાના કારણે અથવા મિશ્રિત પ્રતિષેધ રૂપ હોવાને કારણે પ્રતિનિયત રૂપમાં અવધારિત

ન કરી શકાય. અર્થાત્ જેને સત્ય અથવા અસત્યની કોટિમાં ન રાખી શકાય.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્! પર્યાપ્ત ભાષા કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત ભાષા બે પ્રકારની છે સત્ય ભાષા અને મૃષા ભાષા

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્! સત્ય પર્યાપ્ત ભાષાના કેટલા ભેદ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સત્ય પર્યાપ્ત ભાષા દશ પ્રકારની કહી છે તે આ પ્રકારે—

(૧) જનપદ સત્ય ભાષા—જે વિભિન્ન જનપદોમાં (પ્રદેશોમાં) ઈષ્ટ અર્થાતું પ્રતિ-
પાદન કરનારી હોવાને કારણે વ્યવહારનો હેતુ હોવાથી સત્ય મનાય છે, તે જનપદ સત્ય
ભાષા કહેવાય છે.

(૨) સમ્મત સત્ય ભાષા—જે સમસ્ત લોકમાં સમ્મત હોવાને કારણે સત્ય સમન્વય
છે. જેમ શેવાળ, કુમ્બ (ચન્દ્રવિકસી કમળ) અને કમળ (સૂર્યવિકસી કમળ) આ બધા
કાદવમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ‘પંકજ’ (અર્થાત્ કાદવમાં ઉત્પન્ન થનાર) સ્પષ્ટથી
લોક કમળ અર્થ જ સમજે છે. શેવાળ આદિને કોઈ પંકજ કહેતું નથી. સમજતું નથી.
તેથી જ કમળને પંકજ કહેવું સમ્મત સત્ય ભાષા છે.

(૩) સ્થાપનાસત્ય—વિશેષ પ્રકારના અંકોની મુદ્રાની રચનાને જોઈને જે ભાષાનો
વ્યવહાર કરાય છે, તે સ્થાપના સત્ય ભાષા છે. જેમ—એક સંખ્યાની આગળ બે બિન્દુ
મૂકેલા જોઈને લોક ‘સો’ કહે છે, ત્રણ બિન્દુઓ દેખીને હજાર કહેવા લાગે છે, એજ પ્રકારે
વિશેષ પ્રકારની મુદ્રાને જોઈને મૃત્તિકા વિગેરેમાં (આ ભાષા છે) અથવા આ ‘કાર્ષાપણ’
છે. તેમ કહે છે. આ સ્થાપના સત્ય ભાષા છે સ્થાપના સત્યને કેવળ વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી
જ સત્ય ભાષા સમજવી જોઈએ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી નહીં. પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી સ્થાપના
અસત્તા સમાન છે તેની પ્ર૩પણા અન્યત્ર કરવામાં આવી ગયેલી છે.

(૪) નામસત્ય—જે ભાષા નામથી સત્ય છે, તે નામ સત્ય કહેવાય છે, જેમ કોઈ
વ્યક્તિ પોતાના કુળને નથી ઉબળતી છતાં પણ કુળદીપ કહેવાય છે.

(૫) રૂપસત્ય—જે ભાષા રૂપથી સત્ય છે તે રૂપ સત્ય. જેમકે કોઈ એ કપટપૂર્વક
સાધુનો વેષ ધારણ કરી રાખ્યો હોય, તેને સાધુ કહેવો.

(૬) પ્રતીત્યસત્ય—જે કોઈ બીજી વસ્તુની અપેક્ષાએ સત્ય હોય તે પ્રતીત્ય સત્ય
ભાષા કહેવાય છે—જેમ અંગૂઠાની અપેક્ષાએ તર્જની આંગળીને લાંબી કહેવી. અથવા મધ્યમા
(વચ્ચલી) આંગળીની અપેક્ષાએ તર્જનીને નાની કહેવી એ પ્રકારનો સંદેહ ન કરવો જોઈ એ
કે તર્જની આંગળીને લાંબી ટુકી બને પ્રકારની કેમ કહી શકાય ? કેમકે ભિન્ન ભિન્ન
અપેક્ષાઓથી એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ધર્મોના સમાવેશ થઈ શકે છે.
તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. એક જ પુરૂષ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા કહેવાય
છે અને પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર પણ કહેવાય છે. હા ! વિરોધ તો ત્યારે થાય જ્યારે
એક જ અપેક્ષાએ અથવા નિરપેક્ષ ભાવથી કોઈ વસ્તુમાં વિરોધી ધર્મ સ્વીકાર કરાય.
એક અંગૂઠાની અપેક્ષાએ તર્જની ને લાંબી અને ટુકી કહેવામાં વિરોધ છે એકલી મધ્યમા

આંગળીની અપેક્ષા એ પણ લાંબી-ટુંકી કહેવી તે વિરૂદ્ધ છે, કિન્તુ ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાઓથી એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મોના સ્વીકાર કરવામાં કોઈ વિરોધ નથી થતો.

(૭) વ્યવહાર સત્ય-વ્યવહારથી અર્થાત્ લોક વિવક્ષાથી જે સત્ય હોય તે વ્યવહાર સત્ય ભાષા કહેવાય છે, જેમ-કલિંગ યુદ્ધ કરી રહેલ છે, ખાટલો આક્રોશ કરે છે, બળદ વાહીક છે, ગામ બળી ગયું, ઇત્યાદિ, કલિંગદેશ નિવાસી પુરૂષ યુદ્ધ કરે છે, પણ કલિંગના પુરૂષોને અને કલિંગ દેશને અભિન્ન માનીને એવું કહેવાય છે કે, કલિંગ યુદ્ધ કરે છે. ખાટલાપર બેઠેલો પુરૂષ આક્રોશ કરે છે-શોર મચાવે છે. પણ ખાટલે બેઠેલાં પુરૂષને ખાટલાથી અભિન્નમાનીને લોકમાં આવો વ્યવહાર કરાય છે કે ખાટલો આક્રોશ કરે છે. એ રીતે ગોવાહિક વિગેરેમાં પણ સમજી લેવું જોઈ એ. આ પ્રકારના લોકવ્યવહારને ધ્યાનમાં રાખીને સન્નજન પણ આવા પ્રકારની ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. આ ભાષા વ્યવહાર સત્ય કહેવાય છે

(૮) ભાવસત્ય-ભાવથી અર્થાત્ વર્ણુ આદિથી જે ભાષા સત્ય હોય તે ભાવ સત્ય ભાષા કહેવાય છે. જે ભાવ જે પદાર્થમાં અધિકતા મેળવે છે, તેના આધાર પર પરભાષાનો પ્રયોગ જણાય છે. એવી ભાષા ભાવસત્ય કહેવાય છે જેમ પાંચે રંગેહોવા છતાં બલાકા (બંગલાની પંકિત) ને શ્વેત કહેવાં

(૯) યોગસત્ય-યોગનો અર્થ છે સમ્બન્ધ. તેનાથી જે ભાષા સત્ય હોય તે યોગ-સત્યભાષા કહેવાય છે. જેમ-છત્રના યોગથી કોઈને 'છત્રી' કહેવો, ભલે કોઈ વખતે છત્રનો યોગ તેમાં ન હોય. એજ રીતે કોઈને દંડના યોગથી 'દંડી' કહેવો.

(૧૦) ઔપમ્યસત્ય-જે ભાષા ઉપમાંથી સત્ય મનાય જેમકે-ગવય(શિઝ) ગાયના સમાન હોય છે. આ પ્રકારની ઉપમા પર આશ્રિત ભાષા ઔપમ્યસત્ય કહેવાય છે.

હવે શિષ્યજનોના અનુગ્રહમાટે સંગ્રહણી ગાથા કહે છે

(૧) જનપદસત્ય (૨) સમ્મતસત્ય (૩) સ્થાપનાસત્ય (૪) નામસત્ય (૫) રૂપસત્ય (૬) પ્રતીત્યસત્ય (૭) વ્યવહારસત્ય (૮) ભાવસત્ય (૯) યોગસત્ય (૧૦) અને ઔપમ્યસત્ય આ દશ પ્રકારની સત્યભાષા છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! પર્યામિકા મૃષા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! તે પણ દશ પ્રકારની કહેલી છે તે દશ પ્રકાર આમ છે-

(૧) ક્રોધનિસૃતા અર્થાત્ ક્રોધથી નીકળેલી અગર ક્રોધના આવેશમાં બોલેલી ભાષા ક્રોધનિસૃતા કહેવાય છે. ક્રોધને વશ થયેલા માણસ વિસંવાદની યુદ્ધિથી જે સત્ય અગર અસત્ય બોલે છે, તે બધી મૃષા ભાષા સમજવી જોઈ એ, કેમકે તેનો આશય દૂષિત થાય છે. ઘુણુક્ષર ન્યાયથી તે કદાચિત્ સત્યભાષણુ કરે તો પણ આશયની દૂષિતતાના કારણે તેની ભાષા મૃષા જ છે.

(૨) માનનિસૃત-જે ભાષા માનપૂર્વક બોલાય તે માનનિસૃત કહેવાય છે જેણે પહેલા ક્યારેય ઐશ્વર્યનો અનુભવ ન કર્યો હોય તે માણસ અગર પોતાની મોટાઈ પ્રગટ કરવા

માટે કહે છે-‘મે’ તે સમયે અર્થના ઉપયોગ કર્યો હતો, તે તેની માનકપાયથી ઓલેલી એ ભાષા મૃષા છે.

(૩) માયાનિસૃત-અર્થાત્ છળકપટથી નીકળેલી ભાષા માયાનિસૃત-ભાષા મૃષા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ખીજને ઠગવાના અભિપ્રાયથી જે કાંઈ સાચું જૂઠું ઓલીદે છે, તે ખધું માયાથી ઓલાયેલ વચન મિથ્યા છે.

(૪) લોભનિસૃત-લોભના વિશે ઓલવમાં આવેલી ભાષા પણ મૃષા છે. લોભને વશ થયેલ કોઈ મનુષ્ય જૂઠા તોલ-માપ રાખીને કહે છે કે આ તોલમાપ ખરાખર છે તો તેનું તે લોભપ્રેરિત વચન મિથ્યા છે.

(૫) પ્રેમનિસૃત-પ્રેમ અર્થાત્ રાગના કારણે ઓલાએલી ભાષા પણ મૃષા ગણાય છે. જેમ અત્યધિક સ્નેહને વશ થઈને કોઈ કહે છે-હું તમારો દાસ છું આ ભાષા રાગને કારણે નીકળેલ હોઈને મૃષા કહેવાય છે.

(૬) દ્વેષનિસૃત-દ્વેષના કારણે ઓલેલી ભાષા પણ મિથ્યા છે. જેમ કોઈ વિશેષ આવે-શને વશ થઈને તીર્થ કરે નિંદા કરે છે તેની તે વાણી ભાષા દ્વેષથી નીકળી હોવાને કારણે મૃષા કહેવાય છે.

(૭) હાસ્યનિસૃતા-મશ્કરીમાં ઓલાએલી ભાષા પણ અસત્ય હોય છે, તેથી યદિ કોઈ પરિહાસને વશ થઈને અસત્ય ભાષણ કરે છે તો તેની ભાષા મૃષા છે.

(૮) ભયનિસૃતા-ભયથી નીકળેલી ભાષા પણ અસત્ય હોય છે. કોઈ ચોરા વિગેરેથી ડરીને અયુક્ત ભાષણ કરે છે, તે તેની ભાષા ભયનિર્ગત હોવાથી મૃષા કહેવાય છે

(૯) આખ્યાયિકા નિસૃત-જે કોઈ કથા કહાણી કરતા અસત્ય ભાષણ કરે છે, તેની ભાષા આખ્યાયિકાનિસૃત કહેવાય છે અને એવી ઓલી અસત્ય છે.

(૧૦) ઔપધાતિક નિસૃતા-ઉપધાતના કારણે નીકળેલી ભાષા મૃષા કહેવાય છે. ‘તુ’ ચોર છે’ એ પ્રકારની ભાષા ઉપધાત નિસૃત હોવાથી મૃષા છે.

આ મિથ્યા ભાષાઓની સંગ્રહણી ગાથા કહે છે-(૧) ક્રોધ (૨) માયા (૩) માન (૪) લોભ (૫) પ્રેમ (૬) દ્વેષ (૭) હાસ્ય (૮) ભય (૯) આખ્યાયિકા અને (૧૦) ઔપ-ધાતિક, એમનાથી નીકળેલી ભાષા મૃષા છે ॥ ૧ ॥

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તિકા ભાષાના કેટલા ભેદ છે ? શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અપર્યાપ્તિકા ભાષા બે પ્રકારની કહેલી છે-એક સત્યા મૃષા ભાષા અર્થાત્ ઉભય રૂપ (મિશ્ર) ભાષા, બીજી અસત્ય મૃષા અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા જે ન સત્યમા કે ન અસત્યમાં ગણાય છે. તેને અનુભવ ભાષા પણ કહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવાન્ ! સત્યા મૃષા અપર્યાપ્તિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સત્યામૃષા અપર્યાપ્તિકા ભાષા દશ પ્રકારની કહેલી છે, તે આ પ્રકારે છે :- (૧) ઉત્પન્ન મિશ્રિતા (૨) વિગત મિશ્રિતા (૩) ઉત્પન્ન વિગત મિશ્રિતા (૪) જીવ

મિશ્રિતા (૫) અલ્પ મિશ્રિતા (૬) જ્વાલ્પ મિશ્રિતા (૭) અનન્ત મિશ્રિતા (૮) પ્રત્યેક મિશ્રિતા (૯) અદ્વામિશ્રિતા (૧૬) અને અદ્દા મિશ્રિતા.

તેમનું સ્વરૂપ આ રીતે છે-

(૧) ઉત્પન્નમિશ્રિતા-અનુત્પન્નોની સાથે, સંખ્યાની પૂર્તિને માટે જેમાં ઉત્પન્નો મેળવી દેવાય, તે ઉત્પન્ન મિશ્રિતા ભાષા સત્યા મૃષા કહેવાય છે. જેમ કોઈ ગામ કે નગરમાં ઓછા કે વધારે બાળકોનો જન્મ થવા છતાં પણ એમ કહેવું કે-આજ આ નગરમાં દશ બાળકોનો જન્મ થયો છે. આવા પ્રકારની ભાષા ઉત્પન્ન મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે.

(૨) વિગત મિશ્રિતા-વિગતનો અર્થ છે મૃત અને જે મૃત ન હોય તે અવિગત છે. અવિગતોની સાથે સંખ્યાની પૂર્તિના હેતુ જેમાં વિગત અર્થાત્ વિગતો ને મેળવી દેવાય તે ભાષા વિગત મિશ્રિતા સત્યમૃષા કહેવાય છે. જેમ પહેલાની જેમ કોઈ ગામ કે નગરાદિમાં ન્યૂન અગર અધિક, વૃદ્ધ જનોના મરણનાં એમ કહેવું કે-આજ આ નગરમાં ૧૨ ઘરડાઓ મરી ગયા. આ ભાષા વિગત મિશ્રિતા સત્યામૃષા ભાષા કહેવાય છે.

(૩) ઉત્પન્ન વિગત મિશ્રિતા-જન્મ અને મરણ બંનેની સંખ્યા નિયત હોય ત્યારે પણ તેમાં ગડબડ કરીને કહેવું તે ઉત્પન્ન વિગત મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે કેમકે ઉત્પન્નો અને મૃતોની સંખ્યા તો નક્કી છે પણ તેમાં બીજી કહેવાય છે.

(૪) જ્વાલ્પમિશ્રિતા-તથા શંખોનો એવો સમૂહ હોય કે જેમાં ઘણા જ્વાલ્પ હોય અને કેટલાક મૃત હોય તેવા એક સમૂહને જોઈને કહેવું કે 'કેટલો મોટો જ્વાલ્પ સમૂહ છે' આ પણ મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા છે, કેમકે આ ભાષા જ્વાલ્પ શંખોની અપેક્ષાએ સત્ય છે અને મૃત શંખોની અપેક્ષાએ મૃષા છે. આ રીતે આ જ્વાલ્પ મિશ્રિતા ભાષા છે.

(૫) અલ્પ મિશ્રિતા-ઘણા મૃતકો અને કેટલાક જ્વાલ્પોનો એક સમૂહ કર્યો હોય એવા શંખ વિગેરેને જોઈને કહેવું કે 'કેટલો મોટો મૃતકોનો સમૂહ છે' આ પ્રકારની ભાષા અલ્પમિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે. કેમકે આ ભાષા પણ મૃતકોની અપેક્ષાએ સત્ય અને જ્વાલ્પોની અપેક્ષાએ અસત્ય છે.

(૬) જ્વાલ્પ મિશ્રિતા-એજ પૂર્વોક્ત સમૂહને જોઈને 'એમાં આટલા મૃતક છે, આટલા જ્વાલ્પ છે. એ પ્રકારે નક્કી કરીને સંખ્યામાં વિસંવાદ હોવા છતાં કહેવું તે જ્વાલ્પ મિશ્રિતા ભાષા છે, એમાં નક્કી સંખ્યા કહેવી તે મૃષા છે, પણ જ્વાલ્પો અને અજ્વાલ્પોની વિદ્યમાનતા સત્ય છે, તેથી આ જ્વાલ્પમિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા છે.

(૭) અનન્તમિશ્રિતા-મૂળા, ગાજર આદિ અનન્તકાય કહેવાય છે. તેમની સાથે કેટલાક પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક પણ ભળેલા હોય. આવી સ્થિતિમાં તે કહે છે કે-'આબધા અનન્ત કાયિક છે' આ ભાષા અનન્ત મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે

(૮) પ્રત્યેક મિશ્રિતા-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનો સમૂહ અનન્તકાયિકની સાથે ઢગલો કરી રાખ્યો હોય. તેને જોઈને કહેવું કે 'આ બધા પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે.' આ પ્રકારની ભાષા પ્રત્યેક મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા છે.

(૯) અદ્વામિશ્રિતા—અદ્વાનો અર્થ છે કાલ. જે ભાષા દ્વારા કાળને દિવસ આદિની સાથે મેળવી દેવાય, તે અદ્વામિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે. જેમ—કાંઈક દિવસ શેષ રહેતા પણ જલ્દી કરવા માટે કોઈ કોઈને કહે છે ‘જલ્દી ઉઠો રાત પડી ગઈ છે અથવા થોડી રાત્રિ બાકી રહેતા પણ કહેવું કે, ઉઠો દિવસ ઊગી ગયો છે!

(૧૦) અદ્વદ્વામિશ્રિતા—અદ્વદ્વા અર્થાત્ દિન આદિ કાળનો એક અંશ જે ભાષાના દ્વારા તેનું મિશ્રણ કરી દેવાય, તે અદ્વદ્વા મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે, જેમકે ઉતાવળ કરતો કોઈ પહેલો પ્રહર થયો હોવા છતાં પણ કહે છે જલ્દી જાવ, બે પ્રહર થઈ ગયા છે. આ પ્રકારની ભાષા અદ્વદ્વામિશ્રિતા સત્ય મૃષા ભાષા છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃપ્રશ્ન કરે છે—હે લગવન! અપર્યાપ્તિકા અસત્યા મૃષા ભાષા અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી લગવન ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ! અપર્યાપ્ત અસત્યા મૃષા ભાષા બાર પ્રકારની છે તે આ પ્રકારે છે—(૧) આમંત્રણી (૨) આજ્ઞાપની (૩) યાચની (૪) પૃચ્છની (૫) પ્રજ્ઞાપની (૬) પ્રત્યાખ્યાની (૭) ઇચ્છાનુલોભા (૮) અનભિગૃહીતા (૯) અભિગૃહીતા (૧૦) સંશય કરણી (૧૧) વ્યાકૃતા અને (૧૨) અવ્યાકૃતા (તેમનું સ્વરૂપ નિમ્નદર્શિત છે)

(૧) આમંત્રણી—સંબોધન સૂચક ભાષા, જેમકે—હે જિનદત્ત! વિગેરે. આ ભાષા પૂર્વોક્ત સત્ય, અસત્ય, અને મિશ્ર આ ત્રણે પ્રકારની ભાષાઓના લક્ષણથી વિલક્ષ હોવાને કારણે નથી સત્ય કહેવાતી, નથી અસત્ય કહેવાતી અને નથી સત્યાસત્ય. આ ભાષા કેવળ વ્યવહાર પ્રવર્તક છે. તેથી જ અસત્યા મૃષા કહેવાય છે. આગળ પણ એ રીતે સમજી લેવું જોઈએ.

(૨) આજ્ઞાપની—જેના દ્વારા બીજાને કોઈ પ્રકારની આજ્ઞા અપાય, એ પ્રકારની જે ભાષા બીજાને કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનારી હોય તે ભાષા અજ્ઞાપની ભાષા છે જેમકે, ‘તમે આ કરો’

(૩) યાચની—કોઈની પાસે વસ્તુની યાચના કરવા માટે પ્રયુક્ત કરાતી ભાષા યાચની કહેવાય છે. જેમકે, ‘આપો’ એ રીતે કહેવું.

(૪) પૃચ્છની—કોઈ અનિશ્ચિત—સંદિગ્ધ વાતનો નિશ્ચય કરવા માટે તેના વિશિષ્ટ જાણકારના સમક્ષ પોતાની જિજ્ઞાસા નિવેદન કરનારી ભાષા પૃચ્છની ભાષા કહેવાય છે, જેમકે, કોઈ અજ્ઞાન કોઈ શબ્દનો અર્થ ન જાણતો હોઈ કોઈ વિજ્ઞને પ્રશ્ન કરે છે—‘આ શબ્દનો અર્થ શો છે’ મને સમજાવો વિગેરે.

(૫) પ્રજ્ઞાપની—પ્રજ્ઞાપની ભાષા વિનીત આદિ છાત્રજનોને જે ઉપદેશ રૂપ હોય છે, જે પ્રાણી પ્રાણીવધનો ત્યાગી હોય છે તે ભવાન્તરમા દીર્ઘ ળવી થાય છે. કહ્યું પણ છે—(જે ળવવધથી નિવૃત્ત થાય છે, તે દીર્ઘાયુ અને નિરોગી હોય છે. વિગેરે ઉપદેશ રૂપ ભાષાને વીતરાગ દેવોએ પ્રજ્ઞાપની ભાષા કહી છે ॥ ૧ ॥

(૬) પ્રત્યાખ્યાની—જે ભાષા દ્વારા પ્રત્યાખ્યાન પ્રગટ કરાય તે પ્રત્યાખ્યાની ભાષા. કોઈ વસ્તુની માગણી કરતા તેને દેવતાના રૂપમાં આ ભાષાનો પ્રયોગ કરાય છે. જેમકે

‘આ વસ્તુ હું તમને નહી આપુ

(૭) ઇચ્છાનુલોમા—જે ભાષા ઇચ્છાને અનુકૂળ હોય અર્થાત્ વક્તાના ઇષ્ટ અર્થનું સમર્થન કરવાવાળી હોય તે ઇચ્છાનુલોમા ભાષા કહેવાય છે. જેમકે, કોઈ કોઈ કાર્યના આરંભ કરતી વખતે કોઈને પૂછે છે. જેને પૂછે છે તે કહે છે ‘આપ આ કાર્ય કરો એમાં મારી અનુમતી છે, આ જાતની ભાષા ઇચ્છાનુલોમા કહેવાય છે.

(૮) અનભિગૃહીતા—જે ભાષા કોઈ ચોક્કસ અર્થને અવધારણુ ન કરનારી હોય અર્થાત્ નિયત ન હોય, જેમકે કોઈ કોઈને પૂછે છે—ઘણા કાર્ય ઉપસ્થિત છે, તેઓમાંથી આ વખતે કયું કાર્ય કરું ? ત્યારે તેને ઉત્તરદાતા કહે છે ‘જે ઠીક લાગે તે કરો’ આ ભાષાથી કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યના નિર્ણય નથી થતો, તેથી જ તેને અનભિગૃહીતા ભાષા કહે છે.

(૯) અભિગૃહીતા—જે ભાષા નિયત અર્થના નિશ્ચય કરવાવાળી હોય જેમકે, ‘આ વખતે અમુક કાર્યકરો’ બીજું કોઈ કાર્ય ન કરો, આ પ્રકારની ભાષા અભિગૃહીતા છે

(૧૦) સંશયકરણી—જે ભાષા અનેક અર્થોને કહેનારી હોવાને કારણે ખીજના ચિત્તમાં સંશય ઉત્પન્ન કરે, જેમકે, ‘સૈન્ધવ લઈ આવો’ સૈન્ધવ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે, જેમકે—મીઠું, ઘોડો, વસ્ત્ર અને પુરૂષ, તેથીજ સૈન્ધવ શબ્દને સાંભળીને આ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે આ મીઠું મંગાવેલ છે કે ઘોડો વિગેરે આ સંશય કરણી ભાષા છે.

(૧૧) વ્યાકૃતા—જે ભાષાનો અર્થ સ્પષ્ટ હોય, જેમકે, ‘આ ઘડો છે.’

(૧૨) અવ્યાકૃતા—જે ભાષાનો અર્થ અત્યન્ત ગૂઢ હોય તે અથવા અવ્યક્ત (અસ્પષ્ટ) અક્ષરોનો પ્રયોગ કરનારી અવ્યાકૃતા ભાષા છે, કેમકે તે ભાષા જ સમજમાં નથી આવતી.

આ બાર પ્રકારની અપર્યાપ્ત અસત્યા મૃષા ભાષા છે, જે સાધુ પુરૂષોને માટે પણ બોલવા યોગ માનેલી છે ॥ ૫ ॥

જીવ કે ભાષકપનેકા કથન

જીવ ભાષક વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(જીવા જં મંતે ! કિં માસગા અમાસગા ?) હે ભગવન્ ! જીવ શું ભાષક છે કે અભાષક છે ? (ગોયમા ! જીવા માસગા વિ અમાસગા વિ) હે ગૌતમ ! જીવ ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે (સે કેણ્ટ્રેણં મંતે ! एवं वुच्चइ—जीवा मासगा वि अमासगा वि ?) હે ભગવન્ શા હેતુએ એમ કહેવાય છે કે જીવ ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે ? (ગોયમા ! જીવા દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! જીવ જે પ્રકારના કહેલા છે (તં જહા) તેઓ આ

પ્રકારે (સંસારસમાવણગા ય અસંસારસમાવણગા ય) સંસાર સમાપન્ન અર્થાત્ સંસારી અને અસંસાર સમાપન્ન અર્થાત્ મુક્ત (તત્થળં જે તે અસંસારસમાવણગા) તેઓમાં જે અસંસાર સમાપન્ન છે (તેણં સિદ્ધા) તેઓ સિદ્ધ છે (સિદ્ધાણં અભાસગા) સિદ્ધ અભાષક છે (તત્થળં જે તે સંસારસમાવણગા) તેઓમાં જે સંસારી છે (તે દુવિહા પણ્ણત્તા) તે બે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સેલેસી પઢિવણ્ણગાય, અસેલેસી પઢિવણ્ણગા ય) શૈલેશી કરણુને પ્રાપ્ત અને શૈલેશી કરણુને જે પ્રાપ્ત ન હોય (તત્થળં જે તે સેલેસી પઢિવણ્ણગા તેણં અભાસગા) તેઓમાં જે શૈલેશી કરણુને પ્રાપ્ત છે તે અભાષક છે (તત્થળં જે તે અસેલેસી પઢિવણ્ણગા તે દુવિહા પણ્ણત્તા) તેઓમાં જે અશૈલેશી પ્રતિપન્ન છે, તેઓ બે પ્રકારના છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (ઈર્ગિદિયા ય અર્ગેર્ગિદિયા ય) એકેન્દ્રિય અને અનેકેન્દ્રિય (તત્થળં જે તે ઈર્ગિદિયા) તેઓમાં જે એકેન્દ્રિય છે (તેણં અભાસગા) તેઓ અભાષક છે (તત્થળં જે તે અર્ગેર્ગિદિયા તે દુવિહા પણ્ણત્તા) તેઓમાંથી જે અનેકેન્દ્રિય છે, તેઓ બે પ્રકારના છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (પ્જ્જત્તગા ય અપ્જ્જત્તગા ય) પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત (તત્થળં જે તે અપ્જ્જત્તગા તેણં અભાસગા) તેઓમાં જે અપર્યાપ્ત છે, તેઓ અભાષક છે (તત્થળં જે તે પ્જ્જત્તગા તે ણં ભાસગા) તેઓમાં જેઓ પર્યાપ્ત છે, તેઓ ભાષક છે (સે ઈણદ્દેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઈ-જીવા ભાસગા વિ, અભાસગા વિ) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહ્યું છે કે ભુવ ભાષક પણ હોય છે, અભાષક પણ હોય છે

(નેરહ્યાણં મંતે ! કિં ભાસગા અભાસગા ?) હે ભગવન્ ! નારક શું ભાષક છે અગર અભાષક છે ? (ગોયમા ! નેરહ્યા ભાસગા વિ, અભાસગા વિ) હે ગૌતમ ! નારક ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે (સે કેણદ્દેણં મંતે ! એવં વુચ્ચઈ-નેરહ્યા ભાસગા વિ, અભાસગા વિ) શા હેતુથી હે ભગવન્ ! એવું કહ્યું છે કે, નારક ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે (ગોયમા ! નેરહ્યા દુવિહા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! નારક બે પ્રકારના કહેલા છે (તં જહા પ્જ્જત્તગા ય અપ્જ્જત્તગા ય) તે આ પ્રકારે-પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત (તત્થળં જે તે અપ્જ્જત્તગા) તેઓમાંથી જેઓ અપર્યાપ્ત છે (તે ણં અભાસગા) તેઓ અભાષક છે (સે ઈણદ્દેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઈ-નેરહ્યા ભાસગા વિ, અભાસગા વિ) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહેલું છે કે નારક

ભાષક છે, અભાષક પણ છે (એવં ઈર્ગિદિયવજ્જાણં નિરંતરં ભાણિયઠ્ઠવં) એ પ્રકારે એકેન્દ્રિયો સિવાય નિરંતર કહેવું જોઈએ

ટીકાર્થ-હવે તે પ્રૂપણા કરાય છે કે જીવ ભાષક અર્થાત્ ભાષાનો ઉપયોગ કરનાર હોય છે અથવા અભાષક હોય છે ?

ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જીવ ભાષક હોય છે ? કે અભાષક હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! કોઈ જીવ ભાષક પણ હોય છે, અને કોઈ અભાષક પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ શા કારણથી એવું કહ્યું છે કે કોઈ જીવ ભાષક અને કોઈ અભાષક પણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ બે પ્રકારના હોય છે-સંસાર સમાપન્ન અર્થાત્ સંસારી અને અસંસાર સમાપન્ન તેઓમાં જે અસંસાર સમાપન્ન છે અર્થાત્ સંસાર સમાપન્ન નથી, તેઓ સિદ્ધ છે. સિદ્ધ જીવ અભાષક હોય છે-તેઓ ભાષાનો પ્રયોગ નથી કરતા, કેમકે તેઓ શરીર, ઈન્દ્રિય આદિથી રહિત હોય છે. જે જીવ સંસાર સમાપન્ન છે, તેઓ બે પ્રકારના હોય છે-શૈલીશી પ્રતિપન્ન અને એશૈલેશી પ્રતિપન્ન. જે જીવો યોગોનો નિરોધ કરીને નિશ્ચય-નિસ્પન્દ આત્મપ્રદેશોવાળા થઈ ચૂક્યા છે, તેઓ શૈલેશી પ્રતિપન્ન કહેવાય છે. શૈલેશીકરણને પ્રાપ્ત તે જીવ અભાષક હોય છે. કિન્તુ જે જીવ શૈલેશીપ્રતિપન્ન નથી, તેમના પણ બે ભેદ છે-એકેન્દ્રિય અર્થાત્ પૃથ્વીકાયિક આદિ સ્થાવર જીવ અને અનેકેન્દ્રિય અર્થાત્ બે, ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા. જે જીવ એકેન્દ્રિય છે, તેમના બે ભેદ છે-પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત તેઓમાં જે અપર્યાપ્ત છે, તેઓ અભાષક છે, કેમકે ભાષા પર્યાપ્તિની પૂર્ણતા વિના ભાષાનો પ્રયોગ કરી શકાતો નથી. કિન્તુ તેઓમાં જે પર્યાપ્ત છે, તેઓ ભાષક થાય છે. ઉપસંહાર કરતા કહે છે-હે ગૌતમ ! એ હેતુએ એવું કહેલું છે કે જીવ ભાષક પણ હોય છે અને અભાષક પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી હવે દંડકના ક્રમથી સર્વ પ્રથમ નારકોના વિષયમાં આજ પ્રશ્ન કરી કરે છે-હે ભગવન્ ! નારક જીવ શું ભાષક હોય છે અથવા અભાષક હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ કોઈ નારક ભાષક હોય છે અને કોઈ કોઈ અભાષક પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી એવું કારણ પૂછતાં પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! શા કારણે એમ કહ્યું છે કે કોઈ નારક ભાષક છે અને કોઈ અભાષક હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! નારક જીવ બે પ્રકારના છે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, તેઓમાં જે નારક અપર્યાપ્ત છે, તેઓ અભાષક હોય છે, કિન્તુ જે નારક

પર્યાપ્ત છે તેઓ ભાષક હોય છે.

હવે પ્રકૃતનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે—એ હેતુએ હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે નારક જીવ ભાષક પણ હોય છે અને અભાષક પણ હોય છે, જેવું નારકોના ભાષક-અભાષક થવાનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેજ પ્રકારે એકેન્દ્રિયોથી લઈને વૈભાનિક દેવો પર્યાપ્ત બધાના વિષયમાં સમજી લેવું જોઈએ. એકેન્દ્રિયોને ત્યજી દેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જીવો ઇન્દ્રિયથી રહિત હોવાના કારણે અભાષક જ હોય છે ॥ ૬ ॥

ભાષા જાત ભાષા કે પ્રકાર કા કથન

ભાષા જાત વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કહ્નું મંતે ! માસજ્ઞાયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! ભાષાજાત અર્થાત્ ભાષાના પ્રકાર—રૂપ કેટલા કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! ત્તારિ માસજ્ઞાયા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ચાર ભાષા જાત કહેલા છે (તં જહા—સચ્ચમેગં માસજ્ઞાયં) એક સત્ય ભાષાજાત (વિતિયં મોસં) બીજું મૃષા ભાષા જાત (તદ્વયં સચ્ચા મોસં) ત્રીજું સત્યા મૃષા (ચઽત્થં અસચ્ચા મોસં) ચોથું અસત્યા મૃષા

(જીવાણં મંતે ! કિં સચ્ચં માસં માસન્તિ) હે ભગવન્ ! જીવ શું સત્ય ભાષા બોલે છે (મોસં માસં માસન્તિ ?) મૃષા ભાષા બોલે છે (સચ્ચા મોસં માસં માસન્તિ ?) સત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે ? (અસચ્ચા મોસં માસં માસન્તિ) અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે ? (ગોયમા ! જીવા સચ્ચં વિ માસં માસન્તિ) હે ગૌતમ ! જીવ સત્ય ભાષા પણ બોલે છે (મોસં વિ માસં માસન્તિ) મૃષા પણ બોલે છે (સચ્ચા મોસં વિ માસં માસન્તિ) સત્યા મૃષા ભાષા પણ બોલે છે (અસચ્ચા મોસં વિ માસં માસન્તિ) અસત્યા મૃષા ભાષા પણ બોલે છે.

(નેગ્ધ્યાણં મંતે ! કિં સચ્ચં માસં માસન્તિ) હે ભગવન્ નારકો શું સત્ય ભાષા બોલે છે ? (જાવ અચ્ચામોસં વિ માસં માસન્તિ) યાવત્ અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે (એવં અસુરકુમારાં જાવ થળિયકુમારાં) એજ પ્રમાણે અસુરકુમારથી લઈને યાવત્ સ્તનિતકુમાર પર્યંત સમજવું (વેઈંદિય તેઈંદિય ચ્ચરિંદિયા ય નો સચ્ચં, નો મોસં, નો સચ્ચામોસં માસં માસન્તિ) દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય સત્ય ભાષા બોલતા નથી, મૃષા ભાષા બોલતા નથી, સત્યામૃષા પણ બોલતા નથી. (અસચ્ચા મોસં માસં માસન્તિ) અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે.

(પંચિન્દિય તિરિક્ખજોણિયાણં મંતે ! કિં સચ્ચં માસં માસન્તિ) હે ભગવન્ ! તિરિચ્ચ પંચેન્દ્રિય શું સત્ય ભાષા બોલે છે ? (જાવ કિં અસચ્ચામોસં માસં માસન્તિ) યાવત્ શું અસત્યા

મૃષા લાષા બોલે છે? (ગોયમા ! પંચિન્દ્રિયતિરિક્ષ્વજોણિયા જો સચ્ચં માસં માસંતિ) હે ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સત્ય લાષા નથી બોલતા (જો મોસં માસં માસંતિ) મૃષા લાષા નથી બોલતા (જો સચ્ચા મોસં માસં માસંતિ) સત્યા મૃષા લાષા નથી બોલતા (એમં અસચ્ચામોસં માસં માસંતિ) એક અસત્યા મૃષા લાષા બોલે છે (જણજ્ઞ સિક્ષ્વા પુલ્લંગં ઉત્તર ગુણલદ્ધિવા પહુચ્ચ) સિવાય શિક્ષા ગુણ પૂર્વક અથવા ઉત્તર ગુણ લદ્ધિની અપેક્ષાએ (સચ્ચં પિ માસં માસંતિ) સત્ય લાષા પણ બોલે છે (મોસં પિ સચ્ચામોસં પિ, અસચ્ચા મોસં પિ માસં માસંતિ) મૃષા પણ, સત્ય મૃષા પણ અને અસત્ય મૃષા પણ લાષા બોલે છે (મણુસ્સા જાવ વેમાણિયા) મનુષ્યોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી (પતે જહા જીવા તહા માણિયવ્વા) એ જીવોની જેમ કહેવા બોધ એ

ટીકાર્થ— પ્રકારાન્તરે અહીં લાષાની પ્રરૂપણા કરાય છે—

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! લાષાના પ્રકારો કેટલા કહ્યા છે? યદ્યપિ લાષાના પ્રકારોનું કથન પહેલા કરી દેવાયું છે, પરન્તુ અહીં ફરીથી પ્રશ્ન કરાયેલો છે, તે કાંઈક વિશેષતા પ્રગટ કરવાને માટે છે, તેથી પુનરૂક્તિ દોષની આશંકા ન કરવી બોધએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! ચાર લાષા બીજા અર્થાત્ લાષાના પ્રકાર—કહેલા છે, તે આ પ્રકારે છે—સત્ય પ્રથમ લાષા છે, અસત્ય બીજા લાષા બીજા છે, સત્યા મૃષા ત્રીજા લાષા બીજા છે અને સત્યામૃષા ચોથા લાષા બીજા છે. એ રીતે લાષાના ચાર ભેદ ત્યાં જ છે કે જે પહેલા કહી દિધેલા છે, હવે તેમની આબતમાં જે વિશિષ્ટતા છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! જીવ શું સત્ય લાષા બોલે છે? શું અસત્ય લાષા બોલે છે? સત્યા મૃષા લાષા બોલે છે અથવા અસત્યા મૃષા લાષા બોલે છે?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ જીવ સત્ય લાષા પણ બોલે છે, અસત્ય લાષા પણ બોલે છે. સત્યા મૃષા લાષા પણ બોલે છે, અને અસત્યા મૃષા લાષા પણ બોલે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નૈરયિક શું સત્યા લાષા બોલે છે. અસત્ય લાષા બોલે છે, સત્યા મૃષા લાષા બોલે છે, અથવા અસત્યા મૃષા લાષા બોલે છે !

શ્રીભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ નૈરયિક ક્યારેક સત્ય લાષા પણ બોલે છે, ક્યારેક કોઈ અસત્ય લાષા પણ બોલે છે, મિશ્ર લાષા પણ બોલે છે અને વ્યવહાર લાષા પણ બોલે છે.

જેવું નારકોના વિષે કહેલું છે, તેજ પ્રકારે અસુરકુમારોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધી સમજવું બોધએ, અર્થાત્ અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, ઉદ્ધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિકકુમાર, પવનકુમાર, અને સ્તનિતકુમાર પણ ક્યારેક સત્ય લાષા બોલે છે, ક્યારેક અસત્ય લાષા, ક્યારેક મિશ્ર, અને ક્યારેક વ્યવહાર લાષા બોલે છે.

દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવ સત્ય લાષા નથી બોલતા. અસત્ય લાષા

પણ નથી બોલતા. સત્યા મૃષા પણ નથી બોલતા. કિન્તુ અસત્યા મૃષા બોલે છે. એ પ્રકારે ક્ષીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો, અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં સત્ય, અસત્ય અને મિશ્ર આ ત્રણ ભાષાઓના પ્રયોગનો નિષેધ સમજવો જોઈએ. તેનું કારણ એ છે કે તેઓમાં સમ્યગ્જ્ઞાન નથી હોતું અને બીજાને ઠગવાનો અભિપ્રાય પણ નથી હોતો.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન! પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યેનિક ભુવ શુ' સત્ય ભાષા બોલે છે યાવત્ શુ' અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે ?

શ્રી ભગવન-હે ગૌતમ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સત્ય ભાષા નથી બોલતાં, અસત્ય ભાષા નથી બોલતાં, સત્યામૃષા ભાષા પણ નથી બોલતાં કિન્તુ એક માત્ર અસત્યા મૃષા અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા બોલે છે, કેમકે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યથાર્થ વસ્તુના સ્વરૂપનું પ્રતિ-પાદન કરવાના અભિપ્રાયથી નથી બોલતાં, અને બીજાને ઠગવાને કે છેતરવાના આશ-યથી નથી બોલતા. પણ ચાહે તો ક્રોધાવસ્થા હોય, ચાહે બીજાને ઘાત કરવાની ઇચ્છાની સ્થિતિ હોય, તેઓ અધી અવસ્થાઓમાં સમાનરૂપથી જ બોલે છે. તેથી જ તેમની ભાષા અસત્યામૃષા જ હોય છે, જેને નથી સત્યની કોટિમાં મૂકી શકાતી અને નથી અસત્યની કોટિમાં પણ મૂકી શકાતી. તો શુ' અર્થાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની ભાષા અસત્યા મૃષા જ હોય છે, અથવા તેમાં કોઈ અપવાદ પણ છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને માટે કહે છે શિક્ષા આદિને છોડીને તેઓ ત્રણ ભાષાઓનો પ્રયોગ નથી કરતા, કિન્તુ શુક (પોપટ) અને સારિકા (મેના) આદિ પંચેન્દ્રિયને જો શિક્ષા અપાય અથવા તેમને વિશેષ પ્રકારના ક્ષયોપશમ હોવાથી જાતિ સ્મરણુ આદિ રૂપ કોઈ ઉત્તર ગુણુની લબ્ધિ થઈ જાય અથવા વિશિષ્ટ વ્યવહાર કૌશલ્ય રૂપ લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો તેઓ સત્ય ભાષા પણ બોલે છે, અસત્ય ભાષા પણ બોલે છે અને સત્યા મૃષા ભાષા પણ બોલે છે.

મનુષ્ય યાવત્-વાનવ્યન્તર-જ્યોતિષક અને વૈમાનિક ભુવોના સમાન સમભુ લેવા જોઈએ, અર્થાત્ સામાન્ય ભુવોની જે વક્તવ્યતા કહી છે, તેજ આ દેવોના વિષયમાં પણ સમભુ લેવી જોઈએ ॥ ૭ ॥

ભાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ વસ્તુવ્યત્તા

શબ્દાર્થ-જીવેણં મંતે ! જાતિં દ્વવાતિં) હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને (ભાસત્તાણ ગિહ્તિ) ભાષા રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં ઠિયાઈં ગેણ્હતિ અઠિયાઈં ગેણ્હતિ ?) શું તે સ્થિતને ગ્રહણ કરે છે અથવા અસ્થિતને ગ્રહણ કરે છે ? (ગોયમા ! ઠિયાઈં ગિણ્હતિ, નો અઠિયાઈં ગિણ્હતિ) હે ગૌતમ ! સ્થિત દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત દ્રવ્યને નથી ગ્રહણ કરતા (જાઈં મંતે ! ઠિયાઈં ગિણ્હતિ) હે ભગવાન્ ! જે સ્થિત દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં દ્વવતો ગિણ્હતિ) તેઓને શું દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે (સ્વેત્તઓ ગિણ્હતિ) ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે છે (કાલઓ ગિણ્હતિ) કાળથી ગ્રહણ કરે છે (ભાવઓ ગિણ્હતિ ?) ભાવથી ગ્રહણ કરે છે (ગોયમા ! દ્વવઓ વિ ગિણ્હતિ) હે ગૌતમ ! દ્રવ્ય થી પણ ગ્રહણ કરે છે (સ્વેત્તઓવિ) ક્ષેત્રથી પણ (કાલઓ વિ) કાળથી પણ (ભાવઓ વિ ગિણ્હતિ) ભાવથી પણ ગ્રહણ કરે છે

(જાતિં મંતે ! દ્વવઓ ગેણ્હતિ, તાઈં કિં ઇમપદેસિયાઈં ગિણ્હતિ, દુપદેસિયાઈં જાવ અણંતપણ્સિયાઈં ગેણ્હતિ ?) હે ભગવન્ દ્રવ્યથી જેને ગ્રહણ કરે છે, શું એક પ્રદેશવાળા તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, શું દ્વિપ્રદેશી યાવત્ અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (ગોયમા ! નો ઇમપદેસિયાઈં ગેણ્હતિ) હે ગૌતમ ! એક પ્રદેશી દ્રવ્યને ગ્રહણ નથી કરતા (જાવ નો અસંસ્વેજ્જપણ્સિયાઈં ગિણ્હતિ) યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા (અણંતપણ્સિયાઈં ગેણ્હતિ) અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે

(જાઈં સ્વેત્તઓ ગેણ્હતિ) જેઓને ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં ઇમપણ્સોગાઢાઈં ગેણ્હતિ) શું આકાશના એક પ્રદેશમાં અવગાઢ તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (કિં દુપણ્સો ગાઢાઈં ગેણ્હતિ ?) શું બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (જાવ અસંસ્વેજ્જપણ્સો ગાઢાઈં ગેણ્હતિ ?) યાવત્ શું અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

(જાઈં કાલઓ ગેણ્હતિ) જે દ્રવ્યોને કાળથી ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં ઇમસમય ઠિહ્ચાઈં ગેણ્હતિ) શું એક સમયની સ્થિતિવાળા તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (દુસમય-ઠિહ્ચાઈં ગિણ્હતિ ?) શું બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (જાવ અસંસ્વેજ્જ-સમયઠિહ્ચાઈં) યાવત્ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (ગોયમા ! ઇમ-સમયઠિહ્ચાઈં પિ ગેણ્હતિ) હે ગૌતમ ! એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે (દુસમયઠિહ્ચાઈં પિ ગેણ્હતિ) બે સમયની સ્થિતિવાળાને પણ ગ્રહણ કરે છે (જાવ અસંસ્વેજ્જ-સમયઠિહ્ચાઈં પિ ગેણ્હતિ) યાવત્ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે

(જાઈં ભાવતો ગિળ્હઈં) જે દ્રોંયોને ભાવથી ંહણુ કરે છે (તાઈં કિં વળ્ણમંતાઈં ગેળ્હતિ ?) શું વર્ણુવાન્ દ્રોંયને ંહણુ કરે છે (ગંધમંતાઈં રસમંતાઈં, ફાસમંતાઈં, ગેળ્હતિ ?) ંંધવાળા, રસવાળા, સ્પર્શવાળા દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે ? (ગોયમા ! વળ્ણમંતાઈં વિ જાવ ફાસમંતાઈં વિ ગેળ્હતિ) હે ગૌતમ ! વર્ણુવાળા પશુ યાવત્ સ્પર્શવાળા પશુ દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે

(જાઈં ભાવતો વળ્ણમંતાઈં પિ ગેળ્હતિ) વર્ણુવાળા પશુ જે દ્રોંયોને ભાવથી ંહણુ કરે છે (તાઈં કિં ંગ વળ્ણાઈં જાવ પંચ વળ્ણાઈં ગેળ્હતિ) શું ંક વર્ણુવાળા, દ્રવ્યને ંહણુ કરે છે યાવત્ પાંચે વર્ણુવાળા દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે ? (ગોયમા ! ગહળ્ણદ્વાઈં પહુચ્ચ) હે ંૌતમ ! ંહણુ દ્રોંયોની ંપેક્ષાં (ંગવળ્ણાઈં પિ ગેળ્હઈં) ંક વર્ણુવાળાંને પશુ ંહણુ કરે છે (જાવ પંચ વળ્ણાઈં પિ ગેળ્હતિ) યાવત્ પાંચે વર્ણુવાળા દ્રોંયોને પશુ ંહણુ કરે છે (સવ્વગહળ્ણં પહુચ્ચ નિયમા પંચવળ્ણાઈં ગેળ્હતિ) સર્વ ંહણુની ંપેક્ષાં નિયમથી પાંચે વર્ણુવાળા દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે (તં જઘા-કાલાઈં નીલાઈં લોહિયાઈં, હાલિહાઈં, સુક્કિલાઈં) તે ંા ંકારે કાળા, નીલા, લાલ, પીળા ંને સદ્દેહ દ્રોંયોને પશુ ંહણુ કરે છે.

(જાઈં વળ્ણં કાલાઈં ગિળ્હતિ) વર્ણુથી કાળા જે દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે (તાઈં કિં ંગગુળ્ણકાલાઈં ગેળ્હતિ જાવ ંળંતગુળ્ણકાલાઈં ગિળ્હતિ ?) શું ંક ગુણુ કાળા તે દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે યાવત્ ંનન્ત ગુણુ કાળા દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે ?

(ગોયમા ંગગુળ્ણકાલાઈં પિ ગિળ્હતિ જાવ ંળંતગુળ્ણકાલાઈં પિ ગેળ્હતિ) હે ગૌતમ ! ંક ગુણુ કાળા દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે, યાવત્ ંનન્ત ગુણુ કાળા દ્રોંયોને પશુ ંહણુ કરે છે (ંવં જાવ સુક્કિલાઈં પિ) ંજ ંમાણુ યાવત્ શુકલ દ્રોંયોને પશુ ંહણુ કરે છે.

(જાઈં ભાવં ગંધમંતાઈં ગિળ્હતિ) ભાવથી જે ગંધવાળાં દ્રોંયોને ગહણુ કરે છે (તાઈં કિં ંગગંધાઈં ગિળ્હતિ દુગંધાઈં ગિળ્હતિ) શું ંક ગંધવાળા દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે ંધવા ંે ગંધવાળા દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે ? (ગોયમા ! ગહળ્ણદ્વાઈં પહુચ્ચ ંગ-ગંધાઈં પિ દુગંધાઈં પિ ગિળ્હતિ) હે ગૌતમ ! ંહણુ દ્રોંયોની ંપેક્ષાં ંક ગંધવાળાંને પશુ ંને ંે ગંધવાળાંને પશુ ંહણુ કરે છે (સવ્વગહળ્ણં પહુચ્ચ નિયમા દુગંધાઈં ગિળ્હતિ) સર્વ ંહણુની ંપેક્ષાથી નિયમથી ંે ગંધવાળા દ્રોંયોને ંહણુ કરે છે

(જાઈ ગંધઓ સુન્ધિગંધાઈ ગિળહૈ તાઈ કિં ઇગગુણસુન્ધિગંધાઈ ગિળહતિ જાવ અણંતગુણસુન્ધિગંધાઈ વિ ગિળહતિ?) ગંધથી સુગંધિત દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે તેા શું ંકે ગુણુ સુગંધિત દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે? યાવતૂ અનન્ત ગુણુ સુગંધિત દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે? (ગોયમા! ઇગગુણસુન્ધિગંધાઈ વિ જાવ અણંતગુણસુન્ધિગંધાઈ વિ ગેળહૈ) હે ગૌતમ! ંકે ગુણુ સુગંધિત દ્રવ્યોને પણ યાવતૂ અનન્તગુણુ સુગંધિત દ્રવ્યોને પણ ંહણુ કરે છે (ઁવં દુન્ધિ ગંધાઈ વિ ગેળહતિ) ંજ પ્રકાર દુગંધવાળાઓને પણ ંહણુ કરે છે

(જાઈ ભાવઓ રસમંતાઈ ગેળહતિ તાઈ કિં ઇગ રસાઈ ગિળહતિ જાવ કિં પંચરસાઈ ગેળહતિ?) ભાવથી રસવાળાં જે દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે, શું ંકે રસવાળા દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે યાવતૂ શું પાંચ રસવાળા દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે? (ગોયમા! ગહણદ્વાઈ પદુચ્ચ ઇગ રસાઈ વિ ગિળહતિ જાવ પંચરસાઈ વિ ગેળહતિ?) હે ગૌતમ! ંહણુ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ ંકે રસવાળા દ્રવ્યોને પણ ંહણુ કરે છે, યાવતૂ પાંચ રસવાળાં દ્રવ્યોને પણ ંહણુ કરે છે (સવ્વગહણં પદુચ્ચ નિયમા પંચ રસાઈ ગેળહતિ) સર્વ ંહણુની અપેક્ષાએ નિયમથી પ.એ રસોવાળા દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે

(જાઈ રસઓ તિત્તરસાઈ ગિળહતિ) રસથી તિત્ત રસવાળા જે દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે (તાઈ કિં ઇગગુણતિત્તરસાઈ ગિળહતિ જાવ અણંતગુણતિત્તરસાઈ ગિળહતિ) શું ંકે ગુણુ તિત્ત રસવાળા દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે, યાવતૂ અનન્ત ગુણુ તિત્ત દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે (ગોયમા! ઇગગુણતિત્તાઈ વિ ગિળહતિ જાવ અણંતગુણતિત્તાઈ વિ ગિળહતિ) હે ગૌતમ! ંકે ગુણુ તિત્ત દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે, યાવતૂ અનન્ત ગુણુ તિત્ત દ્રવ્યોને પણ ંહણુ કરે છે (ઁવં જાવ મધુરરસો) એ પ્રકારે યાવતૂ મધુર રસ સુધી

(જાઈ ભાવતો ફાસમંતાઈ ગેળહતિ તાઈ કિં ઇગ ફાસાઈ ગેળહતિ જાવ અદ્દ ફાસાઈ ગિળહતિ?) ભાવથી જે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે શું ંકે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે યાવતૂ આઠ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ંહણુ કરે છે?

(ગોયમા! ગહણદ્વાઈ પદુચ્ચ ણો ઇગ ફાસાઈ ગિળહતિ દુફાસાઈ ગિળહૈ જાવ ચર. ફાસાઈ ગેળહતિ) હે ગૌતમ! ંહણુ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ ંકે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને નથી ંહણુ કરતા, જે સ્પર્શવાળાને ંહણુ કરે છે. યાવતૂ ચાર સ્પર્શવાળાઓને ંહણુ કરે છે (ણો પંચ ફાસાઈ ગેળહતિ) પંચ સ્પર્શવાળાઓને નથી ંહણુ કરતા (જાવ નો અદ્દ ફાસાઈ

છે (તાઈં મંતે ! કિ અણૂં ગેઠહતિ, બાયરાઈં ગેઠહતિ ?) હે ભગવન્ ! શું એ આણુ દ્રોયેને ગ્રહણુ કરે છે અગર બાદર દ્રોયેને ગ્રહણુ કરે છે ? (ગોયમા ! અણૂં પિ ગેઠહતિ બાયરાઈં પિ ગેઠહતિ) હે ગૌતમ ! આણુદ્રોયેને પણુ ગ્રહણુ કરે છે, બાદર દ્રોયેને પણુ ગ્રહણુ કરે છે

(જાઈં મંતે ! અણૂં ગેઠહતિ તાઈં કિં ઉઢ્ઢં ગેઠહતિ અઘે ગેઠહતિ, તિરિયં ગેઠહતિ ?) હે ભગવન્ ! જે આણુ દ્રોયેને ગ્રહણુ કરે છે, શું એમને ઊર્ધ્વ અધઃ અને તિરુર્ધા ગ્રહણુ કરે છે ? (ગોયમા ! ઉઢ્ઢં પિ ગેઠહતિ અઘે પિ ગેઠહતિ, તિરિયં પિ ગેઠહતિ) હે ગૌતમ ! ઊર્ધ્વ પણુ ગ્રહણુ કરે છે, અધઃ અર્થાત્ નીચે પણુ ગ્રહણુ કરે છે, તિર્ધા પણુ ગ્રહણુ કરે છે

(જાઈં મંતે ! ઉઢ્ઢં પિ ગેઠહતિ, અઘેપિ ગેઠહતિ, તિરિયંપિ ગેઠહતિ) હે ભગવન્ ! જે ઊર્ધ્વ, અધઃ તિર્યક્ દ્રોયેને પણુ ગ્રહણુ કરે છે (ાઈં કિં આદિં ગેઠહતિ, મજ્ઝે ગેઠહતિ પજ્જવસાણે ગેઠહતિ ?) શું તેઓને આદિમાં, મધ્યમાં અગર અન્તમાં ગ્રહણુ કરે છે ? (ગોયમા ! આદિં પિ ગેઠહતિ, મજ્ઝે પિ ગેઠહતિ પજ્જ સાણે વિ ગેઠહતિ) હે ગૌતમ ! આદિમાં પણુ ગ્રહણુ કરે છે મધ્યમાં પણુ ગ્રહણુ કરે છે, પર્યવસાનમાં પણુ ગ્રહણુ કરે છે

(જાઈં મંતે ! આદિંપિ ગેઠહતિ, મજ્ઝેપિ ગેઠહતિ પજ્જવસાણે વિ ગેઠહતિ, તાઈં કિં સવિસણ ગિઠહતિ, અવિસણ ગિઠહતિ ?) હે ભગવન્ જે દ્રોયેની આદિમાં પણુ ગ્રહણુ કરે છે મધ્યમાં પણુ ગ્રહણુ કરે છે, અન્તમાં પણુ ગ્રહણુ કરે છે, શું તે સ્વગોચર દ્રોયેને ગ્રહણુ કરે છે. અગર અવિષય-સ્વગોચર દ્રોયેને ગ્રહણુ કરે છે ? (ગોયમા ! સવિસણ ગિઠહતિ નો અવિસણ ગિઠહતિ) હે ગૌતમ ! સ્વગોચર દ્રોયેને ગ્રહણુ કરે છે, સ્વગોચર દ્રોયે ગ્રહણુ નથી કરતા

(જાઈં મંતે ! સવીસણ ગેઠહતિ તાઈં કિં આણુપુઢ્ઢિવં ગેઠહતિ, અણાણુપુઢ્ઢિવં ગેઠહતિ ?) હે ભગવન્ ! જે સ્વગોચર દ્રોયેને ગ્રહણુ કરે છે, શું આનુપૂર્વીથી ગ્રહણુ કરે છે અગર અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણુ કરે છે (ગોયમા ! આણુપુઢ્ઢિવં ગેઠહતિ, નો અણાણુપુઢ્ઢિવં ગેઠહતિ) હે ગૌતમ ! આનુપૂર્વીથી ગ્રહણુ કરે છે અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણુ નથી કરતા

(જાઈં મંતે ! આણુપુઢ્ઢિવં ગેઠહતિ તાઈં કિં તિદિસીં ગેઠહતિ જાવ છહિસિં ગિઠહતિ ?) હે ભગવન્ આનુપૂર્વીથી જે દ્રોયેને ગ્રહણુ કરે છે, તેમને ત્રયુ દિશાઓથી ગ્રહણુ કરે છે

અગર છ દિશાઓથી ગ્રહણ કરે છે? (ગોચમા ! નિચમા છ દિસિં ગેખ્હતિ) હે ગૌતમ ! નિચમથી છ દિશાઓથી ગ્રહણ કરે છે સંગ્રહણી ગાથા-(પુટ્ટો ગાઢ અણંતર અણૂ ચ ત્હ બાયરે ચ ઉદ્ધઢ મ્બ આદિ વિસયાણુપુવ્વિં ગિચમા ત્હ છદ્દિસી ચેવ)

સંગ્રહણી ગાથાને અર્થ:-સ્પૃષ્ટ અવગાઢ, અનન્તર, અણુ તથા ખાદર, ઊર્ધ્વ અધઃ આદિ, વિષય, આનુપૂર્વી અને નિચમથી છ દિશાઓથી ગ્રહણ કરે છે.

ટીકાર્થ-જીવ પહેલા ભાષા દ્રવ્યો અર્થાત્ ભાષા વર્ગાણુના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. પછી તેને ભાષાના રૂપમાં પરિણુમન કરે છે અને પછી ભાષાના રૂપમા તેને ત્યાગી દે છે. એ પહેલાં કહેવાએલું છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે, જે ભાષા દ્રવ્યોને જીવ ગ્રહણ કરે છે, તેઓ કેવી જાતના હોય છે? એ વિષયમાં ઉઠતા અનેક પ્રશ્નોતું આહીં સમાધાન કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણુત કરવાને માટે જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તેઓ સ્થિર અર્થાત્ (હલન ચલન વગરના) હોય છે? અથવા અ અસ્થિર અર્થાત્ ગમન ક્રિયા યુક્ત હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ સ્થિત અર્થાત્ સ્થિર દ્રવ્યોને જ ભાષાના રૂપમા પરિણુત કરવા માટે ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિર અર્થાત્ હલન ચલનવાળા દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમા પરિણુત કરવા માટે ગ્રહણ નથી કરતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જે સ્થિત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. તેઓને શું દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે? શું ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે છે? શું કાલથી ગ્રહણ કરે છે? અથવા શું ભાવથી ગ્રહણ કરે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ સ્થિત દ્રવ્યોને દ્રવ્યથી પણ ગ્રહણ કરે છે, ક્ષેત્રથી પણ ગ્રહણ કરે છે, કાળથી પણ ગ્રહણ કરે છે અને ભાવથી પણ ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જેઓને દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું એક પ્રદેશી હોય છે, દ્વિપ્રદેશી હોય છે યાવત્ શું અનન્ત પ્રદેશી હોય છે? અર્થાત્ ત્રણ પ્રદેશી, ચાર પ્રદેશવાળા, પાંચ પ્રદેશવાળા, છ પ્રદેશવાળા, સાતપ્રદેશવાળા, આઠપ્રદેશવાળા નવપ્રદેશવાળા, દશપ્રદેશવાળા, સંખ્યાત પ્રદેશવાળા, અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા, અથવા શું અનન્ત પ્રદેશવાળા હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ દ્રવ્યથી એક પ્રદેશી સ્થિત દ્રવ્યોને ભાષા રૂપમાં ગ્રહણ નથી કરતા યાવત્ જે પ્રદેશી, ત્રણ પ્રદેશી, ચાર પ્રદેશી પાંચ પ્રદેશી, છ પ્રદેશી, સાત પ્રદેશી, આઠ પ્રદેશી, નવ પ્રદેશી, દશ પ્રદેશી દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ નથી કરતા, સંખ્યાત પ્રદેશી અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશી દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ નથી કરતા પરન્તુ અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોને જ ગ્રહણ કરે છે, કેમકે અનન્ત પરમાણુઓથી બનેલ સ્કન્ધ જ જીવના દ્વારા ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય હોય છે. એક પરમાણુથી લઇને અસંખ્યાત પ્રદેશી દ્રવ્ય સુધી સ્વભાવથી જ ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને ક્ષેત્રથી ભાષાના રૂપમા પરિણુત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યોને શું આકાશના એક પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે,

અગર બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે યાવત્ શુ' ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત આઠ નવ, દશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, શુ' સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે અથવા શુ' અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન-જીવ બે દ્રવ્યોને દ્વેત્રથી ભાષાના રૂપમા પરિણુત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તેઓ આકાશના એક પ્રદેશમાં અવગાઠ નથી થતા, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ પ્રદેશોમાં અવગાઠ પણ નથી થતા, સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ પણ નથી થતા, પરન્તુ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે બે ભાષાદ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, તેઓને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણુત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, બે ભાષા દ્રવ્ય એક, બે અગર દશ અગર સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય છે, તે સ્વભાવથી જ ગ્રહણ કરવાને માટે અયોગ્ય હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ કાળથી બે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તેઓ શુ' એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય છે ? અગર શુ' બે સમયની સ્થિતિવાળાને ગ્રહણ કરે છે ? યાવત્ શુ' અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! કાળથી એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ સમયની સ્થિતિવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે. સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે, અને અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે.

પુદ્ગલોની અવસ્થિતિ અસંખ્યાતકાળ પર્યન્ત પણ સંભવિત છે. કહું પણ છે- 'ભગવન્ ! અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ કેટલા સમય સુધી હલન ચલનથી યુક્ત રહે છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય સુધી ઉત્કૃષ્ટ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ સુધી રહે છે અને હલન ચલન રહિત જઘન્ય એક સમય સુધી, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી રહે છે.

ગ્રહણ કરેલા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કર્યા પછીના સમયમાં અવશ્ય નિસર્ગ (ત્યાગ) થાય છે. આ પ્રકારના સ્વભાવવાળાઓના અનન્તર સમયમાં ગ્રહણ સમજવું જોઈએ અથવા આદિ ભાષા પરિણામની અપેક્ષાએ એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે એમ કહું છે, કેમકે પુદ્ગલોનું પરિણમન વિચિત્ર હોય છે. તેથી જ એક જ પ્રયત્ન દ્વારા ગૃહીત અને ત્યાગેલા પણ કોઈ કોઈ પુદ્ગલ એક સમય સુધી જ ભાષાના રૂપમા રહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-બે ભાષા દ્રવ્યોને જીવ ભાવથી ગ્રહણ કરે છે, શુ' વર્ણવાળા, ગંધવાળા, રસવાળા અને સ્પર્શવાળા તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! જીવ ભાવથી ભાષા રૂપમા પરિણુત કરવાને માટે બે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે વર્ણવાળા, ગંધવાળા, રસવાળા, અને સ્પર્શવાળા હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવથી જે વર્ણવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તેઓ શું એક વર્ણવાળા દ્રવ્યો હોય છે, યાવત્ શું બે વર્ણવાળા, ત્રણ વર્ણવાળા ચાર વર્ણવાળા અથવા પાંચ વર્ણવાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અર્થાત્ જે દ્રવ્યો ગ્રહણ કરાય છે તેઓની અપેક્ષાએ એક વર્ણવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ વર્ણવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ જે દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે, તેઓમાં કોઈ એક વર્ણવાળા હોય છે. કોઈ બે વર્ણવાળા હોય છે, કોઈ ત્રણ વર્ણવાળી યુક્ત છે, કોઈ ચાર વર્ણવાળા હોય છે અને કોઈ કોઈ પાંચ વર્ણવાળા હોય છે. કિન્તુ સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ તે દ્રવ્યો નિયમથી પાંચે વર્ણવાળા હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે એક પ્રયત્નના દ્વારા ગૃહીત સમસ્ત દ્રવ્યોના સમુદાયની વિવક્ષા કરાય છે ત્યારે નિયમથી પાંચે વર્ણવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તે પાંચે વર્ણવાળા આ પ્રકારે છે—કાળા, નીલા, લાલ, પીળા અને શ્વેત. આ પાંચે દ્રવ્યોને ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે જીવ ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! વર્ણથી કાળા જે દ્રવ્યોને જીવ ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. તેઓ શું એક ગુણવાળા કાળા હોય છે ? બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ ગુણ કાળા હોય છે ? સંખ્યાત ગુણ કાળા હોય છે ? અથવા અસંખ્યાત ગુણ કાળા હોય છે ? અગર અનન્ત ગુણ કાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! એક ગુણ કૃષ્ણ પણ હોય છે, યાવત્ અનન્ત ગુણ કૃષ્ણ પણ હોય છે. અર્થાત્ વર્ણની અપેક્ષાએ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે જીવ એક પુણ કૃષ્ણ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ દશ ગુણ કૃષ્ણ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. સંખ્યાત ગુણ અને અસંખ્યાત ગુણ કૃષ્ણ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, એ પ્રકારે, નીલ, લાલ, પીળા અને શુકલ વર્ણવાળા દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ અર્થાત્ એક ગુણ નીલ, પીત, રક્ત અને શુકલ વર્ણથી લઈને અનન્ત ગુણ નીલ આદિ સુધીને ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવથી ગંધવાળા જે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું એક ગંધવાળા હોય છે અથવા બે ગંધવાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અર્થાત્ ગ્રહણ યોગ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક ગંધવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. અને બે ગંધવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, કિન્તુ સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ વિચાર કરાય તો નિયમથી બે ગંધવાળા દ્રવ્યોને જ ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ગંધર્થી સુગંધિત ગંધવાળા જે દ્રવ્યોને જીવ ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. શું એક ગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? અથવા બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ અગર દશ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? શું સંખ્યાત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? અસંખ્યાત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? અથવા અનંતગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! એક ગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને પણ યાવત્ અનન્ત ગુણ સુરભિગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તેઓમાંથી કોઈ એક ગુણ સુરભિ ગંધવાળો હોય છે, કોઈ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ અને દશ ગુણ સુરભિ ગંધવાળા પણ હોય છે કોઈ સંખ્યાત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા પણ હોય છે અને કોઈ અસંખ્યાત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા પણ હોય છે અને કોઈ અનન્ત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા પણ હોય છે. એ પ્રકારે દુરભિ ગંધવાળા પુદ્ગલોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! જે રસવાળા પુદ્ગલોને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તેઓ શું એક રસવાળા હોય છે, યાવત્ પાંચે રસવાળા હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ગ્રહણ યોગ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક રસવાળા દ્રવ્યોને પણ-ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ રસવાળા પુદ્ગલોને પણ ગ્રહણ કરે છે. કિન્તુ સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિયમથી પાંચ રસવાળા દ્રવ્યોને પણ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! રસે કરીને જે તિક્ત રસવાળા દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું એક ગુણ તિક્ત રસવાળા હોય છે, યાવત્ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ ગુણ તિક્ત રસવાળા હોય છે, યા સંખ્યાત ગુણ, અસંખ્યાત ગુણ અથવા અનન્ત ગુણ તિક્ત રસવાળા હોય છે?

શ્રી ભગવાન્! હે ગૌતમ! તેઓએ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરેલ દ્રવ્ય એક ગુણ તિક્ત પણ હોય છે, યાવત્ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ ગુણ તિક્ત પણ હોય છે, સંખ્યાત ગુણ અસંખ્યાત ગુણ અને અનન્ત ગુણ તિક્ત પણ હોય છે. એજ પ્રકારે મધુર રસ સુધી કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ જેમ તિક્ત રસના વિષયમાં કહ્યું છે. એ જ પ્રકારે, અમ્લ, કટુક, કષાય અને મધુર રસના સમ્બન્ધમાં પણ કહેવું જોઈએ કે એક ગુણ અમ્લ આદિને લઈને અનન્ત ગુણ અમ્લ આદિ રસવાળા, દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવથી સ્પર્શવાળા જે દ્રવ્યોને જીવ ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવા માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્ય શું એક સ્પર્શવાળા હોય છે ? યાવત્ આઠ સ્પર્શવાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગ્રહણ યોગ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ નથી કરતા, કેમકે એક સ્પર્શવાળા કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય થતાં જ નથી. એક પરમાણુમાં પણ નિયમથી બે સ્પર્શ મળે છે, કહ્યું પણ છે-પરમાણુ કારણ જ હોય છે, કોઈનું કાર્ય નથી હોતા. તે અન્ય દ્રવ્ય છે, કેમકે તેનાથી અતિ સૂક્ષ્મ કોઈ પુદ્ગલ હોતાં નથી. તે સૂક્ષ્મ અને નિત્ય હોય છે. તેમાં એક રસ, એક ગંધ, એકવર્ણ, અને બે સ્પર્શ વિદ્યમાન હોય છે. તે પ્રત્યક્ષમાં દૃષ્ટિ ગોચર નથી થતાં, કેવળ સ્કન્ધ રૂપ કાર્યની અન્યથાનુપપત્તિથી તેમનું અનુમાન થાય છે.

કિન્તુ જીવ ભાષા રૂપ પરિણત કરવાને માટે બે સ્પર્શવાળા, ત્રણ સ્પર્શવાળા અથવા ચાર સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. બે સ્પર્શવાળાં દ્રવ્ય હોય તો સ્નિગ્ધ અને શીત અથવા સ્નિગ્ધ અને અને ઉષ્ણ હોય છે, વિગેરે, ત્રણ હોયતો રૂક્ષ શીત અને સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળા અગર રૂક્ષ, ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળા વિગેરે હોય છે ચાર સ્પર્શ વાળા દ્રવ્યો હોય તો શીત, રૂક્ષ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ, આ ચાર સ્પર્શવાળા હોય છે

ભાષાના દ્રવ્ય ચતુઃસ્પર્શી હોય છે-તેઓમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ આ ચાર સ્પર્શ જ હોય છે કિન્તુ લઘુ, ગુરુ, મૃદુ, કર્કશ એ ચારમાંથી કોઈ સ્પર્શ મળી આવતો નથી.

ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે જીવ પાંચ સ્પર્શવાળા, સાત, સ્પર્શવાળા અને આઠ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ નથી કરતા. પણ સર્વગ્રહણની અપેક્ષાએ વિચાર કરાયતો નિયમથી ચાર સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોને જ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. તેઓ આ પ્રકારે છે-શીતસ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, ઉષ્ણસ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અને રૂક્ષ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સ્પર્શની અપેક્ષાએ જે શીત સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું એકગુણ અર્થાત એક અંશવાળા શીત હોય છે, અથવા બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ ગુણ શીત હોય છે ? અથવા સંખ્યાત ગુણ શીત, અસંખ્યાત ગુણ શીત અગર અનન્ત ગુણ શીત હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! તે દ્રવ્યો એક ગુણ શીત પણ હોય છે, યાવત્ અનન્ત ગુણ શીત પણ હોય છે, અર્થાત એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સંખ્યાત-અસંખ્યાત અથવા અનન્ત ગુણ શીત હોય છે.

એજ પ્રકારે ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, અને રૂક્ષ ગુણોના સમ્બન્ધમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ એક ગુણ ઉષ્ણ આદિથી લઈને અનન્તગુણ ઉષ્ણ આદિ સુધીના, એક ગુણ સ્નિગ્ધથી લઈને અનન્ત ગુણ સ્નિગ્ધ સુધીના અને એક ગુણ રૂક્ષથી લઈ અનન્ત ગુણ રૂક્ષ સુધીના દ્રવ્યોને જીવ લાષાના રૂપમાં પરિણત કરવા માટે ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હૈ ભગવન્ ! જે એક ગુણ કૃષ્ણવર્ણથી લઈને અનન્ત ગુણ રૂક્ષ સ્પર્શ સુધીના દ્રવ્યોને જીવ લાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું સ્પૃષ્ટ હોય છે અગર અસ્પૃષ્ટ હોય છે? તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વમાં જે જે સ્પર્શ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને જીવના દ્વારા લાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું આત્મપ્રદેશોની સાથે સંસ્પૃષ્ટ સંયુક્ત હોય છે અથવા અસ્પૃષ્ટ (અસંયુક્ત) હોય છે?

શ્રી ભગવાન-હૈ ગૌતમ ! જે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યોને જીવ લાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે જીવ પ્રદેશોની સાથે સંસ્પૃષ્ટ જ થાય છે. અર્થાત્ જીવ પ્રદેશોની સાથે સંસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલોને જ જીવ લાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. અસંસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતો.

જે આકાશ પ્રદેશમાં જીવ પ્રદેશ છે તેનાથી બહાર રહીને પણ લાષા દ્રવ્ય જીવ પ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ થઈ શકે છે, તેથી જ હવે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તે દ્રવ્યો શું અવગાઠ હોય છે અથવા અનવગાઠ હોય છે? જે આકાશ પ્રદેશોમાં જીવના પ્રદેશ છે, તે આકાશ પ્રદેશોમાં જે દ્રવ્ય અવસ્થિત હોય, તે અવગાઠ કહેવાય છે અને જે લિન્ન આકાશ પ્રદેશોમાં અવસ્થિત હોય, તે અનવગાઠ કહેવાય છે.

શ્રી ભગવાન-હૈ ગૌતમ ! જીવ અવગાઠ અર્થાત્ એક જ ક્ષેત્રમાં સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અનવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હૈ ભગવન્ ! જે અવગાઠ દ્રવ્યોને જ જીવ ગ્રહણ કરે છે, અનવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા તે શું અનન્તરાવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ વ્યવધાન રહિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અથવા પરમ્પરાવગાઠ અર્થાત્ વ્યવાહત રૂપથી અવસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે?

શ્રી ભગવાન-હૈ ગૌતમ ! અનન્તરાવગાઠ અર્થાત્ આત્મ પ્રદેશોથી અવ્યવહિત રૂપમાં સ્થિત દ્રવ્યોને લાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. પરમ્પરાવગાઠ અર્થાત્ આત્મ પ્રદેશોથી વ્યવધાન યુક્ત થઈને અવસ્થિત દ્રવ્યોને જીવ ગ્રહણ નથી કરતા તાત્પર્ય એ છે કે જે આત્મ પ્રદેશોમાં જે લાષા દ્રવ્ય રહેલ છે, તે આત્મપ્રદેશો દ્વારા તે લાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે, એક, બે, ત્રણ આદિ આત્મ પ્રદેશોથી વ્યવહિત દ્રવ્ય ગ્રહણ નથી કરાતા.

ગૌતમસ્વામી-હૈ ભગવન્ ! અનન્તરાવગાઠ જે દ્રવ્યોને જીવ ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું અણુ અર્થાત્ થોડા પ્રદેશોવાળા હોય છે અથવા બાદર અર્થાત્ ઘણા પ્રદેશોવાળા હોય છે?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! અણુ અર્થાત્ થોડા પ્રદેશોવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે અને બાહર અર્થાત્ ઘણા પ્રદેશોથી ઉપચિત દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. અહીં અણુનો અર્થ અપ્રદેશી દ્રવ્ય ન સમજવો જોઈએ. કિન્તુ ભાષાના રૂપમાં પરિણુત થવાને યોગ્ય થોડા પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધ સમજવા જોઈએ એજ પ્રકારે બાહરનો અર્થ ઘણા પ્રદેશોવાળા ભાષા યોગ્ય સ્કન્ધ સમજવો જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન ! જીવ જે અણુ દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં પરિણુત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તેઓ શું ઊપર રહેલા હોય છે ? શું અધો દેશમાં રહેલા હોય છે ? અગર તિરછાદેશમાં રહેલા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! ઊર્ધ્વ પ્રદેશોથી પણ ગ્રહણ કરે છે, અધઃપ્રદેશોથી પણ ગ્રહણ કરે છે અને તિર્યગ્ દિશાથી પણ ગ્રહણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવના દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ભાષા દ્રવ્ય જેટલા આકાશ-ક્ષેત્રમાં અવસ્થિત હોય છે, તેટલા જ ક્ષેત્રને અહીં ઊર્ધ્વ અધઃ અને તિર્યક સમજવો જોઈએ.

શ્રીગૌતમસ્વામી-હે ભગવન જે ભાષા દ્રવ્યને જીવ ઊપર, નીચે અને તિર્છાથી ગ્રહણ કરે છે, તેમને શું આદિમાં અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાં ગ્રહણ કરે છે, અગર મધ્યમાં એટલે કે-ખીજા વિગેરે સમયોમાં ગ્રહણ કરે છે ? અથવા પર્યવસાનમાં અર્થાત્ અન્તિમ સમયમાં ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! આદિમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, મધ્યમાં પણ ગ્રહણ કરે છે અને પર્યવસાનમાં પણ ગ્રહણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ભાષા દ્રવ્ય અન્તર્મુદૂર્ત પર્યન્ત ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે, તેમના ગ્રહણનો ઉત્કૃષ્ટ સમય અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ હોય છે, તે કાળના પ્રથમ સમયમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, દ્વિતીય આદિ સમયોમાં પણ ગ્રહણ કરે છે અને અન્તિમ સમયમાં પણ ગ્રહણ કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન જે દ્રવ્યોને આદિમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, મધ્યમાં પણ ગ્રહણ કરે છે અને અન્તમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું સ્વવિષય-સ્વગોચર અર્થાત્ સ્પૃષ્ટ, અવગાઠ, અન્તરાવગાઠ રૂપ હોય છે અગર અવિષય અર્થાત્ સ્વના અગોચર અર્થાત્ સ્પૃષ્ટ, અવગાઠ, અન્તરાવગાઠથી ભિન્ન હોય છે ?

શ્રી ભગવન-હે ગૌતમ ! સ્વવિષય અર્થાત્ સ્પૃષ્ટ, અવગાઠ તેમજ અન્તરાવગાઠ દ્રવ્યોને જ ગ્રહણ કરે છે, અવિષય અર્થાત્ અસ્પૃષ્ટ, અવગાઠ અગર પરંપરાવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન ! જે સ્વવિષય દ્રવ્યોને જીવ ગ્રહણ કરે છે, તેઓને શું આનુપૂર્વીથી-અનુક્રમથી ગ્રહણ કરે છે, અથવા અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે ? આનુપૂર્વીનો અર્થ છે ગ્રહણની અપેક્ષાએ સમીપના અનુસાર અને અનાનુપૂર્વી તેનાથી વિપરીત.

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે-અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણ નથી કરતા, અર્થાત્ ગ્રહણની અપેક્ષાએ આસન્નતાના અનુસાર ગ્રહણ કરે છે. આસન્નતાનું ઉલ્લંઘન કરીને ગ્રહણ નથી કરતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જે ભાષા દ્રવ્યોને આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે, તે શું ત્રણ દિશામાંથી આવેલા દ્રવ્યોને તે ગ્રહણ કરે છે ? અગર ચાર દિશાઓથી, પાંચ દિશાઓથી અથવા છ દિશાઓથી આવેલા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નિયમથી છએ દિશાઓથી આવેલા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે ભાષક જીવ નિયમથી ત્રસ નાડીના અન્તરે જ હોય છે, કેમકે ત્રસ જીવજ ભાષક બની શકે છે અને તે ત્રસ નાડીથી બહાર નથી મળી આવતો. અને જે જીવ ત્રસ નાડીમાં અવસ્થિત છે તે છએ દિશામાંથી આવેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

ઉપર જે જે મુદ્ગ્યોના વિષયમાં પ્રશ્ન કરાયેલ છે. તે બધાનો સંગ્રહ કરનારી ગાથા કહે છે-‘પહેલા સ્પૃષ્ટ વિષયક ભાષા દ્રવ્યની પ્રરૂપણા કરાઈ, તેના પછી અવગાઠ વિષયક, પુનઃ અન્તરાવગાઠ વિષયક. તેના પછી આહર સંબંધી, પછી ઊર્ધ્વ, અધઃ, તિર્યક્ સમબંધી, તદનન્તર આદિ, મધ્યમ તેમજ અવસાન સંબંધી તત્પશ્ચાત્ વિષય સંબંધી પછી આનુપૂર્વી સંબંધી, તદનન્તર નિયમથી છ દિશાઓ સંબંધી ભાષા દ્રવ્યોની પ્રરૂપણા કરાઈ છે. ॥ ૮ ॥

ભાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ સંબંધી વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(જીવે ગં મંતે જાઈં દ્વવાઈં ભાસત્તાણ ગેણહતિ) હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં સંતરં ગેણહતિ, નિરંતરં ગેણહતિ) શું તેઓ તેને સાન્તર વચ્ચેમાં વ્યવધાન નાખી તે-ગ્રહણ કરે છે, યા નિરન્તર અર્થાત્ અનવરત ગ્રહણ કરે છે ? (ગોયમા ! સન્તરંપિ ગેણહતિ, નિરંતરંપિ ગેણહતિ) હે ગૌતમ ! સાન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે, નિરન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે (સંતરં ગિણહમાણે) સાન્તર ગ્રહણ કરી રહેલ (જહ્ણે ગં ઇગં સમયં) જઘન્ય એક સમય (ઉક્કોસેણં અસંલેજ્જસમણ) ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના (અંતરં કદ્દુ) અન્તર કરીને (ગિણહતિ) ગ્રહણ કરે છે (નિરંતરં ગેણહમાણે) નિરન્તર ગ્રહણ કરી રહેલ (જહ્ણે ગં ઇગં સમયં) જઘન્ય બે સમય સુધી (ઉક્કોસેણં અસંલેજ્જસમણ) ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય સુધી (અણુસમયં) પ્રતિસમય (અવિરહિયં) વિરહ વિના (નિરંતરં) અનવરત (ગેણહતિ) ગ્રહણ કરે છે

(જીવેગં મંતે ! જાઈં દ્વવાઈં ભાસત્તાણ ગહિયાઈં ણિસરઈ) હે ભગવન્ ! જીવ ભાષાના

રૂપમાં ગૃહીત જે દ્રવ્યોને ત્યાગે છે ? (તાઈં કિં સંતરં નિસરઈં, નિરંતરં નિસરઈ ?) તેમને શું સાન્તર ત્યાગે છે અગર નિરન્તર ત્યાગે છે ? (ગોચમા) હે ગૌતમ (સંતરં નિસરઈ, નો નિરંતરં નિસરઈ) સાંતર ત્યાગે છે, નિરન્તર નથી ત્યાગતા (સંતરં નિસરમાણે) સાન્તરત્યાગી રહેલા (એગેં સમર્ણં ગેણ્હતિ) એક સમયમાં ગ્રહણ કરે છે (એગેં સમર્ણં નિસરઈ) એક સમયમાં ત્યાગે છે (એતેં ગહણનિસરણોવાર્ણં) આ ગ્રહણ અને નિસ્સરણના ઉપપાતથી (જહ-ણ્ણેં દુસમઈયં) જ્ઞન્ય જે સમયે (અક્રોસેં અસંલેજ્જસમઈયં) ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય અંતોમુહુત્તં) અંતર્મુહુર્ત સુધી (ગહણ નિસરણોવાયં કરેંતિ) ગ્રહણ અને ત્યાગ ઉપપાત કરે છે

(જીવેણં મંતે ! જાઈં દવ્વાઈં માસત્તાપ ગહિયાઈં ણિસરતિ) હે ભગવન્ ! જીવ ભાષા રૂપમાં ગૃહીત જે દ્રવ્યોને ત્યાગે છે (તાઈં કિં મિન્નાઈં ણિસરતિ અમિણ્ણાઈં ણિસરતિ ?) શું તે લિન્ન દ્રવ્યોને કાઢે છે અગર અલિન્ન દ્રવ્યોને ત્યાગે છે ? (ગોચમા ! મિન્નાઈં પિ નિસ્સરઈ, અમિન્નાઈં પિ નિસ્સરઈ) હે ગૌતમ ! લિન્ન દ્રવ્યોને પણ કાઢે છે અલિન્ન દ્રવ્યોને પણ કાઢે છે (જાઈં મિણ્ણાઈં ણિસરઈ) જે લિન્ન દ્રવ્યોને કાઢે છે (તાઈં અણંતગુણપરિવુહ્ઢીર્ણં પરિવુહ્ઢમાણાઈં લોચંતં ફુસંતિ) તે દ્રવ્યો અનંત ગુણ વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતા લોકાન્તને સ્પર્શ કરે છે (જાઈં અમિણ્ણાઈં' નિસરઈ તાઈં અસંલેજ્જ ઓગાહ્ણવગ્ગાઓ ગંતા) જે અલિન્ન દ્રવ્યોને ત્યાગે છે તેઓ અસંખ્યાત, અવગાહના વર્ગણાઓ સુધી જ્ઞને (મેદ માવજ્જંતિ) ભેદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (સંલેજ્જાઈં જોઅણાઈં ગંતા) સંખ્યાત થોજને સુધી જ્ઞને (વિહ્વંસમાગચ્છંતિ) વિહ્વંસને પ્રાપ્ત થાય છે

ટીકાર્થ-જીવ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, એ કહેવાઈ ગયું છે, પરન્તુ શું તેમને વચમાં-વચમાં થોડો સમય ત્યાગીને ગ્રહણ કરે છે, અથવા નિરન્તર ગ્રહણ કરતાજ રહે છે ? વિગેરે પ્રશ્નો પર અહીં પ્રકાશ પડાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષા રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, શું તેઓને સાન્તર અર્થાત્ વચમાં થોડા સમયનું વ્યવધાન રાખીને અગર વચમાં વચમાં રોકાઈને ગ્રહણ કરે છે, અથવા નિરન્તર અર્થાત્ વચમાં કોઈ વ્યવધાન રાખ્યા સિવાય નિરન્તર (સતત) ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્ હે ગૌતમ ! જીવ સાન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે અને નિરન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે. બન્ને પ્રકારે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરી શકે છે ?

અગર જીવ ભાષા દ્રવ્યોને સાન્તર ગ્રહણ કરે છે તો કેટલા કાળ સુધી ગ્રહણ કરતો રહે છે ? અને જીવ જો નિરન્તર ગ્રહણ કરે છે તો કેટલા કાળ સુધી ગ્રહણ કરતો રહે છે ? તેનો ઉત્તર આપે છે—અગર જીવ ભાષા દ્રવ્યોને સાન્તર ગ્રહણ કરે અર્થાત્ વ્યવધાને (અન્તર) કરી ગ્રહણ કરે તો જઘન્ય એક સમયના અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયોના અન્તરે કરીને ગ્રહણ કરે છે. જે સદા યોગ્ય રહે છે અર્થાત્ ભાષામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તેની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમયનું અન્તર સમજવું જોઈએ. તે આ પ્રકારે—કોઈ વિજ્ઞ એક સમયમાં ભાષાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, ખીલ સમયમાં તે પુદ્ગલને કાઢે છે, તે સમયે ગ્રહણ નથી કરતા, પાછા ત્રીજ સમયમાં ગ્રહણ જ કરે છે, કાઢતા નથી. એ પ્રકારે ખીલ સમયમાં પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત પુદ્ગલોને કાઢે છે અને અન્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ નથી કરતા.

શંકા—પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અન્ય પ્રયત્ન વિશેષથી થાય છે અને નિસર્ગ અન્ય પ્રયત્ન વિશેષે થાય છે. આ બન્ને પરસ્પર વિરોધી કાર્યો છે તેથી એક સમયમાં તેમનું થવું સંભવતું નથી.

સમાધાન—જીવનો સ્વભાવ જ એવો છે કે યદ્યપિ એક સમયમાં બે ઉપયોગનો સંભવ નથી, પરન્તુ એક સમયમાં ઘણી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે. તેમના થવામાં કાંઈ અડચણ નથી. એક જ સમયમાં એક જ નર્તકી ભ્રમણ વિગેરે કરતી હાથ પગોથી વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે, આ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. બધી વસ્તુઓનો એક જ સમયમાં ઉત્પાદ અને વ્યય જોવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે—ભાષા દ્રવ્યોનું ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રયત્ન પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક જ સમયમાં શા પ્રકારે થઈ શકે છે ? આ શંકાનું સમાધાન આ છે કે એક સમયમાં બે ઉપયોગ નથી થતા, પણ બે ક્રિયાઓના થવામાં શું દોષ આવે છે ? કાંઈ પણ નહીં.

અથવા જીવ વ્યવધાન વિના નિરન્તર ભાષા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરતો રહે તો જઘન્ય બે સમય સુધી ગ્રહણ કરતો રહે છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય સુધી પ્રતિ સમય વિના વ્યવધાને નિરન્તર ગ્રહણ કરે છે. કોઈ અસંખ્યાત સમયોમાં એકનું જ ગ્રહણ ન સમજી લે, એટલા માટે—ભ્રમનિવારણ માટે ‘અનુસમય’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. કહાયિત્ વચમાં વ્યવધાન આવતાં પણ વ્યવહારથી ‘અનુસમય’ સમજી શકે છે, તેમના ભ્રમને દૂર કરવાને માટે ‘અવિરહિતમ્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એ પ્રકારે પ્રથમ સમયમાં ગ્રહણ જ થાય છે. નિસર્ગ નથી થતો; કેમકે ગ્રહણ કર્યા વિના નિસર્ગ થવું અસંભવિત છે, અન્તિમ સમયમાં નિસર્ગ જ થાય છે. ગ્રહણ નથી થતું, કેમકે ભાષાનો અભિપ્રાય ન્યારે ઉપરત થઈ જાય છે તો ગ્રહણ થતું નથી.—શેષ ખીલ ત્રીજ વિ. સમયમાં ગ્રહણ અને નિસર્ગ બન્ને સાથે સાથે થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરેલા જે દ્રવ્યોને જીવ બહાર

કાઠે છે તેમને શું સાન્તર અર્થાત્ વ્યવધાન કરીને કાઠે છે, અથવા નિરન્તર-સતત કાઠે છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોને સાન્તર કાઠે છે. નિરન્તર નથી કાઠતા. તાત્પર્ય એ છે કે જે સમયમાં જે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે સમયમાં એ દ્રવ્યોને કાઠતા નથી. જેમકે પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત ભાષાદ્રવ્યોને પ્રથમ સમયમાં જ નથી કાઠતા, પણ પૂર્વ પૂર્વ સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને આગળ આગળના સમયમાં કાઠે છે, અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને ખીન્ન સમયમાં કાઠે છે, ખીન્ન સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને ત્રીજા સમયમાં કાઠે છે. ઇત્યાદિ પહેલા ગ્રહણ થતા જ નિસર્ગતુ ધવું સંભવે છે. અગૃહીતતુ નિસર્ગ ધવું અસંભવિત છે. એજ આશયથી આ કહેલું છે કે- નિસર્ગ સાન્તર હોય છે નિરન્તર નહીં. કહું પણ છે-ભાષા દ્રવ્યોતુ ગ્રહણ પ્રતિસમય નિરન્તર કહેલ છે તો તેમના નિસર્ગ પણ નિરન્તર હોવા જોઈએ. અગર નિરન્તર કહેવાય તો પછી મૂલમા સાન્તર કેમ કહું છે ? એ શંકાતુ સમાધાન એ છે કે-સાન્તર નિસર્ગ જે કહેલું છે તે ગ્રહણની અપેક્ષાએ સમજવું જોઈએ, અર્થાત્ જે સમયમાં જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તેજ સમયમાં તેમનો નિસર્ગ નથી થતો, જેમકે, પ્રથમ સમયમાં નિસર્ગ નથી થતો અગૃહીત દ્રવ્યના નિસર્ગ નથી થઈ શકતો, પહેલા ગ્રહણ થતાં જ નિસર્ગ થાય છે તેથી જ નિસર્ગને સાન્તર કહેલ છે

વાસ્તવમાં તો 'અણુસમયમવિરહિયં નિરન્તરં ગેણ્હૃ' અહીં ગ્રહણને નિરન્તર કહેવાથી પ્રથમ સમયને છોડીને શેષ સમયોમાં નિસર્ગને પણ સમજવો જોઈએ, કેમકે ગૃહીત દ્રવ્યની અનન્તર અર્થાત્ આગળના સમયમાં નિયમથી નિસર્ગ થાય છે. તેતુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે-સાન્તર નિકળતા એક સમયમાં અર્થાત્ પૂર્વવર્તી સમયમાં ગ્રહણ કરે છે, અને ખીન્ન અર્થાત્ તેના ઉત્તરવર્તી સમયમાં બહાર કાઠે છે, જેમ પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને ત્રીજા સમયમાં કાઠે છે.

અથવા એમ સમજવું જોઈએ કે ગ્રહણ કર્યા પછી જ નિસર્ગ થઈ શકે છે. તેથી એક સમયમાં અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાંજ ગ્રહણ થાય છે, નિસર્ગ નથી થતો કેમકે ગ્રહણ કર્યા સિવાય નિસર્ગ થઈ શકતો જ નથી. એ રીતે એક અર્થાત્ અન્તિમ સમયમાં કેવળ નિસર્ગજ હોય છે, કેમકે તે સમયે ભાષાનો અભિપ્રાય ઉપરત થઈ જવાથી ગ્રહણ નથી થઈ શકતા. એ પ્રકારે પ્રથમ સમયમાં ફક્ત ગ્રહણ થાય છે, અન્તિમ સમયમાં ફક્ત નિસર્ગ થાય છે, કિન્તુ દ્વિતીય, તૃતીય આદિ વચલા સમયોમાં ગ્રહણ અને નિસર્ગ બંને થતા રહે છે. કિન્તુ બંને ન થતા રહેવાનો અભિપ્રાય એ ન સમજવો કે જે સમયમાં જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરાય છે, તેજ સમયમાં તેના (તેમનો) નિસર્ગ કરી દેવાય છે, પણ પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને ખીન્ન સમયમાં અને ખીન્ન સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને ત્રીજા સમયમાં, એમ પૂર્વ-પૂર્વ સમયના ગૃહીત દ્રવ્યોનો આગલા આગલા સમયમાં નિસર્ગ થાય છે.

નિરન્તર ગ્રહણ અને નિસર્ગનો કાળ જઘન્ય એ સમયનો હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસં-ખ્યાત કાળનો છે. એજ અભિપ્રાયે કહું છે કે. આ ગ્રહણ-નિસર્ગના ઉપપાતથી જઘન્ય

એ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના અન્તર મુહૂર્ત સુધી ગ્રહણ નિસર્ગ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-હૈ ભગવન્! જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે. તે દ્રવ્ય શું ભિન્ન ભેદને પ્રાપ્ત-વ્યક્ત-સ્કુટ હોય છે? અથવા શું અભિન્ન-અવ્યક્ત, અસ્કુટ હોય છે?

શ્રી ભગવાન-હૈ ગૌતમ! કોઈ જીવ ભિન્ન દ્રવ્યોને પણ ખહાર કાઢે છે, કોઈ જીવ અભિન્ન દ્રવ્યોને પણ ખહાર કાઢે છે. વક્તા એ પ્રકારના હોય છે તીવ્ર પ્રયત્ન વાળા અને મન્દ પ્રયત્નવાળા. જે વક્તા રોગગ્રસ્ત હોવાથી અથવા અનાદર ભાવના કારણે મન્દ પ્રયત્નવાળા હોય છે, તેમના દ્વારા નિકળેલ દ્રવ્ય અભિન્ન હોય છે, તેઓ સ્થૂલખંડ રૂપ હોય છે, અવ્યક્ત હોય છે પરન્તુ જે વક્તા નિરોગ હોય છે અને વિશેષ આદર ભાવના કારણે તીવ્ર પ્રયત્ન વાળા હોય છે, તે ભાષા દ્રવ્યોને ખંડ-ખંડ કરીને વ્યક્ત તેમજ સ્કુટ રૂપમાં ખહાર કાઢે છે, કહ્યું પણ છે-કોઈ વક્તા મન્દ પ્રયત્નવાળા હોય છે, તે સકલ અર્થોત્ અખંડ ભાષા દ્રવ્યોને કાઢે છે, ખીબ કોઈ વક્તા તીવ્રપ્રયત્નવાળા હોય છે, તેઓ ભાષા દ્રવ્યોને ભેદીને તેમના ટુકડા-ટુકડા કરીને ખહાર કાઢે છે ॥ ૧ ॥

અને જે દ્રવ્ય ભેદન કરીને-ખંડ-ખંડ કરીને કાઢવામાં આવે છે, તે અનન્ત ગુણુ વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ લોકાન્તનો સ્પર્શ કરે છે-તાત્પર્ય એ છે કે ભાષા દ્રવ્ય ન્યારે ખંડિત કરીને કઢાય છે તો તેઓની શક્તિ અનન્ત ગણી વધી જાય છે અને તે વધેલી શક્તિના કારણે તેઓ લોકના અન્ત સુધી જઈ પહોંચે છે. તીવ્ર પ્રયત્નવાળા વક્તા દ્વારા કાઢેલ સ્કુટ ભાષા દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોય છે અને તેઓ અન્યાન્ય ભાષા દ્રવ્યોને પણ વાસિત કરતા થકા આગળ વધે છે, એ કારણે છએ દિશાઓ તેમજ લોકાન્તક સુધી પહોંચી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે-ભિન્ન દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે અનન્ત ગુણુ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને લોકાન્ત સુધી પહોંચે છે. એમ સંપૂર્ણ લોકને ભાષાથી વ્યાપ્ત કરીલે છે ॥ ૧ ॥

એનાથી વિપરીત મન્દ પ્રયત્નના દ્વારા ઉચ્ચારિત હોવાને કારણે જે ભાષા દ્રવ્યો અસ્કુટ રૂપમાં ખહાર કઢાય છે, તેઓ અસંખ્યાત અવગાહન વર્ગણાઓતું અતિક્રમણુ કરીને ભેદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને સંખ્યાત યોજન સુધી જઈને વિનષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેમના શબ્દ પર્યાય રહી જતા નથી.

એક-એક ભાષા દ્રવ્યના આધાર ભૂત, અસંખ્યાત પ્રદેશી ક્ષેત્ર વિભાગતું અવગાહન કરે છે, તેમની વર્ગણાઓ અર્થાત્ સમૂહ, અવગાહન વર્ગણાઓ કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે અભિન્ન દ્રવ્ય અસંખ્યાત અવગાહન વર્ગણાઓ સુધી થઈને ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે અને સંખ્યાત યોજન સુધી જઈને વિધ્વસ્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ શબ્દ પર્યાયને ત્યાગી દે છે ॥ ૮ ॥

ભાષા દ્રવ્યના લેહ

શબ્દાર્થ-(તેસિણં મંતે ! દ્વવાણં કતિવિદ્ધે ભેદે પળ્ળત્તે) હે ભગવન્ તે દ્રવ્યોના કેટલા પ્રકારના લેહ કહેલા છે ? (ગોયમા ! પંચવિધે ભેદે પળ્ળત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના લેહ કહેલ છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (સ્વંડાભેદે) ખંડ લેહ (પયરાભેદે) પ્રતર લેહ (ચુળ્ણિયા ભેદે) ચૂર્ણલેહ (અણુતલ્લિયા ભેદે) અનુતલ્લિકા લેહ (ઝકરિયા ભેદે) ઉત્કલ્લિકા લેહ

(સે કિં તં સ્વંડા ભેદે ?) ખંડ લેહ શું છે (સ્વંડાભેદે) ખંડલેહ (જં ણં અચસ્વંડાણ વા) જે લોઢાના ખંડોના (તત્તસ્વંડાણ વા) કલાઈના ખંડોના (તંબ સ્વંડાણ વા) તાંખાના ખંડોના (સીસ સ્વંડાણ) શીસાના ખંડોના (ચયચસ્વંડાણ વા) ચાંદીના ખંડોના (જાતરૂવસ્વંડાણ વા) અથવા સોનાના ખંડોના (સ્વંડાણં) ખંડોના દ્વારા (ભેદે ભવઈ) લેહ થાય છે (સે તં સ્વંડા ભેદે) તે ખંડ લેહ કહેવાય છે

(સે ક્ક તં પયરાભેદે ?) પ્રતર લેહ શું છે ? (પયરાભેદે) પ્રતર લેહ (જં ણં વંસાણ વા) જે વાંસોના (વેત્તાણ વા) અથવા નેતરના (નલ્લાણ વા) અગર નાળાના (કદલીથંભાણ વા) અગર કેળના સ્થંભોના (અબ્બપલ્લાણ વા) અગર અધ્રકના પડનો (પયરેણં ભેદે ભવઈ) પ્રતરેથી લેહ થાય છે (સે તં પયરાભેદે) તે પ્રતર લેહ કહેવાય છે

(સે કિં તં ચુળ્ણિયા ભેદે) ચૂર્ણિકા લેહ શું છે ? (ચુળ્ણિયા ભેદે) ચૂર્ણિકા લેહ (જં ણં) જે (તિલ્લ ચુળ્ણાણ વા) તલના ભૂકાના (મુગ્ગ ચુળ્ણાણ વા) મગના ભુકાના (માસચુળ્ણાણ વા) અગર અડદના ભુકાના (વિપ્પલી ચુળ્ણાણ વા) પીંપળના ભુકાના (મિરીચ ચુળ્ણાણ વા) કાળા મરીના ભુકાના (સિંગવેરચુળ્ણાણ વા) આદુના ચુરાના (ચુળ્ણિયા ભેદે ભવઈ) ચુરે કરવાથી લેહન થાય છે (સેતં ચુળ્ણિયા ભેદે) તે ચૂર્ણિકા લેહ છે

(સે કિં તં અણુતલ્લિયા ભેદે ?) અનુતલ્લિકા લેહ શું છે ? (અણુતલ્લિયા ભેદે) અનુતલ્લિકા લેહ (જં ણં) જે (અગ્ગાણ વા) કુવાઓના (તલ્લાગાણ વા) અગર તલાવોના (વહાણ વા) અગર ધરાઓના (નદીણવા) અગર નદીઓના (વાલીણ વા) અગર વાવોના (પુકરિણીણ વા) આ પુકરણિયોના (દીહિયાણ વા) અગર દીર્ઘિકાઓના (ગુંજાલિયાણ વા) અગર વાંકી નદીઓના (સરાણ વા) અગર સરોવરોના (સરસરાણ વા) અથવા સરસરોના-ઘણા પુષ્પોથી વ્યાપ્ત સરોવરના (સરપંતિયાણ વા) સરોવરની પંક્તિઓના (અણુતલ્લિયા ભેદે ભવઈ) અનુતલ્લિકા લેહ થાય છે (સે તં અણુતલ્લિયા ભેદે) તે અનુતલ્લિકા લેહ કહેવાય છે

(સે કિં તં ઝકરિયા ભેદે ?) ઉત્કલ્લિકા લેહ શું છે ? (જં ણં) જે (મૂસાણ) મૂષોના (વા

અગર (મંડુસાણ વા) મંડૂપોના (તલસિંગાણ વા) અગર તલની સિંગોના (મુગસિંગાણ વા) અગર મગની સિંગોના (માસ સિંગાણ વા) અથવા અડદની સિંગોના (ઈરંડબીયાણ વા) અગર એરંડાના ખીજના (ફુડિયા ઉક્કરિયા મેદે મવડ) ફાટવાથી ઉત્કટિકા લેદ થાય છે તે ઉત્કટિકા લેદ કહેવાય છે

(વણિણં મંતે ! દ્વાણં) હે ભગવન્ ! એ દ્રવ્યોમા (સ્વંહાભેણ પયરાભેણ, ચુણિયા ભેણ અણુતડિયા ભેણં ઉક્કરિયા ભેણં ચ) ખંડ લેદથી, પ્રતર લેદથી, ચૂર્ણિકાલેદથી, અનુતટિકા લેદથી, (મિજ્જમાણાણં) લેદોને પ્રાપ્ત થનારા (કચરે કચરેહિંતો) કોણુ કોનાથી (અપ્પા વા મહુયા વા, તુલ્લા વાં વિસેસાહિયા વા ?) અદપ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ? (ગોયમા ! સવ્વત્થોવાઈં દ્વાઈં ઉક્કરિયાભેણં મિજ્જમાણાઈં) ઉત્કટિકા લેદથી લેદાતા દ્રવ્ય બધાથી ઓછા છે (અણુતડિયાભેણં મિજ્જમાણાઈં અણંતગુણાઈં) અનુતટિકા લેદથી લેદને પ્રાપ્ત થનારા અનન્ત ગણુ છે (ચુણિયાભેણં મિજ્જમાણાઈં અણંતગુણાઈં) ચૂર્ણિકા લેદથી લિન્ન થનારા દ્રવ્ય અનંતગણુ છે (પયરાભેણં મિજ્જમાણાઈં અણંતગુણાઈં) પ્રતર લેદથી લેદાતા દ્રવ્ય અનંતગણુ છે (સ્વંહાભેદેણં મિજ્જમાણાઈં અણંતગુણાઈં) ખંડ લેદથી લેદાનારા દ્રવ્ય અનન્તગણુ છે

ટીકાર્થ-પહેલા કહ્યું હતું કે કોઈ કોઈ વક્તા લિન્ન ભાષા દ્રવ્યોનો નિસર્ગ કરે છે. એ કથનથી ભાષા દ્રવ્યના લેદને પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. એજ પ્રસંગને લઈને અહીં લેદના પ્રકારોનું પ્રતિપાદન કરાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! દ્રવ્યોના લેદ અર્થાત્ લેદન કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! લેદ પાંચ પ્રકારના કહેલા છે. તે પાંચ પ્રકાર આ છે-(૧) ખંડલેદ (૨) પ્રતરલેદ (૩) ચૂર્ણિકાલેદ (૪) અનુતટિકાલેદ (૫) ઉત્કટિકાલેદ તેઓમાંથી લોહખંડ આદિના સમાન ભાષા દ્રવ્યોના ખંડલેદ થાય છે, અખરકના પડોના ભોજ્યપત્રોની જેમ પ્રતર લેદ સમજવા જોઈએ, લોટ વિગેરેની સમાન ચૂર્ણિકા લેદ થાય છે, સેલડીની છાલ વિગેરેની જેમ અનુતટિકા લેદ થાય છે સ્વત્યાઘર્ષ ફળીના ફુટવાની

જેમ ઉત્કટિકા લેદ થાય છે.

હવે તે લેદોની પ્રરૂપણા કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવાન્! ખંડ લેદ કોને કહે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! લોઠાના ખંડોના, કલાઈના ખંડોના, તાંબાના ખંડોના, શીશાના ખંડોના, ચાંદીના ખંડોના, અથવા સોનાના ખંડોના, ખંડક (ખંડિત કરનારા) દ્વારા જે લેદ થાય છે તે ખંડ લેદ કહેવાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે લોખંડ વિગેરેના ટુકડા ટુકડા થવાથી તેમનામાં જે લેદ થઈ જાય છે. તેને ખંડલેદ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવાન્! પ્રતર લેદનો અર્થ શું છે?

શ્રી ભગવાન્-વાંસ, નેતર, નલ, કદલી સ્તંભ, અથવા અભ્રપટલ આદિના પ્રતરથી અર્થાત્ પડ ઉતારવાથી જે લેદન થાય છે તે પ્રતર લેદ કહેવાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી ચૂર્ણિકાલેદનો અર્થ શો છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! તલનુંચૂર્ણ, મગનુંચૂર્ણ, અડદનુંચૂર્ણ, પીપલનુંચૂર્ણ, કાળા મરીનું ચૂર્ણ, આહુનું ચૂર્ણ એ બધાનો ચૂર્ણિકાદ્વારા જે લેદ થાય છે તે ચૂર્ણિકા લેદ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તલ, મગ વિગેરેને પીસવાથી તેમનું લેદન થઈને ચૂર-ચૂરા થઈ જાય છે, તે લેદ ચૂર્ણિકા કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્! અનુતટિકા લેદનો અર્થ શો છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! કુવા, તળાવો, ધરાઓ, નદીયો, વાવડિયો, (ચોરસ લાંબી વાવો) પુષ્કરણિયો અર્થાત્ ગોળાકાર વાવો, દીર્ઘિકાઓ વાવડિયો સરોવરો સરસરો અર્થાત્ લાંબી વાવો ગુંજલિકાઓ અર્થાત્ વાંકી ચૂંકી વાવો સરોવરો, સરસરો અર્થાત્ પુષ્કરણિયો અર્થાત્ ગોળાકાર વાવડીયો, દીર્ઘિકાઓ અર્થાત્ લાંબી વાવો અર્થાત્ લાંબી વાવોથી વ્યાજ્ઞ સરોવરો, સરપંક્તિયો (એક હારમાં બનેલાં તલાવો તથા સર સર પંક્તિયો (પંક્તિ બદ્ધ બનેલા સરોવરો કે જેમાં નળી દ્વારા પાણીનો સચાર થાય છે) નો અનુતટિકા દ્વારા જે લેદ કરાય છે, તેને અનુતટિકા લેદ કહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્! ઉત્કટિકાનો અર્થ શો છે?

શ્રી ભગવાન્-મૂષ, મંડૂક, તલકૂળી, મગકૂળી (મગની સિંગ) અડદકૂળી, તથા એરંડાના ખીજોના ફાટવાથી જે લેદન થાય છે, તેને ઉત્કટિકા લેદ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્! ખંડ લેદથી લેદાવાવાળા, પ્રતરલેદથી લેદાવાવાળા, ચૂર્ણિકા લેદથી લેદાનારા. અનુત્કટિકા લેદથી લેદાનારા અને ઉત્કટિકા લેદથી લેદાવાવાળા દ્રવ્યોમાં કોણ કોનાથી અદ્વ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ઉત્કટિકા લેદથી લેદાનારા દ્રવ્યો બધાથી ઓછા છે, અનુ-

કટિકા લેદથી લેદાનારા દ્રવ્ય તેમનાથી અનન્તગણા છે, ચૂર્ણિકાલેદથી લેદાનારા દ્રવ્યો તેનાથી પણ અનન્તગણા છે, પ્રતર લેદથી લેદાનારા તેમનાથી પણ અનન્તગણા છે, અને ખંડલેદથી લેદાનારા દ્રવ્ય તેમનાથી પણ અનન્તગણા અધિક છે. એ પ્રકારે અણ્ડ લેદથી લેદાનારા ભાષા દ્રવ્ય અધાથી અધિક છે ॥ ૧૦ ॥

નેરયિકોં કે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહાગકા નિરૂપાગ

શબ્દાર્થ—(નેરહણં મંતે ! જાઈં દ્વવાઈં માસત્તાણ ગેહ્હઈં) હે ભગવન્ ! નારક ભવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં ઠિયાઈં ગેહ્હઈં અઠિયાઈં ગેહ્હઈં ? શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (ગોયમા એવં ચેવ) હે ગૌતમ ! એ પ્રકારે (જહા જીવે વત્તવ્વયા માણિયા તહા નેરહયસ્સ વિ) જેવી ભવના વિષયમાં વક્તવ્યતા કહી છે. એવી નેરયિકની પણ સમજવી. (જાવ અપ્પા વ્હુયં) અદ્ય ખુદુત્વ સુધી (એવં ઈગિંદિયવજ્જો દંડઓ જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે એકેન્દ્રિય ત્રિવાય વૈમાનિકો સુધી દંડક કહેવા ભેદએ.

(જીવાણં મંતે ! જાઈં દ્વવાઈં માસત્તાણ ગેહ્હંતિ) હે ભગવન્ ! ભવો જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં ઠિયાઈં ગેહ્હંતિ, અઠિયાઈં ગેહ્હંતિ ?) શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર અસ્થિત દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે ? (ગોયમા ! એવં ચેવ પુહુત્તેણ વિ ણેયવ્વં) એજ પ્રકારે પૃથક્ત્વથી પણ બાણુવું ભેદએ (જાવ વેમાણિયા) યાવત્ વૈમાનિકો સુધી

(જીવેણં મંતે ! જાઈં દ્વવાઈં સચ્ચમાસત્તાણ ગેહ્હંતિ) હે ભગવન્ ! ભવ જે દ્રવ્યોને સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં ઠિયાઈં ગેહ્હંતિ, અઠિયાઈં ગેહ્હંતિ ?) શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (ગોયમા ! જહા ઓહિયદંડઓ તહા एसो વિ) હે ગૌતમ ! જેવા ઔધિક દંડક કહ્યા તેવા આ પણ બાણુવા (જવરં વિગલિંદિયા ન પુચ્છિજ્જંતિ) વિશેષતા એ છે કે વિકલેન્દ્રિયોના વિષયમાં પૃચ્છા ન કરવી (એવં મોસા માસાણ વિ સચ્ચામોસામાસાણ વિ અસચ્ચામોસામાસાણ વિ) એજ પ્રકારે મૃષા ભાષામાં પણ સત્યામૃષા ભાષામાં પણ, અસત્યા મૃષા ભાષામાં પણ (એવં ચેવ) એજ પ્રકારે (નવરં) વિશેષ (અસચ્ચામોસામાસાણ વિગલિંદિયા પુચ્છિજ્જંતિ ઇમેણં અભિ-લ્લાવેણં) અસત્યા મૃષા ભાષાના વિષયમાં વિકલેન્દ્રિયોના સંબન્ધમાં આ શબ્દોથી પ્રશ્ન કરવા (વિગલિંદિણં મંતે !) હે ભગવન્ વિકલેન્દ્રિય ભવ (જાઈં દ્વવાઈં અસચ્ચામોસામાસાણ ગિહ્હઈં) જે દ્રવ્યોને અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં ઠિયાઈં ગેહ્હઈં અઠિયાઈં ગેહ્હઈં) શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (ગોયમા ! જહા ઓહિયદંડઓ) હે ગૌતમ ! જેમ ઔધિક દંડક (એવં ઈણ ઈણત્તપુહુત્તેણં

દસ દંડગા ભાણિયઠ્ઠા) એ પ્રકારે એકવચન-બહુવચનથી આ દસ દંડક કહેવા નેઈએ.

ટીકાર્થ-હવે નૈરચિક આદિના ભાષા ગ્રહણ સંબંધી વક્તવ્યતાનું પ્રરૂપણ કરાય છે
શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે
છે, તે શું સ્થિત અર્થાત્ સ્થિર દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અથવા અસ્થિત ગમન ક્રિયાવાળા
દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત
દ્રવ્યોને અર્થાત્ સચરણવાન્ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા. તેઓનો અતિદેશ કરીને સૂત્રકાર
કહે છે-જેવો વક્તવ્ય સમુચ્ચય જીવના વિષયમાં કહ્યો છે, તેવો જ નૈરચિકના વિષયમાં
પણ જાણી લેવો નેઈએ, યાવતૂ દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, એને ભાવથી પણ ગ્રહણ કરે
છે, અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોને ગ્રહણ કરે છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ
કરે છે. એક સમયથી લઇને અસંખ્યાત સમયો સુધીની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે
છે, વર્ણવાન્, ગન્ધવાન્, રસવાન્, સ્પર્શવાન્, દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, સ્પૃષ્ટ, અવગાઠ
અન્તરાવગાઠને ગ્રહણ કરે છે, અણુદ્રવ્યો અને બાહર દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, ઊર્ધ્વ, અધઃ,
અને તિર્યકને પણ ગ્રહણ કરે છે, આદિ, મધ્ય અને પર્યાવસાનમાં પણ ગ્રહણ કરે છે.
સ્વ વિષયભૂતને આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે, નિયમથી છએ દિશાઓમાં ગ્રહણ કરે છે. સાન્તર
પણ ગ્રહણ કરે છે, નિરન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે. વિગેરે અદ્યબહુવચની વક્તવ્યતા પર્યન્ત
જે પ્રરૂપણા જીવના વિષયમાં કહી છે, તેજ નારકના વિષયમાં પણ કહેવી નેઈએ.

એ જ પ્રકારે એકેન્દ્રિય સિવાય બધા દંડક વૈમાનિકો સુધી કહેવા નેઈએ. બધા
દંડકોના જીવ પૂર્વોક્ત દ્રવ્યોને જ ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ સ્થિત દ્રવ્યોને
ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતાં, દ્રવ્યથી અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોને
ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ દ્રવ્યોને, કાલથી એક સમય આદિની સ્થિતિવાળા
દ્રવ્યોને, ભાવથી રૂપાદિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત વિષય સમજી
લેવું નેઈએ. પણ એકેન્દ્રિય જીવ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા, કેમકે તેમનામાં
ભાષાનો અભાવ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી:-ઘણા જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્ય
સ્થિત હોય છે અગર અસ્થિર હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જે એક જીવના વિષયમાં કહેલું છે તે જ ઘણા જીવોના
સંબંધમાં પણ સમજી લેવું નેઈએ. યાવતૂ એ ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, તિર્યચ
પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક પણ સ્થિત ગમન ક્રિયાથી
રહિત દ્રવ્યોને જ ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે. અસ્થિત દ્રવ્યોને નથી ગ્રહણ કરતા
ઇત્યાદિ આગળ પ્રમાણે જાણવું

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે

છે, તે શુ સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અથવા અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! જેવું સમુચ્ચય દંડકના સંબંધમાં કહેલ છે અર્થાત્ સામાન્ય ભાષાના વિષયમાં કહેલ છે, તેવું જ સત્ય ભાષાની બાબતમાં પણ સમજવુ જોઈએ તેમાં વિશેષ વાત એટલી છે કે સત્યભાષાની પૃચ્છામાં વિકલેન્દ્રિય જીવોના સમ્બન્ધમાં પૃચ્છા ન કરવી જોઈએ, કેમકે વિકલેન્દ્રિય જીવ સત્ય ભાષા ભાષી નથી હોતા તેઓ કેવળ વ્યવહાર ભાષાનો જ ઉપયોગ કરે છે, તેથી વ્યવહાર ભાષાના રૂપમાં જ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, સત્ય ભાષાના રૂપમાં નહીં.

એ જ પ્રકારે મૃષા ભાષાના વિષયમાં સત્યામૃષા ભાષા અર્થાત્ મિશ્ર ભાષાના વિષયમાં અને અસત્યા મૃષાના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે, આ ચારે પ્રકારની ભાષાઓને યોગ્ય જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરાય છે તે સ્થિત જ હોય છે, અસ્થિત નહીં, વિગેરે વિશેષતા એ છે કે જ્યાં અસત્યામૃષા ભાષાના સમ્બન્ધમાં પ્રશ્ન કરાય ત્યાં વિકલેન્દ્રિયોને લઈને જ પ્રશ્ન કરવા જોઈએ. તે પ્રશ્નનો અભિલાપ આ રીતે છે-હે ભગવન ! વિકલેન્દ્રિય જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તે શુ તે સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

તેને ઉત્તર શ્રી ભગવાન આ પ્રકારે આપે છે-જેવા સામાન્ય જીવના દંડક કહ્યા છે. તેવાજ વિકલેન્દ્રિયના વિષયમાં પણ કહેવા જોઈએ. તેથી વિકલેન્દ્રિય જીવ જે દ્રવ્યોને અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો સ્થિત-સ્થિર જ હોય છે, અસ્થિર અર્થાત્ સંચાર કરનારા દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા. એ રીતે એક વચન અને બહુવચનના દંડક અર્થાત્ નારક, ભવનપતિ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર જ્યાંતિબક તેમજ વૈમાનિક સંબંધી દશ દંડક કહી લેવા જોઈએ. એ પ્રકારે આ દશે દંડકોના વિષયભૂત નારક આદિ જીવ અસત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઈએ ॥ ૧૧ ॥

ભાષા દ્રવ્ય કે નિસર્ગન કા નિરૂપાગ

ભાષાના વિશેષ નિસર્ગની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(જીવેજ્ઞ મંતે ! જાઈ' દવ્વાઈં સચ્ચમાસત્તા઼ ગિણ્હતિ) હે ભગવન ! જીવ

જે દ્રવ્યોને સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં સચ્ચભાસત્તા૯ નિસરઈ, મોસ ભાસત્તા૯ નિસરઈ, સચ્ચામોસભાસત્તા૯ નિસરઈ, અસચ્ચામોસભાસત્તા૯ નિસરઈ ?) તેમને શું સત્ય ભાષાના રૂપમાં ખહાર કાઢે છે અસત્ય ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે, સત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે. અથવા અસત્યા મૃષા-વ્યવહાર ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે ? (ગોયમા ! સચ્ચા ભાસત્તા૯ નિસરઈ) હે ગૌતમ ! સત્ય ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે (નો મોસભાસત્તા૯ નિસરઈ, નો સચ્ચામોસભાસત્તા૯ નિસરતિ, નો અસચ્ચામોસભાસત્તા૯ નિસરતિ) મૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી ખહાર કાઢતા સત્યમૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતા, અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતા (એવં ઇન્દ્રિયવિગલિન્દિયવજ્જો દંડઓ જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સિવાય વૈમાનિક સુધીના દંડકો કહેવા નેઈએ (એવં પુહુત્તેણ વિ) એજ પ્રકારે બહુવચનથી પણ કહી લેવા.

(જીવેણં મંતે ! જાઈં દ્વાઈં મોસભાસત્તા૯ ગિણ્હતિ) હે ભગવન્ ! જે દ્રવ્યોને શુવ મૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (તાઈં કિં સચ્ચભાસત્તા૯ નિસરતિ) તેમને શું સત્ય ભાષાના રૂપમાં ખહાર કાઢે છે (મોસભાસત્તા૯, સચ્ચામોસભાસત્તા૯, અસચ્ચામોસભાસત્તા૯ નિસરઈ ?) મૃષાભાષા, સત્યા મૃષાભાષા અગર અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે ? (ગોયમા ! નો સચ્ચાભાસત્તા૯ નિસરતિ, મોસભાસત્તા૯ નિસરતિ, નો સચ્ચામોસભાસત્તા૯ નિસરતિ, નો અસચ્ચામોસભાસત્તા૯ નિસરતિ) હે ગૌતમ ! સત્ય ભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતા, મૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે સત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી કહાડતા અસત્યા મૃષા ભાષા પણથી પણ નથી કહાડતા.

(એવં સચ્ચામોસભાસત્તા૯ વિ. અસચ્ચામોસભાસત્તા૯ વિ એવં ચેવ) એ પ્રકારે સત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં અને એજ પ્રકારે અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં પણ સમજવું (નવરં અસચ્ચામોસભાસત્તા૯ વિગલિન્દિયા તહેવ પુચ્છિજ્જંતિ) વિશેષ અસત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં વિકલેન્દ્રિયોની એ પ્રકારે પૃચ્છા કરવી નેઈએ (જાણે ચેવ ગિણ્હતિ, તાણે ચેવ નિસરતિ) જે ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તેજ ભાષાના રૂપમાં ખહાર કાઢે છે (એવં ચેવ ઇતે ઇગત્તપુહુત્તિયા અદ્દંડગા માણિયવ્વા) એજ પ્રકારે એ એક વચન-બહુવચનથી આઠ દંડક કહેવા નેઈએ, ટીકાર્થ-હવે ગ્રહીત ભાષા દ્રવ્યોને કાઢવાના વિષયમાં વિશેષ વક્તવ્યતા કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યને સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તેઓને શું સત્ય ભાષાના રૂપમાં જ કાઢે છે ? શું મૃષાભાષાના રૂપમાં ખહાર કાઢે છે ? શું સત્ય મૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે ? અથવા શું અસત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સત્યભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરેલા ભાષા દ્રવ્યોને જીવ સત્યભાષાના રૂપમાં જ કાઢે છે, ત્યજે છે, મૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી, કાઢતા. સત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતા તથા અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં પણ નથી કાઢતા. એ જ પ્રકારે અર્થાત્ જેવું સમુચ્ચય જીવના વિષયમાં કહ્યું છે. તેવું જ કથન એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સિવાય વૈમાનિક સુધી અથા દંડકોમાં કહેવું જોઈએ અર્થાત્ નૈરયિક, ભવનપતિ, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ સત્યભાષાના રૂપમાં ગૃહીત ભાષા દ્રવ્યોને સત્યભાષાના રૂપમાં ત્યાગે છે, મૃષાભાષાના રૂપમાં નહીં સત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં નહીં અને અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં પણ નહીં. એકેન્દ્રિયોને છોડવાનું કારણ એ છે કે તેમનામાં ભાષાનો અભાવ છે, તેથી જ તેઓ નથી ભાષાના દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા અને નથી ત્યજતા વિકલેન્દ્રિયોને છોડવાનું કારણ એ છે કે તેઓમાં ફક્ત અસત્યા મૃષા ભાષા હોય છે. તેઓ સત્યભાષાના દ્રવ્યને નથી ગ્રહણ કરતા, કે નથી ત્યાગ કરતા કેવળ અસત્યા મૃષા-વ્યવહાર ભાષાના દ્રવ્યોનું જ ગ્રહણ-નિસર્ગ કરે છે.

ઉપર્યુક્ત સમસ્ત કથન જેવું એક વચનમાં કહ્યું છે, તેવું જ અહુવચનમાં પણ સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ ઘણા જીવ, ઘણા નરક. ઘણા અસુરકુમાર વિગેરે પણ સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગૃહીત ભાષા દ્રવ્યોને સત્ય ભાષાના રૂપમાં જ ત્યાગે છે, ખીજી કોઈ ભાષાના રૂપમાં નથી ત્યાગતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને મૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તેઓને શું સત્ય ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે (ત્યાગે છે) કે મૃષા ભાષાના રૂપમાં ત્યાગે છે ? સત્ય મૃષા ભાષાના રૂપમાં ત્યાગે છે ? અથવા શું અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં ત્યાગે છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! જીવ મૃષાભાષાના રૂપમાં ગૃહીત ભાષા દ્રવ્યોને સત્યભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતો, પણ મૃષાભાષાના રૂપમાં જ ત્યાગે છે. સત્યામૃષાભાષાના રૂપમાં અથવા અસત્યા મૃષાભાષાના રૂપમાં પણ નથી ત્યાગતો.

એ રીતે જે દ્રવ્ય સત્યમૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરેલ હોય તેમને જીવ સત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં જ ત્યાગે છે, સત્યભાષા, અસત્યભાષા અથવા અસત્યા મૃષાભાષાના રૂપમાં નથી ત્યાગતો.

એ જ પ્રકારે જે દ્રવ્ય અસત્યામૃષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરાય છે, તેમને જીવ અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં જ ત્યાગે છે, સત્ય ભાષાના રૂપમાં નહીં મૃષાભાષાના રૂપમાં નહીં

અથવા સત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં પણ નહીં. તેમાં વિશેષ વાત એ છે કે વિકલેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ પૃચ્છા કરવી જોઈએ. અર્થાત્-કીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય જીવ પણ અસત્યા મૃષા વ્યવહાર ભાષાના રૂપમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં જ ત્યાગે છે

ઉપર્યુક્ત કથનનો સંક્ષેપમાં સાર એ છે કે જે ભાષાના રૂપમાં દ્રવ્યોનું ગ્રહણ કરાય છે, તેજ ભાષાના રૂપમાં તેમનો ત્યાગ કરાય છે.

એ રીતે એકવચન અને બહુવચનને લઈને આ આઠ દંડક નૈરયિકૈથી લઈને વૈમાનિકૈ સુધી સમ્બન્ધ રાખનારા સમજવા જોઈએ, અર્થાત્ એક વચનને લઈને ચાર ભાષાઓના ચાર દંડક અને બહુવચનને લઈને ચાર ભાષાઓના ચાર દંડક સમજવા જોઈએ. ॥સૂ. ૧૨॥

વચન કે સ્વરૂપ કા નિરૂપાગ

વચન સંબંધી વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કઙ્ઙિહે ણં મંતે ! વચને પ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! વચન કેટલા પ્રકારના છે ? (ગોયમા ! સોલસવિહે વચને પ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! સોલ પ્રકારના વચન કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે છે (એગ વચને) એક વચન (દુ વચને) દ્વિ વચન (બહુવચને) બહુ વચન (ઈત્થિવચને) સ્ત્રીવચન (પુંવચને) પુરૂષ વચન (ણપુંસગવચને) નપુંસક વચન (અજ્જત્થવચને) અધ્યાત્મ વચન (ઉવણીયવચને) ઉપનીત વચન (અવણીયવચને) અપનીત વચન (ઉવણીયા-વણીયવચને) ઊપનીતાપનીત વચન (અવણીયોવણીયવચને) અપનીતોપનીય વચન (તીત્ત-વચને) અતીત વચન (પહુપ્પન્નવચને) વર્તમાન વચન (અણાગયવચને) અનાગત-ભવિષ્ય વચન (પચ્ચક્ખવચને) પ્રત્યક્ષ વચન (પરોક્ખવચને) પરોક્ષ વચન (इच्चेइतं મંતે ! એગવચનં વા જાવ પરોક્ખવચનં વા) એ રીતે એક વચન યાવત્ પરોક્ષ વચન (વચમાણે) યોલતા (પ્ણવણીણં એસા માસા ?) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (ણ એસા માસા મોસા ?) આ

ભાષા મૃષા નથી ? (હંતા ગોચમાં ઇચ્છેદતં એગવચયં વા જાવ પરોક્ષવચયં વા વદમાણે) હા, ગૌતમ ! એ પ્રકારે એક વચનને ચાવત્ પરોક્ષ વચનને યોક્તા (પણ્ણવળીણં એસા ભાસા) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (જા એસા ભાસા મોસા) આ ભાષા મૃષા નથી.

ટીકાર્થ-ભાષાનો પ્રસંગ હોવાથી ભાષાના એક વિશિષ્ટ રૂપ વચનનું અહીં પ્રતિ-પાદન કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! વચન કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! વચન સોળ પ્રકારના છે. તે સોળ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.

(૧) એક વચન-જેમ મનુષ્યઃ અર્થાત્ એક મનુષ્ય.

(૨) દ્વિવચન-દ્વિત્વનું પ્રતિપાદક, જેમ 'મનુષ્યૌ' અર્થાત્ બે મનુષ્ય,

(૩) બહુવચન-બહુત્વનું પ્રતિપાદક, જેમ 'મનુષ્યાઃ' અર્થાત્ ઘણા મનુષ્યો.

(૪) સ્ત્રી વચન-સ્ત્રીત્વનું પ્રતિપાદક, જેમ 'નારી' ।

(૫) પુરૂષવચન-પુંલિંગ વાચક જેમ 'પુમાન્' ।

(૬) નપુંસક વચન-નપુંસક વાચક જેમ કે- 'વત્' ।

(૭) અધ્યાત્મ વચન-મનમાં કાંઈ બીજું જ વિચારીને ક્ષણિકી બુદ્ધિથી કાંઈક બીજું જ કહેવા ઇચ્છે, પણ અચાનક તે મોઢામાંથી નિકળી જાય કે જે મનમાં વિચાર્યું હોય.

(૮) ઉપનીતવચન-પ્રશંસાત્મક વચન. જેમ 'આ કન્યા અત્યન્ત સુંદર છે'

(૯) અપનીત વચન-નિન્દાત્મક વચન. જેમ 'આ કન્યા ખૂબકદરૂપી છે.'

(૧૦) ઉપનીતાપનીત વચન-પહેલા પ્રશંસા કરીને પછી નિન્દા કરવાવાળું વચન, જેમ 'આ સુંદરી છે પણ દુઃશીલા છે.'

(૧૧) અપનીતોપનીત વચન-નિન્દા પછી પ્રશંસા કરનારું વચન જેમ-'આ કન્યા યદ્યપિ કુરૂપા છે, પણ છે સુશીલા'

(૧૨) અતીત વચન-ભૂત કાલઘોતક વચન જેમ 'અકાર્ષીત્' (કર્યું)

(૧૩) પ્રત્યુત્પન્ન વચન-વર્તમાન વાચક વચન જેમ 'વચતિ' અર્થાત્ રાધે છે.

(૧૪) અનાગત વચન-ભવિષ્યકાળનું વાચક વચન, જેમ 'ગમિષ્યતિ' અર્થાત્ જશે.

(૧૫) પ્રત્યક્ષ વચન-જેમ 'આ ઘડો છે' અહીં 'આ' એ પ્રત્યક્ષનું સૂચક વચન છે.

(૧૬) પરોક્ષવચન-જેમ 'તે હોતો' અહીં 'તે' વચન પરોક્ષને સૂચિત કરે છે

ગૌતમસ્વામી-આ સોળ વચનોના સમ્બન્ધમાં પ્રશ્ન કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આ એક વચનથી લઈને પરોક્ષ વચન સુધીના જીવ જ્યારે પ્રયોગ કરે છે તો તેમની તે ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની હોય છે ? શું એ ભાષામૃષા નથી ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! હા, ઉપર્યુક્ત એકવચન, દ્વિવચન, બહુવચન સ્ત્રીવચન, પુરૂષ વચન, નપુંસક વચન, અધ્યાત્મ વચન, ઉપનીત વચન, અપનીત વચન, ઉપનીતાપનીત વચન, અપનીતોપનીત વચન, અતીત વચન, વર્તમાન વચન, અનાગત વચન, પ્રત્યક્ષ વચન, પરોક્ષ વચન ના જીવ જ્યારે બોલે છે તો તેમની ભાષા પ્રજ્ઞાપની હોય છે. તે ભાષા મૃષા નથી હોતી. એ પ્રકારે ઉપર્યુક્ત સોળ વચન જ્યારે વાસ્તવિક વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે તેઓ મિથ્યા નથી થતા. તેથી જ સમ્યક્ પ્રકારે ઉપયોગ કરીને જ્યારે આ વચનો બોલાય છે, તો તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની થાય છે એમ સમજવું જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

ભાષા કે ભેદવિશેષ કા કથન

ભાષા વિશેષના ભેદ

શબ્દાર્થ-(કહ્ નં મંતે ! માસજ્ઞાયા પળ્ળત્તા) હે ભગવન્ ! ભાષાના કેટલા પ્રકાર કહ્યા છે ? ગોયમા ! ચત્તારિ માસજ્ઞાયા પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! ભાષાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે છે (સચ્ચમેગં માસજ્ઞાયં) ભાષાનો એક પ્રકાર સત્ય (વિત્તીયં મોસં માસજ્ઞાયં) ખીન્ને ભાષાનો પ્રકાર મૃષા (તદ્દયં સચ્ચામોસં માસજ્ઞાયં) ત્રીન્ને ભાષાનો પ્રકાર અસત્યામૃષા છે (ચરુત્થં અસચ્ચામોસં માસજ્ઞાયં) ચોથો ભાષાનો પ્રકાર અસત્યા મૃષા છે (ઈચ્ચેઙ્ગ્યાઈં મંતે ! ચત્તારિ માસજ્ઞાયાઈં માસમાણે) આ ચાર ભાષા પ્રકારોને બોલતો જીવ (કિં આરાહ્ણ વિરાહ્ણ ?) શું આરાધક હોય છે અગર વિરાધક હોય છે ? (ગોયમા ! ઈચ્ચે ઙ્ગ્યાઈં માસજ્ઞાયાઈં આરુત્તં મસમાણે) આ ભાષા પ્રકારને ઉપયોગ પૂર્વક બોલનાર (આરાહ્ણ; નો વિરાહ્ણ) આરાધક થાય છે, વિરાધક નહીં (તેણ પરં) ઉપયોગ કરીને ભાષણ કરનારથી ભિન્ન (અસંજય-અવિરય-અપ્પહિહય અવચ્ચવચ્ચાયાવાવકમ્મે) અસંયમી અપિરત, પાપ કર્મનો પ્રતિગ્રાત અને પ્રત્યાખ્યાન ન કરનાર (સચ્ચં માસં માસંતો) સત્ય ભાષા બોલતો થકો (મોસં વા સચ્ચામોસં વા અસચ્ચામોસં વા માસં માસમણો નો આરાહ્ણ વિરાહ્ણ) મૃષા, સત્યામૃષા, અથવા અસત્યામૃષા ભાષા બોલતો થકો આરાધક નથી, વિરાધક છે

(एएस्मिणं भंते ! जीवाणं सच्चभासगाणं, मोसभासगाणं, सच्चामोसभासगाणं असच्चामोसभासगाणं, अभासगाणं च) हे लगवन् ! असत्यलापको, मृषालापको, सत्यमृषालापको, असत्या मृषालापको, अने अलापक ज्ञेयोमां (कथरे कथरे हिन्तो, अप्पा वा बहुया वा तुल्लावा विसेसाहिया वा ?) कोणु कोनाथी अल्प, धणु, तुल्य अथवा विशेषाधिक छे ? (गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा सच्चभासगा) हे गौतम ! अथाथी ओध ज्ञेय सत्य लापी छे (सच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा) सत्या मृषालापी असंख्यात गणु छे (मोसभासगा असंखेज्जगुणा) मृषालापी असंख्यात गणु छे (असच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा) असत्या मृषालापी असंख्यातगणु छे (अभासगा अर्णातगुणा) अलापकज्ज्व अनन्त गणु छे.

लापापक समाप्त

टीकार्थ-प्रकारान्तरथी लापाना सम्बन्धमां कीर्तिक विशिष्टता प्रदर्शित कराय छे

श्री गौतमस्वामी प्रश्न करे छे-हे लगवान् ! लापाना प्रकार (लेक) केटला कहेला छे ?

श्री लगवान् उत्तर आपे छे-हे गौतम ! लापाना चार प्रकार कहेला छे. तेओ आ प्रकारे छे. (१) सत्य, आ लापानो ओक प्रकार छे. (२) मृषा, ओ लापानो पीजे प्रकार छे. (३) सत्यामृषा ओ लापानो त्रीजे प्रकार छे अने (४) असत्या मृषा ओ लापानो चौथो प्रकार छे.

श्री गौतमस्वामी-हे लगवन् ! लापाना आ चार प्रकारेथी लापणु करनारा ज्व शु अरधक होय छे, अजर विराधक होय छे ?

श्री लगवान् हे गौतम ! लापाना आ चार प्रकारेने ज्व सम्यक् प्रकारे ज्ञेपयोग करीने ओले छे, अर्थात् ओ वातनुं ध्यान रापीने ओले छे के प्रवचनमांकेध प्रकारनी भलिनता न थाय, प्रवचननी निन्दा न थाय, अने ते अथाथी प्रवचनने अचाववाने माटे गौरव-दाधवने विचार करीने ओले छे. ते साधुजन आराधक थाय छे, विराधक नथी थता. परन्तु जे उपयोग लगाडीने लापणु करनारथी लिन्न छे अर्थात् जे मानसिक, वाचिक तेमज्ज कायिक संशयथी रहित छे, जे पापकर्मथी विरत नथी होता. अर्थात् पापकर्मना त्यागी नथी, जेणे पोताना अतीत कालिक पापेना माटे भिथ्या दुष्कृत नथी दीधुं, प्रायश्चित्त नथी करुं अने अविष्यत् काण सम्बन्धी पापेनुं प्रत्याप्यान नथी करुं, ओवा ज्व आडे सत्य लापा ओले. आडे भिथ्या लापा ओले, आडे सत्यमृषा लापा ओले आडे असत्यामृषा लापानो प्रयोग करे, ते आराधक नथी, विराधक छे.

गौतमस्वामी-हे लगवन् ! असत्यलापा ओलनारा, मृषालापा ओलनारा, सत्यामृषालापा ओलनारा, असत्या मृषालापा ओलनारा अने अलापक अर्थात् लापा न ओलनारा ज्वो कोणु कोनाथी अल्प छे, कोणु कोनाथी धणु छे, कोणु कोनाथी तुल्य अजर विशेषाधिक छे ?

શ્રી ભગવાન—હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા જીવ સત્યભાષી છે. કેમકે સત્યભાષી દુર્લભ છે. સત્યભાષી જીવેથી સત્યા મૃષા (મિશ્ર) ભાષી અસંખ્યાત ગણા અધિક છે. તેમનાથી મૃષા ભાષી અસંખ્યાત ગણા અધિક છે મૃષા ભાષિયેથી અસત્યામૃષા ભાષી અસંખ્યાત ગણા અધિક છે. અને અસત્યા મૃષા ભાષિયેથી અભાષક જીવ અનન્ત છે કેમકે સિદ્ધ અને એકેન્દ્રિય જીવ અનન્ત ગણા છે અને તેઓ બધા અભાષક છે.

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વ્રતિ વિરચિત
પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનું
અગિયારમું ભાષા પદ સમાપ્ત ॥ ૧૧ ॥

શરીર કે પ્રકારો કા નિરૂપાણ

આરમ્બું શરીર પદ—શરીરના પ્રકાર

શબ્દાર્થ—(કહ્ ણં મંતે ! સરીરા પણ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! શરીર કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! પંચ સરીરા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના શરીર કહ્યાં છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (ઓરાલિય) ઔદારિક (વેઝવિવિય) વૈકિય (આહારય) આહારક (તેય) તૈજસ (કમ્મય) કાર્મણ્ણ

(નેરહ્યાણં મંતે ! કહ્ સરીરયા પણ્ણત્તા) હે ભગવન્ ! નારકોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે (ગોયમા ! તઓ સરીરયા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહ્યાં છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (વેઝવિવિય, તેઅય, કમ્મય) વૈકિય, તૈજસ, કાર્મણ્ણ (એવં અસુરકુમારાણ વિ જાવ થણિય કુમારાણં) એ પ્રકારે અસુરકુમારોના યાવત્ સ્તનિત કુમારો સુધી

(પુઢવિકાહ્યાણં મંતે ! કહ્ સરીરયા પણ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહ્યાં છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (ઓરાલિય, તેય, કમ્મય) ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ્ણ (એવં વાહ-કાહ્યવ્વજ્જં જાવ ચરિંદિયાણં) એજ પ્રકારે વાયુકાયિકો સિવાય યાવત્ અતુરિન્દ્રિયો સુધી (વાહકાહ્યાણં મંતે ! કહ્ સરીરયા પણ્ણત્તા) હે ભગવન્ વાયુકાયિકોના કેટલા શરીર હોય છે ? (ગોયમા ! ચત્તારિ સરીરયા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ચાર શરીર કહ્યાં છે (તં જહા ઓરાલિય, વેઝવિવિય, તેય, કમ્મય) એ આ પ્રકારે—ઔદારિક, વૈકિય, તૈજસ કાર્મણ્ણ (એવં પંચિન્દ્રિયનિરિક્ખજોણિયાણ વિ) એજ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્થચોના પણ (મણુસાણં મંતે ! કહ્ સરીરયા પણ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! માણુસોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે (ગોયમા ! પંચ

સરીરયા પળ્ણત્તા) ગૌતમ ! પાંચ શરીર કહ્યાં છે (તં જહા-ઓરાલિષ, વેઝવિવે, આહાર, તેય-કમ્મ) તેઓ આ રીતે-ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ (વાળમંતર જોડ્સિયવેમાણિયાળં જહા નેરહ્યાળં) વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, અને વૈમાનિક દેવોના શરીર નારકોના સમાન સમજવા.

ટીકાર્થ-પૂર્વોક્ત પ્રકારે અગિયારમા પદની પ્રરૂપણા કરીને હવે આરમાં પદની પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ કરાય છે. અગિયારમાં પદમાં જીવોની સત્ય અસત્ય આદિ ભાષાની પ્રરૂપણા કરાઈ કિન્તુ ભાષા શરીરને આધીન હોય છે. કહ્યું પણ છે-‘શરીર પ્રભવા ભાષા’ અર્થાત્ ભાષાનો ઉદ્ભવ શરીરથી થાય છે, એ કથન પાછલા પદમાં જ કરાયેલું છે. તેથી જ શરીરનો પ્રસંગ લઈને તેમના ભેદોની પ્રરૂપણા કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂછે છે-હે ભગવન્ ! શરીર કેટલાં કહ્યા છે? ઉત્પત્તિના સમયથી શરૂ કરીને પ્રતિક્ષણ જે શીર્ણુ અર્થાત્ જર્જરિત થતાં રહે છે, તે શરીર છે

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-હે ગૌતમ ! શરીર પાંચ કહેલાં છે. તે આ રીતે છે (૧) ઔદારિક (૨) વૈક્રિયક (૩) આહારક (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ ઉદાર અર્થાત્ પ્રધાન શરીરને ઔદારિક કહે છે. ઔદારિક શરીરની પ્રધાનતા તીર્થકરો અને ગણધરોની અપેક્ષાએ સમજવી જોઈએ. તેના સિવાય અનુત્તર દેવોના પણ શરીર અનન્તગુણુહીન હોય છે. અથવા ઉદારનો અર્થ છે વિસ્તારવાન્ ઔદારિક શરીર વિસ્તારવાન્ એ કારણે કહેવાય છે કે તે સ્થાયી રૂપથી સાતિરેક એક હજાર યોજન પ્રમાણુ સુધીના હોય છે. વૈક્રિય શરીરનું પણ એટલું અવસ્થિત પ્રમાણુ નથી હોતું. તેનું વધારેમાં વધારે અવસ્થિત પ્રમાણુ પાંચસો ધનુષનું જ હોય છે. એ પણ કેવળ સાતમી નરક ભૂમિતા નારકોમાં જ મળી આવે છે, ખીજે નહીં, જો કે ઉત્તર વૈક્રિય શરીર એક લાખ યોજન સુધીના હોય છે, પરન્તુ તે ભવપર્યન્ત સ્થાયી ન હોવાના કારણે અવસ્થિત નથી હોતાં. અહીં તેની અપેક્ષાએ કથન નથી કરાયું. કહ્યું પણ છે કે-ઉદાર વિસ્તારવાન્ ને કહે છે-અર્થાત્ જે વિશાલ હોય પણ એ કેવી રીતે? તેનો ઉત્તર એ છે કે, ઔદારિક શરીર કાંઈક અધિક એક હજાર યોજન અવસ્થિત પ્રમાણુવાળા હોય છે. અન્ય કોઈ પણ શરીરનું પ્રમાણુ એટલું નથી હોતું. વૈક્રિય એટલા મોટા હોઈ શકે છે કિન્તુ તેનું તે પ્રમાણુ અનવસ્થિત હોય છે. અર્થાત્ ભવપર્યન્તે કાયમ નથી રહેતું અવસ્થિત પ્રમાણુ તો સાતમી પૃથ્વીમાં પાંચસો ધનુષનું છે. કિન્તુ વનસ્પતિ કાયિકોના ઔદારિક શરીરનું એક હજાર યોજનનું પ્રમાણુ ભવપર્યન્ત અવસ્થિત રહે છે.

અથવા સ્વસિદ્ધાન્તની પરિભાષાના અનુસાર ઉદારનો અર્થ છે-માંસ, અસ્થિ, સ્નાયુ તેમજ મજ્જા આદિથી સમ્પન્ન. ઉદાર જ ઔદારિક કહેવાય છે. સર્વત્ર સ્વાર્થમાં રૂક્ પ્રત્યય થઈને ઔદારિક શબ્દ નિષ્પન્ન થયેલ છે.

વિશિષ્ટ વિલક્ષણુ અથવા વિવિધ ક્રિયા વિક્રિયા છે અને તેમાં થનાર શરીર વૈક્રિય

કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે-વિવિધા અથવા વિશિષ્ટા ક્રિયા વિક્રિયા કહેવાય છે, તેમાં જે હોય તે વૈક્રિય શરીર. આ વૈક્રિય શરીર સ્વભાવતઃ નારકો અને દેવોના હોય છે. અથવા 'ઘેઙ્ઘવિચય' નું સંસ્કૃત રૂપ 'વૈક્રુવિક' સમજવું જોઈએ. વિકૃર્ણા અર્થવાળા 'વિકૃર્વ' ધાતુથી ભાવ અર્થમાં 'ઘ્' પ્રત્યય થઈને વૈક્રુવિક રૂપ બને છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિવિધ ક્રિયાઓથી નિષ્પન્ન શરીર વૈક્રુવિક કહેવાય છે.

ચૌદ પૂર્વોના ધારક મુનિ દ્વારા પ્રયોજન હોતાં જે શરીરનું નિષ્પાદન કરાય છે, તે આહારક છે. તથા જે તેજનો વિકાર હોય તે તૈજસ. એ પ્રકારે જે શરીર કર્મથી ઉત્પન્ન થાય તે કર્મ જ અગર કર્મણુ શરીર કહેવાય છે.

આ પાંચે શરીરોમાંથી ઔદારિક શરીરની અપેક્ષાએ વૈક્રિયના વૈક્રિયની અપેક્ષાએ આહારકના આહારકની અપેક્ષાએ તૈજસના અને તૈજસની અપેક્ષાએ કર્મણુ શરીરના પ્રદેશ અધિક હોય છે, પછી પાછાં એ શરીરો ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બને છે. એજ પ્રકારે વર્ગણુઓમાં ઔદારિક વર્ગણુની અપેક્ષાએ વૈક્રિય વર્ગણુમાં પ્રદેશોની બહુલતા હોય છે, વૈક્રિય વર્ગણુની અપેક્ષાએ આહારક વર્ગણુમાં પ્રદેશોની બહુલતા હોય છે. આ પ્રકારની વિશેષ તાનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે, ઉપર્યુક્ત કર્મથી ઔદારિક આદિ શરીરોમાં ઉપન્યાસ કરેલ છે.

નારક આદિ જીવોના આ પાંચ શરીરોમાંથી જ યથાયોગ્ય શરીર થાય છે. એ પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ ! નારકોના કેટલાં શરીર હોય છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોના ત્રણ શરીર કહેલાં છે, તે આ પ્રકારે-વૈક્રિય. તૈજસ, અને કર્મણુ. એજ પ્રકારે અસુરકુમારોના પણ આજ ત્રણ શરીર મળી આવે છે. યાવત્ નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદ્ધિષ્ઠકુમારો, ક્રીપકુમારો, દિક્કુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિતકુમારોના પણ ઉપર્યુક્ત ત્રણ શરીરો જ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ પૃથ્વીકાયિકોના કેટલાં શરીર કહેલાં છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહ્યાં છે, તે આ પ્રકારે-ઔદારિક તૈજસ અને કર્મણુ. એજ પ્રકારે વાયુકાયિકો સિવાય ચતુરિદ્રિયો સુધી અર્થાત્ અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો ક્ષીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોના પણ આજ ત્રણ શરીર હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી હે લગવન્ ! વાયુકાયિકોના કેટલાં શરીર હોય છે ?

શ્રી શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! ચાર શરીર હોય છે, તેઓ આ પ્રકારે ઔદારિક, વૈક્રિયક, તૈજસ, અને કર્મણુ એજ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના પણ આજ ચાર શરીર હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ ! મનુષ્યોના કેટલાં શરીર કહેલાં છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! પાંચ શરીર કહેલાં છે, તેઓ આ પ્રકારે-ઔદારિક વૈક્રિયક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ.

વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિક દેવોના નારકોની સમાન ત્રણ શરીર હોય છે-વૈક્રિય, તૈજસ, અને કાર્મણુ

૨૪ઔદારિકાદિ શરીર વિશેષ કા નિરૂપાગ

ઔદારિક આદિ શરીરોની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(કેવઙ્યાણં મંતે ! ઓરલિય સરીરયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ઔદારિક શરીર કેટલાં કહેલાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહેલ છે (તં જહા બદ્દેલયા ચ મુક્કિલ્લયા ચ) તેઓ આ પ્રકારે બદ્દ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલયા તેણં અસંખેજ્જા) તેમાં બે બદ્દ છે તેઓ અસંખ્યાતા છે (અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણિ-ઓસપ્પિણિહિં અવહીરંતિ) અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળોથી તેમનું અપહરણ થાય છે (કાલઓ) કાળથી (ચેત્તઓ અસંખેજ્જા લોગા) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોક (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા) તેઓમાંથી બેઓ મુક્ત અર્થાત્ ત્યાગેલા છે (તેણં અણંતા) તેઓ અનન્ત છે (અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણિ-ઓસપ્પિણિહિં અવહીરંતિ કાલઓ) કાળથી અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોથી અપહરણ થાય છે (ચેત્તઓ અણંતા લોગા) ક્ષેત્રથી અનન્ત લોક (અમવસિદ્ધિણિહિં તો અણંતગુણા) અભવ્યોથી અનન્તગણા છે (સિદ્ધાણંતમાગો) સિદ્ધોના અનન્તમા ભાગ જેટલા છે.

(કેવઙ્યાણં મંતે વેડવ્વિયસરીરયા પળ્ણત્તા) હે ભગવન્ ! વૈક્રિય શરીર કેટલાં કહેલાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહેલાં છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (બદ્દેલ્લયા મુક્કેલ્લયા ચ) બદ્દ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા, તે ણં અસંખેજ્જા) તેમાં બેઓ બદ્દેલક છે તેઓ અસંખ્યાત છે. (તે ણં અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણિ-ઓસપ્પિણિહિં અવહીરંતિ કાલઓ) કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે (ચેત્તઓ) ક્ષેત્રથી (અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ) અસંખ્યાત શ્રેણિયો (પયરસ અસંખેજ્જામાગો) પ્રતરનેા અસંખ્યાતમા ભાગ (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા) તેઓમાં બે મુક્ત છે (તે ણં અણંતા) તેઓ અનન્ત છે. અને (અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણી-ઓસપ્પિણિહિં અવહીરંતિ) અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે (કાલઓ) કાલથી (કાલઓ) કાલથી

મુક્કેલ્લયા તહેવ વેઝવિવયસ વિ માણિયવ્વા) જેવા ઔદારિકના મુક્તક છે, તેવા જ વૈકિયના પણ મુક્તક કહેવા જોઈએ.

(કેળડ્યાણં મંતે ! આહારગસરીયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! આહારક શરીર કેટલાં કહેલાં છે (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! એ પ્રકારના કહ્યા છે. (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (બદ્દેલ્લાયા ય મુક્કેલ્લાયા ય) બદ્દ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લાયા) તેઓમાં જે બદ્દ છે (તે ણં સિય અત્થિ સિય નત્થિ) તેઓ કદાચિત્ હોય છે. કદાચિત્ નથી હોતા (જહ અત્થિ) જો હોય (જહળ્ણેણં એકો વા દો વા તિણ્ણિ વા) જ્ઞાન્યતઃ એક, એ અગર ત્રણ હોય છે (અકોસેણં સહસ્સપુહુત્તં) ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય છે (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લાયા) તેઓમાંથી જે મુક્ત શરીર છે (તે ણં અણંતા) તેઓ અનન્ત છે (જહા ઓરાલિયસસ) જેમ ઔદારિક (મુક્કેલ્લાયા) મુક્ત કહ્યા છે (તહેવ માણિયવ્વા) એજ પ્રકારે કહેવા જોઈએ

(કેવડ્યાણં મંતે તેયગસરીયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! તેજસ શરીર કેટલા કહ્યા છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! એ પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (બદ્દેલ્લાયા ય મુક્કેલ્લાયા ય) બદ્દ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લાયા) તેઓમાં જે બદ્દ છે (તે ણં અણંતા) તેઓ અનન્ત છે (અણંતાહિં ઉસસપ્પિણિ ઓસપ્પિણિહિં અવહીરંતિ) અનન્ત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયો દ્વારા અપહૃત થાય છે (કાલઓ) કાળથી (ચેત્તઓ અણંતા લોગા) ક્ષેત્રથી અનન્ત લોક (દવ્વઓ સિદ્ધેહિંતો અણંતગુણા) દ્રવ્યથી સિદ્ધોથી અનન્તગણા છે (સવ્વ જીવાણંતમાગ્ગા) બધા જીવોથી અનન્ત ભાગહીન (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લાયા તે ણં અનન્તા) તેઓમાં જે મુક્ત છે તેઓ અનન્ત છે (અણંતાહિં ઉસસપ્પિણિ ઓસપ્પિણિહિં અવહીરંતિ) અનન્ત ઉત્સર્પિણીયો, અવસર્પિણીયો દ્વારા અપહૃત થાય છે (કાલઓ) કાળથી (ચેત્તઓ અણંતા લોગા) ક્ષેત્રથી અનન્ત લોક (દવ્વઓ સવ્વજીવેહિંતો અણંતગુણા) દ્રવ્યથી બધા જીવોથી અનન્તગણા (જીવવગ્ગસાણંત માગે) જીવ વર્ગના અનન્તમે ભાગ

(એવં કમ્મગસરીયાણિ વી માણિયવ્વાણિ) એજ પ્રકારે કાર્મણુ શરીર પણ કહેવાં જોઈએ
ટીકાર્થ— જે પાંચ શરીરોનું વર્ણન પહેલાં કરી દિધેલું છે, તે એ-એ પ્રકારના હોય છે—બદ્દ અને મુક્ત પ્રકારના કરતી વખતે જીવોમાં જે શરીરોને ગ્રહણ કરીને રાખ્યાં

છે. તે બદ્ધ શરીર કહેવાય છે, કિન્તુ જે શરીરને જીવોએ પૂર્વ ભવમાં ગ્રહણ કરીને ત્યાગી દિધાં છે તેઓ મુક્ત શરીર કહેલાં છે. અહિં બદ્ધ અને મુક્ત શરીરોના પરિમાણના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળથી પ્રતિપાદન કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્! ઔદારિક શરીર કેટલાં કહેલાં છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! જે પ્રકારના કહેલાં છે. તે આ પ્રકારે—બદ્ધ અને મુક્ત, પ્રાકૃત વ્યાકરણ અનુસાર 'બદ્ધેલ્લગા અને મુક્કેલ્લગા' શબ્દોમાં સ્વાર્થથી ફલ્લ પ્રત્યય થયેલ છે. એ જે પ્રકારના શરીરોમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તેમની અસંખ્યાત સંખ્યા સંખ્યાના પહેલા કાળની અપેક્ષાએ પ્રતિપાદન કરાય છે. બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અસંખ્યાત અવસર્પિણિયોમાં અપહૃત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્સર્પિણિ અને અવસર્પિણી કાલતા એક એક સમયમાં જે ઔદારિક શરીરના અપહરણ કરાય તો સમસ્ત ઔદારિક શરીરોના અપહરણમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયો વ્યતીત થઈ જાય. એ પ્રકારે કાળથી તેમનું પરિમાણ બતાવીને હવે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેજ પરિમાણ બતાવે છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. અર્થાત્ અગર બદ્ધ ઔદારિક શરીરોના અર્પિંડ રૂપમાં સ્થાપિત કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત લોક તે શરીરોથી વ્યાપ્ત થઈ જાય.

શંકા—ન્યારે બદ્ધ ઔદારિક શરીરના ધારક જીવ અનન્ત છે તો બદ્ધ ઔદારિક શરીરોના પરિમાણ અસંખ્યાત જ કેમ કહ્યા ?

સમાધાન—જીવ જે પ્રકારના છે—પ્રત્યેક શરીર અને અનન્તકાર્યિક પ્રત્યેક શરીર જે જીવ છે, તે બધાના અલગ-અલગ ઔદારિક શરીર હોય છે, નહીં તો તેઓ પ્રત્યેક શરીર જ ન કહેવાય કિન્તુ અનન્તકાર્યિક જીવ જે હોય છે તેમના શરીર પૃથક્ પૃથક્ નથી હોતાં, પરન્તુ અનન્તાનન્ત જીવોનું એક જ શરીર હોય છે એ કારણે ઔદારિક શરીરો જીવ અનન્તાનન્ત હોવા છતાં પણ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત જ હોય છે.

હવે મુક્ત ઔદારિક શરીરોના પરિણામ કહે છે—મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત છે કાલ ક્ષેત્ર અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમની અનન્તતાને સમજાવતા પહેલા તો કાળથી સમજાવે છે.

કાળની અપેક્ષાથી મુક્ત ઔદારિક શરીરોના અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિ. યોમાં અપહરણ થાય છે. અર્થાત્ ઉત્સર્પિણિ અને અવસર્પિણી કાળોના એક સમયમાં એક એક મુક્ત ઔદારિક શરીરના અપહરણ કરાય તો સમસ્ત શરીરોનું અપહરણ કરવામાં અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયો સમાપ્ત થઈ જાય. તેનો અર્થ એ થયો કે અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોમાં જેટલો સમય થાય છે, તેટલી જ મુક્ત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા છે. કાળથી અનન્ત પ્રમાણનું પ્રતિપાદન કરીને હવે ક્ષેત્રથી કરે છે

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતર આદિથી અનન્તલોક પ્રમાણ મુક્ત ઔદારિક શરીર સમજવાં

જોઈએ, તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્યાત પ્રદેશ એક લોકમાં હોય છે, એવા એવા અનન્ત લોકના જેટલા પ્રદેશ હોય, તેટલા જ મુક્ત ઔદારિક શરીર છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમની અનન્તતાનું પ્રતિપાદન આમ છે—મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્ય જીવેથી અનન્તગણા છે અને સિદ્ધ જીવેનો અનન્તમો ભાગ છે. તેનો ફલિતાર્થ આ છે, કે મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્ય જીવેથી અનન્તગણા હોવા છતાં પણ સિદ્ધ જીવેનો અનન્તમો ભાગ માત્ર જ છે, અર્થાત્ તેઓ સિદ્ધ જીવરાશિની બરાબર નથી.

પ્રશ્ન—મુક્ત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા એટલી કેવી રીતે હોઈ શકે ? પણ અવિકલ (જેમના તેમ) મુક્ત ઔદારિક શરીરોની આ સંખ્યા માનવામાં આવે તો તેઓ અનન્ત નથી થઈ શકતા, કેમકે મુક્ત શરીર અવિકલ રૂપથી અનન્ત કાલ સુધી રહી નથી શકતા, કેમકે પુદ્ગલોની સ્થિતિ અધિકથી અધિક પણ અસંખ્યાત કાળ સુધી કહી છે. યદિ જીવેનો દ્વારા જે પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરના રૂપમાં અતીત કાલમાં ગ્રહણ કરીને ત્યાગી દિધેલ છે, તેમને અહીં લેવામાં આવે તો બધા જીવે એ બધા પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરના રૂપમાં ગ્રહણ કરીને ત્યાગેલ છે—કોઈ પુદ્ગલ શેષ નથી રહ્યું. તેથી જ બધાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. એવી સ્થિતિમાં મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્યેથી અનન્તગણા અને સિદ્ધ જીવેનો અનન્તમો ભાગ છે. એ કથન સંગત નથી થઈ શકતું. કેમકે સર્વ જીવોની સંખ્યાની સાથે અનન્તાનન્તનો ગુણાકાર કરવાથી અનન્ત ગુણુત્વનો પ્રસંગ આવે છે.

ઉત્તર—અહિં મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાં કેવળ અવિકલ શરીરોનું જ ગ્રહણ નથી અને ન ઔદારિક શરીરના રૂપમાં ગ્રહણ કરીને ત્યાગેલા પુદ્ગલોનું જ ગ્રહણ કરાય છે તેમને ગ્રહણ કરવામાં ઉક્ત દોષનો પ્રસંગ આવે છે. પરન્તુ જીવે જે ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ કરીને ત્યાગી દિધા છે. તે વિનાશને પ્રાપ્ત થવા છતાં અનન્ત ભેદોવાળા બને છે. તેઓ અનન્ત ભેદોને પ્રાપ્ત થતા પુદ્ગલ જ્યાં સુધી ઔદારિક પર્યાયનો પરિત્યાગ નથી કદતા ત્યાં સુધી ઔદારિક શરીર જ કહેવાય છે જે પુદ્ગલોએ ઔદારિક પર્યાયનો પરિત્યાગ કરેલ છે. તેઓ ઔદારિક શરીર નથી કહેવાતા. એ પ્રકારે એક જ શરીરના અનન્ત શરીર સંભવી શકે છે. એજ રીતે એક એક શરીર અનન્ત ભેદોવાળા હોવાને કારણે એક જ સમયમાં અનન્તશરીર મળે છે. તેઓ અસંખ્યાત કાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે. તે અસંખ્યાતમાં કાળમાં જીવે દ્વારા ત્યાગેલ ખીબા પણ અસંખ્યાત શરીર હોય છે. તે બધાના પણ પ્રત્યેકના અનન્ત અનન્ત ભેદ હોય છે. તેઓમાંથી તે કાળમાં જે ઔદારિક શરીર પર્યાયનો પરિત્યાગ કરી દે છે. તેમને ગણતરીમાં નથી લેવાતા બાકીનાની ગણતરી ઔદારિક શરીરમાં થાય છે.

તેથી જ મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પરિમાણ જે ઉપર કહેલ છે, તેનો સંભવ બને છે કહું પણ છે—કેવળ અવિકલ નહિ અર્થાત્ જેમના તેમ રહેલા મુક્ત અને ઔદારિક

શરીરોનું જ ગ્રહણ કરેલું છે. અને ઔદારિક શરીરના રૂપમાં ગ્રહણ કરીને મુક્ત નહીં કરેલ બધા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરેલું છે. પરન્તુ જે ઔદારિક શરીર જીવના દ્વારા ત્યાગી દીધેલ છે, તે અનન્ત લેદાથી લિપ્ત હોય છે. જ્યાં સુધી તે પુદ્ગલો જીવના દ્વારા નિવર્તિત ઔદારિક શરિર કાયયોગ રૂપ પર્યાયનો ત્યાગ નથી કરતા અને ખીજ કોઈ પરિણામમાં પરિણત નથી થતા, તે બધા શરીર જ કહેવાય છે. એ પ્રકારે એક એક ઔદારિક શરીર અનન્ત અન લેદવાળા હોવાને લીધે અનન્ત ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. ઇત્યાદિ.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એક-એક શરીરદ્રવ્યના દેશને શરીર કેવી રીતે કહી શકાય ? તેનો ઉત્તર એ છે કે મીઠાના દૃષ્ટાન્તથી એમ કહી શકાય છે. જેમ ખારી પણ મીઠું છે, દ્રોણ પણ મીઠું છે અને આઠક પણ મીઠું છે. એ વિગેરે વ્યવહાર થાય છે. તેજ પ્રકારે સકલ અર્થાત્ સંપૂર્ણ ઔદારિક શરીર પણ ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. તેનો અડધો ભાગ પણ ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. ત્યાં સુધી કે શરીરનો અનન્તમો ભાગ પણ શરીર કહેવાય છે. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે ઔદારિક શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોના સમુદાય પણ ઔદારિક રૂપે પરિણત થતા છતાં ઔદારિક શરીર કહેવાય છે.

પ્રશ્ન-અનન્ત લોકાકાશોના પ્રદેશોના ખરાખર તેઓ અનન્ત ઔદારિક શરીર એક લોકાકાશમાં જ કેવી રીતે સમાય છે ?

ઉત્તર-પ્રદીપના પ્રકાશની સમાન તેમનો સમાવેશ થઈ શકે છે. જેમ એક દીપકનો પ્રકાશ સંપૂર્ણ ભવનમાં વ્યાપ્ત બની રહે છે, અગર એ ભવનમાં અન્યાન્ય દીપક મૂકવામાં આવે તો તેમનો પ્રકાશ પણ તેજ ભવનમાં સમાઈ જાય છે. એ પ્રકારે ઔદારિક શરીરોનું સમાઈ જવું પણ સમજી લેવું.

હવે વૈક્રિય શરીરને લઈને ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! વૈક્રિય શરીર કેટલાં કહેલાં છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ !-વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહેલાં છે. તે આ રીતે છે-બદ્ધ અને મુક્ત. એ બન્નેમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત હોય છે. કાલથી તે અસંખ્યાતની પ્રરૂપણા કરે છે

યદિ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક એક સમયમાં એક એક વૈક્રિય શરીરનું અપહરણ કરાય તો સંપૂર્ણ શરીરોના અપહરણ કરવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયો વ્યતીત થઈ જાય. તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયોનો જેટલો સમય હોય છે, તેટલાં જ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણ છે. શ્રેણિનું પરિમાણ પ્રતરોના અસંખ્યાતમો ભાગ માનેલું છે, તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમા જેટલી શ્રેણીયો થાય છે. તે શ્રેણીયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશોની સંખ્યા હોય, તેટલા જ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. શ્રેણીનું પરિમાણ આ પ્રકારે છે-ઘનીકૃત લોક બધી ખાલુથી સાત રજ્જુ પ્રમાણ હોય છે. એવા લોકની લંબાઈમાં સાત રાજૂ તેમની મુક્તાવલીના સમાન એક એક આકાશ

પ્રદેશની પંક્તિ શ્રેણી કહેવાય છે. લોકને ઘનાકાર કરવાથી તે સાત રજ્જુ પ્રમાણ આ પ્રકારે થાય છે-સમપૂર્ણ લોક ઉપરથી નીચે સુધી ચૌદ રજ્જુ છે. તેનો વિસ્તાર નીચે કિંચિત્ ઓછા સાત રજ્જુ છે, મધ્યમાં એક રાજૂ છે, પ્રહલોક નામક પાંચમા દેવલોકની જગ્યાએ, બિલકુલ મધ્ય ભાગમા પાંચ રજ્જુ છે. અને ઊપર જ્યાં લોકને અંત થાય છે, ત્યાં એક રજ્જુ વિસ્તાર છે. રજ્જુનું પરિમાણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની પરતરવર્તી પૂર્વ વેદિકાના અંતથી આરંભ કરીને તેની પરની વેદિકા સુધી સમજવું જોઈએ. લોકની આ લંબાઈ પહોળાઈ છે અને લોકના આકાર બંને હાથ કેડે રાખીને નાચતા નટના સમાન છે. હવે પોતાની કલ્પનાથી ત્રસ નાડીના દક્ષિણ ભાગવર્તી અધોલોકના ખંડને, જે નીચેથી કાંઈક ઓછા ત્રણ રજ્જુ પ્રમાણ છે અને સાત રજ્જુથી કાંઈક અધિક ઊંચા છે, એને લઈને ત્રસ નાડીના ઊંપર પાર્શ્વમાં ઉપરનો ભાગ નીચે અને નીચેનો ભાગ ઊપર કરીને રાખવામાં આવે એની પાછળ ઊર્ધ્વ લોકમાં ત્રણ નાડીના ભાગવર્તી કૂર્પરના આકારના જે જે ખંડ છે, જે દરેક કાંઈક ઓછા સાડા ત્રણ રજ્જુના હોય છે, તેમને આપણી કલ્પનાથી લઈને ઉલટાવી ઉત્તર પાર્શ્વમાં રાખી દેવા એમ કરવાથી નીચેના લોકાર્ધ કાંઈક ઓછા ચાર રજ્જુના વિસ્તારવાળા તેમજ કાંઈક અધિક સાત રજ્જુ વિસ્તારવાળા ઊંચા થઈ જાય છે. પછી ઊપરના ઊર્ધ્વ ભાગને યુદ્ધિ દ્વારા અહણુ કરીને નીચેના અર્ધ ભાગને ઉત્તર પાર્શ્વમાં રાખી દેવાય. એમ કરવાથી કાંઈક અધિક સાત રજ્જુ ઊંચા અને કાંઈક ઓછા સાત રજ્જુ વિસ્તારવાળા ઘન બની જાય છે. સાત રજ્જુના ઊપર જે અધિક હોય છે, તેને ઊંપર નીચે લાંબા ભાગને ઉત્તર પાર્શ્વમાં મેળવી દેવા એમ કરવાથી વિસ્તારમાં પણ પૂરા સાત રજ્જુ થઈ જાય છે. એ પ્રકારે ઘનાકાર બનાવાય છે. ઘનાકાર બનાવેલા લોક સાત રજ્જુ પ્રમાણ થઈ જાય છે. જ્યાં ઘનત્વથી સાત રજ્જુના પ્રમાણની પૂર્તિ ન થાય. ત્યાં કલ્પનાથી પૂર્તિ કરી લેવી જોઈએ. અન્યત્ર જ્યાં કયાંય પણ શ્રેણી અથવા પ્રતરનું અહણુ કરાય, ત્યાં બધે પૂર્વોક્ત રીતીથી ઘનીકૃત સાત રજ્જુ પ્રમાણ લોકની શ્રેણી અગર પ્રસ્તર સમજવા જોઈએ.

હવે મુક્ત વૈક્રિય શરીરના ઔદારિક શરીરના સમાન પ્રતિપાદન કરવાને માટે કહે છે-પૂર્વોક્ત બદ્ધ અને મુક્ત વૈક્રિય શરીરમાંથી જે મુક્ત વૈક્રિય શરીર છે, તેઓ અનન્ત છે. તેમની અનન્તતા પૂર્વોક્ત ઔદારિક શરીરના સમાન સમજવાને માટે કહ્યું છે, અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો તેમજ અપસર્પિયોમાં તેમનું અપહરણુ થાય છે, અર્થાત્ એ બંને કાળોના એક એક સમયમાં એક એક વૈક્રિય શરીરનું અપહરણુ કરાય તો સમસ્ત મુક્ત વૈક્રિય શરીરના અપહરણુ થાય છે. તેનું તાત્પર્ય એ થયું કે અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અને અપસર્પિણિયોમાં જેટલો સમય થાય છે. તેટલા અનન્ત અહીં અહણુ કરવા જોઈએ. અર્થાત્ મુક્ત વૈક્રિય શરીરના પ્રમાણ એટલા જ છે. એ પ્રકારે જેવા મુક્ત ઔદારિક શરીરના પ્રમાણ કહ્યાં છે. તેવાજ મુક્ત વૈક્રિય શરીરના પણ પ્રમાણ સમજી લેવાં જોઈએ.

હવે આહારક શરીરના વિષયમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે લગવનુ! આહારક શરીર કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે?

શ્રી લગવાનુ-હે ગૌતમ! આહારક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે-બદ્ધ અને મુક્ત તેઓમાંથી બદ્ધ આહારક શરીર કદાચિત્ હોય છે કદાચિત્ નથી હોતાં. કેમકે આહારક શરીરનો વિરહ કાળ જ્ઞાન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે. કહ્યું પણ છે આ લોકમાં આહારક શરીર કદાચિત્ નથી પણ હોતાં, જો નથી હોતાં તો જ્ઞાન્ય એક સમય સુધી નથી હોતાં અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ સુધી નથી હોતાં । ૧ ॥ યદિ આહારકશરીર હોય છે તો જ્ઞાન્યથી એક બે અગર ત્રણ હોય છે. અધિકથી અધિક હોય તો સહસ્ર પૃથકત્વ અર્થાત્ બે હજારથી વધીને નૌ હજાર સુધી હોય છે.

મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરના સમાન છે, તે બતાવવા માટે કહે છે-બન્ને પ્રકારના આહારક શરીરોમાં બે મુક્ત આહારક શરીર છે, તે અનન્ત છે. જેમ મુક્ત ઔદારિકના આહારક શરીર અનન્ત કહેલાં છે. તેમજ મુક્ત આહારકના મુક્ત શરીર પણ અનન્ત કહેવાં જોઈએ.

તૈજસ શરીરના વિષયમાં પણ ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે લગવનુ! તૈજસ શરીર કેટલાં કહ્યાં છે?

શ્રી લગવાનુ-હે ગૌતમ! તૈજસ શરીર બે પ્રકારનાં છે-બદ્ધ અને મુક્ત. બદ્ધ તૈજસ શરીર અનન્ત છે. અનન્ત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયોના એક એક સમયમાં તૈજસ શરીરનું અપહરણ કરાય તો અનન્ત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયોમાં તે બંધાના અપહરણ થાય છે. એ પ્રકારે બદ્ધ તૈજસ શરીરોની સંખ્યા તેટલી જ છે જેટલી અનન્ત ઉત્સર્પિણિ અવસર્પિણિ કાળના સમયની છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનન્તલોક પરિભ્રમણ છે, અર્થાત્ અનન્ત લોકાકાશોમાં જેટલા પ્રદેશ હોય છે. એટલા જ તે તૈજસ શરીર છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ બદ્ધ તૈજસ શરીર સિદ્ધોથી અનન્ત ગણા છે. કેમકે સમસ્ત સંસારી જીવોમાં તૈજસ શરીર હોય છે અને સંસારી જીવ સિદ્ધોની અપેક્ષાએ અનન્તગણા હોય છે. તેથીજ તૈજસ શરીર પણ સિદ્ધોથી અનન્તગણા છે. પણ સંપૂર્ણ જીવ રાશિથી અનન્તમો ભાગ ઓછા હોય છે, કેમકે સિદ્ધોના તૈજસ શરીર નથી હોતાં, કેમકે તેઓ સમસ્ત શરીરોથી રહિત-અશરીરી હોય છે અને સિદ્ધ સર્વ જીવરાશિના અનન્તમો ભાગ છે, તેમને ઓછા કરી દેવાથી સર્વ જીવોના અનન્તમો ભાગ ઓછા તૈજસ શરીર કહેલાં છે.

હવે મુક્ત તૈજસ શરીરની અનન્તતા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાથી પ્રતિપાદન કરે છે

મુક્ત તૈજસ શરીર અનન્ત છે. કાળની અપેક્ષાએ અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોના સમયોમાં તેમના અપહરણ થાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોના જેટલા સમય છે, તેટલા જ મુક્ત તૈજસ શરીર છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મુક્ત તૈજસ શરીર અનન્ત લોક પ્રમાણ છે, અર્થાત્ લોકાકાશના ખરાબરના અનન્ત ખંડોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે. તેટલા જ મુક્ત તૈજસ શરીર છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત તૈજસ શરીર બધા જીવોથી અનન્તગણા છે. કેમકે પ્રત્યેક જીવનું એક તૈજસ શરીર હોય છે. જીવોના દ્વારા જ્યારે તેમનો પરિત્યાગ કરી દેવાય છે તો તેઓ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અનન્ત લેદો વાળા હોય છે અને તેમની અસંખ્યાત કાળ સુધી નિયતિ હોય છે. એટલા સમયમાં જીવો દ્વારા લાગેલા અન્ય તૈજસ શરીર પ્રતિ જીવ અસંખ્યાત થઈ જાય છે અને તે બધા પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અનન્ત લેદોવાળા અને છે, તેથી જ તેમની સંખ્યા બધાં જીવોની અપેક્ષાએ અનન્તગણી કહેલી છે. શું તે મુક્ત તૈજસ શરીર જીવોના વર્ગ પ્રમાણ હોય છે? આ શંકાનું સમાધાન કરવાને માટે કહે છે—મુક્ત તૈજસ શરીર તે જીવ વર્ગના અનન્તભાગ પ્રમાણ હોય છે. તે જીવ વર્ગ પ્રમાણ કેમ નથી હોતા? તેનું સમાધાન એ છે કે, જો એક એક જીવના શરીર બધા જીવના શરીરની ખરાબર અથવા તેમનાથી કાંઈક અધિક હોય. જેથી સિદ્ધોના અનન્ત ભાગની પૂર્તિ થાય છે તો તે જીવો વર્ગ પ્રમાણ હોઈ શકે છે. કેમકે કોઈ રાશીના એજ રાશીની સાથે ગુણાકાર કરવાથી વર્ગ થાય છે, જેમકે ત્રણની સાથે ગુણાકાર કરવાથી તેનો વર્ગ ૯ આવે છે. પણ એક એક જીવના તૈજસ શરીર સર્વ જીવ રાશિ પ્રમાણ યા તેનાથી કાંઈક અધિક નથી થઈ શકતા, પરંતુ તેનાથી ઘણા જ ઓછા હોય છે. અને તેઓ પણ અસંખ્યાત કાળસુધી રહે છે. તે કાળે એ જે અન્ય મુક્ત તૈજસ શરીર હોય છે, તેઓ પણ થોડાં જ હોય છે, કેમકે કાળ થોડો છે. એ કારણે મુક્ત તૈજસ શરીર જીવ વર્ગ પ્રમાણ સંલવ નથી, પણ જીવ વર્ગના અનન્તમા ભાગ માત્ર જ હોય છે.

એજ પ્રકારે અર્થાત્ તૈજસ શરીરના સમાન જ કાર્મણુ શરીર બદ્ધ અને મુક્તના ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે. બદ્ધ અને મુક્ત કાર્મણુ શરીર તૈજસ શરીરના સમાન જ કાળ, ક્ષેત્ર, એને દ્રવ્યથી અનન્ત સમજવાં નેઈએ ॥ ૨ ॥

નારકાદિ સંબંધી શરીર

શબ્દાર્થ—(નેરૂયાણં મંતે ! કેવડ્યા ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! નારકોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા—વઢ્ઢેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) તેઓ આ પ્રકારે—બદ્ધ અને મુક્ત (તત્થણં જે તે વઢ્ઢેલ્લગા તે ણં ણત્થિ) તેઓમાં બે બદ્ધ છે. તેઓ નથી હોતા (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લગા, તે ણં અણંતા) તેઓમાં બે મુક્ત છે, તેઓ અનન્ત છે (જહા ઓરાલિયમુક્કેલ્લગા તહા માણિયવ્વા) બેવા ઔદારિક મુક્ત કહ્યા તેવા કહેવા બેધંએ.

(નેરૂયાણં મંતે ! કેવડ્યા વેડવિયસરીરયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! નારકોના વૈકિય શરીર કેટલા કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા—વઢ્ઢેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) બદ્ધ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે વઢ્ઢેલ્લગા તે ણં અસંલેજ્જા) તેઓમાં બે બદ્ધ છે તેઓ અસંખ્યાત છે (અસંલેજ્જાદિ ઉત્સપ્પિણિ—ઓસપ્પિણિદિ અવહીરંતિ કાલો) તેઓ કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળોમાં અપહંત થાય છે (લેત્તઓ અસંલેજ્જાઓ સેદ્દીઓ) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણિયો (પયરસ્સ અસંલેજ્જા માળો) પ્રતરના અસંખ્યાતમો લાગ (તાસિણં સેદ્દીણં) તે શ્રેણિયોની (વિક્કલંભસૂદ્ધી) વિષ્કંભ સૂચી (અંગુલપદમવગમૂલં) આંગળતું પ્રથમ વર્ગમૂલ (ત્રિતીય વગ્ગમૂલપહુણ્ણણં) દ્વિતીય વર્ગ મૂલથી શુભેલ (અહવણં) અથવા (અંગુલવિડ્યવગ્ગમૂલઘણ્ણમાણમેત્તાઓ સેદ્દીઓ) અંગુલના દ્વિતીય વર્ગમૂલના ઘન પ્રમાણમાત્ર શ્રેણિયો.

(તત્થણં જે તે મુક્કેલ્લગા તે ણં જહા ઓરાલિયસ્સ મુક્કેલ્લગા તહા માણિયવ્વા) તેઓમાં બે મુક્ત વૈકિય છે, તેઓ મુક્ત ઔદારિકના સમાન કહી લેવા બેધંએ

(નેરૂયાણં મંતે ! કેવડ્યા આહારગસરીરા પળ્ણત્તા) હે ભગવન્ ! નારકોના આહારક શરીર કેટલાં કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (વઢ્ઢેલ્લગાય મુક્કેલ્લગાય) બદ્ધ અને મુક્ત (એવં) એ પ્રકારે (જહા ઓરાલિયવઢ્ઢેલ્લગા મુક્કેલ્લગા ય મણિયા) બેવા ઔદારિકના બદ્ધ અને મુક્ત કહ્યા છે (તહેવ) તે બે પ્રકારે (આહારગા વિ માણિયવ્વા) આહારક પણ કહેવા બેધંએ (તેયા કમ્મગાઈં જહા ઇણિં ચેવ વેડવિયાઈં) તેજસ અને કાર્મણુ બેવા એઓના વૈકિયક

ટીકાર્થ—આનાથી પહેલાં સામાન્ય રૂપથી ઔદારિક આદિ શરીરોની સમુચ્ચય રૂપમાં પ્રરૂપણા કરાએલી છે. હવે નારક આદિના ઔદારિક આદિ શરીરોની પ્રરૂપણા કરાય છે શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નારક જીવોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહ્યા છે.

શ્રી ભગવાન્ !—હે ગૌતમ ! નારકોના ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહેલા છે. તે આ પ્રકારે છે—બદ્ધ અને મુક્ત એ બન્નેમાં જે બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે, એ નારક જીવોના નથી હોતાં, કેમકે ભવના સ્વભાવથી જ તેઓમાં ઔદારિક શરીરનો અભાવ હોય છે, હા ! મુક્ત ઔદારિક શરીર તેમના અનન્ત હોય છે. જેમ સમુચ્ચય મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું કથન પહેલું કહેવાયેલું છે, એજ પ્રકારે નારકોના મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પણ કથન સમજી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નારકોના વૈક્રિય શરીર કેટલાં કહેલાં છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! નારકોના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહેલાં છે—બદ્ધ અને મુક્ત, તેઓમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે, કેમકે નારક જીવ અસંખ્યાત છે અને પ્રત્યેક નારકના એક બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે, તેથી જ તેમના શરીરની સંખ્યા પણ અસંખ્યાત જ છે. એ અસંખ્યાત સંખ્યાની કાળની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરે છે.

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોના એક એક સમયમાં જો એક એક શરીરનું અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓમાં તેમના અપહરણ થાય, તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓના જેટલા સમય હોય છે, તેટલા જ નારકોના બદ્ધ અને વૈક્રિય શરીર હોય છે, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેઓ અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ છે, અને શ્રેણી પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમજવો જોઈએ. અભિપ્રાય એ છે કે અસંખ્યાત શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ નારક જીવોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે.

પ્રશ્ન એ છે કે સંપૂર્ણ પ્રતરમાં પણ અસંખ્યાત શ્રેણીઓ હોય છે, પ્રતરના અર્ધ ભાગમાં પણ અસંખ્યાત શ્રેણીઓ હોય છે. અને પ્રતરના તૃતીય ભાગમાં પણ અસંખ્યાત શ્રેણીઓ હોય છે, એવી સ્થિતિમાં અહિં કેટલી શ્રેણીઓ સમજવી જોઈએ.

આ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરવાને માટે કહેલું છે—પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતરના અસંખ્યાતમો ભાગમાં જેટલી શ્રેણીઓ હોય છે, તેટલી જ શ્રેણીઓ અહિં લેવી જોઈએ તેમનું વિશેષ પરિમાણ બતાવવાને માટે કહ્યું છે—તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ અર્થાત્ વિસ્તારની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશવાળી શ્રેણી એટલી થાય છે, જેટલો અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂલને બીજા વર્ગમૂળની સાથે ગુણવાથી રાશિ સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે. આશય એ છે કે એક અંગુલ પ્રમાણ માત્ર ક્ષેત્રના પ્રદેશોની જેટલી રાશિ

થાય છે. તે પ્રદેશ રાશિના અસંખ્યાત વર્ગ મૂળ થાય છે. પ્રથમ વર્ગ મૂળનો પણ જે વર્ગમૂળ થાય છે, તે બીજો વર્ગમૂળ કહેવાય છે. એ બીજા વર્ગ મૂળનું વર્ગ મૂળ ત્રીજો વર્ગમૂળ થાય છે. એ પ્રકારે અસંખ્યાત વર્ગમૂળ હોય છે. અહિં કહેલું છે કે પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળની સાથે ગુણવાથી જેટલા પ્રદેશ થાય છે, તેટલા પ્રદેશોની સૂચી બુદ્ધિથી કલ્પિત કરી લેવાય. કલ્પિત કરીને વિસ્તારમાં તેને દક્ષિણ ઉત્તરમાં લાંબી સ્થાપિત કરવી જોઈએ. સ્થાપિત કરેલી તે સૂચી જેટલી શ્રેણિયોને સ્પર્શ કરે છે, તેટલી શ્રેણિયો અહિં ગ્રહણ કરવી જોઈએ. તેઓ આ પ્રકારે છે—એક અંગુલ પરિમિત ક્ષેત્રમાં વાસ્તવમાં પ્રદેશોની રાશિ અસંખ્યાત હોય છે. પણ અસત્કલ્પનાથી તેને ૨૫૬ માની લેવામાં આવે એ પ્રકારે ૨૫૬ની સંખ્યાનો પ્રથમ વર્ગમૂળ (૧૬) થાય છે. બીજો વર્ગમૂળ (૪) થાય છે અને ત્રીજો વર્ગમૂળ (૨) આવે છે. તેઓમાંથી બીજો વર્ગમૂળ અર્થાત્ ચારનો પ્રથમ વર્ગમૂળ અર્થાત્ ૧૬ની સાથે ગુણવાથી (૬૪) સંખ્યા આવે છે. બસ એટલી જ શ્રેણિયો સમજવી જોઈએ.

એજ વાત પ્રકારાન્તરથી પ્રતિપાદિત કરાય છે

અથવા અંગુલના દ્વિતીય વર્ગમૂલના ઘન પ્રમાણ શ્રેણિયો સમજવી જોઈએ આશય એ છે કે એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જેટલા પ્રદેશ છે, તેના દ્વિતીય વર્ગમૂલના અર્થાત્ અસત્ કલ્પનાથી ચારનો જે ઘન હોય તેટલા પ્રમાણ વાળી શ્રેણિયો સમજવી જોઈએ. જે રાશિનો જે વર્ગમૂલ હોય તેનો રાશિની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ઘન થાય છે. જેમકે બે નો ઘન આઠ છે. બે રાશિનો વર્ગ ચાર છે, તેનો બેની સાથે ગુણાકાર કરાય તો આઠ સંખ્યા આવે છે. એ રીતે બેનો ઘન આઠ છે. અહિં ચારનો વર્ગ સોળ છે, તેનો ચારની સાથે ગુણાકાર કરાય તો ચારનો ઘન આવે છે, એવું કરવાથી પણ તે જ સંખ્યા ૬૪ આવે છે. આ બંને પ્રકારોમાં કોઈ વસ્તુ ભેદ નથી.

અથવા—અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિનો પોતાના પ્રથમ વર્ગમૂલની સાથે ગુણાકાર કરવાથી પ્રદેશોની જે રાશિ આવે છે. તેટલા જ પ્રમાણવાળી સૂચી જેટલી શ્રેણિયોને સ્પર્શ કરે છે. તેટલી શ્રેણિયોમાં જેટલો આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા જ નારકોમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે. નારક ભુવોના જે વૈક્રિય શરીર છે, તેમની વક્તવ્યતા નારકોના મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નારક ભુવોના શરીર કેટલાં કહેલાં છે ?

શ્રી ભગવાન—હે ગૌતમ ! નારકોના આહારક શરીર બે પ્રકારના કહેલાં છે, તે આ પ્રકારે છે—બદ્ધ અને મુક્ત. જેવી નારકોના બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીરોના વિષયમાં પ્રશ્ન કરેલા છે, તેવી જ પ્રશ્નણા તેમના આહારક શરીરોના સમ્બન્ધમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ બદ્ધ આહારક શરીર નારકોના નથી હોતાં. કેમકે તેઓ આહારક લબ્ધિથી રહિત હોય છે. આતો અતુર્દશ પૂર્વાધારક મુનિને જ હોય છે. નારકોને નહિ.

નારકોના તૈજસ અને કાર્મણ શરીર, નારકોના વૈક્રિયક શરીરના સમાન જ કહેવાં
નેઈ એ ॥ ૩ ॥

અસુરકુમાર આદિ કોં કે ઔદારિકાદિ શરીર કા નિરૂપણ

અસુરકુમારાદિના શરીરની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(અસુરકુમારાણં મંતે ! કેવદ્યા ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ !
અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહેવાએલાં છે ? (ગોયમા ! જહા નેરદ્યાણં ઓરા-
લિયસરીરા મળિયા) હે ગૌતમ ! જે નારકોના ઔદારિક શરીર કહ્યાં છે (તહેવ ઇતેસિ
માળિયવ્વા) તેજ પ્રકારે તેમના કહેવા નેઈએ

(અસુરકુમારાણં મંતે ! કેવદ્યા વેઝવિયસરીરા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ અસુરકુમારોના
વૈક્રિય શરીર કેટલા કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! જે પ્રકારના કહ્યા
છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (વદ્દેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) બદ્ધ અને મુક્ત (તત્થળં જે
તે વદ્દેલ્લગા, તે ણં અસંઘેજ્જા) તેઓમાં જે બદ્ધ છે તેઓ અસંખ્યાત છે (અસંઘેજ્જાહિં
ઉસપ્પિણિ ઓસપ્પિણિહિં અવહીરંતિ કાલો) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી
કાળો અપહરણુ કરાય છે (ચેત્તઓ અસંઘેજ્જાઓ સેદીઓ) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણિયો
(પયરસ્સ અસંઘેજ્જાહમાગો) પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ (તાસિણં સેદીણં) તે શ્રેણિયોની
(વિક્કલંભસૂદ્દં) વિષ્કંભ સૂચી (અંગુલપદમવગમૂલ્લસ્સ સંઘેજ્જાહમાગો) અંગુલના પ્રથમ
વર્ગમૂલના સંખ્યાતમો ભાગ

(તત્થળં જે તે મુક્કેલ્લગા) તેઓમાં જે મુક્ત વૈક્રિયશરીર છે. (તેણં જહા ઓરાલિય-
સ્સ મુક્કેલ્લગા તહા માળિયવ્વા) તે ઔદારિક શરીરના મુક્તની સમાન કહી લેવાં નેઈએ

(આહારગસરીરા) આહારક શરીર (જહા એતેસિં ચેવ ઓરાલિયા) જેવા તેમના ઔદારિક શરીર (તહેવ દુવિહા માણિયઢવા) એજ પ્રકારે જે પ્રકારના કહેવાં જોઈએ (તેયાકમ્મગસરીરા દુવિહા વિ એસિં ચેવ વિઝવિયા) તેજસ કાર્મણ શરીર અને જેવા તેઓના વૈકિય શરીર (એવં જાવ થણિયકુમારા) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્તનિતકુમાર

ટીકાર્થ-હવે અસુરકુમારો આદિના ઔદારિક આદિ શરીરોની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! જેવા નારકોના ઔદારિક શરીરોનું કથન કરાયેલું છે તે જ પ્રકારે અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીરોનું કથન પણ સમજી લેવું જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીર મુક્ત હોય છે, બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી હોતાં, કેમકે અસુરકુમારોના પણ ભવસ્વભાવને કારણે ઔદારિક શરીર નથી હોતાં,

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોના વૈકિય શરીર કેટલાં કહેલાં છે ?

શ્રી ભગવાન ! અસુરકુમારોના વૈકિય શરીર જે પ્રકારના કહેલાં છે, યથા બદ્ધ અને મુક્ત તેઓમાંથી બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. હવે તેમની અસંખ્યાત સંખ્યાનું કાલ અને ક્ષેત્રની પ્રરૂપણ કરે છે-કાલની અપેક્ષાએ યદિ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોના એક એક સમયમાં તેમના અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓમાં તેમના અપહરણ થાય તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓના જેટલા સમય છે, તેટલા જ અસુરકુમારોના બદ્ધ વૈકિય શરીર છે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણ છે અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ તે શરીરો છે. તે શ્રેણિઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી જોઈએ.

અહિં નારકોની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ પરિમાણનું પ્રતિપાદન કરતા થકા કહે છે-

તે શ્રેણિઓના પરિણામને માટે જે સૂચિ પહેલાં કહી છે, તે અંશુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિના પ્રથમ વર્ગ મૂળનો સંખ્યાતમા ભાગ છે, એક અંશુલ પ્રમિત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિ અસત્કલ્પનાથી રૂપદ માની છે. તેનું પ્રથમ વર્ગ મૂલ ૧૬ આવે છે તેના સંખ્યાતમા ભાગમા જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય, અસત્કલ્પનાથી પાંચ હોય કે છ હોય, એટલા પ્રદેશ રૂપ શ્રેણિને વિષ્કંભ સૂચિ સમજવી જોઈએ. એ પ્રકારે નારકોની અપેક્ષાએ અસુરકુમારોના બદ્ધ વૈકિય શરીરોની વિષ્કંભ સૂચિ અસંખ્યાત ગુણુહીન થાય છે. કેમકે નારકોની શ્રેણિના પરિમાણના માટે ગ્રહણ કરેલ વિષ્કંભ સૂચિ દ્વિતીય વર્ગ મૂળથી ગુણિત પ્રથમ વર્ગમૂળ જેટલા પ્રદેશોવાળી છે. ખીજો વર્ગમૂળ વાસ્તવમાં અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક થાય છે. તેથી જ અસંખ્યાત ગુણુ પ્રથમ વર્ગમૂળના પ્રદેશો જેટલી નારકોની સૂચિ છે, પણ અસુરકુમારોની વિષ્કંભ સૂચિ અંશુલના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યેય ભાગ

પ્રદેશ રૂપ જ છે મહાદંડકમાં પણ સમસ્ત ભવનવાસિયોના એકલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નારકૈથી પણ અસંખ્યાત ગુણુહીન કહેલ છે, તેથી જ સમસ્ત નારકૈની અપેક્ષાએ તો તેમની અસંખ્યાત ગુણુહીનતા સિદ્ધ થઈ જ બચ છે.

અસુરકુમારોના જે મુક્ત વૈક્રિય શરીર છે તેમને તેમના મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન જ કહેવાં જોઈએ.

અસુરકુમારોના આહારક શરીરોનું કથન અસુરકુમારોના જ મુક્ત અને બદ્ધ ઔદારિક શરીરોના સમાન જ સમજવું જોઈએ.

અસુરકુમારોના, તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોની વક્તવ્યતા અસુરકુમારોના જ બદ્ધ અને મુક્ત વૈક્રિય શરીરોના સદૃશ જાણવી જોઈએ.

અસુરકુમારોની સમાન જ સ્તનિતકુમારો સુધીની પ્રરૂપણા કરી લેવી જોઈએ અર્થાત્ નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, વિદ્યુતકુમારો, ક્રીપકુમારો, દિકકુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિત કુમારોના ઔદારિક, વૈક્રિયક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર પણ બદ્ધ અને મુક્તના ભેદથી બે બે પ્રકારના છે, તેઓમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર પૂર્વોક્ત સુક્તિના અનુસાર થતાં નથી હોતાં. મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત છે, બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. અને મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનન્ત છે. આહારક શરીર બદ્ધ નથી હોતા મુક્ત અનન્ત હોય છે, તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર બદ્ધ અસંખ્યાત અને મુક્ત અનન્ત છે ॥ ૪ ॥

પૃથ્વીકાયિકાદિ કોં કે ઔદારિકાદિ શરીર કા નિરૂપાગ

પૃથ્વીકાયિકાદના શરીર

શબ્દાર્થ—(પુઢવિકાઙ્ગાળં મંતે ! કેવઙ્ગયા ઓરાલિયસરીરગા પળ્ળત્તા) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ળત્તા તં જહા) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રકારે છે-બદ્ધ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે વદ્ધેલ્લગા તે ણં અસંલેઙ્ગા) તેઓમા જે બદ્ધ છે, તેઓ અસંખ્યાત છે (અસંલેઙ્ગાહિં ઉસપ્પિણિ-ઓસપ્પિણોહિં અવહીરંતિ

કાલઓ) અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે, કાલની અપેક્ષાએ (ચેત્તઓ અસંલેજ્જા લોગા) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોક પ્રમાણુ (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લગા) તેઓમાં જે મુક્ત છે (તે ણં અણંતા) તેઓ અનન્ત છે (અણંતાર્હિ ઉસ્સપ્પિણિ-આસપ્પિણીર્હિ અવહીરંતિ) અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો-અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે (કાલઓ) કાળની અપેક્ષાએ (ચેતઓ અણંતા લોગા) ક્ષેત્રથી અનન્ત લોક પ્રમાણુ (અભવલિદ્ધિર્ણિતો અણંતગુણા) અલંબ્યોથી અનન્તગણુ છે (સિદ્ધાણં અણંતમાગો) સિદ્ધોનેા અનન્તમો ભાગ છે

(પુઠવિકાઙ્ગાણં મંતે ! કેવઙ્ગા વેઝવિવચસરીરગા ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના વૈક્રિય શરીર કેટલાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્લગ્ગા) હે ગૌતમ ! જે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા વદ્ધેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) તેઓ આ પ્રકારે બદ્ધ અને મુક્ત

(તત્થ ણં જે તે વદ્ધેલ્લગા) તેઓમાં જેઓ બદ્ધ છે, (તે ણં નત્થિ) તેઓ નથી (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લગા) તેઓમાં જે મુક્ત છે. (તે ણં જહા ઈણંસ ચેવ ઓરાલિયા તહેવ માણિ-યવ્વા) તેઓને એમના જ ઔદારિક શરીરોના કથન પ્રમાણે સમજી લેવા (એવં આહારગ સરીરા વિ) એજ પ્રમાણે આહારક શરીર સંબંધી પણ સમજવું. (તેયાકમ્મગા જહા ઈણંસ ચેવ ઓરાલિયા) તેજસ અને કાર્મણુ સંબંધી એમના જ ઔદારિક શરીરના કથન પ્રમાણે સમજવા (એવં આઝકાઙ્ગા તેઝકાઙ્ગા વિ) એજ પ્રમાણે અધ્યાયિક અને તેજસ્કાયિક સંબંધમાં પણ સમજી લેવું.

(વાઝકાઙ્ગાણં મંતે ! કેવઙ્ગા ઓરાલિયસરીરા પળ્લગ્ગા) હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહ્યા છે (ગોયમા ! દુવિહા પળ્લગ્ગા) હે ગૌતમ ! જે પ્રકારના કહેલા છે. (તં જહા વદ્ધેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) તે આ પ્રમાણે બદ્ધ અને મુક્ત

(દુવિહા વિ જહા પુઠવિકાઙ્ગાણં ઓરાલિયા) બન્ને જેવા પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક (વેઝવિવચાણં પુચ્છા) વૈક્રિય શરીરોની પૃચ્છા (ગોયમા ! દુવિહા પળ્લગ્ગા) હે ગૌતમ ! જે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (વદ્ધેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) બદ્ધ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે વદ્ધેલ્લગા) તેઓમાં જે બદ્ધ છે (તે ણં અસંલેજ્જા) તેઓ અસંખ્યાત છે (સમણ-સમણ) સમય સમયમાં (અવહીરમાણા) અપહૃત કરાતા (પલિબ્રોવમસસ) પદ્ધ્યોપમના (અસંલેજ્જાઙ્ગામાગમેત્તેણ) અસંખ્યાતમાં ભાગમાં (કાલેણં) કાળથી (અવહીરંતિ) અપહૃત થાય છે (નો ચેવ ણં અવહિયા સિયા) અધિક નથી હોતા (મુક્કેલ્લગા) મુક્ત શરીર (જહા

પુઢવિકાઙયાણં) જેવાં પૃથ્વીકાયિકોના (આહારક તેયા કમ્મા) આહારક, તૈજસ, કાર્મણ, (જહા પુઢવિકાઙયાણં) જેવા પૃથ્વીકાયિકોના (વળખકઙકાઙયાણં જહા પુઢવિકાઙયાણં) વનસ્પતિ કાયિકોના પૃથ્વીકાયિકોના સમાન (ળવરં) વિશેષ (તેયા કમ્મગા જહા ઓહિયા તેયા કમ્મગા) તૈજસ અને કાર્મણ જેવા સમુચ્ચય તૈજસ અને કાર્મણ

(વેઙ્ઙિયાણં મંતે ! કેવઙયા ઓરાલિયસરીરગા પળ્ણત્તા) હે લગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહ્યા છે ? (ગાયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! જે પ્રકારના કહ્યા છે (વદ્ધેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) ખદ્ધ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે વદ્ધેલ્લગા તે ણં અસંલેજ્જા) તેઓમાં જે ખદ્ધ છે તેઓ અસંખ્યાત છે (અસંલેજ્જાઙ્ઙિં ઉત્સાપ્પણિઓસપ્પિણિહિં અવહીરંતિ કાલઓ) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો-અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે (લેક્કઓ અસંલેજ્જાઓ સેઢીઓ) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણિયો (પયરસસ અસંલેજ્જાઙ્ઙ માર્ગો) પ્રતરનેા અસંખ્યાતમાં ભાગ (તાસિણં સેઢીણં વિક્કલંમસુઙ્ઙ) તે શ્રેણિયોની વિષ્કંભ સ્થિતિ (અસંલેજ્જાઓ જોયળકોઢાકોઢીઓ) અસંખ્યાત કોડા-કોડી યોજનની (અસંલેજ્જાઙ્ઙ સેઢિવગ્ગમૂલાઙ્ઙ) અસંખ્યાત શ્રેણિયોના વર્ગ મૂલ

ટીકાર્થ-હવે પૃથ્વીકાયિકો આદિના ઔદારિક આદિ શરીરોની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના ઔદારિક આદિ શરીરકેટલાં હોય છે ?

શ્રી લગવાન્ ! હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના ઔદારિક શરીર જે પ્રકારના છે-ખદ્ધ અને મુક્ત તેમનામાંથી જે ખદ્ધ ઔદારિક શરીર છે, તેઓ પૃથ્વીકાયિકોના અસંખ્યાત થાય છે. હવે કાલ અને ક્ષેત્રે તે અસંખ્યાત સંખ્યાતું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, કાળની અપેક્ષાએ યદિ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક એક સમયમાં એક એક શરીરના અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણિયોમાં તેમના અપહરણ થાય એ સમ્બન્ધમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પોતાની અવગાહનાથી તેઓ અસંખ્યાત લોકોને વ્યાપ કરી લે એટલા છે, પૃથ્વીકાયિકોના જે મુક્ત શરીર છે તેઓ અનન્ત છે. તેમની અનન્તતા કાલ ક્ષેત્ર અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરાય છે-કાલની અપેક્ષાએ એક-એક સમયમાં અપહરણ કરવાથી અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો-અવસર્પિણિયોમાં તેમના પુરી રીતે અપહરણ થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેઓ એટલાં છે કે પોતાની અવગાહનાથી અનન્ત લોકોકાશને વ્યાપ કરી દે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પૃથ્વીકાયિકોના મુક્ત ઔદારિક શરીર અલવ્ય જીવરાશિથી અનન્ત ગણા છે કિન્તુ સિદ્ધ જીવોથી અનન્તમા ભાગ છે. એ વિષયમાં યુક્તિ પહેલા કહેવાઈ ગઈ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના વૈકલ્પિક શરીર કેટલા કહેલાં છે.

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોના વૈકલ્પિક શરીર જે પ્રકારના કહ્યા છે-ખદ્ધ અને મુક્ત. એ બેમાં જે ખદ્ધ વૈકલ્પિક શરીર છે તે તો પૃથ્વીકાયિકોના હોતાં નથી કારણ કે

તેમનામાં વૈકલ્પિક લક્ષિણો અભાવ હોય છે. મુક્ત વૈકલ્પિકશરીર તેઓના મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજવા જોઈએ. આહારક શરીર, વૈકલ્પિક શરીરના સમાન જ છે. પૃથ્વીકાયિકોના તૈજસ અને કાર્મણશરીર પૃથ્વીકાયિકોના જ ઔદારિક શરીરોની સમાન બાણુવાં જોઈએ અર્થાત્ જેવાં તેમના ઔદારિક શરીર બદ્ધ અને મુક્તના ભેદે બે પ્રકારના કહ્યાં છે, તેવાં જ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પણ બે બે પ્રકારના હોય છે.

અપ્કાયિકો અને તેજસ્કાયિકોના શરીરની વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકોના સમાન કહેવી જોઈએ અર્થાત્ અપ્કાયિકો અને તેજસ્કાયિકોના બન્ને-બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીર હોય છે. બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે, મુક્ત અનન્ત છે. વૈકલ્પિક શરીર બદ્ધ નથી હોતાં, પરન્તુ મુક્ત જ હોય છે. આહારક પણ મુક્ત જ હોય છે. બદ્ધ નહીં. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ પણ હોય છે, અને મુક્ત પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોના ઔદારિક શરીર કેટલાં છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! વાયુકાયિકોના ઔદારિકશરીર બે પ્રકારના કહ્યાં છે. બદ્ધ અને મુક્ત, બન્ને પ્રકારના કથન પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજી લેવાં જોઈએ. એ પ્રકારે વાયુકાયિકોના પણ બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે, મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોના વૈકલ્પિક શરીર કેટલાં હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! વાયુકાયિકોના વૈકલ્પિક શરીર બે પ્રકારના છે—જેમકે—બદ્ધ અને મુક્ત બદ્ધ વૈકલ્પિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે. તે અસંખ્યાત સંખ્યાતું કાળથી સ્પષ્ટી કરણ કરે છે—અગર એક-એક સમયમાં એક-એક શરીરતું અપહરણ કરાય તો પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના કાળમાં તેમના પુરી રીતે અપહરણ થાય છે. તેનાથી અધિક નહીં તાત્પર્ય એ છે કે પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા કાળના જેટલો સમયથાય છે, તેટલા જ વાયુકાયિકોના બદ્ધ વૈકલ્પિક શરીર થાય છે. તેનાથી અધિક નથી થતા. વાયુકાયિક જીવ સૂક્ષ્મ અને બાદરના ભેદથી તથા બન્નેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના ભેદથી ચાર પ્રકારના હોય છે. તેઓમાંથી બાદર પર્યાપ્તો સિવાય શેષ ત્રણેમાંથી પ્રત્યેક પણ અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશોના બરાબર છે અને બાદર પર્યાપ્ત પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ છે, બાદર પર્યાપ્તોમાંથી પણ સંખ્યેય ભાગમાત્રમાં જ વૈકલ્પિક શરીર મળી આવે છે, અન્યમાં નહીં.

કહ્યું પણ છે—‘ત્રણ રાશિઓની વૈકલ્પિક લક્ષિણ જ નથી થતી, બાદર પર્યાપ્તોમાંથી પણ સંખ્યાત ભાગ માત્રમાં જ વૈકલ્પિક લક્ષિણ થાય છે. એ કારણે પૃચ્છાના સમયે પલ્લોપમના

અસંખ્યેય લાગ માત્ર વાયુકાયિક જ વૈક્રિયશરીરેવાળા મળી આવે છે, તેમનાથી અધિક નહીં. વાયુકોના મુક્ત વૈક્રિયશરીર, પહેલાં કહેવામાં આવેલ પૃથ્વીકાયિકોના મુક્ત વૈક્રિય શરીરોના સમાન અનન્ત કહેવી જોઈએ. વાયુકાયિકોના આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર પૃથ્વીકાયિકોના સમાન જ છે, અર્થાત્ વાયુકાયિકોના બદ્ધ આહારક શરીર નથી હોતા, કેમકે તેઓને આહારક લબ્ધિનો અભાવ હોય છે. કેવળ મુક્ત આહારકશરીર જ હોય છે અને તે પૂર્વકથિતયુક્ત અનુસાર અનન્ત છે. તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર તેમના બદ્ધ પણ હોય છે, મુક્ત પણ હોય છે. બદ્ધ અસંખ્યાત, મુક્ત અનન્ત છે.

વનસ્પતિકાયિકોના ઔદારિક આદિ શરીર પૃથ્વીકાયિકોના સમાન કહેવાં જોઈએ. પરન્તુ પૃથ્વીકાયિકોથી વિશેષતા એ છે કે વનસ્પતિકાયિકોના તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોની પ્રરૂપણા સમુચ્ચ તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરો જેવી કરવી જોઈએ. અભિપ્રાય એ છે કે વનસ્પતિ કાયિકોના બદ્ધ અને મુક્ત બંને પ્રકારના ઔદારિક શરીર હોય છે. તેઓમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે અને મુક્ત અનન્ત છે. વૈક્રિય મુક્ત જ થાય છે, બદ્ધ નથી થતાં, કેમકે વનસ્પતિકાયિકોમાં વૈક્રિયલબ્ધિ નથી થતી, અને તેમના મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનન્ત થાય છે. વનસ્પતિકાયિકોમાં આહારક શરીર પણ મુક્ત જ હોય છે, બદ્ધ નહીં. તેનું કારણ પહેલા કહી દેવાએલું છે. તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર બદ્ધ પણ અનન્ત અને મુક્ત પણ અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહેલાં છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિયોના ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના હોય છે, તેઓ આ પ્રકારે-બદ્ધ અને મુક્ત બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. આ અસંખ્યાત સંખ્યની કાલ અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલોના એક-એક સમયમાં એક એક ઔદારિક શરીરનું અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીઓમાં તે બધાના અપહરણ થાય. આશય એ છે કે-કાળની અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી તેમજ અવસર્પિણી કાળમાં જેટલો સમય થાય છે, તેટલો અસંખ્યાતકાળ અહીં ગ્રહણ કરવો જોઈએ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિયોને તેઓ પોતાની અવગાહનાથી વ્યાપ્ત કરે છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારથી તે શ્રેણિયો પ્રતરના અસંખ્યેય લાગ થાય છે અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ દ્વીન્દ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર પણ હોય છે. તે શ્રેણિયો પ્રતરના અસંખ્યેય લાગ પ્રમાણુ અસંખ્યાત છે. કિન્તુ નારકો અને ભવનપતિયોના શરીરોના પ્રતરાસંખ્યેય લાગની અપેક્ષાએ દ્વીન્દ્રિયોના શરીરોના પ્રતરાસંખ્યેય લાગ કાંઈક ભિન્ન પ્રકારનો છે, એ બતાવવાને માટે સૂચીના માનની પ્રરૂપણા કરાય છે એ શ્રેણિયોના પરિમાણને નિશ્ચિત કરવાને માટે વિસ્તારની જે સૂચી માની છે, તે અસંખ્યાત કોડા કોડી યોજનના પ્રમાણુ

સમજવી નેઈએ અથવા એક પરિપૂર્ણ શ્રેણિના પ્રદેશોની જે રાશિ થાય છે, તેમનું જે પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય ચાવત્ અસંખ્યાતમું વર્ગ મૂલ છે. તે બધાને સંકલિત કરી દેવાય, બધાને સંકલિત કરી દેવાથી જેટલી પ્રદેશ રાશિ થાય છે, તેટલા પ્રદેશોના સમૂહ રૂપ વિષ્કંભ સૂચી સમજવી નેઈએ. યદ્યપિ શ્રેણિમાં વસ્તુતઃ અસંખ્યાત પ્રદેશ હોય છે, કિન્તુ અસતકલ્પનાથી તેમને ૬૫૫૩૬ માની લેવાય તો તેમનું પ્રથમ વર્ગ મૂલ ૨૫૬ આવે છે, બીજું વર્ગ મૂલ ૧૬ ત્રીજું વર્ગ મૂલ ૪ અને ચોથું વર્ગ મૂળ ૨ થાય છે. આ બધી સંખ્યા નેડવાથી ૨૭૮ સરવાળો થાય છે, અસતકલ્પનાથી એટલાં પ્રદેશોની સૂચી સમજવી નેઈએ ॥ ૫ ॥

પ્રતર પૂરણ કા નિરૂપણ

પ્રતર પૂરણ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(વેઈંદિયાણં) દ્વીન્દ્રિયોના (ઓરાલિયસરીરેહિં) ઔદારિક શરીરોથી (બદ્ધેલ્લો હિં) બદ્ધોથી (પયરો) પ્રતર (અવહીરહ) અપહૃત કરાય છે (અસંલેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણિ—ઓસન્પિણિહિં કાલો) કાળની અપેક્ષાએ કરી અસંખ્યાત ઉસ્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાલોથી (લેક્તઓ) ક્ષેત્રથી (અંગુલપયરસ્સ) અંગુલ પ્રતરના (આવલિયાણ ય) અને આપલિકાના અસંલેજ્જાહમાગ પલીમાગેણં) અસંખ્યેય ભાગ પ્રતિભાગથી (તત્થ ણં) તેઓમાં (જે તે મુક્કેલ્લગા) જે મુક્ત છે ત્યજેલા છે (તં જહા ઓહિયા ઓરાલિયમુક્કેલ્લયા) તેઓ સમુચ્ચ મુક્તોના સમાન (વેઝવિવણ આહરગાય બદ્ધેલ્લગા નત્થિ) બદ્ધ વૈક્રિય અને આહારક હોતા નથી (મુક્કેલ્લગા જહા ઓહિયા ઓરાલિયમુક્કેલ્લગા) મુક્ત સમુચ્ચ મુક્ત ઔદારિકના સમાન (તેયા કમ્મગા જહા ઇણસિં ચેવ ઓહિયા ઓરાલિયા) તેજસ કાર્મણુ તેમના સમુચ્ચ ઔદારિકોના સમાન (એવં જાવ ચરરિંદિયા) એજ પ્રકારે ચાવત્ ચતુરિન્દ્રિય (પંચિંદિયતિરિક્ક જોણિયાણં એવં ચેવ) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોના કથન એજ પ્રમાણે (નવરં) વિશેષ (વેઝવિવયસરીરેણુ ઇમો વિસેસો) વૈક્રિય શરીરોમાં આ વિશેષતા છે (પંચિંદિયતિરિક્કજોણિયાણં મંતે ! કેવહિયા વેઝવિવયસરીરયા પણ્ણત્તા ?) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ ચોનિકોના હે ભગવન્ ! કેટલાં વૈક્રિય શરીર કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! જે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા—બદ્ધેલ્લગાય, મુક્કેલ્લગા ય) બદ્ધ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લગા તેણં અસંલેજ્જા) તેઓમાં જે બદ્ધેલ્લક છે તેઓ અસંખ્યાત છે (જહા અસુરકુમારાણં) જેમ અસુરકુમારો સંબન્ધી કથન છે તેજ પ્રમાણે (ણવરં) વિશેષતા (તાસીણં સેઢીણં) તે શ્રેણિયોની (વિક્કલંભસૂઈ) વિષ્કંભ સૂચી (અંગુલ પઠમવગ્ગમૂલસ્સ અસંલેજ્જાહ માગો) આંગળના પહેલા વર્ગમૂલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. (મુક્કેલ્લગા તહેવ) મુક્ત શરીર પણ આ પ્રમાણે સમજવા.

(મણુસાણં મંતે ! કેવહિયા ઓરાલિયસરીરયા પણ્ણત્તા) હે ભગવન્ મનુષ્યોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહ્યા છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! જે પ્રકારના કહેવામાં

આપેલા છે (તં જહા) તે આ પ્રમાણે (બદ્ધેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) બદ્ધ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લગા) તેઓમાં જે બદ્ધેલ્લકો છે

(તેણં સિય સંસ્વિજ્જા, સિય અસંસ્વિજ્જા) તેઓ કદાચિત્ સંખ્યાત કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય છે (જહણ્ણપદે સંસ્વિજ્જા) બધન્ય પદમાં સંખ્યાત હોય છે (સંસ્વિજ્જાઓ) સંખ્યાત (કોઢાકોઢીઓ) કેઠાકેઠી (તિજમલપયસ્સ ઉવરિં) ત્રિયમલ પદના ઉપર (ચરજમલપયસ્સ હિટ્ઠા) ચતુઃ યમલ પદની નીચે (અહવ છટ્ઠો વગ્ગો પંચમવગ્ગપહુવ્વણ્ણો) અથવા પંચમ વર્ગથી ગુણિત છટ્ઠાવર્ગ (અહવ ણં છણ્ણરુદ્ધે છેયળગયાઢરાસી) અથવા છતુવાર અડધી-અડધી કરેલી રાશિ (ઉક્કોસપ્પ અસંસ્વિજ્જા) ઉત્કુપ્પ પદમાં અસંખ્યાત છે (અસંસ્વિજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી-ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોથી અપહુત થાય છે (સ્વિત્તઓ) ક્ષેત્રથી (સ્વપક્વિત્તેહિં મણુસ્સેહિં) એક રૂપનો જેમાં આદ્યેય કર્યો છે, એવા મનુષ્યોથી (સેઢી) શ્રેણિ (અવહીરઢ) અપહુત થાય છે (તીસે) તે (સેઢીએ) શ્રેણિના (આકાસલેત્તેહિં) આકાશ ક્ષેત્રોથી (અવહારો) અપહરણ (માગ્ગિજ્જઢ) ખોળાય છે (જસંસ્વિજ્જા) અસંખ્યાત (અસંસ્વિજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણિ-ઓસપ્પિણિહિં કાલઓ) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો-અવસર્પિણિયોથી (સ્વિત્તઓ) ક્ષેત્રથી (અંગુલપદમવગ્ગમૂલં તદ્દયવગ્ગમૂલપહુવ્વણં) ત્રીજા વર્ગ મૂળથી ગુણિત અંગુલના પ્રથમ વર્ગ મૂલ (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લગા) તેઓમાંથી જે મુક્ત છે (તે જહા ઓરાલિયા મુક્કેલ્લગા) તે સમુચ્ચય મુક્ત ઔદારિકના સમાન

(વેરુવ્વિયાણં પુચ્છા ?) વૈકિય શરીરે સંખ્યાતી પૃચ્છા ? (ગોચમા ! દુવિહા વણ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે છે (બદ્ધેલ્લગા ય મુક્કેલ્લગા ય) બદ્ધ અને મુક્ત (તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લગા તેણ સંસ્વિજ્જા) તેઓમાં જે બદ્ધ છે, તેઓ સંખ્યાત છે (સમ્પ-સમ્પ અવહીરમાણે અવહીરમાણે) સમય સમયમાં અપહુત થતાં થતાં (સંસ્વિજ્જેણં કાલેણં) સંખ્યાત કાળમાં (અવહીરંતિ) અપહુત થાય છે. (નો ચેવ ણં અવહિરિયા સિયા) પણ અપહુત નથી થઈ જતાં (જે તે મુક્કેલ્લગા તેણ જહા ઓરાલિયા ઓહિયા) તેમાં જે મુક્ત છે તેઓ સમુચ્ચય ઔદારિકના સમાન (આહારગસરોરા જહા ઓહિયા) આહારક શરીર સમુચ્ચય આહારકની સમાન (તેયા કમ્મગા જહા એસિં ચેવ ઓરાલિયા) તૈબસ

અને કાર્મણ જેવા તેમના ઔદારિક

(વાળમંતરાણં જહા નેરહ્યાણં ઓરાલિયા) વાનવ્યન્તરેના જેવાં નારકેના ઔદારિક (વેઝવિચયસરીરગા જહા નેરહ્યાણં) વૈક્રિય શરીર જેવાં નારકેના (નવરં) વિશેષ (તાસિણં સેદ્દીણં) તે શ્રેણિયેની (વિક્લંભસૂદ્ધી) વિષ્કંભ સૂચી (સંસ્થિજ્જજોયણસયવગ્ગપલિમાગો પયરસ્સ) પ્રતરના સંખ્યાત શતવર્ગ પ્રતિ ભાગ (મુક્કિલ્લયા જહા ઓરાલિયા) મુક્ત શરીર ઔદારિકેના સમાન (આહારગસરીરા) આહારક શરીર (જહા અસુરકુમારાણં) જેવા અસુર-કુમારેના (તેયા કમ્મગા) તેજસ અને કાર્મણ (જહા એસિણં ચેવ વેઝવિચયા) જેવા તેમના વૈક્રિય (જોહ્સિયા એવં ચેવ) બ્યોતિષ્કેના એ પ્રકારે (તાસિણં વિક્લંભસૂદ્ધી) તેમની વિષ્કંભ સૂચી (વિહ્વપ્પન્નંગુલસયવગ્ગપલિમાગો પયરસ્સ) પ્રતરનેા અસો છપ્પનમેા વર્ગ પ્રમાણુ ખંડ (વેમાણિયાણં એવં ચેવ) વૈમાનિકેના એ પ્રમાણુ (નવરં) વિશેષ (તાસિણં સેદ્દીણં વિક્લંભસૂદ્ધી) તે શ્રેણિયેની વિષ્કંભ સૂચી (અંગુલ ત્રિતીયવગ્ગમૂલં તદ્દયવગ્ગમૂલપહુપ્પન્નં) તૃતીય વર્ગ મૂળથી ગુણિત અંગુલના દ્વિતીય વર્ગમૂળ (અહવણં) અથવા (અંગુલ તદ્દયવગ્ગમૂલ ઘણપ્પમાણમેત્તાઓ સેદ્દીઓ) અંગુલના તૃતીય વર્ગ મૂલના ઘન પ્રમાણુ માત્ર શ્રેણિયે (સેસં તં ચેવ) શેષ તેજ પ્રમાણુ છે.

શરીર પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ—દ્વીન્દ્રિય જીવેના શરીર કેટલી અવગાહનાઓ દ્વારા કેટલા કાળમાં સંપૂર્ણ પ્રતરને પુરો કરે છે ? એવી આ શંકા ઉત્પન્ન થતાં તેનું સમાધાન કરે છે—

અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણુ અવગાહનાઓથી, પ્રત્યેક આવલિકાના અસંખ્યા તમા ભાગમાં એક-એક અવગાહનાની રચના કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયોમાં દ્વીન્દ્રિયેના શરીર સંપૂર્ણ પ્રતરને પુરો કરે છે

એ પ્રકારે આવલિકાના એક એક અસંખ્યાતમા ભાગમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ એક એક અવગાહનાની રચના કરાય છે, ત્યારે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવ-સર્પિણી કાળમાં દ્વીન્દ્રિયેના શરીરેથી પુરો પ્રતર ભરાઈ જાય છે. એજ વાત અપહારના દ્વારા પ્રરૂપિત કરાય છે

દ્વીન્દ્રિયોના ઔદારિક બદ્ધ શરીરોથી પ્રતરનો આહાર થાય છે. કાળથી થનારાં અપહારને કહે છે—કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળોથી અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક પ્રાદેશિક શ્રેણીરૂપ આંગળમાત્ર પ્રતરના અસંખ્યેયલાગ પ્રતિભાગ પ્રમાણ ખંડથી અપહરણ થાય છે. આ ક્ષેત્ર વિષયક પરિમાણ જાણવું જોઈએ. કાળ વિષયક પરિમાણ એકે આવલિકાના અસંખ્યાતમા લાગથી અપહરણ થાય છે. એ રીતે દ્વીન્દ્રિયના દ્વારા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ પ્રતર ખંડ આવલિકાના અસંખ્યાતમાં લાગથી અપહૃત થાય છે. ખીજા દ્વીન્દ્રિયના દ્વારા એટલા જ પ્રમાણવાળો ખંડ તેટલા જ વખતમાં અપહૃત થાય છે. એ પ્રકારે અપહૃત કરાતા પ્રતર બધા દ્વીન્દ્રિયો દ્વારા અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળમાં અપહૃત થાય છે

બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાંથી જે દ્વીન્દ્રિયોના મુક્ત ઔદારિક શરીર છે, તેમની પ્રરૂપણા સમુચ્ચ મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજવી જોઈએ. દ્વીન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ અને વૈક્રિય શરીર અને આહારક શરીર નથી હોતાં. મુક્ત વૈક્રિય અને આહારક એ પ્રકારે સમજવાં જોઈએ. જેવાં સમુચ્ચ મુક્ત ઔદારિક શરીર કહ્યાં છે. દ્વીન્દ્રિયોના તૈજસ અને કાર્મણ શરીર ઔદારિક શરીરોના સમાન જાણવા જોઈએ.

દ્વીન્દ્રિયોના સમાન જ ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોના પણ ઔદારિક, વૈક્રિયક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ અને મુક્ત જાણી લેવા જોઈએ. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિકશરીર દ્વીન્દ્રિયોના સમાન જ સમજવાં જોઈએ. પણ દ્વીન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ વૈક્રિય શરીરના વિષયમાં એ વિશેષતા છે—ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય જીવોના વૈક્રિય શરીર કેટલા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ એનો ઉત્તર આપે છે—હૈ ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહ્યાં છે. તે આ પ્રકારે છે—બદ્ધ અને મુક્ત વૈક્રિય શરીરોમાંથી જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે, તે અસંખ્યાત છે. જેવું અસુરકુમારોનું કથન કર્યું છે, તેવું જ અહીં પણ કહેવું જોઈએ. એ રીતે કાળની અપેક્ષાએ પ્રતિ સમયમાં એક એક શરીરનું અપહરણ કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી તેમજ અવસર્પિણી કાળોમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોના પુરી રીતે અપહરણ થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, એટલા જ સમજવાં જોઈએ. તે શ્રેણિઓ પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમજવો જોઈએ પરન્તુ વિશેષતા એ છે કે એ શ્રેણિઓની વિષ્કંભ સૂચી અંગુલના પ્રથમ વર્ગ મૂળનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમજવો જોઈએ. અસુરકુમારોની વક્તવ્યતામાં શ્રેણિઓની વિષ્કંભ સૂચીનું પ્રમાણ અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂલનો અસંખ્યાતમો ભાગ બતાવેલો હતો, અહીં

અસંખ્યાતમા લાગ સમજવાં જોઈએ. આ પ્રકારે અંક આગુલ માત્ર ક્ષેત્રથી પ્રદેશોની રાશિના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા લાગમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે તેટલા પ્રદેશ રૂપ સૂચીની શ્રેણિયો સ્પષ્ટ છે, તે શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ થાય છે તેટલાં જ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર થાય છે. કહ્યું પણ છે—સંસી તિર્યંચ જીવોના ઉત્તર વૈક્રિયશરીરોની શ્રેણિયો અંગુલના વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા લાગ પરિમિત થાય છે.

પરંતુ તિર્યંચોના મુક્ત વૈક્રિય શરીર એજ પ્રકારે સમજવાં જોઈએ જેવાં સમુચ્ચય તિર્યંચોનિકોના મુક્ત વૈક્રિયશરીર કહ્યાં છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ ઔદારિક શરીરોના જેવાં જ સમજવાં જોઈએ. અને મુક્ત સમુચ્ચય મુક્ત શરીરોના સમાન છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ મનુષ્યોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! મનુષ્યોના ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રકારે છે—બદ્ધ અને મુક્ત તેમાં જે બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. તેઓ કદાચિત્ સંખ્યાત અને કદાચિત્ અસંખ્યાત થાય છે, કેમકે માણસો બે પ્રકારના છે—ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ. ગર્ભજ મનુષ્યોની સત્તા સદૈવ રહે છે, તેથી જ કોઈ એવો સમય નથી હોતો જ્યારે ગર્ભજ મનુષ્ય ન હોય, પણ સંમૂર્છિમ મનુષ્ય ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક બિલકુલ નથી હોતા, કેમકે સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પણ અન્તર્મુહૂર્તનું જ હોય છે. તેમના ઉત્પાદનું અન્તર ચૌવીસ મુહૂર્ત પ્રમાણ કહેલ છે. એ પ્રકારે જે કાળમાં સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનો અભાવ થાય છે ત્યારે કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યો જ રહે છે, તે સમયે તેઓ સંખ્યાત હોય છે, કેમકે ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા સંખ્યાત જ કહી છે, પરંતુ જ્યારે સંમૂર્છિત મનુષ્યોની સત્તા હોય છે, તે સમયે મનુષ્ય અસંખ્યાત હોય છે, સંમૂર્છિમ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણિના અસંખ્યાતમા લાગમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશોની રાશિના ધરાધર છે, એ અભિપ્રાયથી કહે છે—જઘન્ય પદમાં અર્થાત્ ઝોછામાં ઝોછા મનુષ્ય સંખ્યાત કોડા કોડી હોય છે—ત્રણ યમલ પદોથી ઊંપર ચાર યમલ પદોથી નીચે હોય છે. જ્યાં બધાથી ઝોછા મનુષ્ય મળી આવે છે, તે જઘન્ય પદ કહેવાય છે તે પદથી ગર્ભજ મનુષ્યોનું જ ગ્રહણ થાય છે, સંમૂર્છિમોનું નહિ કેમકે ગર્ભજ મનુષ્ય સદા વિદ્યમાન રહે છે. જ્યારે સંમૂર્છિમ મનુષ્ય નથી હોતા ત્યારે બધાથી ઝોછા મળી આવે છે. ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ—બન્નેનું જ ગ્રહણ થાય છે. કહ્યું પણ છે—ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ઈતર અર્થાત્ સંમૂર્છિમોનું પણ ગ્રહણ થાય છે, જઘન્ય પદમાં કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યનું જ ગ્રહણ થાય છે. અહીં જઘન્ય પદથી સંખ્યાત મનુષ્યોનું ગ્રહણ થાય છે. પરંતુ સંખ્યાતના સંખ્યાત લેહ થાય છે, તેથી સંખ્યાત કહેવાથી વિશિષ્ટતાનો

બોધ નથી થઈ શકતો. એ કારણે વિશિષ્ટ સંખ્યાને નિર્ધારિત કરવાને માટે કહેલું છે 'સંખ્યાત કોડા કોડી' એ સંખ્યાત કોડા કોડી સંખ્યાનું પરિમાણ અધિક સ્પષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું છે-ત્રણ યમલ પદના નીચે તેનો આશય આ પ્રકારે છે-મનુષ્યોનું પ્રતિપાદન કરનારા (૨૯) ઓગણત્રીસ અંક આગળ કહેવાશે. શાસ્ત્રીય પરિભાષાના અનુસાર આઠ અંકોનું એક યમલ પદ કહેવાય છે. એ પ્રકારે ચોવીસ અંકોના ત્રણ યમલ પદ હોય છે. ચોવીસ અંકોના પશ્ચાત્ પાંચ અંકસ્થાન શેષ રહે છે, પણ યમલ પદની પૂર્તિ આઠ અંકોથી થાય છે, એ કારણે આગળના પાંચ અંકોમાં ચોથું યમલ પદ પુરું નથી થતું. એ કારણે કહ્યું છે-ત્રણ યમલ પદોના ઊપર અને ચાર યમલ પદોની નીચે. મનુષ્યોની સંખ્યાના સૂચક ૨૯ પદ આ રીતે છે ૭૯ ૨૨૮ ૧૬ ૨૫ ૧૪ ૨૬ ૪૩ ૩૭ ૫૯ ૩૫ ૪૩ ૯૫૦ ૩૩૬. અથવા બે વર્ગ મળીને એક યમલ પદ થાય છે, ચાર વર્ગ મળીને બે યમલ પદ થાય છે, છ વર્ગ મળીને ત્રણ યમલ પદ થાય છે, અને ચાર વર્ગ મળીને ચાર યમલ પદ થાય છે. એ પ્રકારે છએ વર્ગોની ઊપર અને સાતમાવર્ગની નીચે કહેલ છે. એ કારણે કહ્યું છે કે ત્રણ યમલ પદોના ઊપર અને ચાર પદોની નીચે. ત્રણ યમલ પદોનો સમૂહ 'ત્રિયમલ પદ અને ચાર યમલ પદોનો સમૂહ ચતુર્થમલ પદ કહેવાય છે. હવે તેનાથી પણ અધિક સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરે છે-અથવા 'પંચમ વર્ગથી ગુણિત છઠા વર્ગ અર્થાત્ પંચમ વર્ગથી છઠા વર્ગનો ગુણાકાર કરવાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય છે. જઘન્ય પદમાં તે રાશિ પ્રમાણ મનુષ્યની સંખ્યા છે.

એકના અંકની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ગુણન ફલ એક જ આવે છે, સંખ્યાની વૃદ્ધિ નથી, થતી, તેથી જ વર્ગના રૂપમાં તેની ગણતા નથી થતી. પણ બેનો બેની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ચાર સંખ્યા આવે છે. એ પ્રથમ વર્ગ થયો. ચારનો ફરીથી ચારની સાથે ગુણાકાર કર્યો તો સોળ સંખ્યા આવી એ બીજો વર્ગ થયો. ફરી સોલનો સોલ સાથે ગુણાકાર કરવાથી બસો છપન (૨૫૬) સંખ્યા આવી. એ ત્રીજો વર્ગ થયો. બસોછપનનો બસોછપનની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ૬૫૫૩૬ રાશિ આવે છે આ ચોથો વર્ગ થયો એ ચોથા વર્ગની રાશિનો એજ રાશિની સાથે ગુણાકાર કર્યો તો ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬ સંખ્યા આવે છે. આ પાંચમો વર્ગ થયો. કહ્યું પણ છે ચારસો ઓગણત્રીસ કરોડ ઓગણપચાસ લાખ, સડસઠ હજાર, બસો છનુનો સંક્ષેપમાં પંચમ વર્ગથાય છે. એજ રાશિનો એજ રાશિની સાથે ગુણાકાર કરવાથી જે રાશિ આવે છે તે છઠો વર્ગ થાય છે તેના આંકડા આ રીતે છે ૧૮૪૪૬૭ ૪૪૦ ૭૩ ૭૦ ૯૫ ૫૧ ૬૧ ૬. આ રીતે આ છઠા વર્ગનો પૂર્વોક્ત પંચમ વર્ગની સાથે ગુણાકાર કરવાથી જે ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, જઘન્ય પદમાં એટલાં

જ મનુષ્ય છે. આ મનુષ્યો પૂર્વાલિખિત ૨૯ અંક પ્રમાણુ છે. તે યોગણુત્રીસ અંક કોડા કોડી આદિના દ્વારા કહી નથી શકાતા, તેથી 'અંકાનાં વામતો ગતિઃ' અર્થાત્ એકોની ગણના અવળી રીતે થાય છે એ ન્યાયના અનુસાર-અન્તર્વર્તી અંક સ્થાનથી લઈને ઉલટા ક્રમે અંકોનો સંગ્રહ કરનારી બે ગાથાઓ, જે પ્રાચીન આચાર્યે નિબદ્ધ કરી છે. અહીં અપાય છે. છ, ત્રણ ત્રણ શૂન્ય, પાંચ, નવ, ત્રણ, ચાર, પાંચ, ત્રણ, નવ, પાંચ સાત, ત્રણ, ત્રણ, ચાર, છ, બે, ચાર, એક, પાંચ, બે, છ, આઠ, બે, બે, નવ અને સાત ॥ ૧-૨॥ હવે એજ પૂર્વોક્ત સંખ્યાતને વિશેષ રૂપે સમજાવવાને માટે કહે છે-અથવા ૯૬ છેદનક રાશિ. 'જે સંખ્યામા અર્ધિ અર્ધિ કરવાથી ૯૬ વાર છેદને પ્રાપ્ત થઈ અને અન્તમા એક વધે તે ૯૬ છેદનક રાશિ કહેવાય છે. એ રાશિ એટલી જ છે જેટલી પંચમવર્ગના છટ્ઠા વર્ગની સાથે ગુણાકાર કરવાથી થાય છે. જેમ પહેલા બતાવેલ પ્રથમવર્ગ અગર છેદાય તો બે છેદનક આપે છે-પહેલો છેદનક બે અને બીજો છેદનક એક, બન્નેનો સરવાળો કરવાથી બે છેદનક થયા. કેમકે પ્રથમ વર્ગની સંખ્યા ચાર છે. એજ પ્રકારે બીજા વર્ગના ચાર છેદનક થાય છે, કેમકે તે ૧૬ સોળ સંખ્યાનો છે, તેનો પહેલો છેદનક આઠ, બીજો ચાર, ત્રીજો બે અને ચોથો એક છેદનક થાય છે, ત્રીજો વર્ગ ૨૫૬ સંખ્યાનો છે, તેથી તેના આઠ છેદનક થાય છે. એજ પ્રકારે ચોથા વર્ગના ૧૬ છેદનક થાય છે, પાંચમા વર્ગના બત્રીસ છેદનક આવે છે છટ્ઠા વર્ગના ચોસઠ છેદનક થાય છે. આ પ્રકારે બધાને જોડવાથી પંચમ વર્ગથી ગુણેલ છટ્ઠા વર્ગના ૯૬ છેદનક થાય છે, જે જે વર્ગનો જે જે વર્ગની સાથે ગુણાકાર કરાય છે. તે વર્ગમાં ગુણ્ય અને ગુણક બન્ને વર્ગોના છેદનક હોય છે, જેમ પ્રથમ વર્ગની સાથે બીજા વર્ગનો ગુણાકાર કરવાથી છ છેદનક થાય છે. સોલ સંખ્યા વાળા દ્વિતીય વર્ગના ચાર સંખ્યા વાળા પ્રથમ વર્ગની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ચોસઠ સંખ્યા આવે છે, તેનો પહેલો છેદનક બત્રીસ છે બીજો છેદનક સોલ, ત્રીજો છેદનક આઠ. ચોથો છેદનક ચાર, પાંચમો બે અને છટ્ઠો એક આવે છે. એ પ્રકારે છ છેદનક થાય છે. પહેલા વર્ગમાં બે છેદનક હતા અને બીજા વર્ગમાં ચાર છેદનક હતા, બધાને જોડવાથી છ જ છેદનક થાય છે. એ પ્રથમ વર્ગ મૂળથી ગુણિત દ્વિતીય વર્ગમૂળમાં દેખાડેલા જ છે. એ જ પ્રકારે પાંચમા વર્ગમૂળમાં બત્રીસ છેદનક અને છટ્ઠામાં ચોસઠ છેદનક પહેલા કહેવાયેલા છે, તેથીજ પાંચમા વર્ગથી છટ્ઠા વર્ગનો ગુણાકાર કરવાથી છન્નુ લગ્ન મળે છે, એ સિદ્ધ થયું. અથવા કોઇ એક અંકને સ્થાપન કરીને તેને છન્નુવાર બમણા કરવાથી જો તેટલો જ જવાબ આવી જાય તો તે રાશિ ૯૬ છેદનક રાશિ કહેવાય, એમ સમજી લેવું જોઈએ, આ જઘન્ય પદમાં મનુષ્યોની સંખ્યા કહેલી છે. હવે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં સંખ્યા બતાવવાને માટે કહે છે

'લક્ષોસપ્ અસંલેઝ્જા' અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ પદમાં મનુષ્ય અસંખ્યાત હોય છે. એ અસંખ્યાતનું કાળથી પ્રરૂપણુ કરે છે-એક એક સમયમાં એક એક મનુષ્યના શરીરના અપહરણુ કરય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોમાં તેમનું પૂર્ણ રૂપથી

અપહરણ થાય છે. તેનું જ હવે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણ કરે છે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જેમાં એક રૂપ સંમિલિત કર્યું છે, એવા મનુષ્યોથી એક શ્રેણીનું પુરી રીતે અપહરણ થાય છે. એ પ્રકારે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં વિદ્યમાન મનુષ્યોમાં અસત્કલ્પનાના અનુસાર એક રૂપ મેળવીને સંપૂર્ણ એક શ્રેણિનું અપહરણ થાય છે. ક્ષેત્ર અને કાળથી એ શ્રેણિના અપહારની માર્ગણા કહે છે—જ્યારે એ શ્રેણીના આકાશ ક્ષેત્રોથી અપહારની માર્ગણા કરાય છે, ત્યારે મનુષ્ય અસંખ્યાત હોય છે. તે આ પ્રકારે—કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી તેમજ અવસર્પિણી કાળોથી અસંખ્યાત મનુષ્યોના અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણિત પ્રથમ વર્ગ મૂળ સમજવું જોઈએ. અસત્ કલ્પનાથી અંગુલ પ્રમિત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિ બસો છપ્પન (૨૫૬) નો પ્રથમ વર્ગ મૂળ સોળ થાય છે, તેનું ત્રીજું વર્ગમૂળ બેની સાથે ગુણાકાર કરવાથી બત્રીસ (૧૬×૨=૩૨) પ્રદેશોની સંખ્યા આવે છે. એટલી સંખ્યાવાળા ખંડોથી અપહરણ કરાએલી શ્રેણિ સમાપ્ત થાય છે. અહીં મનુષ્યોની સંખ્યા પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—એક શ્રેણીના ઉપર્યુક્ત પ્રમાણવાળા ખંડોથી અપહરણ કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયો કેવી રીતે લાગે છે ?

ઉત્તર—ક્ષેત્ર અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, તેથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો—અવસર્પિણિયો એક શ્રેણિના અપહરણમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે—‘કાળ સૂક્ષ્મ હોય છે, પરંતુ ક્ષેત્ર તેનાથી પણ અધિક સૂક્ષ્મ હોય છે કેમકે અંગુલ માત્ર શ્રેણીમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો સમાપ્ત જાય છે, અર્થાત્ એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશ રાશિ હોય છે તે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીના સમયોથી પણ અધિક હોય છે.

મનુષ્યના બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાંથી જે મુક્ત ઔદારિક શરીર છે, તેમની વક્તવ્યતા સમુચ્ચ મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજી લેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન ! વૈક્રિય આદિ શરીરોની પૃચ્છા ? અર્થાત્ મનુષ્યોના વૈક્રિય શરીર કેટલાં હોય છે ?

શ્રી ભગવાન—હે ગૌતમ ! મનુષ્યોના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના હોય છે—તેઓ આ પ્રકારે છે—બદ્ધ અને મુક્ત. એ બંનેમાંથી મનુષ્યોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર સંખ્યાત છે. કેમકે ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જે વૈક્રિય લગ્નિ મળી આવે છે, અને તેઓમાંથી પણ કોઈ કોઈની જ હોય છે બધાની નહીં. એક એક સમયમાં અપહરણ કરવાથી સંખ્યાત કાળમાં બધાનું અપહરણ થાય છે, ત્યાર પછી નહીં કેમકે સંખ્યાત કાળમાં જ બધા મનુષ્યોના સંખ્યાત વૈક્રિય શરીરોનું અપહરણ થઈ જાય છે.

બદ્ધ અને મુક્ત મનુષ્યોના વૈક્રિય શરીરોમાંથી જે મુક્ત વૈક્રિય શરીરો છે, તેમનું

કથન સમુચ્ચય ઔદારિક શરીરના સમાન સમજી લેવું જોઈએ. જેવા સમુચ્ચય આહારક શરીર કહ્યા છે, એજ પ્રકારે મનુષ્યોના આહારક શરીર કહેવાં જોઈએ. મનુષ્યોના તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર મનુષ્યોના ઔદારિક શરીરના સમાન જ કહેલાં છે. એ પ્રકારે મનુષ્યોના બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર બદ્ધ ઔદારિક શરીરના સમાન છે અને મુક્ત સમુચ્ચય મુક્તના સમાન છે.

વાનવ્યન્તરોના ઔદારિક શરીર નારકોના મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન છે વૈક્રિય શરીર નારકોના જેવાં અસંખ્યાત સમયમાં એક એક શરીરનું અપહરણ કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોમાં વાનવ્યન્તરોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોના અપહર થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણુ છે, અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણિ-યોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ તે શરીરો છે. તે શ્રેણિયો પ્રતરનો અસંખ્યાતમો લાગ છે. કેવળ તેમની સૂચીમાં વિશેષતા હોય છે. તે બતાવે છે-તે અસંખ્યાત શ્રેણિયોની વિસ્કંલ સૂચી અર્થાત્ વિસ્તાર સૂચી કહેવી જોઈએ. પ્રતરકા પૂરણુ તથા અપહરણુમાં તે સૂચી સંખ્યાત યોજન શતવર્ગ પ્રતિલાગ અર્થાત્ ખંડ છે. વાનવ્યન્તરોના મુક્ત વૈક્રિય શરીર ઔદારિક શરીરોના સમાન કહેવાં જોઈએ. આહારક શરીરોનું કથન અસુરકુમારોના સમાન છે. તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર જેવા તેમના વૈક્રિય શરીર કહ્યાં છે. તેવાજ કહી લેવાં જોઈએ.

ન્યોતિષ્ક દેવોના બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીર વ્યન્તરોના સમાન હોય છે. બદ્ધ અને વૈક્રિય શરીર તેમના અસંખ્યાત હોય છે. કાલની અપેક્ષાએ માર્ગણુ કરવાથી એક એક સમયમાં એક એક શરીરનું અપહરણુ કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં તેમના અપહરણુ થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણુ છે. તે શ્રેણિયો પ્રતરનો અસંખ્યાતમો લાગ જાણુવી જોઈએ. એ કારણે ન્યોતિષ્ક દેવોના પ્રતિલાગ વાનવ્યન્તરોથી સંખ્યાત ગુણુહીન છે. સંખ્યાત ગણુ અધિક સૂચી હોય છે. વિશેષ એ છે કે એ શ્રેણિયોની વિસ્કંલ સૂચી બસો છપ્પન વર્ગ પ્રમાણુ ખંડ રૂપ પ્રતરના પૂરણુ અને અપહરણુમાં જાણુવા, ન્યોતિષ્કોના મુક્ત વૈક્રિય શરીર સમુચ્ચય મુક્તના સમાન છે. આહારક શરીર નારકોની સમાન. બદ્ધ તૈજસ અનેક કાર્મણુ શરીર વૈક્રિયના સમાન હોય છે. અને મુક્ત સમુચ્ચયના સમાન સમજવા જોઈએ. આહારક શરીર નારકોના સમાન. બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર વૈક્રિય શરીરના સમાન છે અને મુક્ત સમુચ્ચયની જેમ સમજવા જોઈએ. વૈમાનિકોના શરીરોની વક્તવ્યતા પણ એજ પ્રકારની છે.

અર્થાત્ વૈમાનિકોના આહારિક શરીર નારકોના સમાન સમજવાં જોઈએ. બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. વૈમાનિક દેવોની જ્યોતિષક દેવોના સમાન પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણ છે, અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ શરીર છે. તે શ્રેણિઓનું પરિમાણ પ્રતરના અસંખ્યાતમા લાગ જોટલું છે. પરન્તુ નારક આદિની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા લાગના પરિમાણમા કાંઈક ભિન્નતા છે. જેને કહે છે-તેશ્રેણિયે ની વિષ્કંભ સૂચી તૃતીય વર્ગ મૂળથી ગુણિત દ્વિતીય વર્ગ મૂળ પ્રમાણ છે, જેમ પ્રથમ વર્ગમૂળ પ્રમાણ $૨ \times ૨ = ૪$ છે ત્રીજું વર્ગ મૂળ $૧૬ \times ૧૬ = ૨૫૬$ છે. તેનો ગુણાકાર કરવાથી $૪ \times ૨૫૬ = ૧૦૨૪$ ની સંખ્યા આવે છે. અથવા અંશુલના તૃતીય વર્ગ મૂળના ઘનના બરાબર શ્રેણિયો છે. શેષ પૂર્વોક્તની સમાનજ સમજવું જોઈએ. એ પ્રકારે અંશુલ માત્ર ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિ અસત્ કલ્પનાથી બસો છપ્પન (૨૫૬) માની લે તો તેના બીજા વર્ગ મૂળને અર્થાત્ ચારને ત્રીજા વર્ગ મૂળ બેની સાથે ગુણવાથી જેટલી પ્રદેશ રાશિ (અર્થાત્ આઠ) આવે છે, એટલા પ્રદેશોની વિષ્કંભ સૂચીથી પ્રમિત શ્રેણિયો આઠી થઈ જાય કરવી જોઈએ. એ પ્રકારથી પણ આઠની સંખ્યા આવે છે.

વૈમાનિકોના આહારિક શરીર નારકોના સમાન છે. બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર બદ્ધ વૈક્રિય શરીરના સમાન છે. મુક્ત તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર સમુચ્ચય મુક્તના સમાન હોય છે.

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વ્રતિ વિરચિત
 પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનું
 બારમું શરીર પદ સમાપ્ત ॥ ૧૨ ॥

तेरमुं परिष्णाम पढे

शब्दार्थ—(कइविहे णं भंते ! परिणामे पणत्ते ?) हे लगवन् ! परिष्णाम कइटां प्रकारना कइयां छे ? (गोयमा ! दुविहे परिणामे पणत्ते) हे गौतम ! जे प्रकारना परिष्णाम कइयां छे (तं जहा) ते आ प्रकारे छे (जीवपरिणामे य अजीवपरिणामे च) एवमुं परिष्णाम अने अएवमुं परिष्णाम.

(जीवपरिणामे णं भंते ! कइविहे पणत्ते ?) हे लगवान ! एवना परिष्णाम कइटां प्रकारनां कइयां छे ? (गोयमा ! दसविहे पणत्ते) हे गौतम ! दस प्रकारना कइयां छे (तं जहा) ते आ प्रकारे (गइपरिणामे) गति परिष्णाम (इंद्रियपरिणामे) धन्द्रिय परिष्णाम (कसाय परिणामे) कषाय परिष्णाम (लेस्सापरिणामे) देश्या परिष्णाम (जोगपरिणामे) योग परिष्णाम (उवगोगपरिणामे) उपयोग परिष्णाम णाणपरिणामे ज्ञानपरिष्णाम (दंसणपरिणामे) दर्शन परिष्णाम (चरित्तपरिणामे) चरित्तपरिष्णाम (वेदपरिणामे) वेद परिष्णाम

टीकार्थ—आरमां पढमां औदारिक आदि शरीराना विभागनी प्ररूपणा कराई परन्तु शरीराना उत्पत्ति विशिष्ट परिष्णामना विना संभवती नथी तेथी प्रकृत पढमां परिष्णामना स्वरूपनी प्ररूपणा कराय छे

श्री गौतमस्वामी प्रश्न करे छे—हे लगवन् ! परिष्णाम कइटां प्रकारनुं कइवाअेलुं छे ? परिष्णाम अर्थात् परिष्णामन अगर कोई द्रव्यनी अेक अवस्था भइलीने भीए अवस्था थई नवी. अहीं अेटलुं समए लेवुं जेअे परिष्णाम विविध अने विचित्र विचित्र प्रकारना होय छे, केमके प्रत्येक द्रव्य पौताना समयानुसार पूर्व अवस्थानो परित्याग करीने उतर अवस्थाने धारण करता रहे छे. वस्तुतः त्रिकाल स्थायी द्रव्य पौताना सत स्वरूपमां अवस्थित रहीने पण धर्मान्तर अर्थात् पर्यायान्तरने प्राप्त थाय छे. द्रव्यनो

કોઈ પણ સમયે સર્વથા વિનાશ નથી જ થતો, અને સદા એક જ રૂપે રહે છે. કહ્યું પણ છે—જે પરિણામના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણે છે. તે દ્રવ્યના એક પર્યાયથી બીજા પર્યાયમાં જવું તે જ પરિણામ માને છે, કેમકે દ્રવ્યનું સર્વથા અનવસ્થાન નથી હોતું અને સર્વથા વિનાશ પણ નથી થતો ॥ ૧ ॥

એ પ્રકારે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સત્ પદાર્થ જ વિવિધ અવસ્થાઓને ધારણ કરતા રહે છે, એજ પરિણામ છે. પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ પૂર્વવર્તી સત્યપર્યાયની અપેક્ષાએ વિનાશ થયો અને ઉત્તર કાલીન અસત્ પર્યાયની અપેક્ષાએ પ્રાદુર્ભાવ થયો પરિણામ કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે—સત્ પર્યાયની અપેક્ષાએ વિનાશ થાય છે અને અસત્ પર્યાયની અપેક્ષાથી પ્રાદુર્ભાવ થયો પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યોના પરિણામ માનેલાં છે ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન્ ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નના ઉત્તર આપતાં કહે છે—હે ગૌતમ પરિણામ બે પ્રકારનું કહ્યું છે—જીવ પરિણામ અને અજીવ પરિણામ તેમાંથી જીવનું પરિણામ પ્રાયોગિક જનિત હોય છે અને અજીવનું પરિણામ (સ્વાભાવિક) હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્! જીવના પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલાં છે?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ! જીવના પરિણામ દશ પ્રકારના કહેલાં છે તે આ પ્રકારે છે
(૧) ગતિ પરિણામ (૨) ઇન્દ્રિયપરિણામ (૩) કષાય પરિણામ (૪) લેશ્યા પરિણામ (૫) યોગ પરિણામ (૬) ઉપયોગ પરિણામ (૭) જ્ઞાન પરિણામ (૮) દર્શન પરિણામ (૯) ચારિત્ર પરિણામ (૧૦) વેદ પરિણામ.

(૧) ગતિપરિણામ—નરકગતિ નામકર્મ આદિના ઉદ્દયથી જેની પ્રાપ્તિ થાય તે ગતિપરિણામ.

(૨) ઇન્દ્રિય પરિણામ—ઇન્દ્રિય અર્થાત્ જ્ઞાન રૂપ પરમ ઐશ્વર્યના યોગથી આત્મા ઇન્દ્રિય કહેવાય છે, અથવા ‘ઇન્દ્રિયે ઇતિ ઇન્દ્રિય’ અર્થાત્ જીવ. જે ઇન્દ્રિયો હોય તે ઇન્દ્રિય. આહીં ઇન્દ્ર શબ્દથી ‘હ્ય’ પ્રત્યયનો નિપાત થયો છે આત્માનું ઇન્દ્રિય રૂપે પરિણમન ઇન્દ્રિય પરિણામ કહેવાય છે.

(૩) કષાયપરિણામ-જેમાં 'કષન્તિ' અર્થાત્ પ્રાણી દુઃખી થાય છે, તેને 'કષ' કહે છે કષનો અર્થ છે સંસાર, જેના કારણે કષ અર્થાત્ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય તે કષાય જીવના કષાય રૂપ પરિણમનને કષાય પરિણામ કહે છે.

(૪) લેશ્યાપરિણામ-લેશ્યાનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. લેશ્યા રૂપ જીવનું પરિણમન લેશ્યા પરિણામ કહેવાય છે.

(૫) યોગપરિણામ-મનોયોગ આદિયોગ કહેવાય છે. યોગ રૂપ પરિણામ યોગ પરિણામ કહેવાય છે

(૬) ઉપયોગપરિણામ-ઉપયોગ પ્રતીત જ છે, ઉપયોગ રૂપ પરિણામ ઉપયોગ પરિણામ છે.

(૭) જ્ઞાન પરિણામ-મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ જ્ઞાન રૂપ પરિણતિ જ્ઞાન પરિણામ છે.

(૮) દર્શન પરિણામ-સામાન્ય ઊદ્ધરૂપ પરિણમન. (૯) ચારિત્ર પરિણામ-ચરણ-રૂપ પરિણતિ.

(૧૦) વેદ પરિણામ-સ્ત્રીવેદ આદિ રૂપમાં જીવનું પરિણમન વિભિન્ન ભાવો પર આશ્રિત બધાભાવોના પ્રદુર્ભાવ ગતિ પરિણામના વિના નથી થતા એ કારણે બધાથી પહેલા ગતિ પરિણામનું પ્રતિપાદન કરાયેલું છે. ગતિ પરિણામના પછી ઈન્દ્રિય પરિણામ અવશ્ય થાય છે. એ કારણે ગતિ પરિણામના બાદ ઈન્દ્રિય પરિણામનું પ્રતિપાદન કર્યું ઈન્દ્રિય પરિણામના પછી ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયના સંપર્કથી રાગદ્વેષ રૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેના પછી કષાય પરિણામ કહ્યું છે. કષાય પરિણામ, લેશ્યા પરિણામનું વ્યાખ્ય છે, તેથી તેના પછી લેશ્યા પરિણામનો નિર્દેશ કર્યો છે, લેશ્યા પરિણામ સયોગિ કેવલી પર્યન્ત રહે છે. તેથી જ તે વ્યાપક છે અને કષાય પરિણામ વ્યાપ્ય છે. સ્થિતિની પ્રરૂપણા કરતી વખતે લેશ્યામાં શુકલ લેશ્યાની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ

રૂપથી નિમ્ન પ્રકારથી કહેલી છે. ‘શુદ્ધ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુદ્ધૂત’ પ્રમાણ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નવ વર્ષ ઓછા કરોડ પૂર્વની આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સયોગ કેવલીમાં ઘટિત થાય છે, અન્યત્ર નહીં. કિન્તુ કષાય પરિણામ સૂક્ષ્મ સમ્પરાય ગુણસ્થાન સુધી રહે છે, એ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે કે કષાય પરિણામ, લેશ્યા પરિણામનું વ્યાખ્ય છે. લેશ્યા પરિણામ કષાય પરિણામના અભાવમાં પણ થાય છે, એ કારણે કષાય પરિણામના પછી લેશ્યા પરિણામનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. લેશ્યા પરિણામના બાદ કષાય પરિણામનું પ્રતિપાદન કરેલું નથી. લેશ્યા પરિણામ યોગપરિણામ સ્વરૂપ હોવાથી લેશ્યા પરિણામના પછી યોગ પરિણામનો નિર્દેશ કર્યો છે, કેમકે કહ્યું પણ છે-યોગપરિણામો લેશ્યા, અર્થાત્ યોગનું પરિણામ જ લેશ્યા છે. યોગપરિણામ સંસારી જીવોનું ઉપયોગ પરિણામ થાય છે, એ કારણે યોગ પરિણામના પછી ઉપયોગ પરિણામ કહેલ છે. ઉપયોગ પરિણામ થવાથી જ્ઞાન પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, એ કારણે ઉપયોગ પરિણામના અનન્તર જ્ઞાન પરિણામ કહ્યું છે. જ્ઞાન પરિણામ બે પ્રકારનું છે-સમ્યગ્જ્ઞાન પરિણામ, અને મિથ્યાજ્ઞાન પરિણામ. આ બન્ને પરિણામ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના વિના થતાં, નથી એ કારણે તેની પછી દર્શન પરિણામ કહેલ છે. સમ્યગ્દર્શન પરિણામ જ્યારે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે ત્યારે જિનેન્દ્ર ભગવાનના વચનોનું શ્રવણ કરવાથી નવીન-નવીન સંવેગની ઉત્પત્તિ થઈને ચારિત્રાવરણ કમનના ક્ષયોપશમથી ચારિત્ર પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, એ કારણે દર્શન પરિણામના પછી ચારિત્ર પરિણામ કહેલ છે. ચારિત્ર પરિણામના પ્રભાવથી મહા સત્ત્વવાન્ પુરૂષ વેદ પરિણામનો વિનાશ કરે છે એ કારણે ચારિત્ર પરિણામના પછી વેદ પરિણામ કહેલ છે.

ગતિ પરિણામાદિ કા નિરૂપાગ

ગતિ પરિણામ આદિની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(ગતિપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કિવિહે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ગતિપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! ચ્ચઙ્કિવિહે પળ્ણત્તે) હે જાતમ ! આર પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (નિરયગતિપરિણામે) નરકગતિ પરિણામ (તિરયગાંતપરિણામે) તિર્યચ્ચગતિ પરિણામ (મણુયગતિપરિણામે) મનુષ્યગતિ પરિણામ (દેવગતિપરિણામે) દેવ ગતિ પરિણામ

(इंद्रियपरिणामे णं भंते ! कइविहे पणत्ते) हे लगवन् ! इंद्रिय परिष्णाम કેટલા પ્રકારના કહેલ છે ? (ગોયમા ! પંચવિહે પણત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સોઈંદ્રિયપરિણામે) શ્રોત્રેન્દ્રિય પરિષ્ણામ (ચક્ષુર્ન્દ્રિયપરિણામે) ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પરિષ્ણામ (ધાર્મિન્દ્રિય પરિણામે) ઘ્રણેન્દ્રિય પરિષ્ણામ (જિહ્વિન્દ્રિયપરિણામે) શ્રુત્રેન્દ્રિય પરિષ્ણામ (કાર્ણિન્દ્રિયપરિણામે) સ્પર્શેન્દ્રિય પરિષ્ણામ

(કસાય પરિણામેણં ભંતે ! કइविहे पणत्ते ?) હે લગવન્ ! કષાય પરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે ? (ગોયમા ! ચત્ત્વિહે પણત્તે) હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (કોહકસાયપરિણામે) ક્રોધ કષાય પરિષ્ણામ (માળકસાયપરિણામે) માન કષાય પરિષ્ણામ (માયાકસાયપરિણામે) માયા કષાયપરિષ્ણામ (લોભકસાયપરિણામે) લોભકષાય પરિષ્ણામ

(લેસાપરિણામેણં ભંતે ! कइविहे पणत्ते ?) હે લગવન્ લેશ્યા પરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! છત્ત્વિહે પણત્તે) હે ગૌતમ ! છ પ્રકારના કહેલ છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (કણ્હેસા પરિણામે) કૃષ્ણલેશ્યા પરિષ્ણામ (નીલલેસા પરિણામે) નીલ લેશ્યા પરિષ્ણામ (કાકલેસા પરિણામે) કાપોતલેશ્યા પરિષ્ણામ (તેજલેસા પરિણામે) તેજલેશ્યા પરિષ્ણામ (પમ્હલેસા પરિણામે) પદ્મ લેશ્યા પરિષ્ણામ (સુક્લેસાપરિણામે) શુકલલેશ્યા પરિષ્ણામ.

(જોગપરિણામેણં ભંતે ! कइविहे पणत्ते ?) હે લગવન્ યોગ પરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે ? (ગોયમા ! તિવિહે પણત્તે) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) મળ-જોગપરિણામે, વહજોગપરિણામે, કાયજોગપરિણામે) તે આ પ્રકારે—મનોયોગ પરિષ્ણામ, વચનયોગ પરિષ્ણામ, કાય યોગપરિષ્ણામ

(ઉવઓગપરિણામેણં ભંતે ! कइविहे पणत्ते ?) હે લગવન્ ! ઉપયોગ પરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! દુવિહે પણત્તે) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સાગારોવઓગપરિણામે, અણાગારોવઓગપરિણામે) સાકારોપયોગ પરિષ્ણામ અને અનાકારોપયોગ પરિષ્ણામ

(જાણપરિણામેણં ભંતે ! कइविहे पणत्ते ?) હે લગવન્ જ્ઞાનપરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારે

કહેલ છે ? (ગોયમા ! પંચવિદ્દે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહેલ છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (આભિણિબોહિયણાપરિણામે) આભિનિબોધિક જ્ઞાનપરિણામ (સુચણાણપરિણામે) શ્રુતજ્ઞાન પરિણામ (ઓહિણાણપરિણામે) અપધિજ્ઞાન પરિણામ (મળવજ્જવનાણાપરિણામે) મન:-પર્યપ્તજ્ઞાન પરિણામ (કેચલણાણપરિણામે) કેવલજ્ઞાન પરિણામ

(અળ્ણાણપરિણામેળં મંતે ! કઙ્કવિદ્દે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! અજ્ઞાન પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! તિવિદ્દે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના કહેલ છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (મઙ્ક અળ્ણાણપરિણામે) મતિ અજ્ઞાન પરિણામ (સુઅ અળ્ણાણપરિણામે) શ્રુત-અજ્ઞાન પરિણામ (વિભંગણાણપરિણામે) વિભંગ જ્ઞાન પરિણામ

(દંસળ્ણપરિણામેળં મંતે ! કઙ્કવિદ્દે પળ્ણત્તે) હે ભગવન્ ! દર્શન પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! તિવિદ્દે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સમ્મદંસળ્ણપરિણામે) સમ્મદર્શન પરિણામ (મિચ્છાદંસળ્ણપરિણામે) મિચ્છાદર્શન પરિણામ (સમ્મમિચ્છાદંસળ્ણપરિણામે) સમ્મયગુ મિચ્છા દર્શન પરિણામ

(ચરિત્તપરિણામેળં મંતે કઙ્કવિદ્દે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! ચારિત્ર પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે ? (ગોયમા ! પંચવિદ્દે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ પાંચ પ્રકારના કહેલ છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સમાઙ્કચારિત્તપરિણામે) સામાયિક ચારિત્ર પરિણામ (હેદોવદ્દાવણિય ચારિત્ત-પરિણામે) હેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર પરિણામ (પરિહારવિસુદ્ધિય ચારિત્તપરિણામે) પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર પરિણામ (સુહુમસંપરાયચારિત્તપરિણામે) સૂહુમસામ્પરાય ચારિત્ર પરિણામ (અહુકલાયચારિત્તપરિણામે) યથાખ્યાત ચારિત્ર પરિણામ

(વેદપરિણામેળં મંતે ! કઙ્કવિદ્દે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવાન્ ! વેદપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! તિવિદ્દે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે (ઈત્થિવેદપરિણામે, પુરિસ-વેદપરિણામે, નપુંસગવેદપરિણામે) સ્ત્રીવેદપરિણામ, પુરૂષવેદપરિણામ નપુંસક વેદપરિણામ

(નેરઙ્કયા) નારક ળપ (ગત્તિપરિણામેળ) ગતિ પરિણામથી (નિરયગતિયા) નારક ગતીક છે (ઙ્કિંદ્રિયપરિણામેળં પંચિંદ્રિયા) ઇન્દ્રિય પરિણામથી પંચેન્દ્રિય છે (કસાયપરિણામેળં કોહ

कसाई वि जाव लोहकसायी वि) कषाय परिष्णामथी क्षोध कषायी पशु यावत् लोल कषायी
 पशु छे (लेस्सापरिणामेणं, कण्हलेस्सा वि, नीललेस्सा वि, काउलेस्सा वि) देश्या परिष्णामथी
 कृष्णु देश्यावाणा पशु, नील देश्यावाणा पशु, कापोत देश्यावाणा पशु (जोगपरिणामेणं)
 योग परिष्णामथी (मणजोगी वि, वयजोगी वि, कायजोगी वि) मन योगवाणा पशु,
 पथन योगवाणा पशु काय योगवाणा पशु (उवओगपरिणामेणं सागारोवउत्ता वि, अणा-
 गारोवउत्ता वि) उपयोग परिष्णामथी साकारोपयोगवाणा पशु, अनाकारोपयोगवाणा पशु
 (णाणपरिणामेणं आभिणित्रोहिणाणी वि सुयणाणी वि ओहिणाणी वि) ज्ञान परिष्णामथी
 आलिनीषोधिक ज्ञानी पशु श्रुतज्ञानी पशु, अवधिज्ञानी पशु, (अण्णाणपरिणामेणं) अज्ञान
 परिष्णामथी (मइ अण्णाणी वि सुय अण्णाणी वि, विभंगणाणी वि) मत्तज्ञानी पशु, श्रुता ज्ञानी
 पशु, विलंगज्ञानी पशु (दंसणपरिणामेणं) दर्शन परिष्णामथी (सम्प्रदिट्टी वि; मिच्छा दिट्ठि
 वि सम्माभिच्छादिट्टी वि) सम्यग्दृष्टि पशु, मिथ्यादृष्टि पशु, सम्यग् मिथ्या दृष्टि पशु (चरित्त-
 परिणामेणं नो चरिती नो चरित्ताचरिती, अचरिती) आरित्र परिष्णामथी न आरित्रवान् छे न
 आरित्राआरित्र-देश आरित्रपाणे छे, अआरित्री छे (वेदपरिणामेणं) वेदपरिष्णामथी (नो इत्थी
 वेदगा) न स्त्री वेदी (नो पुरिसवेदगा) न पुंष वेदी (णपुंसकवेदगा) नपुंसक वेदी छे

(असुरकुमारा वि एवं चेव) असुर कुमार पशु अेण प्रकारे (णवरं) विशेषता (देव
 गतिया कण्हलेस्सा वि जाव तेउलेस्सा वि) देवगतिना लुप कृष्णु देश्यावाणा पशु यावत्
 तेन्ने देश्यावाणा पशु होय छे (वेदपरिणामेणं इत्थिवेदगा वि पुरिसवेदगा वि) वेद परिष्णामथी
 स्त्रीवेदवाणा पशु अने पुंषवेदवाणा पशु (नो नपुंसक वेदगा) नपुंसक वेदी नथी होता (सेसं
 तं चेव) शेष तेण (एवं जाव थणियकुमारा वि) अेण प्रकारे स्तनित कुमार

(पुढबिकाइया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया) पृथ्वीकायिक गति परिष्णामथी तिरिय
 गति पाणा छे (इदियपरिणामेणं एगिदिया) धन्द्रिय परिष्णामथी अेकेन्द्रिय (सेसं जहा नेइयाणं)
 शेष नारकेना समान (नवरं) विशेष (लेस्सापरिणामेणं तेउलेस्सा वि) देश्या परिष्णामथी तेन्ने
 देश्यावाणा पशु होय छे. (जोगपरिणामेणं कायजोगी) योग परिष्णामथी काययोगवाणा (णाण-
 परिणामे नत्थि) ज्ञान परिष्णाम नही (अण्णाणपरिणामेणं मइ अण्णाणी, सुय अण्णाणी) अज्ञान

परिष्णामथी मत्यज्ञानी अने श्रुताज्ञानी होय छे (दंसणपरिणामेणं मिच्छादिद्वी) दर्शन परिष्णामथी मिथ्यादृष्टि (सेसं तं चेव) शेष तेज

(आउवणफ्फई काइया वि) अष्कायिक अने वनस्पतिकायिक पणु(तेउबाऊ) तेजस्कायिक अने वायुकायिक (एवं चेव) अेज प्रकारे (णवरं) विशेष (लेस्सा परिणामेणं जहा नेरइया) देश्या परिष्णामथी नारकेना समान

(वेइंदिया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया) द्वीन्द्रिय गति परिष्णामथी तिर्यंय गति वाणा (इंदियपरिणामेणं वेइंदिया) धन्द्रिय परिष्णामथी द्वीन्द्रिय (सेसं जहा नेरइयाणं) शेष नारकेना समान (णवरं) विशेष (जोगपरिणामेणं वयजोगी, कायजोगी) योग परिष्णामथी वचन योगी, काययोगी (णाणपरिणामेणं आभिणीबोहियणाणी वि, सुयणाणी वि) ज्ञान परिष्णामथी आबिनिभेधिक ज्ञानी पणु, श्रुतज्ञानी पणु (अण्णाणपरिणामेणं मइ अण्णाणी वि, सुय अण्णाणी वि) अज्ञान परिष्णामथी मत्यज्ञानी पणु, श्रुताज्ञानी पणु (नो विभागं णाणी) विभाग ज्ञानी नथी होता (दंसणपरिणामेणं) दर्शन परिष्णामथी (सम्मदि द्वि वि मिच्छादिद्वि वि) सम्यग्दृष्टि पणु, मिथ्यादृष्टि पणु (नो सम्मामिच्छा दिद्वी) गूसम्य मिथ्यादृष्टि नथी होतां (सेसं तं चेव) शेष तेज (एवं जाव चउरिंदिया) अेज प्रकारे यतु रिन्द्रियो सुधी (णवरं) विशेष (इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा) धन्द्रियोनी वृद्धि करी देवी ज्जध्मे.

(पंचिंदियतिरिक्खजोगिया गतिपरिणामेणं, तिरियगतिया) पंचेन्द्रिय तिर्यंय गतिपरिष्णामथी तिर्यंय गतिवाणा (सेसं जहा नेरइयाणं) शेष जेवां नारकेना परिष्णाम (णवरं) विशेष (लेस्सापरिणामेणं) देश्या परिष्णामथी (जाव सुक्कलेस्सा वि) यावत् शुक्कलदेश्यावाणा पणु (चरित्तपरिणामेणं) आरित्र परिष्णामथी (नो चरिती) आरित्रवाणा नथी (अचरिती वि चरित्ताचरिती वि) अआरित्रवाणा पणु, आरित्राआरित्र-देश आरित्रवाणा पणु थाय छे (वेदपरिणामेणं) वेद परिष्णामथी (इत्थिवेदगा वि, पुरिस्सवेदगा वि, नपुंसगवेदगा वि) स्त्रीवेदी पणु, पुंषवेदी पणु, नपुंसक वेदी पणु थाय छे

(मणुस्सा गतिपरिणामेणं मणुयगतिया) मनुष्य गति परिष्णामथी मनुष्य गतिक(इंदियपरिणामेणं पंचिंदिया) धन्द्रिय परिष्णामथी पंचेन्द्रिय (अणिंदिया वि) अनिन्द्रिय पणु (कसाय परिणामेणं) कषाय परिष्णामथी (कोहकसाई वि जाव अकसाई वि) क्रोध कषायवाणा पणु यावत् अकषायी पणु (लेस्सापरिणामेणं) देश्या परिष्णामथी (कण्हलेस्सा वि जाव अलेस्सा वि)

કૃષ્ણલેશ્યાવાળા પણ યાવત્ અલેશ્ય પણ (જોગપરિણામેણં મજ્જોગી વિ જાવ અજોગી વિ) યોગપરિણામથી મનોયોગી પણ યાવત્ અયોગી પણ હોય છે. (ઉત્તરોગપરિણામેણં) ઉપયોગ પરિણામથી (જહા નેરક) જેવા નારક (જાણપરિણામેણં) જ્ઞાન પરિણામથી (આભિ-
 નિબોહિયણાણી વિ જાવ કેવલણાણી વિ) આભિનિબોધિકજ્ઞાની પણ યાવત્ કેવલજ્ઞાની પણ (અજ્ઞાણપરિણામેણં) અજ્ઞાન પરિણામથી (તિણિ વિ અજ્ઞાણા) ત્રણે અજ્ઞાન પરિણામ
 વાળા (દંસણપરિણામેણં) દર્શન પરિણામથી (ત્રિણિ વિ દંસણા) ત્રણે દર્શન પરિણામ થાય છે (ચારિત્તપરિણામેણં) ચારિત્ર પરિણામથી (ચરિત્તી વિ, અચરિત્તી વિ, ચરિત્તાચરિત્તી વિ) ચારિત્રવાન પણ ચારિત્રરહિત પણ દેશ ચારિત્રવાળા પણ (વેદપરિણામેણં) વેદ પરિણામથી (ઇત્થિવેચગા વિ, પુરિસવેચગા વિ, નપુંસગવેચગા વિ) સ્ત્રી વેદી પણ; પુરૂષ વેદી પણ નપુંસક વેદી પણ, (અવેચગા વિ) અવેદી પણ

(બાણમેતરા) પાનવ્યન્તર (ગતિપરિણામેણં દેવગતિયા) ગતિ પરિણામથી દેવગતિક (જહા અમુરકુમારા) જેવા અમુરકુમાર (એવં જોહ સિયા વિ) એજ પ્રકારે જ્યોતિષક પણ (નવરં) વિશેષ (તેહલેસ્સા) તેજે લેશ્યાવાળા હોય છે (વેનાણિયા વિ એવં ચેવ) વૈમાનિક પણ એજ પ્રકારે (નવરં) એજ પ્રકારે (લેસ્સાપરિણામેણં) લેશ્યા પરિણામથી (તેહલેસ્સા વિ) તેજે-
 લશ્યાવાળા પણ (સુક્કલેસ્સા વિ) શુકલલેશ્યાવાળા પણ (સે તં જીવપરિણામે) આ જીવ પરિણામની વક્તવ્યતા થઈ

ટીકાર્થ—આના પૂર્વે જીવના ગતિપરિણામ આદિની પ્રરૂપણા કરેલી છે. હવે તે પરિણામોના ભેદોની ક્રમાનુસાર પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે—હે ભગવન્ ગતિપરિણામ, જેનું લક્ષણ પહેલું કહી દેવાયેલું છે, કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ગતિપરિણામ ચાર પ્રકારના છે, તે આ પ્રકારે છે—(૧) નરક ગતિપરિણામ (૨) તિર્થંક્રમગતિપરિણામ (૩) મનુજ ગતિપરિણામ (૪) દેવગતિ પરિણામ

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના છે (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય પરિણામ (૨) ચક્ષુર્ધન્દ્રિય પરિણામ (૩) દ્રાણેન્દ્રિય પરિણામ (૪) બિહ્નેન્દ્રિય પરિણામ (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ક્ષાય પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ક્ષાય પરિણામ ચાર પ્રકારના છે, તે આ પ્રકારે છે—(૧) ક્રોધ ક્ષાય પરિણામ (૨) માનક્ષાય પરિણામ (૩) માયા ક્ષાય પરિણામ, (૪) લોભ ક્ષાય પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! લેશ્યા પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! છ પ્રકારના કહ્યાં છે, તે આ પ્રકારે—(૧) કૃષ્ણલેશ્યા

परिष्णाम (२) नीललेश्या परिष्णाम (३) कपोतलेश्या परिष्णाम (४) तेज्जलेश्या परिष्णाम (५) पद्मलेश्या परिष्णाम (६) शुक्ललेश्या परिष्णाम.

श्री गौतमस्वामी-हे लगवन् ! योग परिष्णाम કેટલા प्रकारના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! યોગ પરિષ્ણામ ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે-તે આ પ્રકારે છે મનેયોગપરિષ્ણામ, વચનયોગપરિષ્ણામ, અને કાયયોગપરિષ્ણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વामी-હે ભગવન્ ! ઉપયોગ પરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઉપયોગ પરિષ્ણામ બે પ્રકારના છે, જેમ કે-સાકારોપયોગ, (જ્ઞાનોપયોગ) પરિષ્ણામ અને અનાકારોપયોગ પરિષ્ણામ અર્થાત્ દર્શનોપયોગ પરિષ્ણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વामी-હે ભગવન્ ! જ્ઞાન પરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જ્ઞાન પરિષ્ણામ પાંચ પ્રકારના છે, જેમકે-આભિનિ-
બૌદ્ધિક જ્ઞાન પરિષ્ણામ, શ્રુતજ્ઞાન પરિષ્ણામ, અપદિજ્ઞાન પરિષ્ણામ, મનઃપર્યવજ્ઞાનપરિષ્ણામ
અને કેવળજ્ઞાનપરિષ્ણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વामी-બે ભગવન્ ! અજ્ઞાનપરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અજ્ઞાનપરિષ્ણામ ત્રણ પ્રકારના છે જેમકે-મત્યજ્ઞાનપરિષ્ણામ,
શ્રુતાજ્ઞાનપરિષ્ણામ, વિભંગજ્ઞાન પરિષ્ણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વामी-હે ભગવન્ ! દર્શન પરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દર્શનપરિષ્ણામ ત્રણ પ્રકારના છે જેમકે, સમ્યગ્દર્શન
પરિષ્ણામ, મિથ્યાદર્શન પરિષ્ણામ અને સમ્યગૂમિથ્યાદર્શનપરિષ્ણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વामी-હે ભગવન્ ! ચારિત્રપરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચારિત્રપરિષ્ણામ પાંચ પ્રકારના છે જેમકે-સામાયિક ચારિત્ર-
પરિષ્ણામ, છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રપરિષ્ણામ પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રપરિષ્ણામ, સૂક્ષ્મસમ્પરાય
ચારિત્રપરિષ્ણામ અને યથાઝ્યાતચારિત્રપરિષ્ણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વामी-હે ભગવન્ ' વેદ પરિષ્ણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! વેદ પરિષ્ણામ ત્રણ પ્રકારના છે. જેમકે-સૌંવેદ પરિષ્ણામ,
યજુષવેદ પરિષ્ણામ અને નપુંસક વેદપરિષ્ણામ.

એ રીતે દશે પરિષ્ણામોના લેહોનો નિર્દેશ કરીને હવે તે દેખાડે છે કે નારક આદિ
ચાવીસ દંડકોના જીવોમાં કેવા કયા પરિષ્ણામના કેટલા કેટલા લેહ મળી આવે છે ?

નારક જીવ ગતિપરિષ્ણામથી નરક ગતિક અર્થાત્ નરક ગતિવાળા છે, ઈન્દ્રિયપરિ-
ષ્ણામથી પંચેન્દ્રિય, કાયપરિષ્ણામથી ક્રોધક્રપાથી પણ હોય છે, માનકવાથી પણ હોય છે,

માયા ક્ષયાથી પણ હોય છે. અને લોભ કષયથી પણ હોય છે, લેશ્યા પરિણામથી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા, નીલલેશ્યાવાળા, અને કાપોતલેશ્યાવાળા હોય છે, નારકોમાં આજ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. શેષ ત્રણ લેશ્યાઓ નથી હોતી. તેઓમાંથી પણ રતનપ્રભા અને શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીઓમાં કાપોતલેશ્યા, વાલુકાપ્રભામાં કાપોતલેશ્યા અને નીલલેશ્યા, પંકપ્રભામાં નીલલેશ્યા, ધૂમપ્રભામાં નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યા, તમઃપ્રભામાં ક્રકત કૃષ્ણલેશ્યા જ હોય છે. યોગપરિણામની અપેક્ષાએ નારક જીવ મનોયોગવાળા પણ, હોય છે. વચનયોગવાળા પણ હોય છે કાયયોગવાળા પણ હોય છે. ઉપયોગ પરિણામથી સાકાર ઉપયોગવાળા અને અનાકારઉપયોગવાળા પણ હોય છે. જ્ઞાનપરિણામથી નારક આભિનિષેધિકજ્ઞાની છે, શ્રુતજ્ઞાની પણ હોય છે અને અવવિજ્ઞાની પણ હોય છે. અજ્ઞાન પરિણામથી મત્યજ્ઞાની પણ હોય છે શ્રુતાજ્ઞાની પણ હોય છે અને વિભંગજ્ઞાની પણ હોય છે. દર્શનપરિણામથી નારક જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે અને સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે, ચારિત્ર પરિણામથી નારક જીવ ચારિત્રી નથી હોતા ચારિત્રાચારિત્રી અર્થાત્ દેશ ચારિત્રવાળા પણ નથી હોતા. કિન્તુ અચારિત્રી હોય છે. સમ્પૂર્ણ ચારિત્ર મનુષ્યોમાં જ સંભવે છે અને દેશચારિત્ર મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિમાં જ થઈ શકે છે. તેના સિવાય કોઈ બીજામાં ભવસ્વભાવના કારણે ચારિત્ર પરિણામનો સંભવ નથી.

એ કારણે નારકોમાં પણ ચારિત્રનો અભાવ કહેલો છે. વેદ પરિણામથી નારક જીવ નથી સ્ત્રીવેદી હોતા, અને નથી પુરૂષવેદી હોતા, તેઓ ક્રકત નપુંસકવેદી જ હોય છે, કહ્યું પણ છે કે નારક અને સંમૂર્છિત જીવ નપુંસક જ હોય છે.

અસુરકુમારોની વક્તવ્યતા નારકોના સમાન જ સમજવી, જોઈએ. વિશેષતા તેમનામાં એ છે કે અસુરકુમાર ગતિપરિણામથી દેવ ગતિ કહેલ છે તેઓમાં કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજલેશ્યા પરિણામ પણ હોય છે તેઓ વેદ પરિણામથી સ્ત્રીવેદી અને પુરૂષવેદી હોય છે, પણ નપુંસક વેદી નથી હોતા, કેમકે દેવોમાં નપુંસક વેદ નથી હોતો તે ઉપરાંત બધા પૂર્વવત્ સમજવા જોઈએ. અસુરકુમારોના સમાન નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદધિકુમારો, દ્રાપકુમારો, દિક્કુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિતકુમારોના પણ કથન સમજી લેવા જોઈએ.

પૃથ્વીકાયિક ગતિ પરિણામથી તિર્યચ ગતિક હોય છે. ઈન્દ્રિય પરિણામથી એકેન્દ્રિય હોય છે, શેષ પરિણામ નારકોના સમાન બાણવા જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે

પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં તેજ લેશ્યા પણ હોય છે. એ કારણથી સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવ પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. યોગપરિણામથી પૃથ્વીકાયિક જીવ કાયયોગી જ હોય છે, તેઓમાં વચનયોગવાળા અને મનોયોગવાળા નથી હોતા. પૃથ્વીકાયિકોમાં જ્ઞાન પરિણામ મળી જ નથી શકતું, કેમકે આગમમાં પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચમાં સાસાદન સમ્યક્ત્વનો નિષેધ કરેલો છે, તેથી જ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો અભાવ સમજવો જોઈએ. હા, પૃથ્વીકાયિકોમાં અજ્ઞાન પરિણામ હોય છે અને તે પરિણામથી તેઓ મત્યજ્ઞાની પણ હોય છે અને શ્રુતાજ્ઞાની પણ હોય છે. દર્શન પરિણામથી પૃથ્વીકાયિક મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. કેમકે સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ પરિણામ પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી જીવોમાં જ મળી આવે છે, તેમના સિવાય બીજા બધામાં તેમનો નિષેધ જાણવો જોઈએ. શેષ કથન નારકોના સમાન છે.

અપકાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોના વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકોના જેવી જ છે, તેજ કાયિકો અને વાયુકાયિકોનું કથન પણ એજ પ્રકારનું છે, તેમાં વિશેષતા એટલી છે કે લેશ્યા પરિણામની અપેક્ષાએ વાયુકાયિક જીવ નારકોના સમાન છે.

દ્વીન્દ્રિય જીવ ગતિપરિણામથી તિર્યંચગતિક હોય છે. દ્વીન્દ્રિયોનું શેષ કથન નારકોના સમાન સમજવું જોઈએ. વિશેષ વાત એ છે કે યોગ પરિણામથી દ્વીન્દ્રિય જીવ વચનયોગી અને કાયયોગી હોય છે. જ્ઞાન પરિણામથી દ્વીન્દ્રિય જીવ આભિનિબોધિકજ્ઞાની પણ હોય છે શ્રુતજ્ઞાની પણ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ કોઈ દ્વીન્દ્રિય જીવ કરૂણા પર્યાપ્ત અવસ્થામાં સાસાદન સમ્યક્દષ્ટિ પણ મળી આવે છે, એ કારણે તેમનામાં જ્ઞાનપરિણામ પણ હોય છે. એજ અપેક્ષાએ આગળ તેમને સમ્યક્દષ્ટિ પણ કહેશે. અજ્ઞાન પરિણામથી દ્વીન્દ્રિય જીવ મત્યજ્ઞાની હોય છે અને શ્રુતાજ્ઞાની પણ હોય છે, પરંતુ વિભંગજ્ઞાની નથી હોતા. દર્શન પરિણામની અપેક્ષાએ તેઓ સમ્યક્દષ્ટિ પણ હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે, પણ સમ્યક-મિથ્યાદષ્ટિ અર્થાત્ મિશ્રદષ્ટિ નથી હોતા શેષ કથન નારકોના સમાન સમજવું જોઈએ.

જે વક્તવ્યતા દ્વીન્દ્રિયોની કહી છે, તેવી જ ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોની પણ સમજવી જોઈએ. પરંતુ દ્વીન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ વિશેષતા એ છે કે તેમનામાં ઇન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ. અર્થાત્ ઇન્દ્રિય પરિણામથી તેઓને ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય કહેવા જોઈએ. સ્પર્શ અને રસના ઇન્દ્રિયના યોગથી જીવ દ્વીન્દ્રિય કહેવાય છે, સ્પર્શ રસના અને ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય હોવાથી ત્રીન્દ્રિય અને સ્પર્શ રસના ઘ્રાણ અને ચક્ષુના સંબન્ધથી ચતુરિન્દ્રિય કહેવાય છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિક જીવ ગતિપરિણામથી તિર્યંચગતિવાળા કહેવાય છે, શેષ વક્તવ્યતા નારકોની સમાન કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવ

લેશ્યા પરિણામથી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા, નીલલેશ્યાવાળા, કાપોતલેશ્યાવાળા, તેજલેશ્યાવાળા, પદ્મલેશ્યાવાળા, અને શુકલલેશ્યાવાળા પણ હોય છે. ચારિત્રપરિણામથી પંચેન્દ્રિયતિર્યચ ચારિત્રી નથી હોતાં પણ અચારિત્રી પણ હોય છે. અને ચારિત્રાચારિત્રી પણ હોય છે. કેમકે પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં એક દેશચારિત્રપરિણામ હોઈ શકે છે. એ કારણે તેઓ ચારિત્રાચારિત્રી પણ હોય છે. વેદ પરિણામની અપેક્ષાએ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સ્ત્રીવેદી પણ હોય છે, પુરૂષવેદી પણ હોય છે અને નપુંસકવેદી પણ હોય છે.

મનુષ્ય ગતિપરિણામથી મનુષ્યગતિક હોય છે. ઇન્દ્રિયપરિણામથી પંચેન્દ્રિય હોય છે અને કોઈ કોઈ અર્થાત્ સિદ્ધ મનુષ્ય અનિન્દ્રિય પણ હોય છે. કષાય પરિણામથી મનુષ્ય ક્રોધ કષાયી પણ હોય છે. માનકષાયી પણ હોય છે, માયાકષાયી પણ હોય છે, લોભ કષાયી પણ હોય છે. અને કોઈ ક્રોધ અકષાયી પણ હોય છે, લેશ્યા પરિણામથી મનુષ્ય કૃષ્ણલેશ્યાવાળા યાવત્ અલેશ્ય પણ હોય છે, અર્થાત્ કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા પણ, નીલ લેશ્યાવાળા પણ કાપોત લેશ્યાવાળા પણ, તેજલેશ્યાવાળા પણ, પદ્મલેશ્યાવાળા પણ, શુકલ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે. કોઈ કોઈ મનુષ્ય અલેશ્ય અર્થાત્ લેશ્યાથી રહિત પણ હોય છે યોગ પરિણામની અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી મનુષ્ય મનોયોગી પણ હોય છે, વચન યોગી પણ હોય છે, કાયયોગી પણ હોય છે. અને કોઈ-કોઈ અયોગી પણ હોય છે, જેમ ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્ય ઉપયોગ પરિણામથી નારકોના સમાન કહેવામાં આવેલ છે, અર્થાત્ તેઓ સાકારોપયોગ પરિણામવાળા પણ હોય છે, અને અનાકારોપયોગ પરિણામ વાળા પણ હોય છે. જ્ઞાન પરિણામની અપેક્ષાએ આભિનિર્બોધિકજ્ઞાની યાવત્ કેવળજ્ઞાની પણ થાય છે, અર્થાત્ આભિનિર્બોધિકજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની થાય છે. અજ્ઞાનપરિણામથી મનુષ્ય મત્યજ્ઞાની પણ થાય છે. શ્રુતાજ્ઞાની પણ થાય છે, અને વિભંગજ્ઞાની પણ થાય છે. દર્શન પરિણામથી મનુષ્યોમાં ત્રણે દર્શન મળી આવે છે, તેથીજ તેઓ સમ્યગ્દર્શની પણ હોય છે, મિથ્યાદર્શની પણ હોય છે અને સમ્યગ્મિથ્યાદર્શની પણ હોય છે. ચારિત્ર પરિણામથી મનુષ્ય ચારિત્રી પણ હોય છે, અચારિત્રી પણ હોય છે અને દેશચારિત્રી પણ હોય છે. વેદપરિણામની અપેક્ષાએ મનુષ્ય સ્ત્રીવેદી પણ હોય છે. પુરૂષવેદી પણ હોય છે અને નપુંસકવેદી પણ હોય છે. કોઈ કોઈ મનુષ્ય વેદરહિત પણ હોય છે.

વાનવ્યન્તરદેવ ગતિપરિણામથી દેવગતિક છે. વાનવ્યન્તરોતું પ્રતિપાદન એ પ્રકારે સમજવું જોઈએ કે જેવું અસુરકુમારોતું કહ્યું છે. જ્યોતિષક દેવોની વક્તવ્યતા પણ અસુરકુમારોનીજ સમાન સમજવી જોઈએ. પરન્તુ અસુરકુમારોની અપેક્ષાએ જ્યોતિષકદેવોમાં

વિશેષતા એ છે કે જ્યોતિષક દેવ તેજોલેશ્યાવાળા હોય છે, તેથી જ જ્યોતિષકદેવ કેવળ તેજોલેશ્યાવાળા જ હોય છે, તેઓમાં તેજોલેશ્યાના સિવાય અન્ય કોઈ લેશ્યા નથી હોતી.

વૈમાનિક દેવોની વક્તવ્યતા પણ અસુરકુમારોના સમાન જ કહેવી જોઈએ, પણ અસુરકુમાર આદિની અપેક્ષાએ તેમનામાં વિશેષતા એ છે કે વૈમાનિક દેવ તેજો લેશ્યા વાળા પણ હોય છે, પદ્મ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે અને શુકલ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે.

આ જીવ પરિણામનું નિરૂપણ થયું ॥ ૨ ॥

અજીવ પરિણામકા કથન

અજીવ પરિણામ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(અજીવપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કિહે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! અજીવ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોચમા ! દસવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! અજીવ પરિણામ દશ પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (વંધપરિણામે) અન્ધપરિણામ (ગતિપરિણામે) ગતિપરિણામ (સંઠાણપરિણામે) સંસ્થાનપરિણામ (ભેદપરિણામે) ભેદપરિણામ (વળ્ણપરિણામે) વળ્ણપરિણામ (ગંધપરિણામે) ગંધપરિણામ (રસપરિણામે) રસપરિણામ (ફાસપરિણામે) સ્પર્શપરિણામ (અગુરુલુવુપરિણામે) અગુરુલુવુપરિણામ (સદ્પરિણામે) શબ્દપરિણામ (વંધપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કિહે પળ્ણત્તે) હે ભગવન્ અંધ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોચમા ! દુવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! એ પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (ગિદ્ધવંધણપરિણામે) સ્તિગ્ધ અન્ધન પરિણામ (લુક્કવંધણપરિણામેય) અને રૂક્ષ અન્ધન પરિણામ (સમગિદ્ધયાવ વંધો ન હોઈ) સમાન સ્તિગ્ધતા હોવાના કારણે અંધ નથી હોતો (સમલુક્કવયાવ વિ ણ હોઈ) સમાનગુણ રૂક્ષતાના હોવાથી પણ અંધ નથી હોતો (વેમાયગિદ્ધલુક્કવત્તણેણં) વિષમ માત્રાવાળા સ્તિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ હોવાથી (વંધોઽ સંધાણં) સ્કન્ધોનો અન્ધ હોય છે

(ગિદ્ધસ્સ ગિદ્ધેણ દુચાહિણં) એ ગુણુ અધિક સ્તિગ્ધના સાથે સ્તિગ્ધના (લુક્કવસ્સ લુક્કવેણ દુચાહિણં) એ ગુણુ અધિક રૂક્ષની સાથે રૂક્ષના (ગિદ્ધસ્સ લુક્કવેણ ઉવેઈ વંધો) સ્તિગ્ધની રૂક્ષની સાથે અંધ થાય છે (જહણ્ણવજ્જો) જઘન્ય ગુણુને છોડીતું (વિસમો સમો વા) વિષમ અથવા સમ

(ગતિપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કવિહે પળ્ણત્તે) હે ભગવન્ ! ગતિપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ઁ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (ફુસમાળગતિપરિણામે ચ અફુસમાળગતિપરિણામે ચ) સ્પૃશત્ ગતિપરિણામ અને અસ્પૃશત્ ગતિપરિણામ (અહવા) અથવા (દ્વીહગઇપરિણામે ચ હસ્સ ગઇપરિણામે ચ) દીર્ઘ ગતિપરિણામ અને ઁસ્વ ગતિપરિણામ

(સંઠાળપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કવિહે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! સંસ્થાન પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! પંચવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે

(પરિમંડલસંઠાળપરિણામે) પરિમંડલ સંસ્થાનપરિણામ (જાવ) યાવત્ (આયતસંઠાળ પરિણામે) આયતસંસ્થાનપરિણામ

(ભેદપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કવિહે પળ્ણત્તે) હે ભગવન્ ! ભેદ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે (ગોયમા ! પંચવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સંહભેદપરિણામે જાવ ઉક્કરિયાભેદપરિણામે) ખંડ ભેદ પરિણામ યાવત્ ઉત્કરિકા ભેદ પરિણામ

કહેવા બેઠિએ. સ્પર્શ અને રસના ઇન્દ્રિય પરિણામથી તેઓને ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય

(વળ્ણપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કવિહે પળ્ણત્તે) હે ભગવન્ વળ્ણપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! પંચવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (કાલવળ્ણપરિણામે જાવ સુક્કિલ્લવળ્ણપરિણામે) કૃષ્ણવળ્ણ પરિણામ યાવત્ શુકલવળ્ણ પરિણામ

(ગંધપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કવિહે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! ગંધપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા દુવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! ઁ પ્રકારના કહ્યા છે. (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સુઘિમગંધપરિણામે દુઘિમગંધપરિણામે ચ) સુગંધ પરિણામ અને દુર્ગંધ પરિણામ

(રસપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કવિહે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ રસપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! પંચવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (તિત્તરસપરિણામે જાવ મહુરરસપરિણામે) તિત્તરસ રૂપ પરિણામ યાવત્ મધુરરસ પરિણામ

ફાલપરિણામેણં મંતે ! કઙ્કવિહે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! સ્પર્શ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! અદુવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! આઠ પ્રકારના કહ્યાં છે (તં

જહા) તે આ પ્રકારે (કક્ષ્ઠફાસપરિણામે ય જાવ લુક્ષ્ઠફાસપરિણામે ય) ઠક્શ સ્પર્શ રૂપ પરિણામ યાવત્ રૂક્ષ સ્પર્શ રૂપ પરિણામ

(અગુરુલઘુ પરિણામેળં મંતે ! કઠ્ઠવિદે પળ્ળત્તે ?) હે ભગવન્ ! અગુરુ લઘુ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! ઇમાગારે પળ્ળત્તે) હે ગૌતમ ! એકાકાર કહ્યા છે

(સહપરિણામેળં મંતે ! કઠ્ઠવિદે પળ્ળત્તે ?) હે ભગવન્ ! શબ્દ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (ગોયમા ! દુવિદે પળ્ળત્તે) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સુન્નિસહપરિણામે ય દુન્નિસહપરિણામે ય) શુભ શબ્દ પરિણામ અને અશુભ શબ્દ પરિણામ (સેત્તં અજીવપરિણામે ય) આ અભુવતું પરિણામ પૂર્ણ થયું

પરિણામ પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ-હવે અભુવના પરિણામની પ્રરૂપણા કરાય છે-શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભગવન્ ! આ અભુવ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવન્ ! ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! અભુવ પરિણામ દશ પ્રકારના કહ્યાં છે. તે આ પ્રકારે છે

(૧) અન્ધનપરિણામ (૨) ગતિપરિણામ (૩) સંસ્થાનપરિણામ (૪) લેહપરિણામ (૫) વણુ પરિણામ (૬) ગંધપરિણામ (૭) રસપરિણામ (૮) સ્પર્શપરિણામ (૯) અગુરુલઘુ પરિણામ અને (૧૦) શબ્દપરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અન્ધન પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અન્ધન પરિણામ બે પ્રકારના કહ્યાં છે તે આ પ્રકારે છે સ્નિગ્ધ અન્ધન પરિણામ અને રૂક્ષ અન્ધન પરિણામ છે. સિગ્ધ પુદ્ગલના અન્ધન રૂપી પરિણામ સ્નિગ્ધ અન્ધન પરિણામ કહેવાય છે અને રૂક્ષ પુદ્ગલના અન્ધન રૂપ પરિણામ રૂક્ષ અન્ધન પરિણામ કહેવાય છે. સ્નિગ્ધના અને રૂક્ષના અન્ધન પરિણામ કયા પ્રકારથી થાય છે ?

એ આકાંક્ષાની શાન્તિ કરવાને માટે અન્ધન પરિણામના લક્ષણની પ્રરૂપણા કરે છે

સમાન ગુણુ સ્નિગ્ધતા વાળા પુદ્ગલોનો અન્ધ નથી હોતો, અને સમાન ગુણુ રૂક્ષતા વાળા પુદ્ગલોનો પણ અન્ધ થતો નથી. કિન્તુ જ્યારે સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતાની માત્રા વિષમ થાય છે, ત્યારે સ્કન્ધોનો પરસ્પર અન્ધ થાય છે- અર્થાત્ સમાન ગુણુ પરમાણુ આદિના સમાન ગુણુ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ આદિની સાથે અન્ધ નથી થતો એ જ પ્રકારે સમાન ગુણુ રૂક્ષ પરમાણુ આદિના સાથે સમાન ગુણુ રૂક્ષ પરમાણુ આદિની સાથે પણ નથી થતો પરંતુ વિષમ ગુણુવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ આદિના વિષમ ગુણુવાળા સ્નિગ્ધની સાથે અને વિષમ ગુણુવાળા રૂક્ષનો વિષમ ગુણુ રૂક્ષની સાથે અન્ધ થાય છે

હવે વિષમ માત્રાના પ્રકરણના કારણે તેની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહે છે

યદિ સ્નિગ્ધ પરમાણુ આદિનો સ્નિગ્ધ પરમાણુ આદિની સાથે અન્ધ થાય છે તો બે ગુણુ અધિક પરમાણુ આદિની સાથે જ અન્ધ થાય છે. એજ પ્રકારે રૂક્ષ પરમાણુ

આદિનો રૂક્ષ પરમાણુ આદિની સાથે જ્યારે બંધ થાય છે તો તેના પણુ નિયમથી બે આદિ અધિક ગુણુવાળાની સાથે જ બંધ થાય છે, અન્યથા નહિ. આ ગાથાના પૂર્વાર્ધનો અર્થ થયો. હવે તેના ઉત્તરાર્ધનો અર્થાત્ આગળના અડધા ભાગનો અર્થ કહે છે

જ્યારે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થાય છે. ત્યારે કેવા પ્રકારે બંધ થાય છે? તે કહે છે—સ્નિગ્ધ પરમાણુ આદિનો રૂક્ષ પરમાણુ આદિની સાથે બંધ થઈ શકે છે, કિન્તુ જઘન્ય ગુણુને છોડીને ધાય છે, ભલે તે સમ હોય કે વિષમ હોય. જઘન્યનો આશય છે, એક ડિઝી (કાળાશ) વાળા સ્નિગ્ધ અગર એક ડીઝી (કાળાશ) વાળા રૂક્ષ. તેને છોડીને શેષ બે ગુણુવાળા આદિ સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણુ રૂક્ષ આદિની સાથે બંધ થાય છે. એ પ્રકારે બંધન પરિણામની પ્રરૂપણા કરીને હવે ગતિ પરિણામની પ્રરૂપણા કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ગતિપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ગતિપરિણામ બે પ્રકારના કહ્યાં છે, તે આ પ્રકારે છે સ્પૃશત્ ગાતપરિણામ અને અસ્પૃશત્ ગતિપરિણામ. વચમા આવનારી બીજી વસ્તુઓને સ્પર્શવા છતાં જે ગતિ થાય છે. તે સ્પૃશત્ ગતિ કહેવાય છે. એ ગતિ રૂપ પરિણામને સ્પૃશત્ ગતિ પરિણામ કહે છે, જેમકે પાણીના ઊપર પ્રયત્ન કરીને તિર્છિ ક્રેકેલી ઠીકરીનું ગતિપરિણામ, તિર્છિ ક્રેકેલી ઠીકરી વચમાં જળનો સ્પર્શ કરતી થકી ગતિ કરે છે છોકરા આ રીતે રમતા નજરે પડે છે. તેનાથી વિપરીત વચમા આવનારા પદાર્થોને સ્પર્શ કર્યા વિના જ જે વસ્તુ ગમન કરે છે, તેમની ગતિ અસ્પૃશત્ ગતિ પરિણામ કહેવાય છે. જેમ સિદ્ધજીવ, સિદ્ધ શિલાની તરફ ગમન કરે છે.

હવે ગતિપરિણામનું જ પ્રકાન્તરે નિરૂપણુ કરે છે—ગતિપરિણામ બે પ્રકારના છે—દીર્ઘ ગતિ પરિણામ અને હ્રસ્વ ગતિ પરિણામ. બહુ જ દૂરવર્તી દેશની પ્રાપ્તિનું જે કારણુ હોય તે દીર્ઘ ગતિ પરિણામ કહેવાય છે અને સમીપ દેશાન્તરની પ્રાપ્તિના કારણુ-ભૂત ગતિને હ્રસ્વ ગતિ પરિણામ કહે છે,

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! સંસ્થાન પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સંસ્થાન પરિણામ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે. જેમકે—પરિમંડલ સંસ્થાન પરિણામ યાવત્ આયત સંસ્થાન અર્થાત્ (વૃત્ત સંસ્થાન) ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન. ગોળાકારને પરિમંડલ સંસ્થાન કહે છે, વર્તુલ આકાર વૃત્ત સંસ્થાન કહેવાય છે, ત્રિકોણુ આકૃતિ ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન, ચોરસ આકાર ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને લાંબો આકાર આયત સંસ્થાન કહેવાય છે. આ આકારોના રૂપમાં થનાર પરિણુમન તેમના જ નામથી કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્—લેદ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! લેદ પરિણામ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે, જેમકે—ખંડલેદ

પરિણામ, પ્રતરભેદ પરિણામ, ચૂર્ણિકાભેદ પરિણામ, અનુતટિકા ભેદ પરિણામ અને ઉત્કરિકા ભેદ પરિણામ. લોઠાનાખંડ, તાંબાનાખંડ, શીશાનાખંડ આદિ ભેદખંડ ભેદ કહેવાય છે. વાંસોના, નેતરના, નલોના, કઢલી સ્તંભોના ભેદ પ્રતરભેદ કહેવાય છે. તલનાભૂકાના, મગનાભૂકાના, અડદના ભૂકાના, પીપળના ચૂરાના, મરચાના ચૂરાના, આદુના ચૂરાના, ભેદ ચૂર્ણિકા ભેદ કહેવાય છે, કૂપ, તળાવ, હ્રદ, નદી, વાવ, પુષ્કરણી, દીર્ઘિકા, ગુંબલિકા તથા સરોવર આદિના ભેદ અનુતટિકા ભેદ કહેવાય છે. તલની ફળીયોના, મગનીફળીયોના, અડદની ફળીયોના તથા એરંડાના ખીજોતું કુટવું તે ઉત્કટિકા ભેદ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌરમસ્વામી-હે ભગવન્ ! વર્ણુ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! વર્ણુ પરિણામ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે, જેમકે-કૃષ્ણવર્ણુ પરિણામ, નીલવર્ણુ પરિણામ; લોહિતવર્ણુ પરિણામ, પીતવર્ણુ પરિણામ, અને શ્વેત (શુકલ) વર્ણુ પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ગંધપરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગંધપરિણામ બે પ્રકારના કહેલા છે-સુરભિગંધ પરિણામ અને દુરભિગંધ પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! રસપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! રસપરિણામ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે, જેમકે તિક્તરસ પરિણામ, અમ્લરસ પરિણામ, કટુકરસ પરિણામ, કૃપાયરસ પરિણામ અને મધુરરસ પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સ્પર્શપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આઠ પ્રકારના કહ્યાં છે, જેમકે-કર્કશસ્પર્શ પરિણામ યાવત્ રક્ષસ્પર્શ પરિણામ, અથાત્ કર્કશસ્પર્શ પરિણામ, મૃદુસ્પર્શ પરિણામ, ગુરુસ્પર્શ પરિણામ લઘુસ્પર્શ પરિણામ, ઉબ્ધસ્પર્શ પરિણામ, શીતસ્પર્શ પરિણામ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ પરિણામ, રૂક્ષસ્પર્શ પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અગુરુલઘુ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલાં છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અગુરુલઘુ પરિણામ એક જ પ્રકારનું કહેલું છે, ‘કમ્મગમણ માસાઈં ઇયાઈં અગુરુલ્લહુચાઈં’ આ આગમ પચનના અનુસાર કાર્મણુ પર્ગણુ, મનોવર્ગણુ અને ભાષાવર્ગણુના પુદ્ગલ અગુરુલઘુ પરિણામવાળા હોય છે. એજ પ્રકારે અમૂર્ત આકાશ આદિ દ્રવ્યોના પણ અગુરુલઘુ પરિણામ સમજવાં જોઈએ. અહીં અગુરુલઘુ પરિણામનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણ માત્ર છે, તેથી જ ગુરુલઘુ પરિણામ પણ અહીં સમજી લેવું જોઈએ. આ ગુરુલઘુ પરિણામ ઔદારિક આદિથી શરૂ કરી તૈજસ દ્રવ્ય સુધી મળી આવે છે. કહ્યું યજ્ઞ છે- ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક તથા તૈજસ દ્રવ્ય ગુરુલઘુ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શબ્દ પરિણામ કેટલા પ્રકારનાકહ્યા છે ?
 શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે-સુરભિ શબ્દ પરિણામ અને દુરભિ
 શબ્દ પરિણામ. અહીં સુરભિ શબ્દ શુભનો અને દુરભિ શબ્દ અશુભનો વાચક છે.
 જે શ્રોતાને પ્રિય હોય તે સુરભિ શબ્દ અને જે અપ્રિય હોય તે દુરભિ શબ્દ કહેવાય છે.
 આ અબ્રુવ પરિણામની પ્રરૂપણા થઈ પરિણામ પદ સમાપ્ત ॥૧૩॥

ચૌદમુ ક્ષાય પદ

ક્ષાયોં કે સ્વરૂપકા કથન

ક્ષાય વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(કર્ણં મંતે ! કસાયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! ક્ષાય કેટલા કહ્યા છે ? (ગોયમા !
 ચત્તારિ કસાયા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ચાર ક્ષાય કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (કોહ
 કસાણ, માળકસાણ, માયાકસાણ, લોમકસાણ) ક્રોધક્ષાય- માનક્ષાય, માયાક્ષાય, લોલક્ષાય
 (નેરહ્યાણં મંતે ! કહ્કસાયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! નારકોમાં કેટલા ક્ષાય હોય છે ?
 (ગોયમા ! ચત્તારિ કસાયા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ચાર ક્ષાય કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે
 (કોહ્કસાણ જાવ લોહ્કસાણ) ક્રોધક્ષાય યાવત્ લોલક્ષાય (એવં જાવ વેમાણિયાણં) એજ પ્રકારે
 યાવત્ વૈમાનિકોમાં

(કહ્પહ્પટ્ટિણં મંતે ! કોહે પળ્ણત્તે) હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પર પ્રતિષ્ઠિત-આશ્રિત
 છે (ગોયમા ! ચઙ પહ્પટ્ટિણ કોહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત કહેલ છે
 (તં જહા) તે આ પ્રકારે (આયપહ્પટ્ટિણ) આત્મ પ્રતિષ્ઠિત (પરપહ્પટ્ટિણ) પર પ્રતિષ્ઠિત (તદુભય-
 પહ્પટ્ટિણ) તે બન્ને પરપ્રતિષ્ઠિત (અપહ્પટ્ટિણ) અપ્રતિષ્ઠિત-નિરાધાર (એવં નેરહ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં)
 એજ પ્રકારે નૈરયિકોના યાવત્ વૈમાનિકોના (દંહઓ) દંહકો (એવં માળેણં દંહઓ) એ પ્રકારે
 માનની સાથેના દંહક કહેવા (માયાણ દંહઓ) માયાથી દંહક (લોભેણં દંહઓ) લોભથી દંહક

(કહ્હિં ણં મંતે ! ઠાળેહિં કોહ્પત્તી ભવહ્) હે ભગવન્ ! કેટલાં સ્થાનો અર્થાત્ કારણોથી
 ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે ? (ગોયમા ! ચઙહિં ઠાળેહિં કોહ્પત્તી ભવહ્) હે ગૌતમ ! ચાર
 કારણોથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (લેત્તં પહ્પુચ્ચ) ક્ષેત્રના આશ્રિત
 (વત્થું પહ્પુચ્ચ) પાસ્તુના (ધર)ને આશ્રિત (સરીરં પહ્પુચ્ચ) શરીરના આશ્રિત (ત્વહિં પહ્પુચ્ચ)
 ઉપધિના આશ્રિત (એવં નેરહ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોના
 (એવં માળેણ વિ, માયાણ વિ લોભેણ વિ) એજ પ્રકારે માનથી પણ, માયાથી પણ, લોભથી
 પણ (એવં એ વિ ચત્તારિ દંહગા) એજ પ્રકારે આ પણ ચાર દંહક

(કહ્ વિહેણં મંતે ! કોહે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા !

ચજ્જિવ્હે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના ક્રોધ કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (અર્ણ-તાણુબંધી કોહે) અનન્તાનુ'બંધી ક્રોધ (અપચ્ચક્ખાણે કોહે) અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ (પચ્ચક્ખાણા-વરણે કોહે) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ (સંજલણે કોહે) સંબલન ક્રોધ (એવં નેરહ્યાણં જાવ વેમા-ણિયાણં) એજ પ્રકારે નારકો યાપત્ વૈમાનિકોના ક્રોધ સમજવા (એવં માણેણં, માયાએ, લોભેણં) એજ પ્રકારે માન, માયા, અને લોભથી (એ વિ ચત્તારિ દંઢગા) આ પણ ચાર દંડક છે

ટીકાર્થ-તેરમા પદમાં સામાન્ય રૂપથી નારકાદિ ગતિ આદિ જીવોના પરિણામોનું પ્રતિપાદન કરાયું છે અને સામાન્ય વિશેષોમાં રહે છે. તેથી વિશેષોના પ્રતિપાદનની પણ અવશ્યકતા રહે છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ ક્રોધ આદિ કષાય વિદ્યમાન હોય છે, કેમકે ચારે કષાયો પુનર્ભવના મૂળને સિંચન કરે છે, એવાં દશવૈકલિકના વચન પ્રમાણથી, તથા પ્રધાન રૂપથી બન્ધનું કારણ હોવાથી પ્રથમ વિશેષતા, કષાય પરિણામની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! કષાય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કષાય ચાર પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ રીતે છે-ક્રોધકષાય માનકષાય, માયાકષાય, અને લોભકષાય, કૃષ્ ધાતુથી વિલેખનનો અર્થ સમજાય છે. જે કર્મ રૂપી ક્ષેત્રને ખેડીને તેને સુખદુઃખ રૂપી ધાન્યનો ઉપજાવે માટે વાવે છે તેમને કષાય કહે છે. અથવા જે શુદ્ધ સ્વભાવી જીવને કલુષિત અગર કર્મ-મલિન કરે છે, તેમને કષાય કહે છે, અહીં કલુષ ધાતુથી કષાય શબ્દ બન્યો છે. કલુષ ધાતુને 'કૃષ્' આદેશ થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે જે સુખદુઃખ રૂપી શસ્ત્રને માટે કર્મક્ષેત્રને કૃષ્ણિ અર્થાત્ ખેડે છે, અથવા જે જીવને કલુષિત કરે છે, તેમને કષાય કહે છે ॥ ૧ ॥

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! નારક જીવોમાં કેટલા કષાય હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચાર કષાય હોય છે, તે આ રીતે-ક્રોધકષાય, માનકષાય, માયાકષાય અને લોભ કષાય. એ પ્રકારે વૈમાનિકો સુધી બધા જીવોમાં ચાર કષાય કહી દેવા જોઈ એ, અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિઓમાં, પૃથ્વીકાચિક આદિ એકેન્દ્રિયોમાં વિકલેન્દ્રિયોમાં, પંચેન્દ્રિયતિયોમાં, મતુષ્યોમાં, વાનવ્યન્તરેમાં, જ્યાંતિષ્કોમાં અને વૈમાનિકોમાં પણ ક્રોધ, માન, માયા તેમજ લોભકષાય જાણુવા જોઈ એ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ક્રોધ કેટલા પર આશ્રિત છે ? અર્થાત્ કોના કોના આધાર પર રહેલ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, અર્થાત્ તે ક્રોધના આધાર ચાર હોય છે, તે આ પ્રકારે-

(૧) ક્રોધ આત્મ પ્રતિષ્ઠિત હોય છે અર્થાત્ પોતાને પોતાના ઉપર જ ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેમકે પોતે જ કરેલા કોઈ કર્મના ફલ સ્વરૂપ કોઈ ઇહલોક સંબંધી વિનાશ જોવે છે, ત્યારે તે પોતાના પર જ ક્રોધ કરવા લાગે છે. આવો ક્રોધ આત્મપ્રતિષ્ઠિત કહેવાય છે. તે ક્રોધ પોતાના જ ઉદ્દેશથી થાય છે.

(૨) કોઈ ક્રોધ પરપ્રતિષ્ઠિત થાય છે, કોઈ ખીજા માણસ પર ઉત્પન્ન થનાર ક્રોધ પરપ્રતિષ્ઠિત કહેવાય છે. જ્યારે ખીજા કોઈ મનુષ્ય આક્રોશ આદિ કરીને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તેના પ્રત્યે જે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહેવાય છે.

(૩) કોઈ ક્રોધ એવો પણ હોય છે જે પોતાના ઊપર અને ખીજાના ઊપર પણ થાય છે' જેમકે-પોતાના તેમજ અન્ય દ્વારા કરેલા અપરાધના કારણે સ્વપર વિષયક ક્રોધ કોઈ કરે છે, ત્યારે તે ક્રોધ ઉભય પ્રતિષ્ઠિત કહેવાય છે.

(૪) ચોથા પ્રકારનો ક્રોધ અપ્રતિષ્ઠિત હોય છે. જ્યારે કોઈ ક્રોધ દુરાચરણ અથવા આક્રોશ આદિ કારણ વિના નિરાધાર કેવળ વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે અપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહેવાય છે. પોતાના દુરાચારના કારણે ઉત્પન્ન ન થવાથી તે આત્મપ્રતિષ્ઠિત નથી હોતો. તે ક્રોધ પરપ્રતિષ્ઠિત પણ નથી હોતો, કેમકે તે ખીજાના પ્રતિકૂલ વ્યવહારથી ઉત્પન્ન નથી થતો, એ કારણે ઉભય પ્રતિષ્ઠિત પણ નથી હોતો.

એ પ્રકારે નૈરયિકો યાવત્ વૈમાનિકો સુધી અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો પૃથ્વીકાયિકો આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયતિર્થિયો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષ્ક દેવો તથા વૈમાનિક દેવોનો ક્રોધ પણ આત્મપ્રતિષ્ઠિત, પરપ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિતના ભેદથી ચાર પ્રકારનો હોય છે.

જેવા ક્રોધના દંડક કહ્યા છે, તેજ પ્રકારે, માનને પણ ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત કહેવું જોઈએ. માયાને પણ અને લોભને પણ ચાર ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત કહી લેવાં જોઈએ.

એ પ્રકારે ક્રોધ, માન, માયા, લોભના આધારના ભેદે ભેદ દેખાડીને હવે કારણ ભેદથી ભેદોની પ્રસ્પષ્ટ કરવાને માટે કહે છે-હે ભગવન! ક્રોધની ઉત્પત્તિ કેટલા કારણોથી થાય છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! ક્રોધની ઉત્પત્તિ ચાર કારણોથી થાય છે, તે ચાર કારણો આ રીતે છે-(૧) ક્ષત્ર અર્થાત્ ખેતરના નિમિત્તથી (૨) વાસ્તુ અર્થાત્ મકાનઆદિ ઈમારતોના નિમિત્તથી (૩) શરીરના નિમિત્તથી અને (૪) ઉપધિ અર્થાત્ ઉપકરણોના નિમિત્તથી.

તાત્પર્ય એ છે કે, જમીન, મકાન, શરીર અને એના સિવાય ખીજા સાધનોને જ્યારે કોઈ કારણથી હાનિ કે ક્ષતિ પહોંચે ત્યારે, ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં ઉપધિ, જે ચોથું કારણ કહેલું છે, તેમાં જમીન, મકાન અને શરીર સિવાય બાકીની બધી પ્રિયવસ્તુઓનો સમાવેશ સમજી લેવો જોઈએ.

એજ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિક દેવો સુધી ચોવીસે દંડકોના જીવોના ક્રોધની ઉત્પત્તિ ઉપર્યુક્ત ચાર કારણોથી થાય છે, અર્થાત્ નારકો અસુરકુમાર આદિ દશ ભવન પતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્થિયો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોમાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ પૂર્વોક્ત ચાર કારણોથી થાય છે.

એજ પ્રકારે માન, માયા અને લોભના વિષયમાં પણ એજ બધુ સમજ લેવું જોઈએ કે જે ક્રોધના સમ્બન્ધમાં કહેલ છે. અર્થાત્ માન આદિની ઉત્પત્તિ પણ ક્ષેત્ર, પાસ્તુ, શરીર અને ઉપધિના કારણે થાય છે અને નારક આદિ ચોવીસે ઠંડકોના જીવોના માન આદિની ઉત્પત્તિ પણ આજ ચાર કારણોથી થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હું લગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારનો કહેલો છે ?

શ્રી લગવાન્-ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પ્રકારનો છે. તેના ચાર ભેદ આ પ્રકારે છે

(૧) અનન્તાનુબંધીક્રોધ-કે જે સમ્યક્ત્વ ગુણનો પણ ઘાતક હોય છે.

(૨) અપ્રત્યાખ્યાનીક્રોધ-જે દેશ વિરતિનો વિઘાતક હોય છે.

(૩) પ્રત્યાખ્યાનાવરણક્રોધ-જે સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધક થાય છે.

(૪) સંબંધલનક્રોધ-જે યથાખ્યાત ચારિત્રને ઉત્પન્ન નથી થવા દેતો.

એ પ્રકારે નારકોથી લઈ વૈમાનિક દેવો સુધી સમજ લેવું જોઈએ. અર્થાત્ અસુર-કુમાર આદિ દશભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, પિક્લેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના પણ ક્રોધ અનન્તાનુબંધી અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંબંધલનના ભેદથી ચાર ચાર પ્રકારના છે.

એજ પ્રકારે માન, માયા અને લોભ નામક કષાયોના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ માન, માયા અને લોભ પણ અનન્તાનુબંધી અપ્રત્યાખ્યાની પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંબંધલનના ભેદથી ચાર ચાર ભેદો છે અને નારકોથી વૈમાનિક દેવો સુધીના માન આદિના પણ ચાર ચાર ભેદ છે.

ક્રોધકષાય કે વિશેષભેદોં કા કથન

ક્રોધના વિશેષ ભેદ

શબ્દાર્થ-(કઙ્ઘિવેળં મંતે ! કોહે પળ્લત્તે ?) હું લગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે ? (ગોયમા ! ચઙ્ઘિવે કોહે પળ્લત્તે) હું ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના ક્રોધ કહેલ છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (અભોગનિઘ્વત્તિણ) ઉપયોગ પૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલ (અળાભોગનિઘ્વત્તિણ) પિના

ઉપયોગ પૂર્વક ઉત્પન્ન કરાયેલ (સ્વસંતે) ઉપશાન્ત (અગુવસંતે) અનુપશાન્ત (એવં નેરહ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં) એ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોના ક્રોધ સમજવાં.

(એવં માણેણ વિ) એ રીતે માનથી પણ (માયાએ વિ) માયાથી પણ (લોભેણ વિ) લોભથી પણ (ચત્તારિ દંડગા) ચાર દંડક કહેવા બેધએ.

(જીવાણં મંતે! કઠ્ઠિં ઠાણેહિં) હે ભગવન્! જીવાએ કેટલાં સ્થાનો અર્થાત્ કારણોથી (અટ્ટ કમ્મપગડીઓ) આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓ (ચિણ્ણિસુ?) ચય કરેલ છે? (ગોયમા! ચઝહિં ઠાણેહિં અટ્ટ-કમ્મપગડીઓ ચિણ્ણિસુ?) હે ગૌતમ! ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ચય કરેલ છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (કોહેણં, માણેણં, માયાએ, લોભેણં) ક્રોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી (એવં નેરહ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોના વિષે સમજવું.

(જીવાણં મંતે! કઠ્ઠિં ઠાણેહિં અટ્ટકમ્મપગડીઓ ચિણ્ણિસુ?) હે ભગવન્! જીવ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ચય કરે છે? (ગોયમા! ચઝહિં ઠાણેહિં) હે ગૌતમ! ચાર કારણોથી (તં જહા-કોહેણં, માણેણં, માયાએ, લોભેણં) તે આ પ્રકારે ક્રોધથી, માનથી, માયાથી લોભથી (એવં નેરહ્યા જાવ વેમાણિયા) એ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક પર્યાન્ત સમજ લેવું.

(જીવાણં મંતે! કઠ્ઠિં ઠાણેહિં અટ્ટકમ્મપગડીઓ ચિણ્ણિસંતિ?) હે ભગવન્! જીવ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ચય કરશે? (ગોયમા! ચઝહિં ઠાણેહિં અટ્ટકમ્મ પગડીઓ ચિણ્ણિસંતિ) હે ગૌતમ! ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ચય કરશે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (કોહેણં, માણેણં, માયાએ, લોભેણં) ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી (એવં નેરહ્યા જાવ વેમાણિયા) એ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક પર્યાન્ત સમજ લેવું.

(જીવાણં મંતે કઠ્ઠિં ઠાણેહિં અટ્ટકમ્મપગડીઓ ઉવચિણ્ણિસુ) હે ભગવન્! જીવો કેટલા કારણોથી અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિઓના ઉપચય કરેલ છે? (ગોયમા! ચઝહિં ઠાણેહિં અટ્ટ કમ્મ-પગડીઓ ઉવચિણ્ણિસુ) હે ગૌતમ! ચાર કારણોથી અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિઓના ઉપચય કરે છે (તં જહા-કોહેણં, માણેણં, માયાએ, લોભેણં) તે આ પ્રકારે-ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી (એવં નેરહ્યા જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક

(જીવાણં) જીવ (મંતે!) હે ભગવન્! (પુચ્છા) પ્રશ્ન (ગોયમા! ચઝહિં ઠાણેહિં) ઉવચિ-

પંતિ) ચાર કારણથી ઉપચય કરે છે (જાવ લોભેળ) યાવત્ લે ભથી (એવં જાવ નેરહ્યા જાવ વેમા-
ણિયા) એજ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક (એવં ઉવચિણિસ્સંતિ) એજ પ્રકારે ઉપચય કરશે

(જીવાણં મંતે ! કતિહિં ઠાણેહિં અટ્ટ કમ્મપગહીઓ વંધિંસુ ?) હે ભગવન્ ! જીવોએ કેટલા
કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓ આંધી ? (ગોયમા ! ચરહિં ઠાણેહિં અટ્ટ કમ્મપગહીઓ વંધિંસુ)
હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓ આંધી (તં જહા કોહેળં, માણેળં, માયાણ, લોભેળં)
ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી (એવં નેરહ્યા જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે નારક યાવત્
વૈમાનિક (વંધિંસુ) આંધ્યા (વંધંતિ) આંધે છે (વંધિસ્સંતિ) આંધશે (ઉદીરેંસુ) ઉદીરણા કરી
(ઉદીરંતી) ઉદીરણા કરે છે (ઉદીરીસ્સંતિ) ઉદીરણા કરશે (વેદિંસુ) વેદન કયુ (વેદેંતિ) વેદન
કરે છે. (વેદહ્સ્સંતિ) વેદન કરશે (નિજ્જરિંસુ) નિર્જરા કરી (નિજ્જરેતિ) નિર્જરા કરે છે (નિજ્જ-
રિસ્સંતિ) નિર્જરા કરશે (એવં) એ પ્રકારે (એતે) આ (જીવાહ્યા) જીવથી શરૂઆત કરીને (વેમાણિય-
પજ્જવસાણા) વૈમાનિકો સુધી (અટ્ટારસદંડગા) અઠાર દંડક (જાવ વેમાણિયા) વૈમાનિકો
સુધી (નિજ્જરિંસુ નિજ્જરેતિ, નિજ્જરિસ્સંતિ) નિર્જરા કરી, નિર્જરા કરે છે, નિર્જરા કરશે

(આયપતિટ્ટિય) આત્મ પ્રતિષ્ઠિત (સેત્તં પહુચ્ચ) ક્ષેત્રના આશ્રયથી (અણંતાણુવંધિ)
અનંતાણુવંધી (આમોગે) ઉપયોગ (ચિણ-ઉવચિણ-વંધ-ઉદીર-વેદ) ચય, ઉપચય, અંધ ઉદી-
રણા, વેદના (તહ નિજ્જરા) તથા નિર્જરા (ચેવ) અને

કષાય પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ-હવે નિવૃત્તિના ભેદથી તથા અવસ્થાના ભેદથી થનારા ક્રોધાદિના ભેદોની પ્ર-
પણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે. હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે, જેમકે, આલોગનિવર્તિત,
અનાલોગનિવર્તિત, ઉપશાન્ત અને અનુપશાન્ત. ત્યારે ખીલના અપરાધને જાણીને અને
ક્રોધના પુષ્ટકરણનું અવલંબન કરીને, પ્રકારન્તરથી અને શિક્ષા નથી મળી શકતી, એવો
વિચાર કરીને ક્રોધ કરે છે, ત્યારે તે ક્રોધ આલોગનિવર્તિત અર્થાત્ જાણુ વિચારથી ઉત્પન્ન ક્રોધ

કહેવાય છે. જ્યારે સાધારણ રૂપથી વિશેષ પ્રકારના મોહવશ ગુણ દોષની વિચારણાથી રહિત થઈને. પરાધીન બનેલ જીવ ક્રોધ કરે છે. ત્યારે તે ક્રોધ અનાભોગનિર્વર્તિત કહેવાય છે. જે ક્રોધ ઉદય અવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થાય તે ઉપશાન્ત કહેવાય છે. અને ઉદય અવસ્થાને પ્રાપ્ત ક્રોધ અનુપશાન્ત કહેવાય છે.

એજ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના ક્રોધના સંબન્ધમાં સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ નારકો, અસુરકુમાર આદિ દશ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિક્લેન્દ્રિયો, પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના ક્રોધ પણ આભોનિર્વર્તિત, અનાભોગનિર્વર્તિત ઉપશાન્ત અને અનુપશાન્ત એ રીતે ચાર પ્રકારના કહેવા જોઈએ.

ક્રોધની જ જેમ માન, માયા, લોભના પણ આભોગનિર્વર્તિત આદિ ચાર-ચાર લેહ થાય છે અને નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના માન, માયા, લોભના પણ આજ ચાર ચાર લેહ થાય છે.

ક્રોધ આદિ કષાયોના વશીભૂત થવાથી જીવને શું શું પરિણામ લોગવવું પડે છે. અગર ક્રોધ આદિનું ફળ શું છે? એ સમ્બન્ધમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નોનું અને શ્રી ભગવાનના ઉત્તરોનું પ્રતિપાદન કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન! કેટલા કારણોથી જીવોએ કર્મની આઠ પ્રકૃતિયોના ચય કર્યા? જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર અન્તરાય એ કર્મની આઠ પ્રકૃતિયો છે. કષાય પરિણુત થયેલ જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ઉપાદાન કરે છે, તેને જ અહીં ચય સમજવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ થયું કે જીવોએ કષાય પરિણુત થઈને કેટલા કારણોથી પૂર્વોક્ત આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનું ચયન કર્યું છે?

શ્રી ભગવાન ઉતર આપે છે-હે ગૌતમ! ચાર કારણોથી જીવોએ પૂર્વોક્ત આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનો ચય કર્યો છે. તે ચાર કારણ આ છે-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. એ જ પ્રમાણે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ દશ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચ એકેન્દ્રિયો, વિક્લેન્દ્રિયો, પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યંચો, મનુષ્યો વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ આજ પ્રમાણે સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના બધા ચોવીસ દંડકોના જીવોએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કર્યો છે. આ ભૂતકાળ સમ્બન્ધી દંડક થયો. હવે વર્તમાન કાલ વિષયક દંડકને લઈને પ્રજ્ઞા કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન! કેટલા સ્થાનો અર્થાત્ કારણોથી જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કરે છે?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ! કષાય પરિણુત જીવ, ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોના ચય કરે છે. તે ચાર કારણ છે-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ,

એજ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી સમજવું જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમાર

આદિ દશ લવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચ એકેન્દ્રિયો, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ એવું કહેવું જોઈએ કે તે ક્રોધ આદિ ચાર કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હું ભગવન્ ! કષાય પરિણત થયેલ જીવ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કરશે ?

શ્રી ભગવાન્-હું ગૌતમ ! કષાય પરિણત જીવ ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનો ચય કરશે. તે ચાર કારણો આ છે-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. એ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોના જીવોના સમ્બન્ધમાં કહેવું જોઈએ અર્થાત્ નારક, અસુરકુમાર, લવનપતિ આદિ બધા જીવ ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભના દ્વારા આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કરશે.

એ પ્રકારે કર્મ પુદ્ગલોના ઉપાદાન (અહણુ) રૂપ ચયનતું પ્રતિપાદન કરીને ઉપચય, બન્ધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરા સંબંધી, અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ કાલનાભેદથી ત્રણ-ત્રણ દંડકોનું પ્રતિપાદન કરે છે અને બધાનો સરવાળો અઠાર દંડકોની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે-હું ભગવન્ ! જીવોએ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કર્યો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હું ગૌતમ ! જીવોએ ચાર કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કર્યો છે. તે ચાર કારણ આ છે-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. પોતાના અબધાકાળ પછી જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મચેગ્ય પુદ્ગલોના વર્ધન-નિષેક ઉપચય કહેવાય છે. તેનો ક્રમ આ રીતનો-પ્રથમ સ્થિતિમાં બધાથી અધિક દ્રવ્ય, ખીજી સ્થિતિમાં વિશેષ હીન ત્રીજી સ્થિતિમાં તેની અપેક્ષાએ પણ વિશેષતર હીન, એ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર વિશેષહીન, વિશેષહીન થતા તતકાલ બદ્ધમાન સ્થિતિ ચરમસ્થિતિ બને છે, ત્યાં સુધી કહેવું જોઈએ

જે વક્તવ્યતા જીવોના વિષયમાં કહી છે, તેજ નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના વિષયમાં જાણવી જોઈએ. અર્થાત્ નારકો, લવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિકો આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ એવું જ સમજી લેવું જોઈએ. આ બધા જીવોએ ક્રોધાદિના કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કર્યો છે.

હવે વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે

હું ભગવન્ કષાયપરિણત જીવ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરે છે ?

ભગવાન્-કષાય પરિણામવાળા જીવ ચાર કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરે છે. જેમકે, ક્રોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી.

નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી એ પ્રકારે સમજવું જોઈએ અર્થાત્ જે વાત સમુચ્ચય વિષયમાં કહી છે, તે જ નારકો, દશ લવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિકો આદિ પાંચ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના

સમ્બન્ધમાં પણ એમ જ કહેવું જોઈએ કે આ બધા ચોવીસ દંડકોના જીવ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના કારણે આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરે છે.

વર્તમાન કાળના સમાન લવિષ્ય કાળમાં પણ સમુચ્ચય જીવ તથા નારકોથી લઈને વૈમાનિકોના ચોવીસે દંડકોના જીવ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! કેટલા કારણોથી જીવોએ આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો બન્ધ કરેલ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ, ચાર કારણોથી જીવોએ કર્મની જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકૃતિયોનો બન્ધ કર્યો છે. તે ચાર કારણ આમ છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જ્ઞાન પરણીય આદિ કર્મપુદ્ગલોના પૂર્વોક્ત રીતથી પોતપોતાના અબાધા કાલના પછી જે નિષિક્ષિત કરેલા છે, તેમનું પુનઃવિશિષ્ટ કષાય પરિણતિથી નિકાચન થવું તે બન્ધન કહેવાય છે.

એજ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી સમજવાં જોઈએ. અર્થાત્ સમુચ્ચય જીવોના સમાન જ દશ ભવનપતિયો આદિ વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવોએ પુનઃકષાય પરિણત થઈને ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભથી અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિયોનો બંધ કરેલ છે. બન્ધ કરે છે અને બન્ધ કરશે.

બન્ધનના વિષયમાં સમુચ્ચય જીવો અને ચોવીસ દંડકોના વિશેષ-વિશેષ જીવોના વિષયમાં જે પ્રરૂપણા કરાઈ છે. તેજ ઉદીરણના સમ્બન્ધમાં પણ સમજી લેવી જોઈએ અર્થાત્ પૂર્વોક્ત બધા જીવોએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના કારણે આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોની ઉદીરણ કરી છે. ઉદીરણ કરે છે અને ઉદીરણ કરશે. ઉદીરણ નામક કર્મના દ્વારા જે કર્મ ઉદયમાં નથી આવ્યાં, તેમને ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ કરવા તે ઉદીરણ કહેવાય છે. તે ઉદીરણ પણ કિંચિત્ એક વિશેષ પ્રકારની કષાય પરિણતિના કારણે થાય છે. એ અભિપ્રાયથી કહે છે-ચારકારણોથી જીવોએ ઉદીરણ કરી છે, કરે છે અને કરશે.

કષાય પરિણત સમુચ્ચય જીવો તથા નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના વિશેષ જીવોએ ઉક્ત ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનું વેદન કર્યું છે, તેઓ વર્તમાન કાળમાં વેદના કરે છે અને લવિષ્ય કાળમાં વેદન કરશે. પોત-પોતાનો અબાધાકાળ સમાપ્ત થતાં ઉદયમાં આવેલ અગર ઉદીરણ કરણના દ્વારા ઉદયમાં લાવેલા કર્મના વિપાકનો અનુભવ કરવો તે વેદના કહેવાય છે.

એજ પ્રકારે નિર્જરાના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ કષાય પરિણત સમુચ્ચય જીવો તથા નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના વિશેષ જીવોના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ચાર કારણોથી આવેલ કર્મ પ્રકૃતિયોની નિર્જરા કરેલી છે. નિર્જરા કરે છે અને નિર્જરા કરશે. કર્મ પુદ્ગલોનું વેદન થયા પછી તે કર્મ બની જાય છે, તેને જ નિર્જરા કહે છે અર્થાત્ ક્ષણ ભોગવ્યા પછી કર્મોનું આત્મ પ્રદેશોથી પૃથક્ થઈ જવું તે નિર્જરા છે.

કહ્યું પણ છે—પૂર્વકચક્ષ્મસાહજા નિઝજરા, અર્થાત્ પૂર્વ બદ્ધકર્મોત્ પૃથક્ થયું તે નિર્જરા છે. કિન્તુ અહીં જે નિર્જરાનું કથન કરાયેલું છે, તે દેશ નિર્જરા સમજવી જોઈએ, કેમકે તે કષાય જનિત છે. સર્વ નિર્જરાતો કષાયથી રહિત યોગોનો સર્વથા નિરોધ કરનારા અને મોક્ષ રૂપી મહિલ પર આરૂઢ થનારાઓને જ હોય છે, ખીજાઓને નથી હોતી. દેશ નિર્જરા બધા જીવો સહાક્રાણ કરતા રહે છે.

હવે ઉપસંહાર કરતા કહે છે, આ પૂર્વોક્ત સમુચ્ચય જીવોએ તથા નારકોથી લઈને વૈમાનિક દેવો સુધીના ચોપીસે દંડકોના જીવોએ અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળના ભેદથી ચય, ઉપચય, બન્ધ, ઉદ્ધીરણા, પેદના અને નિર્જરા કરેલ છે, કરે છે, અને કરશે. ચય, ઉપચય આદિ છએનો ત્રણે કાળોથી ગુણાકાર કરતા અઠાર દંડક થાય છે. તેમને આ પ્રકારે કહેવા જોઈએ—ચય કર્યો, કરે છે, અને કરશે ઉપચય કર્યો ઉપચય કરે છે અને ઉપચય કરશે. બન્ધન કર્યું, બંધન કરે છે અને બન્ધન કરશે. ઉદ્ધીરણા કરી, ઉદ્ધીરણા કરે છે, અને ઉદ્ધીરણા કરશે. પેદન કર્યું, પેદન કરે છે અને પેદન કરશે. નિર્જરા કરી, નિર્જરા કરે છે અને નિર્જરા કરશે. હવે ઉપર્યુક્ત વિષયોનો સંગ્રહ કરનારી ગાથા કહે છે:—

આત્મ પ્રતિષ્ઠિત, ક્ષેત્રના આશ્રયથી, અનન્તાનુબંધી, આલોગ, ચય, ઉપચય, બન્ધ, ઉદ્ધીરણા, પેદના અને નિર્જરાનું અહીં કથન કરેલું છે. ગાથાનો આશય સ્પષ્ટ છે. ॥૨૦ ૨ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ ત્રિવિરચિત
પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનું
ચૌદમું કષાય પદ સમાપ્ત. ॥ ૧૪ ॥

પંદરમું પદ

શબ્દાર્થ—(સંઠાણે) સંસ્થાન (બાહ્યલે) સ્થૂળતા (પાહત્તે) પૃથક્ત્વ (કરૂપણ) કૃતિપ્રદેશ ઈન્દ્રિયોના પ્રદેશ કેટલા ? (ઓગાઠે) અવગાઠ (અળા વહુ) અલ્પ બહુત્વ (પુટ્ટ) સ્પૃષ્ટ (પત્રિટ્ટ) પ્રવિષ્ટ (વિસય) વિષય (અળગાર) અનગાર (આહારે) આહાર (અહાય) ઠર્ષણ (અસીય) તલવાર (મળી) મણિ (દુદ્ધ) દૂધ (પાણે) પાનક (તેલ્લ) તેલ (ફાણિય) શબ (વસાય) અને અર્ખી (કંબલ) કાંબળ (થૂળા) થૂન (થિગ્ગલ) થીગડી (દીવોદહિ) દ્વીપ, સમુદ્ર (લોગાડ્લોગે) ય લોક અને અલોક

ટીકાર્થ—કષાય બન્ધનું પ્રધાન કારણ છે. તેથી ચૌદમા પદમાં તેનું વિશેષ રૂપે નિરૂપણ કરાયું છે, પરંતુ ઈન્દ્રિયો પાળા જીવોમા જ લેશ્યા વિગેરેનો સદ્ભાવ હોય છે, તેથી વિશેષ રૂપથી ઈન્દ્રિય પરિણામની પ્રરૂપણા કરવાને માટે પંદરમા પદની વ્યાખ્યા કરાય છે આ પદમાં બે ઉદ્દેશક છે. તેમાંથી પહેલા ઉદ્દેશકમાં જે જે વિષયોની પ્રરૂપણા કરાઈ છે. તેમનો નિર્દેશ બે ગાથાઓમાં કરાયેલ છે, તે જ અહીં કહેવાય છે

(૧) સંસ્થાન—સર્વ પ્રથમ ઈન્દ્રિયોના આકારની પ્રરૂપણા કરાશે (૨) ત્યાર બાદ ઈન્દ્રિયોની સ્થૂળતાનું અર્થાત્ પિંડ રૂપનું કથન કરાશે (૩) પૃથક્ત્વ—પછી ઈન્દ્રિયોના વિસ્તારનું પ્રરૂપણ થશે. (૪) કૃતિ પ્રદેશ—કઈ ઈન્દ્રિયના કેટલા પ્રદેશ છે. એ કહેવાશે. (૫) અવગાઠ ઈન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશમાં અવગાઠ છે, એ બતાવાશે (૬) અલ્પ—બહુત્વ—અવગાહના સમ્બન્ધી અને કર્કશ આદિ સંબંધી અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન કરાશે. (૭) સ્પૃષ્ટ—સ્પૃષ્ટ તેમજ અસ્પૃષ્ટ સંબંધી પ્રરૂપણા. (૮) પ્રવિષ્ટ—પ્રવિષ્ટ—અપ્રવિષ્ટ સંબંધી અર્થા. (૯) વિષય—વિષયનું પ્રમાણ. (૧૦) અનગાર, અનગાર સંબંધી પ્રરૂપણા. (૧૧) આહાર—આહાર વિષયક પ્રરૂપણા. (૧૨) આદર્શ અર્થાત્ કાચ સંબંધી કથન, એજ પ્રકારે (૧૩) અસિ—તલવાર (૧૪) મણિ (૧૫) દુદ્ધ (૧૬) પાનક (૧૭) તેલ (૧૮) ક્ષણિત (૧૯) વસા અર્થાત્ અર્ખી (૨૦) કમ્બલ (૨૧) સ્થૂળા (૨૨) થિગ્ગલ, અર્થાત્ આકાશ થિગ્ગલ (૨૩) દ્વીપ તેમજ (૨૪) સાગર (૨૫) લોક અને (૨૬) અલોક સંબંધી પ્રરૂપણા કરાશે.

ઈન્દ્રિયોં કે સ્વરૂપ કા કથન

ઈન્દ્રિય વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કઈં મંતે ! ઈંદિયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ? (ગોયમા ! પંચ ઈંદિયા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયો પાંચ કહી છે. (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સોઈંદિય, ચક્ષિંદિય, ઘાણિંદિય જિભિંદિય, ફાસિંદિય) શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુઈન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિય

(સોઈંદિયં મંતે ! કિ સંઠિય પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવા આકારની કહી છે ? (ગોયમા ! કલંબુયા પુલ્કસંઠાળસંઠિય પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! કદમ્બના ફૂલના આકારની કહેલ છે. (ચક્ષિંદિયં મંતે ! કિ સંઠિય પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! ચક્ષુઈન્દ્રિય કેવા આકારની કહી છે ? (ગોયમા ! મસૂરબંદસંઠાળસંઠિય પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! મસૂર કે ચન્દ્રમાના આકારની કહેલ છે. (ઘાણિંદિયં મંતે ! પુચ્છા ?) હે ભગવન્ ! ઘ્રાણેન્દ્રિયની પૃચ્છા ? (ગોયમા ! અદ્મુત્તગ-ચંદસંઠાળસંઠિય) હે ગૌતમ ! અતિચુક્તક અને ચન્દ્રના આકારની. (જિભિંદિયં પુચ્છા ?) જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયમાં પ્રશ્ન ? (ગોયમા ! સુરપ્પસંઠાળસંઠિય પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! કોદાળીના આકારની કહેલ છે. (ફાસિંદિયં પુચ્છા ?) સ્પર્શેન્દ્રિય સંબંધી પૃચ્છા ? (ગોયમા ! ણાણાસંઠાળસંઠિય પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! અનેક પ્રકારના આકારની કહી છે

(સોઈંદિયં મંતે ! કેવઈયં બાહલ્લેણં પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનું સ્થૂલત્વ કેટલું છે ? (ગોયમા ! અંગુલસસ અસંખેજ્જઈ ભાગે બાહલ્લેણં પળ્ણત્તે ?) હે ગૌતમ ! અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું બાહલ્ય કહેલ છે. (એવં જાવ ફાસિંદિય) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય

(સોઈંદિયં મંતે ! કેવઈયં પાહત્તેણં પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલી પૃથુ-વિશાલ છે ? (ગોયમા ! અંગુલસસ અસંખેજ્જઈ ભાગં પાહત્તેણં પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પૃથુ છે (એવં જાવ ચક્ષિંદિય વિ, ઘાણિંદિય વિ) એજ પ્રકારે ચક્ષુરિન્દ્રિય પણ, ઘ્રાણેન્દ્રિય પણ (જિભિંદિયં પુચ્છા) જિહ્વા ઈન્દ્રિય સંબંધી પૃચ્છા ? (ગોયમા ! અંગુલપહુત્તેણં પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! અંગુલ પૃથકત્વ વિશાલ કહેલ છે. (ફાસિંદિયં પુચ્છા) સ્પર્શેન્દ્રિયોના વિષયમાં પ્રશ્ન ? (ગોયમા ! સરીરપમાણમેત્તે પોહત્તેણં પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! શરીર પ્રમાણુ માત્રપૃથુત્વ જ છે

(સોહંદિણં મંતે ! કહ્ પણ્ણિણ પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશવાળી કહી છે (ગોચમા ! અસંલેજ્જપણ્ણિણ પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી કહેલ છે. (एवं जाव फासिंदिए) એજ પ્રકારે ચાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય.

ટીકાર્થ—હવે ઇન્દ્રિયોના સંસ્થાન આદિની પ્રરૂપણા કરવાને માટે સર્વ પ્રથમ સંસ્થાન દ્વાર કહેવાય શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ઇન્દ્રિયો કેટલી કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિયો પાંચ કહેલી છે, તેઓ આ પ્રકારે છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય (૪) જિહ્વાઇન્દ્રિય (૫) અને સ્પર્શેન્દ્રિય

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવા આકારવાળી કહેલ છે ? અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયની આકૃતિ કેવી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આકાર કહમ્મના ફૂલના જેવો કહેલ છે. અહીં એમ સમજવું જોઈ એ—પાંચે ઇન્દ્રિયો દ્રૌચેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયના ભેદથી બે-બે પ્રકારની હોય છે. દ્રૌચેન્દ્રિયો પણ બે પ્રકારની છે—લઘ્વિ અને ઉપયોગ

તત્પાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે—નિર્વૃત્યુપકરણે દ્રૌચેન્દ્રિયં, અર્થાત્ નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ દ્રૌચેન્દ્રિય છે, તથા લઘ્વ્યુપયોગૌ માવેન્દ્રિયમ્ અર્થાત્ લઘ્વિ અને ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય છે. ઇન્દ્રિયોના જે વિભિન્ન વિભિન્ન સંસ્થાન અને વિશેષ પ્રકારના સંસ્થાન છે, તેને નિર્વૃત્તિ કહે છે. નિર્વૃત્તિ પણ બે પ્રકારની હોય છે—આહ્ય નિર્વૃત્તિ અને આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ. આહ્યનિર્વૃત્તિ પરપટિકા આદિ છે—તે અનેક પ્રકારના હોય છે, તેથી જ તેને કોઈ એક રૂપમાં કહી નથી શકાતી. ઉદાહરણ તરીકે માણસના કાન બન્ને નેત્રોની પહેલા પડબે છે. અને ભમર કાનની ઉપરની બાજુ શ્રવણબંધની અપેક્ષા સમાન હોય છે. પણ ઘોડાના કાન તેની આંખોની ઉપર હોય છે અને તેનો અગ્રભાગ આળીદાર હોય છે. એ રીતે જાતિ ભેદથી કાન અનેક પ્રકારના હોય છે. આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ બધા પ્રાણિયોની સરખી જ હોય છે. પરન્તુ સ્પર્શેન્દ્રિયની આહ્ય અને આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિમાં ભેદ નથી હોતો. તેથી પૂર્વાચાર્યોએ ભેદનો નિષેધ કરેલો છે.

ભાવેન્દ્રિયના બે ભેદ છે—લઘ્વિ અને ઉપયોગ. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય વિષયક બધા આત્મ પ્રદેશોના તદાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ લઘ્વિ છે. અને લઘ્વિના અનુસાર પોત પોતાના વિષયમાં ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર થયો તે ઉપયોગ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો કેવો આકાર છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો આકાર મસૂરની દાળના સમાન હોય છે, એવું ધ્યાનમા છે, ચન્દ્રનો અર્થ છે દાળ અને મસૂરનો અર્થ છે મસૂર નામતું અનાજ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયમા પૃચ્છા ? અર્થાત્ ઘ્રાણેન્દ્રિયનો કેવો આકાર છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! અતિમુક્તાનું ફૂલ, અને ચન્દ્રમાના સમાન ઘ્રાણેન્દ્રિયનો

આકાર કહ્યો છે. અહીં ચન્દ્રનો અર્થ છે કૂલ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! જિહ્વા ઇન્દ્રિયના વિષયમાં પૃચ્છા ? અર્થાત્ રસનેન્દ્રિયનો કેવો આકાર છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! જિહ્વા ઇન્દ્રિય ખુરપા—ખોદવાનું સાધન કોદાળીના આકારની છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! સ્પર્શેન્દ્રિય વિષયક પૃચ્છા ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સ્પર્શેન્દ્રિય નાના પ્રકારના આકારની છે.

હવે ખીજ બાહ્ય દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય બાહ્ય અર્થાત્ સ્થૂલતાની દૃષ્ટિએ કેટલી કહેલ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનું બાહ્ય આંગલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું કહેલ છે. એજ પ્રકારે, ચક્ષુઃન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયનું બાહ્ય સમજવું જોઈએ.

કહ્યું પણ છે—‘બાહ્યની અપેક્ષાએ બધી ઇન્દ્રિયો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણવાળી છે.’

પ્રશ્ન થાય છે કે—જો સ્પર્શેન્દ્રિયનું બાહ્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે તો ખડ્ગ, અસ્ત્રો વિગેરેનો આઘાત લાગવાથી શરીરની અંદર વેદનાનો અનુભવ કેમ થાય છે ?

એ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે સ્પર્શેન્દ્રિય શીત આદિ સ્પર્શેને બાણે છે, જેમ આંખ રૂપને અને શ્રોત્ર ગંધને જ ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે ખડ્ગ કે છરીનો આઘાત લાગે છે તો શરીરમાં શીત સ્પર્શ આદિનું વેદન થતું નથી, પણ દુઃખનું વેદન થાય છે. આત્મા દુઃખની એ વેદનાનો સંપૂર્ણ શરીરમાં અનુભવ કરે છે કેવળ સ્પર્શેન્દ્રિયથી નહીં, જેમ જ્વર આદિનું વેદન સંપૂર્ણ શરીરમાં થાય છે. તેથી ઉક્ત કથનમાં કોઈ દોષ નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલી પૃથુ અર્થાત્ વિશાલ કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી વિશાલ કહેલી છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયના સમાન ચક્ષુઃન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પૃથુ કહેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયમાં પૃચ્છા ? અર્થાત્ જિહ્વા ઇન્દ્રિય કેટલી વિશાલ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! જિહ્વા ઇન્દ્રિય અંગુલ પૃથક્ત્વ વિશાલ છે, અર્થાત્ તેનો વિસ્તાર જે આંગળથી નો આંગળ સુધીનો હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! સ્પર્શેન્દ્રિયના સંબંધમાં પ્રશ્ન છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સ્પર્શેન્દ્રિય શરીરનાં પ્રમાણ જેટલી વિશાલ કહી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશવાળી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંખ્યાત પ્રદેશી કહેલી છે. એ રીતે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય પણ અસંખ્યાત પ્રદેશી જ કહેલી છે ॥ ૧ ॥

ઇન્દ્રિયોં કે અવગાહનકા નિરૂપણ

અવગાહના દ્વાર

શબ્દાર્થ—(સોઈંદિણં મંતે ! કહ પણસોગાદે પણત્તે ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશમાં અવગાહ છે ? (ગોયમા ! અસંલેજ્જપરસોગાદે પણત્તે) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહ ક્રહી છે. (એવં જાવ ફાસિંદિણ) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શ'ઇન્દ્રિય.

(એસિણં મંતે ! સોઈંદિય-ચક્લિંદિય-ઘાણિંદિય-જિભિંદિય-ફાસિંદિયાણં) હે ભગવન્ ! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાં. (ઓગાહણટ્ટયાણ) અવગાહનાની અપેક્ષાએ (પણસટ્ટયાણ) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (ઓગાહણપણસટ્ટયાણ) અવગાહના તેમજ પ્રદેશ બન્નેની અપેક્ષાએ. (કચરે કચરે હત્તો) કોણુ કોનાથી. (અણ્પા વા વહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

હેગૌતમ ! (ગોયમા ! સવ્વત્થોવે ચક્લિંદિણ) બધાથી ઓછી ચક્ષુઇન્દ્રિય છે. (ઓગાહણટ્ટયાણ) અવગાહનાની અપેક્ષાએ (સોઈંદિણ ઓગાહણટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) શ્રોત્રેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી છે. (ઘાણિંદિણ ઓગાહણટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) ઘ્રાણેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી (જિભિંદિણ ઓગાહણટ્ટયાણ અસંલેજ્જગુણે) જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનાથી અસંખ્યાતગણી છે. (ફાસિંદિણ ઓગાહણટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) સ્પર્શેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી છે. (પણસટ્ટયાણ સવ્વત્થોવે ચક્લિંદિણ) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછી ચક્ષુઇન્દ્રિય છે. (પણસટ્ટયાણ સોઈંદિણ સંલેજ્જગુણે) પ્રદેશોથી શ્રોત્રેન્દ્રિય સંખ્યાતગણી છે. (ઘાણિંદિણ પણસટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) પ્રદેશોથી ઘ્રાણેન્દ્રિય સંખ્યાતગણી છે. (જિભિંદિણ પણસટ્ટયાણ અસંલેજ્જગુણે) પ્રદેશોથી જિહ્વેન્દ્રિય અસંખ્યાતગણી છે. (ફાસિંદિણ પણસટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) પ્રદેશોથી સ્પર્શેન્દ્રિય સંખ્યાતગણી.

(ઓગાહણપણસટ્ટયાણ) અવગાહના અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ. (સવ્વત્થોવે ચક્લિંદિણ) બધાથી ઓછી ચક્ષુઇન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ (ઓગાહણટ્ટયાણ સોઈંદિણ અસંલેજ્જગુણે) અવગાહનાની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંખ્યાતગણી છે (ઘાણિંદિણ ઓગાહણટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) ઘ્રાણેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી (જિભિંદિણ ઓગાહણટ્ટયાણ અસંલેજ્જગુણે) જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનાથી અસંખ્યાતગણી. (ફાસિંદિણ ઓગાહણટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) સ્પર્શેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી

(ફાસિંદિયસ ઓગાહણટ્ટયાણિંતો) સ્પર્શેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થ'તાથી (ચક્લિંદિણ પણસટ્ટયાણ અગંતગુણે) ચક્ષુઇન્દ્રિય પ્રદેશાર્થ'તાથી અનન્ત ગણી છે. (સોઈંદિણ પણસટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી છે. (ઘાણિંદિણ પણસટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી છે. (જિભિંદિણ પણસટ્ટયાણ અસંલેજ્જગુણે) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગણી છે. (ફાસિંદિણ પણસટ્ટયાણ સંલેજ્જગુણે) સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી છે.

(સોઈંદિયસ્સ ણં મંતે ! કેવઈયા કક્કલ્લહ ગુરુયગુણા પળ્લણત્તા ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુક ગુણુ ટ્ટેલા કહેવાએલા છે ? (ગોયમા ! અણંતા કક્કલ્લહગુરુયગુણા પળ્લણત્તા) હે ગૌતમ ! અનન્ત કર્કશ ગુરુકગુણુ કહેલા છે (એવં જાવ ફાસિંદિયસ્સ) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયના (સોઈંદિયસ્સ ણં મંતે ! કેવઈયા મડયલહુયગુણા પળ્લણત્તા) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણુ ટ્ટેલા કહ્યા છે ? (ગોયમા ! અણંતા મડયલહુયગુણા પળ્લણત્તા) હે ગૌતમ ! અનન્ત મૃદુ-લઘુ ગુણુ કહેલા છે (એવં જાવ ફાસિંદિયસ્સ) એજ પ્રકારે સ્પર્શેન્દ્રિયોના સમજવા.

(પણ્ણિણં મંતે ! સોઈંદિયચક્કિલ્લંદિયઘાણિંદિયજિલ્લિમંદિયફાસિંદિયાણં કક્કલ્લહગુરુયગુણાણં મડયલહુયગુણાણ ય કયરે કયરેહિંતો) હે ભગવન્ ! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયોના કર્કશ ગુરુ ગુણો અને મૃદુ-લઘુગુણોમાં કોણુ કોનાથી (અપ્પા વા વહુયા વા, તુલ્લા વા, વિસેસાહિયા વા ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ચક્કિલ્લંદિયસ્સ કક્કલ્લહગુરુયગુણા) હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા ચક્ષુર્ધન્દ્રિયોના કર્કશ ગુરુ ગુણુ છે (સોઈંદિયસ્સ કક્કલ્લહગુરુયગુણા અણંતગુણા) શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણુ અનન્તગણા છે (ઘાણિંદિયસ્સ કક્કલ્લહગુરુયગુણા અણંતગુણા) ઘ્રાણેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ અનન્તગણા છે (જિલ્લિમંદિયસ્સ કક્કલ્લહગુરુયગુણા અણંતગુણા) જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ અનન્તગણા છે (ફાસિંદિયસ્સ કક્કલ્લહગુરુયગુણા અણંતગુણા) સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ અનન્તગણા છે

(મડયલહુયગુણાણં) મૃદુ-લઘુ ગુણોમાં (સવ્વત્થોવા ફાસિંદિયસ્સ મડયલહુયગુણા) સ્પર્શેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણુ બધાથી ઓછા છે (જિલ્લિમંદિયસ્સ મડયલહુયગુણા અણંતગુણા) જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણુ અનન્તગણા છે (ઘાણિંદિયસ્સ મહુયલહુયગુણા અણંતગુણા) ઘ્રાણેન્દ્રિયના-મૃદુ-લઘુગુણુ અનન્તગણા છે (સોઈંદિયસ્સ મડયલહુયગુણા અણંતગુણા) શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણુ અનન્તગણા છે (ચક્કિલ્લંદિયસ્સ મડયલહુયગુણા અણંતગુણા) ચક્ષુર્ધન્દ્રિયના મૃદુ લઘુગુણુ અનન્તગણા છે

(કક્કલ્લહગુરુયગુણાણં) કર્કશ ગુરુગુણો (મડયલહુયગુણાણ ય) અને મૃદુ લઘુગુણોમાંથી (સવ્વત્થોવા ચક્કિલ્લંદિયસ્સ કક્કલ્લહગુરુયગુણા) બધાથી ઓછા ચક્ષુર્ધન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ છે

(સોઈંદિયસ્સ કક્કલ્લહગ્ગહયગુણા અણંતગુણા) શ્રોત્રેન્દ્રિયના કક્કંશ ગુરુગુણુ અનન્તગણુ છે (ઘાણિં-
દિયસ્સ કક્કલ્લહગ્ગહયગુણા અણંતગુણા) ધ્રાણુન્દ્રિયના કક્કંશ ગુરુગુણુ અનન્તગણુ છે (જિલ્લિંદિ-
યસ્સ કક્કલ્લહગ્ગહયગુણા અણંતગુણા) જિહ્વા ઇન્દ્રિયના કક્કંશ ગુરુગુણુ અનન્તગણુ છે (ફાસિં-
દિયસ્સ કક્કલ્લહગ્ગહયગુણા અણંતગુણા) સ્પર્શેન્દ્રિયના કક્કંશ ગુરુ ગુણુ અનન્તગણુ છે

(ફાસિંદિયસ્સ કક્કલ્લહગ્ગહયગુણેહિંતો) સ્પર્શેન્દ્રિયના કક્કંશ ગુરુ ગુણુથી (તસ્સ ચેવ
મહયલ્લહયગુણા) તેમના મૃદુ-લઘુગુણુ (અણંતગુણા) અનન્તગણુ છે (જિલ્લિંદિયસ્સ મહય-
લ્લહયગુણા અણંતગુણા) જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણુ અનન્ત ગણુ છે (ઘાણિંદિયસ્સ મહય-
લ્લહયગુણા અણંતગુણા) ધ્રાણુન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણુ અનન્ત ગણુ છે (સોઈંદિયસ્સ મહય-
લ્લહયગુણા અણંતગુણા) શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણુ અનન્ત ગણુ છે (ચક્કિલ્લંદિયસ્સ મહય-
લ્લહય ગુણા અણંતગુણા) ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણુ અનન્તગણુ છે

ટીકાથા'—હવે ઇન્દ્રિયોની અવગાહના નામક પાંચમા દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશમાં અવગાઠ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ છે. એજ પ્રકારે
સ્પર્શેન્દ્રિય સુધી કહેવું જોઈ એ. અર્થાત્ ચક્ષુઇન્દ્રિય, ધ્રાણુન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, અને સ્પર્શે-
ન્દ્રિય પણ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુઇન્દ્રિય, ધ્રાણુન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય
અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાંથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાથી અને અવગાહના તેમજ
પ્રદેશોની અપેક્ષાથી કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય, અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા છે અર્થાત્
ચક્ષુઇન્દ્રિય બધાથી ઓછા પ્રદેશોમાં અવગાઠ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા સંખ્યાત
ગણી અધિક છે. કેમકે તે ચક્ષુની અપેક્ષાએ અધિક પ્રદેશોમાં અવગાઠ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયની
અપેક્ષાએ ધ્રાણુન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા સંખ્યાતગણી અધિક છે, કેમકે તે બીજા પણ
અધિક પ્રદેશોમાં અવગાઠ છે. તેની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા અસંખ્યાત
ગણી અધિક છે, કેમકે તેના વિસ્તાર અંગુલ પૃથક્તવનો છે. તેની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિયની
અવગાહનાર્થતા સંખ્યાત ગણી અધિક છે, કેમકે અંગુલ પૃથક્તવ અર્થાત્ બે આંગળથી
નવ આંગળ સુધી વિસ્તારવાળી જિહ્વેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિય શરીર પરિમિત હોવાથી
અધિક વિસ્તાર વાળી છે.

હવે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અલ્પ-બહુત્વની પ્રરૂપણા કરાય છે—

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય બધાથી અલ્પ છે, કેમકે તે બધાથી ઓછા પ્રદે-
શોવાળી છે. ચક્ષુઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગણી છે.
શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ધ્રાણુન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાત ગણી અધિક છે. તેની અપેક્ષાએ

જિહ્વા ઈન્દ્રિય પ્રદેશોથી અસંખ્યાત ગણી અધિક છે. જિહ્વા ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી અધિક છે, એ બાબતમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈ એ, હવે અવગાહના અને પ્રદેશ બંનેની અપેક્ષાએ અલ્પ બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરાય છે અવગાહનાની અપેક્ષાએ બધાથી થોડી ચક્ષુ ઈન્દ્રિય છે, તેની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય અવગાહના થી સંખ્યાત ગણી છે, શ્રેત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ દ્રાણેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાત ગણી છે, દ્રાણેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનાથી અસંખ્યાતગણી અને જિહ્વેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અવગાહનાથી સ્પર્શેન્દ્રિય સંખ્યાત ગણી અધિક છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયની અવગાહનાથી ચક્ષુ ઈન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી અનન્ત ગણી છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી સંખ્યાત ગણી છે, દ્રાણેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી સંખ્યાતગણી છે, જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી અસંખ્યાત ગણી છે અને સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી અસંખ્યાત ગણી છે.

હવે કર્કશ આદિ ગુણ દ્વારનો પ્રરૂપણા કરાય છે—

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂક ગુણ કેટલા કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂક ગુણ અનન્ત કહ્યા છે, એજ પ્રકારે સ્પર્શેન્દ્રિય સુધી અર્થાત્ ચક્ષુ, દ્રાણુ, રસના અને સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂક ગુણ પણ અનન્ત—અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ કેટલા છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ—લઘુ ગુણ અનન્ત કહ્યા છે, એજ પ્રકારે ચાપત્ સ્પર્શેન્દ્રિયના અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયના સમાન ચક્ષુ, દ્રાણુ, જિહ્વા અને સ્પર્શ ઈન્દ્રિયોના મૃદુ લઘુ ગુણ પણ અનન્ત અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણોમાં અને મૃદુ—લઘુ ગુણોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ચક્ષુરિન્દ્રિયના કર્કશ—ગુરૂ ગુણ બધાથી ઓછા છે, તેમની અપેક્ષાશ્રી શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ—ગુરૂ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે અને તેમનાથી સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે.

હવે મૃદુ—લઘુ ગુણો જે તેમનાથી વિપરીત છે, તેનું અલ્પ બહુત્વ નિરૂપિત કરે છે મૃદુ—લઘુ ગુણોમાં બધાથી ઓછા મૃદુ લઘુ ગુણ સ્પર્શેન્દ્રિયના છે, તેમની અપેક્ષાએ

લઘુ ગુણોમાં બધાથી ઓછા મૃદુ લઘુ ગુણ સ્પર્શનેન્દ્રિયના છે, ત્રિહૃવેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે, તેમની અપેક્ષાએ દ્રાણેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુગુણ અનન્તગણા છે. તેમની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્ત ગણા છે, તેમની અપેક્ષાએ ચક્ષુરિન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્તાગણા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ચક્ષુ, શ્રોત્ર, દ્રાણ, ત્રિહૃ અને સ્પર્શને ઈન્દ્રિયો અનુક્રમથી અનન્ત-અનન્તગણા અધિક કર્કશ-ગુરુગુણવાળી છે. તેથી જ મૃદુ લઘુ ગુણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરાય તો સ્વભાવથી તેનો ક્રમ ઉલટો થઈ જાય છે, જેનું કથન ઊપર કરેલું છે. હવે એ બંનેના અલ્પ બહુત્વનું કથન કરાય છે, જે આ પ્રકારે છે-કર્કશ ગુરુગુણો અને મૃદુ લઘુ ગુણોમાંથી ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ બધાથી ઓછા છે, તેમની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ દ્રાણેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ ત્રિહૃવેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ અનન્તગણા અધિક છે.

એકી સાથે બંનેના અલ્પ બહુત્વ આ પ્રકારે છે-સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણોની અપેક્ષાએ તેમના અર્થાત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયના જ મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે, કેમકે શરીરમાં ક્રાંધક ઊપરના અવ્યવ શરીર્ગર્ભના સંપર્કના કારણે કર્કશ થાય છે. તેમના શિવાય અધિકાંશ અવ્યવ, તેમના અંદર પણ મૃદુ જ બને છે, તેથી જ સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણોની અપેક્ષાએ મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્ત ગુણિત કહેલા છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ત્રિહૃવેન્દ્રિયના મૃદુ, લઘુ ગુણ અનન્ત ગણા છે. ત્રિહૃવેન્દ્રિયના કરતાં દ્રાણેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે. તેમની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણોની અપેક્ષાએ ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણ અનન્ત ગણા છે.

નૈરયિકાદિકે ઈન્દ્રિય આદિકા નિરૂપાગ

નૈરયિક આદિ ઈન્દ્રિય વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(નેરૂયાણં મંતે ! કહ્ ઇન્દિયા પ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! નારકોની કેટલી ઈન્દ્રિયો હોય છે ? (ગોયમા ! પંચ ઇન્દિયા પ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ ઈન્દ્રિયો કહી છે (તં જહા સોઈન્દિય જાવ ફાસિન્દિય) તે આ પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય

(નેરૂયાણં મંતે ! સોઈન્દિય કિં સંઠિય પ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! નારકોની શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવા આકારની છે ? (ગોયમા ! કલંબુયાસંઠાણસંઠિય પ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! કદમ્બના પુષ્પના-

આકારની છે (એવં જહા ઓહિયાળં વત્તવ્વયા મળિયા તહેવ નેરહયાળં ધિ જાવ અપ્પા
 બહુયાણિ દોણિ) એજ પ્રકારે જેવી સમુચ્ચય છુવેની વક્તવ્યતા કહી તેવી જ નારકોની
 પણ કહેવી યાવત્ અને અદ્દપ-અહુત્વ (નવરં) વિશેષ (નેરહયાળં મંતે ! ફાસિંદિદિ ફિં સંઠિદ
 પળ્લત્તે) હે ભગવન્ ! નારકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેવા આકારની કહી છે ? (ગોયમા ! દુવિહે
 પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારની કહી છે (તં જહા ભવધારણિજ્જે-ય ઉત્તરવેઝવિવ ય) તે
 આ પ્રકારે-ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈકિય (તત્થળં જે સે ભવધારણિજ્જે સે ણં હુંઠસંઠાળ-
 સંઠિદ પળ્લત્તે) તેમાં જે ભવધારણીય છે તે હુંડક સંસ્થાનવાળી છે (તત્થ ણં જે સે
 ઉત્તરવેઝવિવ સે વિ તહેવ) તેમાં જે ઉત્તર વૈકિય છે, તે પણ તેજ પ્રકારે હુંડકાકાર (સેસં
 તં ચેવ) શેષ પૂર્વોક્ત રીતે સમજવું.

(અસુરકુમારાળં મંતે ! કહ્ ઇંદિયા પળ્લત્તા ?) હે ભગવાન્ ! અસુરકુમારોની ઈન્દ્રિયો
 કેટલી કહી છે ? (ગોયમા ! પંચ ઇંદિયા પળ્લત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ ઈન્દ્રિયો કહી છે (એવં
 જહા ઓહિયાણિ જાવ અપ્પા બહુયાણિ દોણિ વિ) એ પ્રકારે જેવા સમુચ્ચય યાવત્ અને
 અદ્દપ-અહુત્વ (નવરં ફાસિંદિદિ દુવિહે પળ્લત્તે) વિશેષ એ કે સ્પર્શનેન્દ્રિય બે પ્રકારની કહી
 છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (ભવધારણિજ્જે ય ઉત્તરવેઝવિવ ય) ભવધારણીય અને ઉત્તર
 વૈકિય (તત્થ ણં જે સે ભવધારણિજ્જે) તેમનામાંથી જે ભવધારણીય છે (સે ણં સમચ્ચરંસ-
 સંઠાળસંઠિદ) તે સમચ્ચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળી (પળ્લત્તે) કહેલ છે (તત્થ ણં જે સે ઉત્તરવેઝ-
 વિવ) તેમાં જે ઉત્તર વૈકિય છે (સે ણં ણાણાસંઠાળસંઠિદ) તે નાના આકારવાળા હોય છે
 (સેસં તં ચેવ) શેષ તેજ પ્રમાણે (એવં જાવ થણિયકુમારાળં) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્તનિતકુમાર

(પુઢવિકાહયાળં મંતે ! કહ્ ઇંદિયા પળ્લત્તા ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની કેટલી
 ઈન્દ્રિય કહી છે (ગોયમા એને ફાસિંદિદિ પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની એક સ્પર્શેન્દ્રિય કહી
 છે ? (પુઢવિકાહયાળં મંતે ! ફાસિંદિદિ ફિં સંઠાળસંઠિદ પળ્લત્તે) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની
 સ્પર્શેન્દ્રિય કેવા આકારની કહી છે ? (ગોયમા ! મસૂરચંદસંઠાળસંઠિદ પળ્લત્ત) હે ગૌતમ !
 મસૂરની ઘાળના આકારની કહી છે (પુઢવિકાહયાળં મંતે ! ફાસિંદિદિ કેવહ્ચં બાહલ્લેપ્પં પળ્લત્તે ?)
 હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શેન્દ્રિય કેટલી મોટી કહેલી છે ? (અંગુલસ અસંસેવ્વજ્જ

भागं बाहल्लेणं पणत्ते) हे गौतम! अंशुलना असंभ्यातमा भागनी षडुलतावाणी छे (पुढवि काइयाणं भंते ! फासिंदिए केवइयं पोहत्तेणं पणत्ते) हे लगवन् ! पृथ्वीकायिकेनी स्पर्शनेन्द्रिय केटली विशाण क्खी छे ? (गोयमा ! सरीरण्णमाणमेत्ते पोहत्तेणं) हे गौतम ! शरीरना जेवडी न विशाण (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए कइ पएसिए पणत्ते ?) हे लगवन् ! पृथ्वीकायिकेनी स्पर्शनेन्द्रिय केटला प्रदेशोनी क्खी छे ? (गोयमा ! अणंतपएसिए पणत्ते) हे गौतम ! अनन्त प्रदेशी क्खी छे (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए कई पएसोग ढे पणत्ते) - हे लगवन् ! पृथ्वीकायिकेनी स्पर्शनेन्द्रिय केटला प्रदेशोभां अवगाढ क्खी छे

(एसिणं भंते ! पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स ओगाहणट्टयाए पएसट्टयाए ओगाहणपए सट्टयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ली वा, विसेसाहिया वा ?) हे लगवन् ! आ पृथ्वीकायिकेनी स्पर्शनेन्द्रियनी अवगाहनार्थता, प्रदेशार्थता तथा अवगाहना प्रदेशार्थतानी अपेक्षाये केणु केनाथी अल्प, धणा, तुल्य अथवा विशेषाधिक छे ?

(गोयमा ! सच्चत्थोवे पुढविकाइयाए फासिंदिए ओगाहणट्टयाए) हे गौतम ! अधाथी ओछा पृथ्वीकायिकेनी स्पर्शनेन्द्रिय अवगाहनानी दृष्टिअे (ते केव पएसट्टयाए अणंतगुणे) ते न प्रदेशोथी अनन्तगणी छे (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदियस्स केवइया कक्खडगुरय गुणा पणत्ता ?) हे लगवन् ! पृथ्वीकायिकेनी स्पर्शनेन्द्रियना कर्कशं शुर् शुणु केटला क्खी छे ? (गोयमा ! अणंता) हे गौतम अनंत (एवं मउयलहुयगुणा वि) अेअ प्रकारे मूढ-लधुशुणु पणु सभअवा (एसिणं भंते ! पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगुरयगुणाणं मउयलहुयगुणाणं य) हे लगवन् ! आ पृथ्वीकायिकेनी स्पर्शनेन्द्रियना कर्कशं शुर् शुणु अने मूढ-लधु शुणुभां (कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) केणु केनाथी अल्प धणा, तुल्य, अथवा विशेषाधिक छे ?

(गोयमा ! सच्चत्थोवा पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगुरयगुणा) हे गौतम ! पृथ्वीकायिकेनी स्पर्शनेन्द्रियना कर्कशं शुर् शुणु अधाथी ओछा छे (तस्स केव मउयलहुय गुणा अणंतगुणा) तेभना मूढ-लधु शुणु अनन्त गणा अधिक छे (एवं आउकाइयाण वि जाव वणफइकाइयाणं) अेअ प्रकारे अणुकायिकेना पणु यावत् वनस्पतिकायिकेना पणु (णवरं संठाणे इमो विसेसो दट्टवो) विशेषसता अे छे के संस्थानभां आ विशेषता भाणुवी जेधअे

(આડકાઈયાળં ચિત્રુગર્ભિદુસંઠાણસંઠિષ્ઠિ પળ્ળત્તે ?) અપ્કાયિકેના સંસ્થાન બુલબુદ્દોના (પરપોટા) આકારના છે (તેડકાઈયાળં સૂદ્દકલાવસંઠાણસંઠિષ્ઠિ પળ્ળત્તે) તેજસ્કાયિકેના સંસ્થાન સૂચિકલાપના સદ્દશ છે (વાડકાઈયાળં પડાગાસંઠાણસંઠિષ્ઠિ પળ્ળત્તે) વાયુકાયિકેના સંસ્થાન પતાકાના સમાન કદ્દા છે (વળ્ળકાઈયાળં ળાણાસંઠાણસંઠિષ્ઠિ પળ્ળત્તે) વનસ્પતિકાયિકેના આકાર નાના પ્રકારના કદ્દા છે

(વેદ્દિયાળં મંતે ! કદ્દ ઇંદિયા પળ્ળત્તા ?) હે લગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયેની કેટલી ઇન્દ્રિયે કદ્દી છે ? (ગોયમા ! દ્વો ઇંદિયા પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! યે ઇન્દ્રિયે કદ્દી છે (તં જહા જિભિંમ વિષ્, ફાસિંદિષ્) તે આ પ્રકારે-જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય (દ્વેષ્ઠંપિ ઇંદિયાળં) બન્ને ઇન્દ્રિયેના (સંઠાળં) સંસ્થાન (વાહ્લ્લં) આહ્લ્ય (પોહ્ત્તં) પૃથુતા (પણ્સં) પ્રદેશ (ઓગાહ્ણા ય) અને અવગાહ્ણના (જહા ઓહિયાળં માણિયા) જેવી સમુચ્ચની કદ્દી છે (તહા માણિયવ્વા) તેવી કદ્દેવી (ળવરં) વિશેષ (ફાસિંદિષ્ હુંડસંઠાણસંઠિષ્ઠિ પળ્ળત્તે તિ ઇમો વિસેસો) સ્પર્શેન્દ્રિય હુંડક સંસ્થાન વાળી છે, યે વિશેષતા છે

(ણ્ણિણં મંતે ! વેદ્દિયાળં) હે લગવન્ ! આ યે ઇન્દ્રિયેમાં (જિભિંમદિયફાસિંદિયાળં) જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાં (ઓગાહ્ણદ્વયાણ) અવગાહ્ણનાર્થતાથી (ણ્ણદ્વયાણ) પ્રદેશાર્થતાથી (ઓગાહ્ણણ્ણદ્વયાણ) અવગાહ્ણના અને પ્રદેશેથી (કયરે કયરેહિંતો) કેણુ કેનાથી (અણ્ણા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) અહ્ણ, ઘણા તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા ! સવ્વત્થોવે વેદ્દિયાળં જિભિંમદિષ્ ઓગાહ્ણદ્વયાણ) હે ગૌતમ ! બધાથી યોધા દ્વીન્દ્રિયેનો જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહ્ણનાર્થતાથી છે (ફાસિંદિષ્ ઓગાહ્ણદ્વયાણ સંલેજ્જગુણે) સ્પર્શેન્દ્રિય અવગાહ્ણનાર્થતાથી સંખ્યાતગણી છે (ણ્ણદ્વયાણ સવ્વત્થોવે વેદ્દિયાળં જિભિંમદિષ્) પ્રદેશેની અપેક્ષાએ બધાથી યોધી દ્વીન્દ્રિયેની જિહ્વેન્દ્રિય છે (ણ્ણદ્વયાણ ફાસિંદિષ્ સંલેજ્જગુણા) પ્રદેશેની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિય સંખ્યાતગણી છે. (ઓગાહ્ણણ્ણદ્વયાણ સવ્વત્થોવે વેદ્દિયસ્સ જિભિંમદિષ્) અવગાહ્ણના અને પ્રદેશેની અપેક્ષાએ બધાથી યોધી દ્વીન્દ્રિયેની જિહ્વેન્દ્રિય છે. (ઓગાહ્ણદ્વયાણ ફાસિંદિષ્ સંલેજ્જગુણે) અવગાહ્ણનાથી સ્પર્શેન્દ્રિય સંખ્યાત ગણી છે (ફાસિંદિયસ્સ ઓગાહ્ણદ્વયાણહિંતો) સ્પર્શેન્દ્રિયની અવગાહ્ણનાથી (જિભિંમદિષ્ ણ્ણદ્વયાણ)

યાદ અણંતગુણા) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશોથી અનન્તગણી છે. (ફાસિંદિય પપ્સટુયાદ સંલેજ્જગુણા) સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી છે

(બેઈંદિયાણં મંતે ! જિભિંદિયસ્સ કેવદ્દયા કક્કલ્લહગરુયગુણા પળ્લત્તા ?) હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણુ કેટલા કહ્યા છે ? (ગોયમા ! અણંતા પળ્લત્તા) હે ગૌતમ ! અનન્ત કહ્યા છે (એવં ફાસિંદિયસ્સ વિ) એજ પ્રકારે સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણુ પળ્લ સમજવા (એવં મહુયલ્લહુયગુણા વિ) એજ પ્રકારે મૃદુ લઘુ ગુણુ પળ્લ સમજવા.

(એસિં ણં મંતે ! બેઈંદિયાણં જિભિંદિયફાસિંદિયાણં) હે ભગવન્ ! આ દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયોના (કક્કલ્લહગરુયગુણાણં, મત્તયલ્લહુયગુણાણં, કક્કલ્લહગરુયગુણમત્તય-લ્લહુયગુણાણ ય) કર્કશ ગુરુગુણો, મૃદુ-લઘુગુણો, કર્કશ ગુરુગુણુ-મૃદુ લઘુ ગુણોમાં (કયરે કયરેહિંતો) કેાણુ કેનાથી (અપ્પા વા વહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (સવ્વત્થોવા) બધાથી ઓછા (બેઈંદિયાણં) દ્વીન્દ્રિયોની (જિભિંદિયસ્સ કક્કલ્લહગરુયગુણા) જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ છે. (ફાસિંદિયસ્સ કક્કલ્લહગરુયગુણા અણંતગુણા) સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ અનન્તગણુ છે (ફાસિંદિયસ્સ કક્કલ્લહગરુય-ગુણેહિંતો) સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણોથી (તસસ ચેવ મત્તયલ્લહુયગુણા) તેના મૃદુ-લઘુ ગુણુ (અણંતગુણા) અનન્તગણુ છે (જિભિંદિયસ્સ મત્તયલ્લહુયગુણા) જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણુ (અણંતગુણા) અનન્તગણુ છે (એવં જાવ વરુરિંદિયત્તિ) એ પ્રકારે યાવત્ ચતુરિંદ્રિય (નવરં) વિશેષ (ઈંદિયપરિવુહ્ઠી કાયવ્વા) એ છે કે ઈન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કરવી બેધએ (તેઈંદિયાણં ઘાણિંદિય થાવે) ત્રીન્દ્રિયોની ઘ્રાણેન્દ્રિય સ્વલ્પ છે. (ચરુરિંદિયાણં ચત્તિલ્લહુયગુણુ થોવે) ચતુરિંદ્રિયોની ચક્ષુરિન્દ્રિય સ્તોક-સ્વલ્પ છે. (સેસં તં ચેવ) વિશેષ તેજ પૂર્વ પ્રમાણુ છે.

(પંચિંદિયતિરિક્કલ્લજોણિયાણં મળ્ણસાણ ય જહા નેરદ્દયાણં) પંચેન્દ્રિય તિર્થથો અને મનુષ્યોની વક્તવ્યતા નારકોના સમાન (નવરં) વિશેષ (ફાસિંદિય) સ્પર્શનેન્દ્રિય (છવ્વિહ સંઠાણસંઠિય) છ પ્રકારના સંસ્થાનવાળી (પળ્લત્તે) કહી છે. (તં જહા) તે છ પ્રકાર આ પ્રકારે (સમચ્ચરસે) સમચ્ચતુરસ-સમચ્ચોરસ (નિમ્મોહપરિમંડલે) ન્યથોધ પરિમંડલ (સાદી) સાદી (સુજ્જે) કુબ્બ (વામણે) વામન (હુહે) હુહંક

(વાળમંતરજોડસિચવેમાણિયાણં જહા અસુરકુમારણં) વાનવ્યંતરે, જ્યોતષ્ઠકો અને વૈમાનિકોની વક્તવ્યતા અસુરકુમારોના સમાન સમજી લેવી

ટીકાર્થ—હવે નારકોમાં ઈન્દ્રિયોના સંસ્થાન આદિની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ નારકોની કેટલી ઈન્દ્રિયો કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! નારકોની પાંચ ઈન્દ્રિયો કહી છે. તે આ પ્રકારે છે—શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુષ્ઠન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નારકોની શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવા આકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! નારકોની શ્રોત્રેન્દ્રિય કદમ્બના કુલના આકારની કહેલી છે. એ રીતે જેવી સમુચ્ચય જીવોની વક્તવ્યતા કહી છે, તેજ પ્રકારે નારકોની વક્તવ્યતા પણ કહેવી જોઈએ યાવત્ તેમની ચક્ષુષ્ઠન્દ્રિય મસૂરની દાળના આકારની છે, ઘ્રાણેન્દ્રિય અતિ મુક્તના કુલના આકારની છે તેમજ જિહ્વેન્દ્રિય કોદાળીના આકારની છે. સ્થૂલતાની અપેક્ષાએ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહેલ છે. પૃથુતા અર્થાત્ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહેલ છે જિહ્વા ઈન્દ્રિય અંગુલ પૃથક્તવની છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય અનન્ત પ્રદેશી છે. વિગેરે બધું કથન પૂર્વોક્તનાં સમાન જ સમજવું જોઈએ. કયાં સુધી સમજવું જોઈએ ? તેના સંબંધમાં કહેલું છે—બન્ને પ્રકારના અદ્ય બહુત્વ સુધી આ પ્રકારે સમજી લેવું.

કિન્તુ સમુચ્ચય જીવોની અપેક્ષાએ નારકો સંબંધી વક્તવ્યતામાં કિંચત્ અંતર છે. તે આ પ્રકારે છે—હે ભગવન્ ! નારકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેવા આકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! નારકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય બે પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રકારે ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય. તે બન્નેમાંથી ભવધારણીય સ્પર્શનેન્દ્રિય હુંડક સંસ્થાનવાળી કહી છે, કેમકે તે એ પક્ષીના શરીરના સમાન છે, જેની બધી પાંખ ઉખાડી નાખેલી હોય. તેની ઉત્તરવિક્રિયા સંબંધી સ્પર્શનેન્દ્રિય પણ હુંડક સંસ્થાનવાળી હોય છે.

અભિપ્રાય આ છે—નારકોના શરીર બે પ્રકારના હોય છે—ભવધારણીય અર્થાત્ ભવના પ્રારંભથી અંત સુધી રહેવાવાળા અને ઉત્તરવૈક્રિય અર્થાત્ વિક્રિયાકરીને બનાવેલા. નારકોના ભવધારણીય શરીર ખૂબજ ખીલત્સ આકારવાળા હોય છે, જેવાં એ પક્ષીના શરીર કે જેની બધી પાંખ ઉખાડેલી છે. તેમના ઉત્તરવૈક્રિય શરીર પણ એજ પ્રકારે હુંડાકાર હોય છે. ‘અમે પરમ રમણીય શરીરની વિકુર્વણા કરીશું’. એવી ભાવના કરોને. પણ તેઓ જ્યારે વૈક્રિય શરીરની રચના કરે છે, ત્યારે અત્યંત અશુભ નામ કર્મના ઉદયથી અતીવ અભદ્ર વૈક્રિય શરીર બને છે. શેષ સમસ્ત વક્તવ્યતા પહેલાના જેવી સમજી લેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ અસુરકુમારોની ઈન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! અસુરકુમારોની ઈન્દ્રિયો પાંચ કહી છે. એ રીતે સમુચ્ચય

જીવોના સમાન વક્તવ્યતા કહી લેવી જોઈએ. યાવત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, અને સ્પર્શનેન્દ્રિય. તેમનામાંથી શ્રોત્રેન્દ્રિય કદમ્બના પુષ્પના આકારની છે. ચક્ષુઠન્દ્રિય મસૂરની દાળના આકારની છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય અતિ મુક્તક કુલ સમાન છે. જિહ્વેન્દ્રિય ખરપટી (ખુરપા) આકારની છે, ઇત્યાદિ બધી વક્તવ્યતા બંને પ્રકારના અલ્પ બહુત્વ સુધી કહેવી જોઈએ હા, પહેલાની અપેક્ષાએ વિશેષતા એ છે કે અસુરકુમારોની સ્પર્શનેન્દ્રિય બે પ્રકારની કહેલી છે—લવ ધારણીય અને ઉત્તરવૈકિય. તેમાંથી લવધારણીય સ્પર્શનેન્દ્રિય સમચતુરસ્ર સંસ્થાન વાળી છે અને વૈકિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય નાના સંસ્થાનવાળી છે અર્થાત્ અનેક આકારની હોય છે. બાકી બધું પૂર્વવત્ સમજવું જોઈએ, યાવત્ સ્તનિતકુમારો સુધી અર્થાત્ નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદધિકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિક્કુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિતકુમારોની ઈન્દ્રિયો સંબંધી વક્તવ્યતા અસુરકુમારોના સમાન જ કહેવી જોઈએ.

સ્પર્શનેન્દ્રિય સમગ્ર શરીર વ્યાપી હોવાથી લવધારણીય સ્પર્શનેન્દ્રિય શરીર જ છે. તેનો આકાર સમચતુરસ્ર હોય છે, પરન્તુ ઉત્તરવિક્રિયા ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ પ્રકારની હોઈ શકે છે, તેથી જ તે અનેક આકારની હોઈ શકે છે—તેનો કોઈ એક ચોક્કસ આકાર નથી હોતો.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની ઇન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની એક સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેવા આકારની હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય મસૂરની દાળના આકારની કહેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેટલી સ્થૂલ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી સ્થૂલ કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિસ્તાર કેટલો છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! શરીરની ખરાબર વિસ્તાર છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશોવાળી કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય અનન્ત પ્રદેશી કહેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય આકાશના કેટલા પ્રદેશોમાં અવગાઠ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ કહેલી છે ?

હવે સ્પર્શનેન્દ્રિયના અલ્પ અહુતવના વિષયમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયની અવગાહનાની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા અવગાહના અને પ્રદેશ-અન્નેની અપેક્ષાએ કોણુ કોનાથી અલ્પ, ઘણી, તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-અધાથી ઓછી પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ છે, તેજસ્પર્શન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનન્તગણી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણુ કેટલા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ અનન્ત કહ્યા છે. એજ પ્રકારે મૃદુ-લઘુગુણુ પણ અનન્ત કહ્યા છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ અને મૃદુ-લઘુગુણુમાં કોણુ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અધાથી ઓછા પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણુ છે, તેમની અપેક્ષાએ તેજ સ્પર્શનેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણુ અનન્ત ગુણિત અધિક છે.

પૃથ્વીકાયિકોની વક્તવ્યતાના અનુસાર અપ્કાયિકો યાવત-તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયની વક્તવ્યતા, કર્કશ ગુરુગુણુની અધાની અપેક્ષાએ ન્યૂનતા અને મૃદુ-લઘુ ગુણુની અનન્ત ગુણુતા કહેવી જોઈએ. પણ પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અપ્કાયિક આદિની સ્પર્શન્દ્રિયમાં આકારની વિશેષતા હોય છે. તે વિશેષતા આમ છે-અપ્કાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય પાણીના પરપોટાના આકારની છે. તેજસ્કાયના જીવોની સ્પર્શનેન્દ્રિય સૂચિકલાપ (સોયોનો સમૂહ) ના આકારની હોય છે. વાયુકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય પતાકાના આકારની છે. વનસ્પતિકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના આકાર વિવિધ પ્રકારના હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની ઇન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની બે ઇન્દ્રિયો હોય છે, જેમકે-જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય. આ બન્ને ઇન્દ્રિયોના આકાર બાહ્ય વિસ્તાર પ્રદેશ અને અવગાહના સમુચ્ચ જીવોની ઇન્દ્રિયોના સમાન સમજી લેવો જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે-દ્વીન્દ્રિયોની સ્પર્શનેન્દ્રિય હુંકક સંસ્થાનવાળી હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વાઈન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં અવગાહનાની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા અવગાહના અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણુ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અધાથી ઓછી દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વાઈન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ છે, તેની અપેક્ષાએ સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગણી અધિક છે. પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અધાથી ઓછી બે ઇન્દ્રિયોની જિહ્વાઈન્દ્રિય છે. તેનાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રદેશ રૂપથી સંખ્યાતગણી છે. અવગાહનાની અપેક્ષાએ દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વાઈન્દ્રિય સર્વસ્તોક છે, સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગણી અધિક છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતાથી જિહ્વાઈન્દ્રિયની પ્રદેશાર્થતા અનન્તગુણિત છે. સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ

સંખ્યાતગણી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની જિહ્વાઈન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ કેટલા કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વા ઈન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ અનન્ત કહ્યા છે. એજ પ્રકારે સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણ પણ અનન્ત કહેલા છે. મૃદુ-લઘુ ગુણ પણ દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વા અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિયોના અનન્ત અનન્ત કહેવામાં આવેલા છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની જિહ્વા અને સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણો મૃદુ-લઘુગુણો તથા કર્કશ-ગુરુ-ગુણ-મૃદુ-લઘુગુણોમાંથી કોણુ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની જિહ્વાઈન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણુ બધાથી ઓછા કહેવાયેલા છે. તેમની અપેક્ષાએ સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણોથી તેના (સ્પર્શનેન્દ્રિયના) મૃદુ લઘુ ગુણુ અનન્તગણા છે. તેમનાથી પણુ જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણુ અનન્તગણા છે. એજ પ્રકારે ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયોના વિષયમાં પણુ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઓમાંએક એક ઈન્દ્રિયની વૃદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ. ત્રીન્દ્રિયોની ઘ્રાણેન્દ્રિય સ્તોક હોય છે અને ચતુરિન્દ્રિયની ચક્ષુ ઈન્દ્રિય સ્તોક (ઓછી) હોય છે. શેષ વક્તવ્યતા દ્વીન્દ્રિયોની સમાનજ છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્થ'ચો અને મનુષ્યોની ઈન્દ્રિય સંબંધી વક્તવ્યતા નારકોની વક્તવ્યતાના સદશ છે. પણુ નારકોની વક્તવ્યતાથી તેઓની વક્તવ્યતામાં આ અન્તર છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્થ'ચો અને મનુષ્યોની સ્પર્શનેન્દ્રિય આગળ કહેવાશે તે છએ સંસ્થાનોવાળી હોય છે. તે સંસ્થાન આ પ્રકારે છે- સમચતુરસ્ર, ન્યઓધ'ચરિમ'ંડલ, સાદિ, કુખજક, વામન અને હુંડક સંસ્થાન.

વાણુ વ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિક દેવોની ઈન્દ્રિય વક્તવ્યતા અસુરકુમારો જેવી કહેવી જોઈએ.

સ્પૃષ્ટ દ્વાર કા નિરૂપાગ

સ્પૃષ્ટ દ્વાર વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(પુટ્ટાઈં મંતે ! સદાઈં સુણેઈં ? અપુટ્ટાઈં સદાઈં સુણેઈં ?) હે ભગવન શ્રોત્રે

ન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે અગર અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે ? (ગોયમા ! પુટ્ટાઈં સહાઈં, સુણેઈ નો અપુટ્ટાઈં સહાઈં સુણેઈ) હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે. અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને નથી સાંભળતી (પુટ્ટાઈં મંતે ! રૂવાઈં પાસઈ, અપુટ્ટાઈં રૂવાઈં પાસઈ ?) હે ભગવન્ ! ચક્ષુ સ્પૃષ્ટ રૂપોને જોવે છે અગર અસ્પૃષ્ટ રૂપોને જોવે છે (ગોયમા ! નો પુટ્ટાઈં રૂવાઈં પાસઈ, અપુટ્ટાઈં રૂવાઈં પાસઈ) હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ રૂપોને નથી દેખતી, અસ્પૃષ્ટ રૂપોને જોવે છે

(પુટ્ટાઈં મંતે ! ગંધાઈં અઘાઈ, અપુટ્ટાઈં ગંધાઈં અઘાઈ ?) હે ભગવન્ ! ઘ્રાણુ સ્પૃષ્ટ ગંધોને સુંધે છે અગર અસ્પૃષ્ટ ગંધોને સુંધે છે ? (ગોયમા ! પુટ્ટાઈં ગંધાઈં અઘાઈ. નો અપુટ્ટાઈં ગંધાઈં અઘાઈ) હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ ગંધને સુંધે છે, અસ્પૃષ્ટ ગંધને નથી સુંધતી (एवं रसाण वि, फासाण वि) એજ પ્રકારે રસો અને સ્પર્શોને પણ (નવરં) વિશેષ (રસાઈં અસ્સા. ઇડ, ફાસાઈં પહિસંવેદઈત્તિ અભિલાલો કાયજ્વો) રસોતું આસ્વાદન કરે છે, અને સ્પર્શોતું પ્રતિસંવેદન કરે છે, એવો અભિલાપ કહેવો જોઈએ.

(પવિટ્ટાઈં મંતે ! સહાઈં સુણેઈ, અપવિટ્ટાઈં સહાઈં સુણેઈ ?) હે ભગવન્ ! ઓત્રેન્દ્રિય પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે અગર અપ્રવિષ્ટ શબ્દો સાંભળે છે ? (ગોયમા ! પવિટ્ટાઈં સહાઈં સુણેઈ, નો અપાવટ્ટાઈં સહાઈં સુણેઈ) હે ગૌતમ ! પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે, અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને નથી સાંભળતી (एवं जहा पुट्टाणि तहा पविट्टाणि वि) એ પ્રકારે જેવા સ્પૃષ્ટ તેવા પ્રવિષ્ટ પણ કહેવા જોઈએ.

ટીકાર્થ— હવે સાતમા સ્પૃષ્ટ દારની પ્રરૂપણા કરાય છે—શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! ઓત્રેન્દ્રિય પોતે સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે અથવા અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે ? ઓત્રેન્દ્રિયની સાથે જેનો સ્પર્શ થયેલો છે તે શબ્દ સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે અને જેમનો સ્પર્શ નથી થયેલ તે અસ્પૃષ્ટ કહેવાય છે, જેના દ્વારા અર્થો—પદાર્થોતું પ્રતિપાદન કરાય તેમને શબ્દ કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! ઓત્રેન્દ્રિય પોતે સ્પૃષ્ટ શબ્દોને જ અકુણ્ણ કરે છે, પરન્તુ અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને અકુણ્ણ નથી કરતી.

આ ઉત્તરથી એ પણ સમજવું જોઈએ કે ઓત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ માત્ર શબ્દોને જ અકુણ્ણ કરીલે છે, જેમ ઘ્રાણુન્દ્રિય બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ ગંધને અકુણ્ણ કરે છે, તે પ્રકારે ઓત્રેન્દ્રિય નહીં

તેનું કારણ એ છે કે ઘ્રાણેન્દ્રિય આદિના વિષયભૂત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ શબ્દ દ્રવ્ય અર્થાત્ ભાષા વર્ગણના પુદ્ગલ સૂક્ષ્મ હોય છે અને ઘણા હોય છે. તે સાથે શબ્દ દ્રવ્ય તે તે ક્ષેત્રમાં રહેલા શબ્દ પરિણમનના યોગ્ય બીજા શબ્દ દ્રવ્યોને પણ સુવાસિત કરીલે છે. એ કારણે આત્મ પ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ થાય છે નવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કરીને જલ્દી ઉપ-કરણેન્દ્રિયને અભિવ્યક્ત કરીદે છે. તેના સિવાય ઘ્રાણેન્દ્રિય આદિની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં અધિકપટુ છે. એ પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દોને જ ગ્રહણ કરે છે. અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને ગ્રહણ નથી કરતી, કેમકે તેમનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત સ્પૃષ્ટ વિષય જ ગ્રહણ કરવાનો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! ચક્ષુઃન્દ્રિય રૂપોતું ગ્રહણ કરે છે તે શું સ્પૃષ્ટ રૂપોતું ગ્રહણ કરે છે-દેખે છે, અથવા અસ્પૃષ્ટ રૂપોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ચક્ષુઃન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ અર્થાત્ નેત્રની સાથે સમ્બદ્ધ રૂપોને ગ્રહણ નથી કરતી પરન્તુ અસ્પૃષ્ટ અર્થાત્ જેનો સ્પર્શ ન થયો હોય એવા રૂપોને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ દેખે છે કેમકે ચક્ષુઃન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી માનેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! ઘ્રાણેન્દ્રિય શું સ્પૃષ્ટ અર્થાત્ બદ્ધ સ્પૃષ્ટ ગંધોને સુંઘે છે અથવા અસ્પૃષ્ટ અર્થાત્ અબદ્ધ અને અસ્પૃષ્ટ ગંધોને સુંઘે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઘ્રાણેન્દ્રિય બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ ગંધોને જ સુંઘે છે, અબદ્ધ અસ્પૃષ્ટ ગંધોને નથી સુંઘતી.

એજ પ્રકારે રસો અને સ્પર્શોના સમ્બન્ધમાં પણ કહેવું જોઈએ અર્થાત્ જેમ ઘ્રાણેન્દ્રિય બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ ગંધોને ગ્રહણ કરે છે, એજ પ્રકારે જિહ્વેન્દ્રિય બદ્ધ સ્પૃષ્ટ રસોને ગ્રહણ કરે છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિય બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ સ્પર્શોને ગ્રહણ કરે છે. વિશેષતા એ છે કે જિહ્વેન્દ્રિયના માટે આસ્વાદન કરે છે એમ કહેવું જોઈએ અને સ્પર્શનેન્દ્રિયને માટે 'પ્રતિસંવેદન' કરે છે એમ કહેવું જોઈએ કહ્યું પણ છે-શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દને સાંભળે છે, ચક્ષુ અસ્પૃષ્ટરૂપને જુવે છે અને બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ ગંધ, રસ અને સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! શ્રોત્રેન્દ્રિય શું કર્ણકુહરમાં પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે અથવા, કર્ણકુહરમાં અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળીલે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રવિષ્ટ અર્થાત્ કર્ણકુહરમાં પ્રાપ્ત થયેલ શબ્દને સાંભળે છે, અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળતી નથી'

જે પ્રકારે જેવું સ્પૃષ્ટના વિષયમાં કહેલું છે, એજ પ્રકારે પ્રવિષ્ટના વિષયમાં પણ કહી લેવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે ચક્ષુઃન્દ્રિય અપ્રવિષ્ટ રૂપને ગ્રહણ કરે છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય બદ્ધ પ્રવિષ્ટ ગંધોને ગ્રહણ કરે છે અને જિહ્વેન્દ્રિય તથા સ્પર્શનેન્દ્રિય પણ બદ્ધ સ્પૃષ્ટ રસ તેમજ સ્પર્શને જાણે છે. કેમકે ગંધ આદિના દ્રવ્ય બાહર અને સ્તોક હોય છે તથા ઘ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયો અભાવુક હોય છે અને શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ મન્દ શક્તિવાળી હોય છે. સ્પર્શ

અને પ્રવેશમાં આ લેદ છે—કેમકે શરીર ઉપર ધૂળ ચોટવી એ સ્પર્શ છે અને મોઢામાં કોળીયો જવો તે પ્રવેશ છે.

ઇન્દ્રિયોં કે વિષય પરિમાણ કા નિરૂપણ

વિષયપરિમાણ વક્તવ્યા

શબ્દાર્થ—(સોઈંદિયસ્સ ણં મંતે ! કેવઈં વસે વણ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષય કેટલા કહેલા છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઈ ભાગો) હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ (ઉક્કોસેણં બારસહિં જોયણેહિંતો) ઉત્કૃષ્ટ આર યોજનથી (અચ્છિણ્ણે) છેદને નહીં પામેલ (પોગલે) પુદ્ગલ (પુદ્દે) સ્પૃષ્ટ (પવિટ્ઠાઈં સદાઈં સુણેઈ) પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે

(ચક્કિંદિયસ્સ ણં મંતે ! કેવઈં વસે વણ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના કેટલા વિષય કહેલા છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જઈ ભાગો) હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ (ઉક્કોસેણં સાહરેગાઓ જોયણસયસહસ્સાઓ) ઉત્કૃષ્ટ કિંચિત્ અધિક લાખ યોજનથી (અચ્છિન્ને પોગલે) અચ્છિન્ન પુદ્ગલ (અપુદ્દે) અસ્પૃષ્ટ (અપવિટ્ઠાઈં સ્વાઈં પાસઈ) અપ્રવિષ્ટ રૂપોને જોવે છે

(ધાર્ણિંદિયસ્સ પુચ્છા ?) ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયમાં પૃચ્છા (ગોયમા ! જહણ્ણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઈ ભાગો) હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમો ભાગ (ઉક્કોસેણં) ઉત્કૃષ્ટ (ણવહિં જોયણેહિંતો) નવ યોજનોથી (અચ્છિણ્ણે) અચ્છિન્ન (પોગલે) પુદ્ગલ (પુદ્દે) સ્પૃષ્ટ (પવિટ્ઠાઈં ગંધાઈં અગ્ઘાઈ) પ્રવિષ્ટ ગંધોને સુંઘે છે (એવં જિન્ઠિંદિયસ્સ વિ, ફાર્સિંદિયસ્સ વિ) એ પ્રકારે જિહ્વેન્દ્રિયના પશુ, સ્પર્શનેન્દ્રિયના પશુ

ટીકાર્થ—હવે ઇન્દ્રિયોના વિષય પરિમાણ નામક નવમાદ્ધારતુ પ્રતિપાદન કરાય છે—

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે લગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષય કેટલા કહ્યા છે ? અર્થાત્ કેટલે છેટેથી આવેલા શબ્દોને શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરી શકે છે ?

શ્રી લગવાન્—હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય આત્મા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા શબ્દોને અને ઉત્કૃષ્ટ ખાર યોજનથી આવેલા શબ્દોને સાંભળે છે, પણ તે શબ્દો અછિન્ન અર્થાત્ અવ્યવહિત હોવા જોઈએ, અર્થાત્ બીજા શબ્દો અર્થાત્ વાયુ આદિથી તેમની શક્તિ પ્રતિહત ન થવી જોઈએ. તે શબ્દો પુદ્ગલ રૂપ છે, નૈયાયિકોની માન્યતા અનુસાર આકાશનો ગુણ નથી. સાથે જ તે શબ્દ પુદ્ગલ સ્પૃષ્ટ હોવાં જોઈએ. અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને શ્રોત્ર ગ્રહણ નથી કરી શકતા. તદુપરાન્ત તેઓ નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયના મધ્યમા પ્રવિષ્ટ પણ હોવી જોઈએ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં આનાથી વધારે દૂર આવેલ શબ્દોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોતી નથી તેથી એનાથી અધિક છેટેથી આવેલ શબ્દોનું પરિણમન મન્દ થઈ જાય છે, એ કારણે તે શ્રવણ કરવાને યોગ્ય નથી રહેતી. તે સિવાય શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પણ એવું સામર્થ્ય નથી કે તે ખાર યોજનથી અધિક છેટેથી આવેલા શબ્દોને સાંભળી શકે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે લગવન્ ! ચક્ષુઃન્દ્રિયનો વિષય કેટલો કહ્યો છે, અર્થાત્ કેટલે દૂર રહેલા રૂપી દ્રવ્યોને આંખો દેખી શકે છે ?

શ્રી લગવાન્—હે ગૌતમ ! ચક્ષુઃન્દ્રિયજ્ઞાન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ છેટે સ્થિત રૂપને ગ્રહણ કરે છે અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજન દૂર પર સ્થિત રૂપને દેખી શકે છે ચક્ષુ-ન્દ્રિય અછિન્ન અર્થાત્ દિવાલ આદિના વ્યવધાન રહિત અસ્પૃષ્ટ અને અપ્રવિષ્ટ અર્થાત્ નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમાં પ્રવિષ્ટ નહીં થયેલ રૂપી પુદ્ગલોને દેખી શકે છે તેનાથી આગળના રૂપને જોવાનું સામર્થ્ય ચક્ષુમાં નથી, ભલે વ્યવધાન ન પણ હોય.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે લગવન્ ! ઘ્રાણેન્દ્રિય સંબંધી પૃચ્છા ? અર્થાત્ ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષય કેટલા કહેલા છે ? ઘ્રાણેન્દ્રિય કેટલે દૂરથી આવેલા ગંધને જાણી શકે છે ?

શ્રી લગવાન્—હે ગૌતમ ! જ્ઞાન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા અને ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજનથી આવેલ અછિન્ન અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોથી અપ્રતિહત સ્પૃષ્ટ ગંધને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત વિષયને જ જાણે છે, એ કારણથી નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમાં પ્રવિષ્ટ ગંધ દ્રવ્યોની ગંધને જ ગ્રહણ કરી શકે છે.

ઝિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની વક્તવ્યતા ઘ્રાણેન્દ્રિયના સમાન કહેવી જોઈએ અર્થાત્ ઝિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય પણ જ્ઞાન્ય આત્માંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા અને ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજનથી આવેલા અવ્યવહિત અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોના દ્વારા જેમની શક્તિને પ્રતિઘાત ન થયેલ હોય એવા સ્પૃષ્ટ રસ અને સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે, કેમકે એ બંને

ઇન્દ્રિયો પણ પ્રાપ્યકારી છે. અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ કે શ્રોત્ર આદિ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી હોવાને કારણે જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી પણ આવેલા શબ્દ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શને જાણી શકે છે, કિન્તુ ચક્ષુઇન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી હોવાને કારણે જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પર સ્થિત અવ્યવહિત રૂપી દ્રવ્યોને જાણે છે. એનાથી અધિક નિકટવર્તી રૂપને તે નથી જાણી શકતી, કેમકે અત્યન્ત સન્નિકૃષ્ટ અંજન, રજ, મલ આદિને પોતાની આત્મીય આંખ નથી દેખી શકતી. કહ્યું પણ છે—નેત્રના સિવાય બીજી ઇન્દ્રિયો જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા પોતાના વિષયને અને નેત્ર અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ દૂર પર રહેલ રૂપી દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે.

અંગુલ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે—આત્માંગુલ, ઉત્સેધાંગુલ, અને પ્રમાણાંગુલ જે સમયમાં જે માણસ હોય છે, તે સમયના તેમના અંગુલ આત્માંગુલ કહેવાય છે, એ કારણે આત્માંગુલનું પરિમાણ અનિયત છે ॥ ૧ ॥

પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીખ, યૂકા અને યવ તે અનુક્રમે આઠ આઠ ગણા હોય છે, અર્થાત આઠ પરમાણુઓનો એક ત્રસરેણુ, આઠ ત્રસરેણુઓનો એક રથરેણુ આઠ રથરેણુઓનો એક વાલાગ્ર, આઠ વાલાગ્રોની એક લીખ, આઠ લીખોની એક યૂકા અને આઠ યૂકાનો એક યવ વિગેરે રૂપથી ઉછ્ચાંગુલ અગર ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે. એક ઉત્સેધાંગુલથી હબ્બર ગણા પ્રમાણાંગુલ માનેલા છે, વીરલગવાનું નિજાંગુલ ઉત્સેધાંગુલથી બમણું હોય છે.

આત્માંગુલથી તાત્કાલિક વાવ, કુવા આદિ વસ્તુઓ મપાય છે. ઉત્સેધાંગુલથી મનુષ્યો, તિર્યંચો દેવ અને નારકો આદિના શરીરોની અવગાહના માપી શકાય છે, તથા પ્રમાણાંગુલથી પૃથ્વીયો તેમજ વિમાનો આદિના પરિમાણ મપાય છે. કહ્યું પણ છે—આત્માંગુલથી વસ્તુઓનું માપ કરવું જોઈએ. ઉત્સેધાંગુલથી શરીરનું અને પ્રમાણાંગુલથી પર્વત, પૃથ્વી તેમજ વિમાનોને માપવાં જોઈએ ॥ ૧ ॥

આ પ્રકરણમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયના પરિમાણ આત્માંગુલથી જ સમજવાં જોઈએ. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયના પરિમાણની પ્રરૂપણા કરતા ભાષ્યકારે કહ્યું છે—‘નેત્ર અને મન એ બન્ને અપ્રાપ્યકારી છે. નેત્રને વિષયનું પરિમાણ આત્માંગુલથી એક લાખ યોજનથી કાંઈક વધારે છે ॥ ૧ ॥

શરીરનું માપ ઉત્સેધાંગુલથી જ કરાય છે. તેથીજ દેહની આશ્રિત ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પરિમાણ પણ ઉત્સેધાંગુલથી જ કરવું જોઈએ, આત્માંગુલથી નહીં, તથાપિ ઇન્દ્રિયો દેહાશ્રિત છે, તે પણ તેમના વિષયનું પરિમાણ દેહથી બિન્ન છે, તે દેહાશ્રિત નથી, તેથી ઇન્દ્રિયોના વિષયનું માપ આત્માંગુલથી કરવામાં કોઈ દોષ નથી, કોઈ અનૌચિત્ય પણ નથી.

ભાષ્યકારે કહ્યું પણ છે—‘પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે દેહનું પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી થાય છે તે પછી ઇન્દ્રિયોના વિષયનું માપ પણ તેનાથી થવું જોઈએ, તેનો ઉત્તર આ

છે કે, ઉત્સેધાંગુલથી દેહતું જ માપ થાય છે, ઇન્દ્રિયોના વિષયનું માપ નથી થતું. ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જે પરિમાણ બતાવ્યું છે, તે આત્માંગુલથી જ સમજવું જોઈએ. અગર ઇન્દ્રિયના વિષયનું માપ ઉત્સેધાંગુલથી કરાય તો પાંચસો ધનુષ આદિની અવગાહના વાળા મનુષ્યોના વિષયના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. તે આ પ્રકારે-ભરત ચક્રવર્તીના આત્માંગુલ જ પ્રમાણાંગુલ કહેવાય છે અને એક હજાર ઉત્સેધાંગુલનો એક પ્રમાણાંગુલ અને આવી સ્થિતિમાં ભરત આદિ ચક્રવર્તીઓની અયોધ્યા આદિ નગરીયો તેમના આત્માંગુલથી ખાર યોજન લાંબી પ્રસિદ્ધ છે. અગર ઉત્સેધાંગુલથી તેમનું માપ કરાશે તો તે કેટલાય હજાર યોજન લાંબી થઈ જશે. તેથી ત્યાં આયુધશાળા આદિમાં વગાડેલ ભેરી (વાજીત્ર) આદિ ધ્વનિનો શબ્દ બધાને સંભળાશે નહીં. કેમકે એવું કહેલું છે કે શ્રોત્ર ખાર યોજનથી આવેલા શબ્દને ગ્રહણ કરે છે.

આગમમાંતો પ્રતિપાદન કરેલું છે કે વિજય-ભેરી આદિના શબ્દ સમગ્ર નગર વ્યાપી અને સમગ્ર સ્કંધાવાર વ્યાપી હોય છે. એજ પ્રકારે માનવ વ્યવહાર થાય છે. ફલિતાર્થ એ છે કે ઇન્દ્રિયોના વિષયનું માપ આત્માંગુલથી જ સમજવું જોઈએ. ઉત્સેધાંગુલથી નહીં, અન્યથા પાંચસો ધનુષ આદિની કાયાવાળા મનુષ્યોના ઇન્દ્રિય વિષય સંબંધી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે તેનાથી એ પણ ફલિત થયું કે શ્રોત્રેન્દ્રિય ખાર યોજનથી આવેલ શબ્દનેજ સાંભળે છે અને શેષ ઇન્દ્રિયો નવ યોજનથી આવેલા પ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે. તેનાથી અધિક દૂરથી આવેલા વિષયને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી, કેમકે તે દ્રવ્ય મંદ પરિણામવાળાં બની જાય છે. ઇન્દ્રિયોમાં એટલું બળ નથી હોતું કે તે તેમને ગ્રહણ કરી શકે.

અનગારાદિ વિષયસંબંધી કથન

અનગારાદિ વિષય વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(અળગારસ્સ ણં મંતે ! ભાવિચ્છવ્વણો મારણંતિયસમુગ્ધાણં સમોહ્યસ્સ) ભાવિ-તાત્મા તેમજ મારણાંતિક સમુદ્ધાતથી સમવહત અણુગારના (જે ચરમા ણિજ્જરા પોગલા) જે ચરમ નિર્જરા-પુદ્ગલ છે (સુહમાણં તે પામ્મલા પ્પણ્ણત્તા) તે પુદ્ગલ સૂદમ કહેલાં છે (સમ્પણ્ણસો) આયુષ્મન્ શ્રમણા (સવ્વં લોગં પિ ચ ણં) સંપૂર્ણ લોકને (ઓગાહિત્તા ણં ચિદ્દંતિ) અવગાહના કરીને રહે છે (હન્ત ગોયમા) હા ગૌતમ ! (અળગારસ્સ ભાવિચ્છવ્વણો મારણંતિય-સમુગ્ધાણં સમોહ્યસ્સ) ભાવિતાત્મા તેમજ મારણાંતિક સમુદ્ધાતથી સમવહત અનાગારના (એ

ચરમા નિજ્જરા પોગલા) જે અન્તિમ નિર્જરા પુદ્ગલ છે (સુહુમાણં તે પોગલા પળ્ણત્તા) તે પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ કહ્યાં છે (સમણાસો) આયુષ્મન્ શ્રમણો ! (સવ્વં લોગં વિ ય ણં ઓગાહિત્તાણં) બધા લોકની અવગાહના કરીને (ચિટ્તંતિ) રહે છે

(છઝમત્થેણં મંતે ! મળૂસે) હે ભગવન્ ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય (તેસિં ણિજ્જરાપોગલાણં) તે નિર્જરા પુદ્ગલોના (કિં) શું (આણત્તં) અન્યત્વ (નાણત્તં) નાનાત્વ (ઓમત્તં) હીનતા (તુચ્છત્તં વા) અથવા તુચ્છતા (ગરુયત્તં વા) અગર શુરતા (લહુયત્તં વા) અગર લઘુતા (જાણહ પાસહ) બાણે છે, બેબે છે ? (ગોયમા ! ણો હ્ણદ્દે સમદ્દે) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી

(સે કેળદ્દેણં મંતે एवं વુચ્ચહ) હે ભગવન્ ! શા હેતુથી એવું કહેવાય છે કે (છઝમત્થેણં મળૂસે) છદ્મસ્થ મનુષ્ય (તેસિં ણિજ્જરા પોગલાણં) તે નિર્જરા પુદ્ગલોના (નો) નહીં (કિંચિ) કાંઈ પણ (આણત્તં વા) અન્યત્વને (નાણત્તં વા) નાનાત્વને (ઓમત્તં વા) હીનત્વને (તુચ્છત્તં વા) તુચ્છત્વને (ગરુયત્તં વા) શુરત્વને (લહુયત્તં વા) અથવા લઘુત્વને (જાણહ પાસહ) બાણે છે દેખે છે ? (દેવે વિ ય ણં અત્થેગહ્ણ) કાંઈ કાંઈ દેવ પણ (જે ણં) જે કારણથી (તેસિં ણિજ્જરા પોગલાણં) તે નિર્જરા પુદ્ગલોના (નો) નહીં (કિંચિ) કિંચિત્ (આણત્તં વા નાખત્ત વા ઓમત્તં વા તુચ્છત્તં વા ગરુયત્તં વા લહુયત્તં વા) અન્યત્વ, ભિન્નત્વ, હીનત્વ, તુચ્છત્વ, શુરત્વ અથવા લઘુત્વને (જાણહ પાસહ) બાણે છે, દેખે છે, (સે તેળદ્દેણં ગોયમા ! एवं વુચ્ચહ) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે (છઝમત્થેણં મળૂસે) છદ્મસ્થ મનુષ્ય (તેસિં ણિજ્જરા પોગલાણં) તે નિર્જરા પુદ્ગલોના (નો) નહીં (કિંચિ) કાંઈ પણ (આણત્તં વા જાવ જાણહ પાસહ) અન્યત્વને યાવત્ બાણે છે, દેખે છે (અં સુહુમાણં તે પોગલા પળ્ણત્તા સમણાસો) એ પ્રકારના સૂક્ષ્મ તે પુદ્ગલો કહ્યાં છે હે આયુષ્મન્ શ્રમણો ! (સવ્વં લોગં વિ ય ણં તે ઓગાહિત્તાણં ચિટ્તંતિ) તે સમસ્ત લોકની અવગાહના કરીને રહે છે

(નેરહ્યાણં મંતે ! ણિજ્જરાપોગલે કિં જાળંતિ પાસંતિ આહારેંતિ) હે ભગવન્ ! નારક નિર્જરા પુદ્ગલોને શું બાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે ? (ઉદાહુ) અથવા (ન જાળંતિ ન પાસંતિ, આહારેંતિ) નથી બાણુતા નથી દેખતા અને આહાર કરે છે ? (ગોયમા ! નેરહ્યા ણિજ્જરા પોગલે ન જાળંતિ, ન પાસંતિ, આહારેંતિ) હે ગૌતમ ! નારક નિર્જરા પુદ્ગ-

લોને જાણતા નથી, દેખતા નથી આહાર કરે છે (એવં જાવ પંચિન્દ્રિયતિરિક્ષજાણિયાળં) એ પ્રકારે યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિરિચ્ચ યોનિક

(મળૂસાળં મંતે ! તે ણિજ્જરા પોગલે) હે ભગવન્ ! તે નિર્જરા પુદ્ગલોને (કિં જાળંતિ પાસંતિ, આહારંતિ) શું જાણે દેખે અને આહાર કરે છે ? (ઉદાહુ) અથવા (ન જાળંતિ જ પાસંતિ આહારંતિ) જાણતા નથી, દેખતા નથી અને આહાર કરે છે. (ગોચમા ! અત્યેગડ્યા જાળંતિ પાસંતિ આહારંતિ) હે ગૌતમ ! કોઈ કોઈ જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે (અત્યેગડ્યા) કોઈ કોઈ (ન જાળંતિ-ન પાસંતિ આહારેંતિ) નથી જાણતા નથી દેખતા, પરંતુ આહાર કરે છે.

(સે કેણટ્ટેણં મંતે ! એવં વુચ્ચહ-અત્યેગડ્યા જાળંતિ, પાસંતિ, આહારેંતિ) શા હેતુથી હે ભગવન્ ! એમ કહેવાય છે કે-કોઈ કોઈ જાણે છે. દેખે છે અને આહાર કરે છે (અત્યે ગડ્યા ન જાળંતિ ન પાસંતિ, આહારંતિ) કોઈ કોઈ જાણતા નથી દેખતાં નથી પરંતુ આહાર કરે છે ?

(ગોચમા ! મળૂસા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા) હે ગૌતમ ! મનુષ્ય એ પ્રકારના કહ્યાં છે, તેઓ આ પ્રકારે (સળ્ણિમૂચ્યા ય અસળ્ણિમૂચ્યા ય) સંજીભૂત અને અસંજીભૂત (તત્થળં જે તે અસળ્ણિમૂચ્યા તે ણં ન જાળંતિ ન પાસંતિ) તેમાં જે અસંજી ભૂત છે, તેઓ જાણતા કે દેખતા નથી (આહારેંતિ) આહારકરે છે (તત્થળં જે સળ્ણિમૂચ્યા તે દુવિહા પળ્ણત્ત!) તેઓમાં જેઓ સંજી ભૂત છે, તેઓ એ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે પ્રકાર (વવહત્તા ય અણુવહત્તા ય) ઉપયોગથી યુક્ત અને ઉપયોગથી રહિત (તત્થળં જે તે અણુવહત્તા) તેઓમાં ઉપયોગ રહિત છે (તે ણં ન જાળંતિ ન પાસંતિ) તેઓ જાણતા નથી, દેખતા પણ નથી (આહારેંતિ) પણ આહાર કરે છે (તત્થળં જે તે વવહત્તા) તેઓમાં જે ઉપયોગ યુક્ત છે (તે જાળંતિ પાસંતિ આહારંતિ) તેઓ જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે

(સે ણટ્ટેણં ગોચમા ! એવં વુચ્ચહ) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે (અત્યે-ગડ્યા ન જાળંતિ ન પાસંતિ, આહારેંતિ) કોઈ કોઈ નથી જાણતા, નથી દેખતા, પણ આહાર કરે છે (અત્યેગડ્યા જાળંતિ, પાસંતિ આહારેંતિ) કોઈ જાણે-દેખે છે અને આહાર કરે છે

(વાળમંતરજોડ્ડસિચ્યા જહા નેરડ્યા) વાનવ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક, નારકોના સમાન

(વેમાળિયાળં મંતે ! તે ણિજ્જરાપોગલે કિં જાળંતિ પાસંતિ આહારેંતિ ?) હે ભગવન્

વૈમાનિક તે નિર્જરા પુદ્ગલોને શું બાણુ-દેખે અને આહાર કરે છે (જહામળૂસા) માણુ-સોની સમન (ળવરં) વિશેષ (વેમાણિયા દુવિહા પળ્ણત્તા) વૈમાનિક યે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તેઓ આ રીતે (માઈમિચ્છદ્દિટ્ટી ઉવવળ્ણગા ય અમાયી સમ્મહિટ્ટી ઉવવળ્ણ-ગાય) માયી મિથ્યાદ્દિટ્ટિ ઉત્પન્ન અને અમાયી સમ્યગ્દ્દિટ્ટિ ઉત્પન્ન (તત્થ ણં જે તે માઈ મિચ્છદ્દિટ્ટિ ઉવવળ્ણગા) તેઓમાં જે માયી મિથ્યાદ્દિટ્ટિ ઉત્પન્ન છે (તે ણં ન જાણંતિ ન પાસંતિ) તેઓ બાણુતા નથી તેમજ દેખતા પણ નથી (આહારેતિ) પરંતુ આહાર કરે છે (તત્થ ણં જે તે અમાયી મિચ્છદ્દિટ્ટિ ઉવવળ્ણગા) તેઓમાં જે અમાયી મિથ્યાદ્દિટ્ટિ ઉત્પન્ન છે (તે દુવિહા પળ્ણત્તા) તેઓ યે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (અણંતરોવ-વળ્ણગા ય પરંપરોવવળ્ણગા ય) અનન્તર ઉત્પન્ન અને પરંપરા-ઉત્પન્ન (તત્થ ણં જે તે અણંત-રોવવળ્ણગા) તેઓમાં જે અનન્તરોપપન્ન છે (તે ણં ન જાણંતિ ન પાસંતિ, આહારેતિ) તેઓ નથી બાણુતા, નથી દેખતા, આહાર કરે છે (તત્થ ણં જે તે પરંપરોવવળ્ણગા સે દુવિહા પળ્ણત્તા) તેઓમાં જે પરંપરોપપન્ન છે, તેઓ યે પ્રકારના કહેલા છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે (પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય) પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત (તત્થ ણં જે તે અપજ્જત્તગા) તેમાં જે અપ-ર્યાપ્ત છે (તે ણં ન જાણંતિ, ન પાસંતિ) તેઓ નથી બાણુતા, નથી દેખતા (આહારેતિ) આહાર કરે છે (તત્થ ણં જે તે પજ્જત્તગા) તેમાં જે પર્યાપ્ત છે (તે દુવિહા પળ્ણત્તા) તે યે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તેઓ આ પ્રકારે છે (ઉવવત્તા ય અણુવવત્તાય) ઉપયુક્ત અને ઉપયોગ કરાએલા અને અનુપયુક્ત અર્થાત્ જેઓએ ઉપયોગ ન કર્યો હોય (તત્થ ણં જે તે અણુવવત્તા) તેઓમાં જે અનુપયુક્ત છે (તે ણં ન જાણંતિ ન પાસંતિ) તેઓ નથી બાણુતા કે નથી દેખતા (આહારેતિ) આહાર કરે છે (તત્થ ણં જે તે ઉવવત્તા) તેઓમાં જે ઉપયુક્ત છે (તે ણં જાણંતિ પાસંતિ) તેઓ બાણુ છે, દેખે છે (આહારેતિ) આહાર કરે છે (સે ઇણ-દ્દેણં યોયમા ! ઇવં વુચ્ચદ્દ) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે (અત્યેગદ્દયા જાણંતિ જાવ અત્યેગદ્દયા આહારેતિ) કોઈ કોઈ બાણુ છે, યાવત્ કોઈ કોઈ આહાર કરે છે

ટીકાર્થ-ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રકરણ હોવાથી તેમના સમ્બન્ધમાં વિશેષ વક્તવ્યતા પ્રગટ કરવા માટે દશમ દ્વારની પ્રપણા કરાય છે-

જેમણે પોતાના આત્માને જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રથી તથા વિશિષ્ટ તપસ્યાથી ભાવિત કરેલ છે તે શ્રમણ ભાવિતાત્મા અનગાર કહેવાય છે. તે અનગાર જ્યારે મરણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત થાય છે, ત્યારે તેના જે ચરમ અર્થાત્ શૈલેશી અવસ્થાના અન્તિમ સમયમાં થનારા પુદ્ગલ છે, જેઓના કર્મ પર્યાય દૂર થઈ ગયા છે તેઓ શું સૂક્ષ્મ અર્થાત્ અતીન્દ્રિય હોય છે ? હે આયુષ્યમન્ શ્રમણ ! તે પુદ્ગલો શું સંપૂર્ણલોકને વ્યાપ્ત કરીને રહે છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! હા, એ સત્ય છે. મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત તેમજ ભાવિતાત્મા અનગારના જે ચરમ અર્થાત્ શૈલેશી અવસ્થાના અન્તિમકાલ ભાવી નિર્જરા પુદ્ગલ છે-જેના કર્મ રૂપ પરિણમનથી મુક્ત થયેલ છે. તે પુદ્ગલો, હે આયુષ્યમન્ ! શ્રમણ ગૌતમ ! સૂક્ષ્મ હોય છે અને સંપૂર્ણલોકની અવગાહના કરીને રહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જે મનુષ્યો છદ્મસ્થ છે અર્થાત્

વિશિષ્ટ અવધિ જ્ઞાન તેમજ કેવલજ્ઞાનથી રહિત છે, તે શૈલેશી અવસ્થાના અન્તિમ સમય સંબન્ધી તે નિર્જરા પુદ્ગલોના અન્યત્વને જાણે છે? અર્થાત્ આ પુદ્ગલ અમુક શ્રમણના છે અને આ નિર્જરા પુદ્ગલ અમુક સાધુ સમ્બન્ધી છે, એ ભિન્નતાને જાણી શકે છે? શું તે તે પુદ્ગલોમાં રહેલા વર્ણાદિના લેહને અર્થાત્ નાનાત્વને ઓળખી શકે છે? એજ પ્રકારે શું તેમની હીનતા, તુચ્છતા અર્થાત્ નિઃસારતા, શુદ્ધતા અગર લઘુતાને જાણે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ અર્થાત્ આ વાત યુક્તિ સંગત નથી. છદ્મસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોના અન્યત્વ અગર ભિન્નત્વ આદિને નથી જાણી શકતા

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શા કારણે એમ કહેવાય છે કે છદ્મસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોના અન્યત્વને, ભિન્નત્વને, હીનતાને, તુચ્છતાને તથા શુદ્ધતાને અને લઘુતાને નથી જાણતા ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ કોઈ દેવ પણ એવા હોય છે. જે તે નિર્જરા પુદ્ગલોના અન્યત્વને, નાનાત્વને, હીનત્વને તથા તુચ્છત્વ, શુદ્ધત્વ, અથવા લઘુત્વને જાણતા દેખતા નથી, એ કારણે હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે છદ્મસ્થ મનુષ્ય એ નિર્જરા પુદ્ગલોના નાનાત્વ આદિને નથી જાણતા અને દેખતા પણ નથી. હે આયુષ્યમન્ શ્રમણ ! તે નિર્જરા પુદ્ગલો એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે અને સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ કરીને રહેલા હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે દેવ મનુષ્યો અપેક્ષાએ અધિક પટ્ટુ ઈન્દ્રિયોવાળા હોય છે અને જ્યારે કોઈ કોઈ દેવ પણ તે પુદ્ગલો, અન્યતા આદિને અવધિજ્ઞાનથી નથી જાણી શકતા તેમજ અવધિદર્શનથી નથી દેખી શકતા તો પછી માણસની તો વાત જ શી છે.

શૈલેશી અવસ્થાના અન્તિમ સમયવર્તી તે પુદ્ગલો સમસ્ત લોકને સ્પર્શ કરે છે, તેથી જ ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-ભગવન્ ! શું નારક તે નિર્જરા પુદ્ગલોને, જે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોય છે અને કર્મ પર્યાયોથી રહિત થયેલ છે, જાણે છે અને દેખે છે અને આહાર કરે છે અથવા નથી જાણતા, નથી દેખતા પરન્તુ આહાર કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! નારકજીવ તે નિર્જરા પુદ્ગલોને નથી જાણતા, નથી દેખતા, કેવળ તેમનો આહાર કરે છે. પુદ્ગલોનો સ્વભાવ વિચિત્ર હોય છે, તેથી જ આ હારરૂપમાં પણ તેમનું પરિણમન થવું સંભવ છે. પણ તેમનું જ્ઞાન અને દર્શન તેમને નથી થઈ શકતું. એ જ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિયો સુધી જાણવું જોઈએ. અર્થાત્ નારકોની જ સમાન અસુરકુમાર આદિ લવનપતિયો પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચે-

ન્દ્રિય તિર્ચંચેને પણ એ નિર્જરા પુદ્ગલોના જ્ઞાન અને દર્શન નથી થતાં, તે કેવળ તે પુદ્ગલોને આહાર કરી શકે છે. કેમકે તે નિર્જરા પુદ્ગલો ખૂબ સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે આંખ વગેરેથી દેખાતા નથી અને નારક આદિ તે કાર્મણ્ય પુદ્ગલોને જણાવનાર અવધિ-જ્ઞાનથી રહિત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-ભગવન્ ! શું મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે, અથવા નથી જાણતા નથી દેખતા પણ આહાર કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! કોઈ કોઈ મનુષ્ય તો જાણે છે દેખે છે અને આહાર કરે છે. કોઈ કોઈ નથી જાણતા નથી દેખતા પરંતુ આહાર કરે છે.

ગૌતમસ્વામી-તેનું કારણ પૂછતાં પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભગવન્ શા હેતુથી એમ કહેવાય છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય તો જાણે છે દેખે છે, અને આહાર કરે છે. તથા કોઈ મનુષ્ય નથી જાણતા નથી દેખતા અને આહાર કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! માણસ જે જાતના હોય છે-સંજ્ઞીભૂત અને અસંજ્ઞીભૂત જેસંજ્ઞી હોય તે સંજ્ઞીભૂત અને અસંજ્ઞી હોય તે અસંજ્ઞીભૂત અહીં સંજ્ઞીનો અર્થ છે તે અવધિજ્ઞાનવાન્ મનુષ્ય જેમનું અવધિજ્ઞાન કાર્મણ્ય પુદ્ગલોને જાણી શકે છે. જે માણસ આ પ્રકારના અવધિજ્ઞાનથી રહિત હોય તેઓ અસંજ્ઞીભૂત કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના મનુષ્યોમાં જે, અસંજ્ઞીભૂત મનુષ્ય છે, તેઓ તે પુદ્ગલોને નથી જાણતા અને દેખતા પણ નથી, કેવળ તેમને આહાર કરે છે. જે મનુષ્ય સંજ્ઞીભૂત છે, તેઓ પણ જે પ્રકારના હોય છે, જેમ કે ઉપયુક્ત, અને અનુપયુક્ત જેઓએ ઉપયોગ કરેલો હોય તેઓ ઉપયુક્ત કહેવાય છે અને જેઓએ ઉપયોગ ન કર્યો હોય તેઓ અનુપયુક્ત કહેવાય છે જે મનુષ્ય સંજ્ઞીભૂત તો છે પણ ઉપયોગ શૂન્ય છે, અર્થાત્ જેઓએ ઉપયોગ નથી કરી રાખ્યો, તેઓ એ પુદ્ગલોને નથી જાણતા અને નથી દેખતા કેવળ તેમને આહાર કરે છે. કિન્તુ જે ઉપયુક્ત છે, તે માણસો તે પુદ્ગલોને અવધિજ્ઞાનથી જાણે છે, દેખે છે અને જાણીદેખીને આહાર કરે છે. એ હેતુથી, હે ગૌતમ ! એવું કહેલું છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય નથી જાણતા અને નથી દેખતા છતાં એ નિર્જરા પુદ્ગલોને આહાર કરે છે અને કોઈ કોઈ મનુષ્ય જાણીદેખીને પણ આહાર કરે છે.

વાણવ્યન્તર દેવોની વક્તવ્યતા નારકોના સમાન સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવ તે નિર્જરા પુદ્ગલોને કે જે અતીવ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપવાળાં હોય છે, શું જાણી અને દેખીને આહાર કરે છે અથવા નહીં જાણવાં નહીં દેખવા છતાં આહાર કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! જેવું માણસના સમ્બન્ધમાં કહ્યું છે, તેવું જ વૈમાનિકોના

સંબંધમાં પણ કહી દેવું જોઈએ. મનુષ્યોની અપેક્ષાએ વૈમાનિકોના વિષયમાં વિશેષ વક્તવ્ય એ છે કે વૈમાનિક દેવ એ પ્રકારના હોય છે. જેમ કે માયિ મિથ્યાદષ્ટિ-ઉપપન્નક અને અમાયિમિથ્યાદષ્ટિ ઉપપન્નક આહીં માયાનામક જે ત્રીજો ક્ષાય છે, તેના ગ્રહણથી અન્ય બધા ક્ષાયોતું ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ. જેમાં માયાક્ષાય વિદ્યમાન હોય તેમને માયી કહે છે અને એવી મિથ્યાદષ્ટિઓને માયિ મિથ્યાદષ્ટિ-સમજવી જોઈએ. જે માયા મિથ્યાદષ્ટિ રૂપથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તેઓ માયિમિથ્યાદષ્ટિ-ઉપપન્નક કહેવાય છે. અને તેમનાથી જે વિપરીત હોય તેઓ અમાયિ મિથ્યાદષ્ટિ ઉપપન્નક કહેવાય છે. માયિ-મિથ્યાદષ્ટિ-ઉપપન્નક નવ ગ્રેવૈયક સુધીના દેવોમાં મળી આવે છે અને અમાયિક મિથ્યાદષ્ટિ-ઉપપન્નક શબ્દથી અનુત્તર વિમાનો સુધીના દેવોમાં મળી આવી શકે છે. આહીં આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે નવગ્રેવૈયક અને તેના પહેલા સૌધર્મ કલ્પ આદિના દેવ પણ કોઈ કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે, કિન્તુ તેમનું અવધિજ્ઞાન એટલું સખલ નથી હોતું કે તેઓ નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણી દેખી શકે, તેથી જ તે માયી-મિથ્યાદષ્ટિ સરળા છે. એ કારણે તેઓને માયા મિથ્યાદષ્ટિના અન્તર્ગત કહ્યા છે.

ટીકાકાર શ્રી મલયગિરીએ તો એવો જ અર્થ કહ્યો છે. કે જેવો આહીં લખ્યો છે. પણ મહારાજશ્રીની ધારણા એવી છે કે, સૌધર્મ આદિ દેવ લોકોના દેવ પણ એ નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણી દેખી શકે છે, અને એ વાત મૂળ પાઠથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

આ માયા-મિથ્યાદષ્ટિ અને અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોમાં જે માયી મિથ્યાદષ્ટિ છે, તેઓ આ નિર્જરા પુદ્ગલોને નથી જાણતા, નથી દેખતા કિન્તુ આહાર કરે છે, પણ તેમાં જે અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ છે, તેઓ એ પ્રકારના હોય છે-અનન્તરોપપન્ન અને પરંપરોપપન્ન! જેને ઉત્પન્ન થયાને પ્રથમ સમય હોય, તેઓ અનન્તરોપપન્નક કહેવાય છે. અને જેમને ઉત્પન્ન થયે એકથી વધારે સમય અધિક થઈ ગએલ હોય તેઓ પરંપરોપપન્ન કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના દેવોમાં જે અનન્તરોપપન્ન છે, તેઓ તે નિર્જરા પુદ્ગલોને નથી જાણતા, તેમજ દેખતાં પણ નથી, કિન્તુ આહાર કરે છે!

તેના ઉપરાન્ત તે અપર્યાપ્ત પણ હોય છે, જે અમાયી-સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ પરંપરોપપન્ન છે, તેઓ પણ એ પ્રકારના હોય છે, જેમ કે-પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત તેમનામાં જે અપર્યાપ્ત પરંપરોપપન્ન છે, તેઓ નથી જાણતા, નથી દેખતા, કેવળ તે નિર્જરા પુદ્ગલોને આહાર કરે છે, કેમકે અપર્યાપ્ત હોવાના કારણે તેમને ઉપયોગ ઠીક રીતે થઈ નથી શકતો. જે દેવ પર્યાપ્ત પરંપરોપપન્નક છે તેઓ પણ એ પ્રકારના છે-ઉપયુક્ત અને અનુપયુક્ત તે બંનેમાં જે અનુપયુક્ત છે, તેઓ નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણતા દેખાતા નથી, કેવળ આહાર કરે છે, કેમકે ઉપયોગના વિના સામાન્ય અથવા વિશેષ રૂપથી તેમનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પણ જે દેવો ઉપયુક્ત અર્થાત્ ઉપયોગયુક્ત છે, તેઓ જાણે છે, દેખે છે અને તેમને આહાર પણ કરે છે.

કહ્યું છે—‘કર્મદ્રવ્યોને અર્થાત્ કર્મણુ વર્ગણુના પુદ્ગલોને જે શુવ દ્રવ્યથી દેખે છે, તે ક્ષેત્રથી લોકના સંખ્યાત ભાગોને દેખે છે. અનુત્તર વિમાનના દેવ સંપૂર્ણ લોકનાર્લોને દેખે છે.’ હે ગૌતમ ! એ હેતુથી કહેલું છે કે કોઈ કોઈ વૈમાનિક દેવ નિર્જરા પુદ્ગલોને પણ જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે, કોઈ કોઈ નથી જાણતા નથી દેખતા પરન્તુ આહાર કરે છે. જ્યાં આહાર કરવો કહેલ છે ત્યાં બધે લોમાહાર જ સમજવો જોઈએ.

પ્રતિબિમ્બ વિષયક નિરૂપણ

પ્રતિબિંબ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(અદ્યયં પેહમાણે મણુસે અદ્યયં પેહ્હ, અપ્પાણં પેહ્હ પલ્લિમાગં પેહ્હ ?) દર્પણુ જ્ઞેતો મનુષ્ય દર્પણુને જ્ઞેવે છે, તે પોતે પોતાને દેખે છે કે પ્રતિબિમ્બને જ્ઞેવે છે ? (ગોચમા ! આદ્યયં પેહ્હ) હે ગૌતમ ! દર્પણુને દેખે છે (તો અપ્પાણં પેહ્હ) પોતે પોતાને નથી જ્ઞેતો (પલ્લિ માગં પેહ્હ) પ્રતિબિમ્બને દેખે છે (એવં) એજ પ્રકારે (એતેણં અમિલાવેણં) આ પ્રમાણુ અતિ-લાપથી (અસિં) તલવારને (મણિં) મણુને (દુદ્ધં) દૂધને (વાણં) પાણુને (તેલ્લં) તેલને (ફણિયં) ગોળને (વસં) ચર્ખીને

ટીકાર્થ—ઈ ન્દ્રિયોતુ પ્રકરણુ ચાલુ છે. આ પ્રકરણુમાં ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પ્રતિબિમ્બની વક્તવ્યતાની પ્રરૂપણુ કરે છે—

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! મનુષ્ય જ્યારે દર્પણુને જ્ઞેવે છે તો વાસ્તવમાં શું જ્ઞેવે છે ? શું દર્પણુને દેખે છે ? શું પોતાને અર્થાત્ પોતાના શરીરને દેખે છે ? અથવા પ્રતિબિમ્બને દેખે છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! મનુષ્ય જ્યારે દર્પણુને જ્ઞેવે છે ત્યારે તે દર્પણુને જ્ઞેવે છે, કેમકે દર્પણુ જ યથાવસ્થિત પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ રૂપે જ્ઞેતામાં આવે છે. પણ તે માણુસ પોતાને

નથી જોતો. કેમકે કાચમાં પોતાના શરીરનો સદ્ભાવ નથી હોતો પોતાનું શરીર પોતાનામાં જ રહે છે, દર્પણમાં નહીં એવી સ્થિતિમાં દર્પણને નથી દેખી શકતો હા, પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને તે અવશ્ય દેખે છે. પ્રતિબિંબ છાયા પુદ્ગલોનો સમૂહ હોય છે. બધી ઇન્દ્રિય ગોચર વસ્તુઓ સ્થૂલ હોય છે, ચય-અપચય ધર્મવાળી હોય છે અને રશ્મિમાન હોય છે. રશ્મિઓ અર્થાત કિરણો છાયા પુદ્ગલ જ છે. છાયા પુદ્ગલ પ્રત્યક્ષથી જ બધી સ્થૂલ વસ્તુઓની છાયાનો અનુભવ કરે છે તેથી જ પ્રતીતિથી જ તેની સિદ્ધિ સમજી જવી જોઈએ. ભાવ એ છે કે દૂર સ્થિત અથવા અવહિત (અવધાન યુક્ત) સ્થૂલવસ્તુનું દર્પણ આદિમાં કિરણોનું અવગાહન થવાથી છાયાના પુદ્ગલોનું એનાથી પણ અનુમાન થઈ શકે છે.

છાયાપુદ્ગલ વિભિન્ન પ્રકારની સામગ્રીનો સંયોગ પામીને વિચિત્ર પ્રકારના પરિણમન-વાળા દેખાય છે. જેમકે એ છાયા પુદ્ગલ દિવસમાં કોઈ અભાસ્વર વસ્તુ ઉપર પડીને પોતાના દર્પણની અંદર શરીરના જે અવયવ સંક્રાન્ત થઈ જાય છે, તેમનો જ પ્રકાશના યોગે દર્પણમાં ઉપલંબ થાય છે, બીજાનો નહીં ॥ ૨ ॥

દર્પણના સમ્બન્ધમાં જે કાંઈ કહેવાયેલું છે, તેજ અભિલાપ ક્રમે અસિ, મણિ, દૂધ, પાણી, તેલ, ગોળ અને ચર્મીના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. જેમકે-તલવારને જોતો એવો મનુષ્ય શું તલવારને જોવે છે, શું પોતાને જોવે છે? અથવા પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને જોવે છે? એજ રીતે મણિ વગેરેને લઈને પ્રશ્નનું રૂપ બનાવવું જોઈએ. ઉત્તર આ રીતનો થશે-તલવાર વગેરેને જોતો માણસ તલવાર વગેરેને જોવે છે, પોતાના શરીરને નથી દેખતો પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને દેખે છે. તે સમ્બન્ધમાં યુક્તિ તેજ છે કે જે દર્પણના સમ્બન્ધમાં કહી દેવાઈ છે. આ આદર્શ મણિ, અસિ, દૂધ, પાણી, તેલ, ગોળ, અને ચર્મી સુધીનું કથન સમાપ્ત થયું.

અદતીન્દ્રિય વિષયક કથન કા નિરૂપણ

શબ્દાર્થ-(કંબલસાહેળં મંતે ! આવેદિતપરિવેદિતે સમાણે) હે ભગવન્ ! કાંબલ રૂપ વસ્તુ વીંટેલું ખૂબ વીંટેલું (જાવતિયં) જેટલા (અવાસંતરાણં) આકાશ પ્રદેશોને (ફસિત્તાણં ચિદ્વંતિ) સ્પર્શ કરીને રહે છે, (વિરલ્લિષ્ટ વિ સમાણે) ફેલાયેલું પણ (તાવતિયં ચેવ અવાસંતરં) જેટલા જ આકાશ પ્રદેશોને (ફસિત્તાણં ચિદ્વદ્) સ્પર્શ કરીને રહે છે

(હંતા ગોચમા !) હા ગૌતમ ! (કંબલસાહેળં આવેદિયપરિવેદિષ્ટે સમાણે) કાંબલ વીંટ-ળાઈને ખૂબજ વીંટળાઈને (જાવતિયં) જેટલા (તં ચેવ) એજ પ્રમાણે (યૂણાણં મંતે ! રુદ્ધં અસિયા સમાણી) હે ભગવન્ ! સ્થૂણા ઉપર ઉઠેલી (જાવદં ચેત્તં ઓગાહ્વત્તાણં) જેટલા ક્ષેત્રોની

અવગાહનાં કરીને (ચિદ્વૃદ્ધ) રહે છે (તિરિચં વિ ચ નં આચતા સમાળી) તિર્છી લંબાઈની થઈને પણ (તાવદ્વયં ચેવ લેવંતં) તેટલા જ ક્ષેત્રને (ઓગાહિત્તાણં ચિદ્વૃદ્ધ) અવગાહના કરીને રહે છે? (હંતા ગોયમા!) હાં, ગૌતમ! (ધૂળાણં ઉદ્દઠં અસિયા તં ચેવ) સ્થૂણા ઊંચી ઉઠેલી, ઈત્યાદિ તેજ (ચિદ્વંતિ) રહે છે

(આગાસથિગ્ગહેણં મંતે!) હે ભગવન્! આકાશ રૂપ થિગ્ગલ અર્થાત્ લોક (કિંણા ફુડે) શાનાથી સ્પૃષ્ટ છે? અર્થાત્ સ્પર્શાયેલ છે? (કઙ્ઘિં વા કાણ્ઘિં વા ફુડે?) કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે? (કિં ધમ્મત્થિકાણં ફુડે) શું ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે, (ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસેણં ફુડે) ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે? (ધમ્મત્થિકાયસ્સ પણ્ણેહિં ફુડે) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે? (એવં અધમ્મત્થિકાણં) એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાયથી (આગાસથિકાણં) આકાશાસ્તિકાયથી (ણં મેદેણં) આ ભેદથી (જાવ પુઢવિકાણં ફુડે) યાવત્ પૃથ્વીકાયથી સ્પૃષ્ટ છે (જાવ તસકાણં) યાવત્ ત્રસકાયથી (અદ્ધા સમ્મણં) કાળથી (ફુડે) સ્પૃષ્ટ છે (ગોયમા! ધમ્મત્થિકાણં ફુડે) ગૌતમ! ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે (નો ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસેણં ફુડે) ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી. (ધમ્મત્થિકાયસ્સ પણ્ણેહિં ફુડે) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે (એવં અધમ્મત્થિકાણં વિ) એજ પ્રકારે અધર્માસ્તિકાયથી પણ (નો આગાસથિકાણં ફુડે) આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી (આગાસથિકાયસ્સ દેસેણં ફુડે) આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે (આગાસથિકાયસ્સ પણ્ણેહિં) આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી (જાવ) યાવત્ (બણ્ણસ્સકાણં ફુડે) વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે (તસકાણં સિય ફુડે) ત્રસકાયથી કથંચિત્ સ્પૃષ્ટ છે (અદ્ધા સમ્મણં દેસે ફુડે-દેસે ણો ફુડે) કાલ દ્રવ્યથી દેહમાં સ્પૃષ્ટ છે, દેશમાં સ્પૃષ્ટ નથી

(જંબુ હીવેણં મંતે! હીવે) હે ભગવન્! જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપ (કિંણા ફુડે) કોનાથી સ્પૃષ્ટ છે? (કઙ્ઘિં વા કાણ્ઘિં ફુડે) કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે? (કિં ધમ્મત્થિકાણં જાવ આગાસથિકાણં ફુડે?) શું ધર્માસ્તિકાયથી યાવત્ આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે? (ગોયમા! નો ધમ્મત્થિકાણં ફુડે) હે ગૌતમ! ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી (ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસેણં ફુડે) ધર્માસ્તિકાય દેશથી સ્પૃષ્ટ છે (ધમ્મત્થિકાયસ્સ પણ્ણેહિં ફુડે) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે (એવં અધમ્મત્થિકાયસ્સ વિ) એજ પ્રકારે અધર્માસ્તિકાયના પણ (અગા-

સત્થિકાયસ્સ વિ) આકાશાસ્તિકાયના પથુ (પુઠ્ઠવિકાઈણં ફુઢે) પૃથ્વીકાયિક્કથી સ્પૃષ્ટ છે (જાવ ઘણસસકાઈણં ફુઢે) યાવત્ વનસ્પતિથી સ્પૃષ્ટ (તસકાઈણં સિય ફુઢે સિય ણો ફુઢે) ત્રસ કાયથી કઢાયિત્ સ્પૃષ્ટ થાય છે કઢાયિત્ થતા નથી (અઢ્ઢા સમણં ફુઢે) અઢ્ઢા સમયથી સ્પૃષ્ટ છે (એવં) એજ પ્રકારે (લવણસમુદે) લવણુ સમુદ્ર (અઢ્ઢિમંતરપુકલરઢ્ઢે) અંદરના પુષ્કરાર્ધ (બાહિરપુકલરઢ્ઢે) બાહ્ય પુષ્કરાર્ધ (એવં ચેવ) એજ પ્રકારે (નવરં) વિશેષ (અઢ્ઢાસમણં નો ફુઢે) અઢ્ઢાસમયથી સ્પૃષ્ટ નથી (એવં જાવ સયંભૂરમણસમુદે) એજ પ્રકારે સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર સુધી (એસા પરિવાહી) આ પરિપાટી (ઈમાઢ્ઢ ગાઢ્ઢાઈં અણુગંતવ્વા) આ ગાથાએથી ઢ્ઢણુવી ઢ્ઢેઢ્ઢે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (જંવુઢ્ઢાવે) જમ્બૂદ્વીપ (લવણે) લવણુ સમુદ્ર (ઘાયઈ) ધાતકી ખંડ (કાલોય) કાલોઢ (પુકલરે) પુષ્કર દ્વીપ (વરુણો) વરુણુ દ્વીપ (સીર-ઘય-સોયણંદિય-અરુણવરે કુંડલે રયતે) સીરવર, ધૃતવર, શ્લોઢ ધંક્ષુ નન્દીશ્વર, અરુણવર કુંડલવર રચક (આભરણ-વત્થ-ગંઘે) આભરણુ વસ્ત્ર ગંધ (હલ્પલલિલણ) ઉત્પલ તિલક (પલ્લમનિઢ્ઢ રયણે) પદ્મ, નિધિ, રત્ન (વાસ હર-વહ નર્દીઓ) વર્ષાધર, હક, નદિથો (વિજયા) વિજય (લક્ષ્મીકલ્પિંદા) વક્ષસ્કાર, કલ્પ, ધન્દ્ર (કુરુ-મંદર-આવાસા) કુરુ, મંદર, આવાસ (કુઢા) કૂટ (નક્કલત્તચંડસૂરોય) નક્કલ, અન્દ્ર અને સૂર્ય (દેવે) દેવ (નાગે) નાગ (જક્લે) યક્ષ (ભૂણ્ય) અને ભૂત (સયંભૂરમણે ય) અને સ્વયંભૂરમણુ (એવં) એ પ્રકારે (જહા) જેવા (બાહિરપુકલરઢ્ઢે) બાહ્ય પુષ્કરાર્ધ (મણિણ) ઠઢ્ઢો (તહા) એજ રીતે (જાવ સયંભૂરમણસમુદે) યાવત્ સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર (જાવ) યાવત્ (અઢ્ઢાસમણં નો ફુઢે) અઢ્ઢા કાલથી સ્પૃષ્ટ નથી

(હોગેણં મંતે ! કિંણાફુઢે) હે ભગવન્ ! લોકશાનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? (કઈહિં વા કાઈહિં) અગર કેટલી કાયાથી (જહા આગાસથિગલે) જેવા આકાશ થિગ્ગલ-લોક

(અલોણં મંતે ! કિંણાફુઢે, કઈહિં વા કાઈહિં) હે ભગવન્ ! અલોક શાનાથી સ્પૃષ્ટ છે, કેટલી કાયાએથો ? (પુચ્છા) પ્રશ્ન (ગોયમા ! નો ધમ્મત્થિકાઈણં ફુઢે) હે ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી (જાવ) યાવત્ (નો આગાસત્થિકાઈણં ફુઢા) આકાશસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી (આગાસત્થિકાયસ્સ દેસેણં ફુઢે) આકાશાસ્તિકા ના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે. (નો પુઠ્ઠવિકાઈણં ફુઢે) પૃથ્વીકાયિક્કથી સ્પૃષ્ટ નથી (જાવ નો અઢ્ઢાસમણં ફુઢે) યાવત્ અઢ્ઢાસમયથી

સ્પૃષ્ટ નથી. (એમ અજીવ દ્રવ્ય જેવું) એક અલ્પ દ્રવ્યનો દેશ છે (અગુરુલહુ) તે અગુરુ લઘુ છે (અર્ણતેહિં અગુરુલહુયગુણેહિં) અનન્ત અગુરુ-લઘુ ગુણોથી (સંજુતે) સંયુક્ત છે (સત્ત્વાગાસ અર્ણતમાગૂણે) સંપૂર્ણ આકાશનો અનન્તનો ભાગ ઓછો (ઈન્દ્રિયપયસ પદ્મો હ્રેસો) ઈન્દ્રિય પદ્મનો પ્રથમ ઉદ્દેશક પુરો થયો.

ટીકાર્થ-અતીન્દ્રિય વસ્તુની વક્તવ્યતાનું પ્રકરણ હોવાથી વિશિષ્ટ અતીન્દ્રિય વિષય સંબંધી એકવીસમા દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે-હૈ ભગવન્ ! કાંબળને સંકેલીને વાળી દેવાય તો જેટલા આકાશ પ્રદેશને ઘેરે છે, શું તેને ઉકેલીને ફેલાવામાં આવે તો તેટલા જ આકાશ પ્રદેશને તે ઘેરે ? અર્થાત્ શું બંને અવસ્થાઓમાં સરખા જ આકાશ પ્રદેશનો અવગાહના કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હા, ગૌતમ ! એમજ છે વાળેલી કાંબળ જેટલા આકાશ પ્રદેશને ઘેરે છે, ફેલાવેલી પણ તેટલા જ આકાશ પ્રદેશને ઘેરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હૈ ભગવન્ ! સ્થૂણ (થાંભલો) ઉભો કરેલો હોય તે જેટલા ક્ષેત્રની અવગાહના કરે છે, આડો પડેલો થાંભલો પણ શું એટલા જ પ્રદેશોની અવગાહના કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હૈ ગૌતમ હા, એમ જ છે ઉભો ઉભેલો થાંભલો જેટલા આકાશ પ્રદેશને વ્યાપ્ત કરે છે, આડો પડેલો પણ તે તેટલા જ આકાશ પ્રદેશને વ્યાપ્ત કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હૈ ભગવન્ ! આકાશ-થિગ્ગલ અર્થાત્ લોક શેનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? સંપૂર્ણ આકાશ એક વિસ્તૃત પટના સરખું છે, તેમના વચમાં લોક થિગ્ગલ સમાન છે. તેથી લોકાકાશને થિગ્ગલ કહેલ છે. આ લોક શેનાથી સ્પૃષ્ટ અર્થાત્ વ્યાપ્ત છે ? કેટલી કાયાઓથી સ્પૃષ્ટ છે પ્રથમ સામાન્ય રૂપે પ્રશ્ન કરેલો છે, ત્યાર પછી તેજ પ્રશ્ન વિશેષને લઈને કર્યો છે. હવે તેજ કાયાઓને એકે એકે પૂછે છે-શું લોક ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકાયના એક દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? એજ પ્રકારે શું અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા શું અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા શું આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? એજ પ્રકારે શું પુદ્ગલાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું પુદ્ગલાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા શું પુદ્ગલાસ્તિકાય પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું જીવાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? વિગેરે રૂપમાં પ્રશ્ન સમજાવેલો. જોઈ એ. તેમજ શું પૃથ્વીકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? યાવત્ શું અપકાયથી

સ્પૃષ્ટ છે ? શું તેજસ્કાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું વાયુ કાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ત્રસકાય અર્થાત્ ક્ષીન્દ્રય ત્રીન્દ્રય ચતુરિન્દ્રય અને પંચેન્દ્રયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું અદ્ધા કાલથી સ્પૃષ્ટ છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! લોક ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાય પુરેપુરા લોકમાં અવગાઠ છે, તેથી જ ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી કેમકે જે જેની સાથે પુરેપુરું વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી તેની સાથે એક દેશથી વ્યાપ્ત ન કહેવાય પણ લોક ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી તે વ્યાપ્ત જ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાયના સકલ પ્રદેશ લોકમાં જ અવગાઠ છે. એજ પ્રકારે લોક અધર્માસ્તિકાયથી પણ સ્પૃષ્ટ છે, અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, પણ અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. પણ લોક સંપૂર્ણ આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી કેમકે લોક સંપૂર્ણ આકાશાસ્તિકાયને એક નાનો ખંડ માત્રજ છે. કિન્તુ આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે અને આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી પણ સ્પૃષ્ટ છે. યાવત્ પુદ્ગલાસ્તિકાયથી, જીવાસ્તિકાયથી, પૃથ્વીકાયથી, અપ્કાયથી, તેજસ્કાયથી, વાયુકાયથી અને વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે, તેથી જ તેમના દ્વારા પણ તે પૂર્ણ રૂપથી સ્પૃષ્ટ છે, પણ ત્રસકાયથી ક્વચિત્ સ્પૃષ્ટ થાય છે અને ક્વચિત્ સ્પૃષ્ટ નથી પણ થતા. જ્યારે કેવલી સમુદ્ધાત કરે છે ત્યારે એથા સમયમાં તેઓ પોતાના આત્મપ્રદેશોથી સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરી લે છે. કેવલી ભગવાન્ ત્રસકાયના જ અંતર્ગત છે, તેથી જ તે સમયે સમસ્ત લોક ત્રસકાયથી સ્પૃષ્ટ થાય છે, તેથી અતિરિક્ત અન્ય સમયમાં સંપૂર્ણલોક ત્રસકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી થતા. કેમકે ત્રસ જીવ ફક્ત ત્રસ નાડીમાં જ મળી આવે છે. જે ફક્ત એક રાત્રી પહોળી અને ચૌદ રાત્રી ઉંચી છે,

અદ્ધા સમય દ્વારા લોકના કોઈ ભાગ સ્પૃષ્ટ થાય છે અને કોઈ ભાગ સ્પૃષ્ટ નથી થતા,

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપ શાના દ્વારા સ્પૃષ્ટ છે ? આ સામાન્ય પ્રશ્ન છે. તેને જ વિશેષ રૂપે પૂછે છે—જમ્બૂદ્વીપ કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે ? તેનું સ્પૃષ્ટીકરણ કરે છે, શું ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? અગર શું ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? એ પ્રકારે શું અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું અધર્માસ્તિકાયના દેશથી અથવા શું અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? એજ પ્રકારે શું આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! જમ્બૂદ્વીપ ધર્માસ્તિકાયથી પૂર્ણ રૂપથી સ્પૃષ્ટ નથી, કિન્તુ ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. એજ પ્રકારે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ દેશથી અને પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. સંપૂર્ણ અધર્મા-

કાયથી પણ જમ્બૂદ્વીપ સ્પૃષ્ટ નથી, તે પૃથ્વી કાયથી સ્પૃષ્ટ છે યાવત્ વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ અર્થાત્ અષ્ટકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે જમ્બૂદ્વીપ ત્રસ-કાયથી ક્વચિત્ સ્પૃષ્ટ થાય છે, ક્વચિત્ સ્પૃષ્ટ નથી થતો અદ્વા કાલથી સ્પૃષ્ટ છે.

જમ્બૂદ્વીપ સંખંધી વક્તવ્યતાના અનુસાર જ લવણ સમુદ્ર, ધાતકીખંડ દ્વીપ, કાલોદ સમુદ્ર અભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધ અને બાહ્ય પુષ્કરાર્ધ પણ સમજી લેવા જોઈએ. પહેલાથી વિશેષ એ છે કે અદ્વા સમય અઢાઈ દ્વીપના અન્તગર્તજ હોય છે, બહાર નહીં તેથી જ બહારના દ્વીપ અને સમુદ્ર અદ્વા કાળથી સ્પૃષ્ટ નથી. એજ રીતે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી સમજી લેવું જોઈએ અર્થાત્ વરૂણ, ક્ષીણ, ધૃત, ઇક્ષુ, નન્દીશ્વર, અરૂણવર, કુંડલ, રચક, કુરુ, મન્દર, આવાસ, કૂટ, નક્ષત્ર, અન્દ્ર, સૂર્ય, દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત, સ્વયંભૃતરમણ સમુદ્ર આ બધા ધર્માસ્તિકાયના દેશ આદિથી સ્પૃષ્ટ છે.

જમ્બૂદ્વીપ આદિ સંખંધી આ પરિપાટી આ ગાથાઓથી સમજી લેવી જોઈએ. બધા દ્વીપ અને સમુદ્રની વચ્ચે આ જમ્બૂદ્વીપ છે. તેને બધી બાબુથી ઘેરનાર લવણ સમુદ્ર છે. આ લવણ સમુદ્રની આરે બાબુ ધાતકી ખંડ નામે દ્વીપ છે. તેના ફરતો કાલોદ સમુદ્ર છે. કાલોદ સમુદ્રનો પરિક્ષેપ કરવાવાળો પુષ્કર વર દ્વીપ છે. તેની પાછળ દ્વીપોના સમાન જ નામવાળા સમુદ્ર છે.—જેમકે પુષ્કરવર સમુદ્ર અને પછી વરૂણવર દ્વીપ. વરૂણવર સમુદ્ર, ક્ષીરવર દ્વીપ, ક્ષીરોદ સમુદ્ર, ત્યાર પછી ઘતવર દ્વીપ અને ધૃતોદ સમુદ્ર, તદનન્તર ઇક્ષુવર દ્વીપ અને ઇક્ષુવર સમુદ્ર, પછી નન્દીશ્વર દ્વીપ અને નન્દીશ્વર સમુદ્ર, આ આઠ દ્વીપ અને સમુદ્ર એક એક રૂપ છે. તેમની પાછળ પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્ર ત્રણ ત્રણ મળતા નામોવાળા છે. જેમકે—અરૂણ, અરૂણવર, અરૂણવરાવભાસ, કુંડલ પદ્મી કુંડલ, કુંડલવર અને કુંડલવરાભાસ, રચક, રચકવર, અને રચકવરાવભાસ, વિગેરે. આ ક્રમ નન્દીશ્વરસમુદ્રના પછી—વરૂણદ્વીપ અરૂણસમુદ્ર, અરૂણવરસમુદ્ર, પછી અરૂણવરાવભાસદ્વીપ, અરૂણવરાવભાસ સમુદ્ર વિગેરે દ્વીપો અને સમુદ્રોના નામ અનુક્રમથી સંગૃહીત કરવાને માટે કહ્યું છે

જેટલાં પણ આભરણોના નામ છે, જેમકે હાર, અર્ધહાર, રત્નાવલી, કનકાવલી, આદિ જેટલાં વસ્ત્રોના નામ છે, જેમકે ચીનાંશુક આદિ, જેટલાં ગંધના નામ છે. જેમકે, કોષ્ઠપુટ આદિ, જેટલાં પણ કમળોના નામ છે—જલરૂહ, ચન્દ્રોઘોત આદિ, એજ પ્રકારે વૃક્ષોના તિલક આદિ જે નામ છે, પદ્મોના શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, આદિ જેટલાં નામ છે, પૃથ્વીયોના જે રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા આદિ નામ છે, ચક્રવર્તીના નવનિધિયો અને ચૌદ રત્નોના જે નામ છે, વર્ષધર પર્વતના જે હિમવાન્

આદિ નામ છે, હદોના જે પદ્મહદ આદિ નામ છે, નદિયોના જે ગંગા સિન્ધુ આદિ નામ છે, વિજયોના જે કચ્છ સુકચ્છ આદિ નામ છે. વક્ષસ્કાર પર્વતોના જે માલ્યવન્ત આદિ નામ છે, સૌધર્મ આદિ કલ્પોના જે નામ છે. ઇન્દ્ર આદિના જે કોઈ શક આદિ નામ છે. એ પ્રમાણે દેવકુરૂ, ઉત્તરકુરૂ, મન્દર આદિ પર્વત શકાદિ સમ્બન્ધી આવાસ મેરૂના નળકના કૂટ એ બધાના તથા કૃત્તિકા આદિ નક્ષત્રોના, ચન્દ્રોના, સૂર્યના જે કોઈ પણ નામ છે, એ બધાના નામ ઉપર દ્વીપો અને સમુદ્રોના ત્રણ ત્રણ રૂપમાં નામ સમજી લેવા જોઈએ. જેમકે હારદ્વીપ, હારસમુદ્ર, હારવરદ્વીપ, હારવરસમુદ્ર, હારવરાવભાસદ્વીપ, હારવરાવભાસસમુદ્ર ઇત્યાદિ રૂપથી પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ સ્વરૂપ કહેવાં જોઈએ, યાવત્ સૂર્યદ્વીપ, સૂર્યસમુદ્ર, સૂર્યવરદ્વીપ, સૂર્યવર સમુદ્ર, સૂર્યવરાવભાસ દ્વીપ, સૂર્યવરાવભાસ સમુદ્ર તેના પછી, સૂર્યવરાવભાસને બધી બાબુચી ઘેરીને દેવ દ્વીપ, વળી દેવ સમુદ્ર, પાછો નાગદ્વીપ, નાગસમુદ્ર પછી યક્ષ દ્વીપ, યક્ષસમુદ્ર, વળી પાછો ભૂતદ્વીપ ભૂતસમુદ્ર, સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, આ પાંચ દેવાદિદ્વીપ અને પાંચ દેવાદિ સમુદ્ર છે. જે એક રૂપ જ છે. એ ત્રણ ત્રણ સ્વરૂપવાળા નથી.

પહેલાં લોક જે આકાશ ધિગગન શબ્દથી પ્રરૂપિત કર્યું હતું, હવે લોક દ્વારા જ તેની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે-હો લગવન્ ! લોક કઈ વસ્તુથી સ્પૃષ્ટ છે ? આ પ્રશ્ન સામાન્યરૂપે થયો. તેને જ વિશેષ રૂપે કહે છે-લોક કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે ?

શ્રી લગવાન્ ઉત્તર આપે છે-જેમ આકાશ ધિગગલના વિષયમાં નિરૂપણ કર્યું છે; તે જ પ્રકારે લોકના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હો લગવન્ અલોક કેનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા શું ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? કે અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે અથવા અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? ઇત્યાદિ પૃચ્છા કરવી જોઈએ.

શ્રી લગવાન્-હો ગૌતમ ! અલોક ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી, ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ નથી. તે અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી. અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી. અલોક આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી. પરન્તુ આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે. તે પૃથ્વીકાયિકથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી યાવત્ અદ્ધા સમયથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી. અર્થાત્ અપકાયથી, તેજસ્કાયથી, વાયુકાયથી, વનસ્પતિકાયથી અને ત્રસકાયથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી. અદ્ધા સમયથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી. અલોકાકાશ અલ્પ દ્રવ્ય અર્થાત્ આકાશાસ્તિકાયને એક દેશ છે, સંપૂર્ણ આકાશ-

સ્તિકાય તે નથી કહેવાતો, કેમકે તે લોકાકાશથી હીન છે, તે અગુરુવધુ છે, કેમકે અમૂર્ત છે, અનન્ત અગુરુવધુ ગુણોથી સંયુક્ત છે, કેમકે તેના એક એક પ્રદેશમાં સ્વપર ભેદથી લિન્ન અનન્ત અગુરુવધુ પર્યાય વિદ્યમાન છે, અલૌક સમ્પૂર્ણ આકાશના અનન્તમા ભાગથી હીન છે અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે લોકાકાશ જેટલા ખંડથી કમ સંપૂર્ણ આકાશ પ્રમાણ છે.

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ ત્રિવિરચિત
પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાને! પંદરમા ઇન્દ્રિય
પદનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૨ા॥

દૂસરે ઉદ્દેશાર્થ સંગ્રહ ગાથા કા નિરૂપાગ

પંદરમું પદ-દ્વિતીય ઉદ્દેશક

શબ્દાર્થ-દ્વાર સંગ્રહ ગાથાને શબ્દાર્થ આ પ્રકારે છે-(ઈન્દ્રિય ઉચ્ચય) ઇન્દ્રિયોપચય (નિવત્તણાય) અને નિર્વર્તના (સમયા ભવે અસંસ્વેજ્જા) અસંખ્યાત સમય થાય છે (લઢી) લવિધ (ઉવઓગહં) ઉપયોગ કાળ (અપ્પા વહુણ) અદ્ય ખહુત્વ (વિસેસાહિયા) વિશેષાધિક ૧ ।

(ઓગાહણા) અવગાહના (અવાણ) અવાય (ઈહા) ઇહા (તહ વંજણો ગાહે) તથા વ્યંજના વગ્રહ (ચેવ) અને (દલિવંદિય) દ્રવ્યેન્દ્રિય (માર્વિદિય) ભાવેન્દ્રિય (તીયા) અતીત (વદ્ધા) ખદ્ધ (પુરક્કલ્હિયા) આગળ થનારી

ટીકાર્થ-પંદરમા પદના પ્રથમ ઉદ્દેશકની પ્રરૂપણા કરીને હવે બીજા ઉદ્દેશકની પ્રરૂપણા કરવાને માટે તેમાં નિરૂપિત વિષયોના સંગ્રહ કરવાવાળી બે ગાથાઓ પ્રથમ કહે છે

(૧) સર્વ પ્રથમ ઇન્દ્રિયોત્તું નિરૂપણ કરાશે. ઇન્દ્રિય જેના દ્વારા ઉપચયને પ્રાપ્ત થાય તે ઉપચય, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંગ્રહ અગર ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ ઇન્દ્રિયો-પચય કહેવાય છે.

(૨) તદનન્તર નિર્વર્તના અર્થાત્ બાહ્ય અને આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ અથવા આકૃતિત્તું ઉત્પન્ન થવું તે કહેવાશે.

(૩) તત્પશ્ચાત્ પૂર્વોક્ત નિર્વર્તના કેટલા સમયમાં થાય છે, એવી જિજ્ઞાસા થતાં ઉત્તર અપાશે કે નિર્વર્તનાના અસંખ્યાત સમય હોય છે.

(૪) તેના પછી લઙ્ગિય અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ ત્તું કથન કરાશે.

(૫) પછી ઉપયોગ કાળત્તું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

(૬) તત્પશ્ચાત્ અલ્પ બહુત્વની પ્રરૂપણા કરતા પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર ઉપ-યોગાદ્યા વિશેષાધિક કહેવાશે.

(૭) પછી અવગ્રહ અર્થાત્ પરિચ્છેદ રૂપ વસ્તુ નિર્ણય કહેશે.

(૮) પરિચ્છેદ અવાય આદિના લેહથી અનેક પ્રકારના હોય છે, એ કારણથી તદન-ન્તર અવાયત્તું પ્રરૂપણ કરાશે.

(૯) પછી ઇંહાત્તું અને પછી—

(૧૦) વ્યંજનાવગ્રહત્તું પ્રરૂપણ થશે. સૂત્રમાં પ્રયુક્ત ‘અ’ શબ્દની અર્થાવગ્રહની પણ પ્રરૂપણા કરાશે

(૧૧) પછી દ્રવ્યેન્દ્રિયની, પછી— (૧૨) ભાવઈન્દ્રિયની, અને પછી—

(૧૩) અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત ઇન્દ્રિયોત્તું કથન થશે. એ પ્રકારે બીજા ઉદ્દેશકમાં નિરૂપિત વિષયોનો સંગ્રહ બે ગાથાઓમાં કરાએલો છે.

ઈન્દ્રિયોપચય સંબંધી કથન

ઈન્દ્રિયોપચય આદિની પ્રશ્નપૃષ્ઠા

શબ્દાર્થ—(કહ્વિદેહાં મંતે ! ઈન્દિય ઉવચ્ચ પળ્લત્તે ?) હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય ઉપચય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! પંચવિદેહ ઈન્દિયુવચ્ચ પળ્લત્તે ?) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના ઈન્દ્રિયોપચય કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સોઈન્દિયુવચ્ચ) શ્રેત્રેન્દ્રિય ઉપચય (ચક્ષિં-દિય ઉવચ્ચ) ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉપચય (ઘ્રાણદિય ઉવચ્ચ) ઘ્રાણુન્દ્રિય ઉપચય (જિહ્વિન્દિય ઉવચ્ચ) જિહ્વેન્દ્રિય ઉપચય (ફાસિન્દિય ઉવચ્ચ) સ્પર્શન્દ્રિય ઉપચય

(નેરહ્યાણં મંતે ! કહ્વિદેહ ઈન્દિઓવચ્ચ પળ્લત્તે ?) હે ભગવન્ ! નારકોના કેટલા પ્રકારના ઈન્દ્રિયોપચય કહેલા છે ? (ગોયમા ! પંચવિદેહ ઈન્દિઓવચ્ચ પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના ઈન્દ્રિયોપચય કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સોઈન્દિય ઉવચ્ચ જાવ ફાસિન્દિઓવચ્ચ) શ્રેત્રેન્દ્રિયોપચય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયોપચય (એવં જાવ વેમાણિયાણં) એ રીતે વૈમાનિકો સુપ્રી (જસ્સ જહ્ ઈન્દિયા) જેની જેટલી ઈન્દ્રિયો છે (તસ્સ તહ્વિહો ચેવ ઈન્દિઓવચ્ચઓ માણિયવ્વો) તેના તેટલા જ પ્રકારના ઈન્દ્રિયોપચય કહેવા

(કહ્વિદેહાણં મંતે ! ઈન્દિય નિવ્વત્તણા પળ્લત્તા ?) હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય નિવર્તના કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! પંચવિદેહ ઈન્દિય નિવ્વત્તણા પળ્લત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારની ઈન્દ્રિય નિવર્તના કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સોઈન્દિય નિવ્વત્તણા જાવ ફાસિન્દિય નિવ્વત્તણા) શ્રેત્રેન્દ્રિય નિવર્તના યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય નિવર્તના (એવં નેરહ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં) એ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોની (ળવરં) વિશેષ (જસ્સ જહ્ ઈન્દિયા અત્થિ) જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો છે

(સોઈન્દિયનિવ્વત્તણાણં મંતે ! કહ્વ સમહ્યા પળ્લત્તા ?) હે ભગવન્ ! શ્રેત્રેન્દ્રિયનિવર્તના કેટલા સમયની કહેલી છે ? (ગોયમા ! અસંલેહ્જસમહ્યા અંતોમુહુત્તિયા પળ્લત્તા) હે ગૌતમ ! અસં-ખ્યાત સમયવાળા અન્તર્મુહુર્ત્તની કહી છે (એવં જાવ ફાસિન્દિયનિવ્વત્તણા) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય નિવર્તના (એવં નેરહ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોની

(કહ્વિદેહાણં મંતે ! ઈન્દિયલહ્હી પળ્લત્તા) હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય લહ્હિ કેટલા પ્રકારનો

કહેવાયેલી છે ? (ગોયમા ! પંચવિહા ઇંદિયલદ્વી પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારની ઇન્દ્રિય લગ્ધી કહી છે

(તં જહા) તે આ પ્રકારે છે (સોઈંદિયલદ્વી જાવ ફાસિંદિયલદ્વી) શ્રોત્રેન્દ્રિય લગ્ધી યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય લગ્ધિ (એવં જાવ નેરડ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોની (ળવરં જરસ જડ ઇંદિયા અત્થિ તસ્સ તાવડ્યા માણિયવ્વા) વિશેષ એ કે જેટલી ઇન્દ્રિયો છે, તેમની તેટલી જ કહેવી જોઈ એ

(કડ્ઢવિહાણં મંતે ! ઇંદિય ઉવઓગદ્ઢા પળ્ળત્તા) હે લગપન્ ! ઇન્દ્રિય-ઉપયોગાદ્ઢા કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા પંચવિહા ઇંદિયઉવઓગદ્ઢા પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ઢા પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સોઈંદિય ઉવઓગદ્ઢા જાવ ફાસિંદિયઉવઓગદ્ઢા) શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ઢા યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ઢા (એવં નેરડ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોના (ળવરં જરસ જડ ઇંદિયા અત્થિ) વિશેષ એ કે જેને જેટલી ઇન્દ્રિયો છે

(એસિણં મંતે ! સોઈંદિયચક્કિલંદિયજ્ઞાણિંદિયજ્ઞિમંદિયફાસિંદિયાણં) હે લગપન્ ! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્કુરિન્દ્રિય, ઢ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયના (જહળ્ળયાણ ઉવઓગદ્ઢાણ, ઉક્કોસિયાણ ઉવઓગદ્ઢાણ) જ્ઞઢન્ય ઉપયોગાદ્ઢા અને ઉત્કુષ્ટ ઉપયોગાદ્ઢામાં (જહળ્ળુક્કોસિયાણ ઉવઓગદ્ઢાણ) જ્ઞઢન્યોત્કુષ્ટ ઉપયોગાદ્ઢામાં (કયરે કયરેહિંતો) કોણ કોનાથી (અપ્પા વા' વહુયા વા તુલ્લા વા, વિસેસાહિયા વા ?) અલ્પ, વધારે, તુલ્યકે વિશેષાધિક છે ?

(ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ચક્કિલંદિયસ્સ જહળ્ળિયા ઉવઓગદ્ઢા) હે ગૌતમ ! બધાથી ઘોડા ચક્કુરિન્દ્રિયના જ્ઞઢન્ય ઉપયોગાદ્ઢા છે (સોઈંદિયસ્સ જહળ્ળિયા ઉવઓગદ્ઢા વિસેસાહિયા) શ્રોત્રેન્દ્રિયના જ્ઞઢન્ય ઉપયોગાદ્ઢા વિશેષાધિક છે (ઘાણિંદિયસ્સ જહળ્ળિયા ઉવઓગદ્ઢા વિસેસાહિયા) ઢ્રાણેન્દ્રિયના જ્ઞઢન્ય ઉપયોગાદ્ઢા વિશેષાધિક છે (જ્ઞિલ્લિમંદિયસ્સ જહળ્ળિયા ઉવઓગદ્ઢા વિસેસાહિયા) જ્ઞહેન્દ્રિયના જ્ઞઢન્ય ઉપયોગાદ્ઢા વિશેષાધિક છે (ફાસિંદિયસ્સ જહળ્ળિયા ઉવઓગદ્ઢા વિસેસાહિયા) સ્પર્શનેન્દ્રિયના જ્ઞઢન્ય ઉપયોગાદ્ઢા વિશેષાધિક છે

(ઉક્કોસિયાણ ઉવઓગદ્ઢાણ સવ્વત્થોયા ચક્કિલંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્ઢા) ઉત્કુષ્ટ

ઉપયોગાદ્વામાં સર્વથા ઓછા ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા છે (સોઈંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (ઘાણિ દિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) ઘ્રણેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (જિલ્લિંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) જિહ્વાઈન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (ફાસિંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) સ્પર્શનેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે

(જહણ્ણુક્કોસિયાણ ઉવઓગદ્વાણ) જઘન્યેત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વામાં (સવ્વત્થોવા ચક્કિલંદિયસ્સ જહણ્ણિયા ઉવઓગદ્વા) બધાથી ઓછા ચક્ષુઈન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્વા છે (સોઈંદિયસ્સ જહણ્ણિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) શ્રોત્રેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (ઘાણિંદિયસ્સ જહણ્ણિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) ઘ્રણેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (જિલ્લિંદિયસ્સ જહણ્ણિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) જિહ્વેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (ફાસિંદિયસ્સ જહણ્ણિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે

(ફાસિંદિયસ્સ જહણ્ણિયાહિંતો ઉવઓગદ્વાહિંતો) સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્વાથી (ચક્કિલંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે. (સોઈંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (ઘાણિંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) ઘ્રણેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (જિલ્લિંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા) જિહ્વેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે (ફાસિંદિયસ્સ ઉક્કોસિયા ઉવઓગદ્વા વિસેસાહિયા) સ્પર્શનેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્વા વિશેષાધિક છે

(કઙ્ઙવિહાણં મંતે ! ઈંદિય ઓગાહ્ણા પ્ણત્તા ?) હે ભગવન ! ઈંદ્રિય અવગ્રહણુ કેટલા પ્રકારના છે ? (ગોચમા ! પંચવિહા ઈંદિયઓગાહ્ણા પ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના ઈંદ્રિય અવગ્રહણુ કહેલાં છે (તં જહા-સોઈંદિઓગાહ્ણા જાવ ફાસિંદિય ઓગાહ્ણા) તે આ પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિય અવગ્રહણુ યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગ્રહણુ (એવં નેરહ્યાણં જાવ વેમાણિયાણ) એ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોની (નવરં જસ્સ જહ્ ઈંદિયા અસ્થિ) વિશેષ એ છે કે જેમને જેટલી ઈંદ્રિયો છે

ટીકાર્થ—હવે નિર્દેશના ક્રમાનુસાર સર્વ પ્રથમ ઇન્દ્રિય પર્યાય રૂપ ઇન્દ્રિયોપગય નામક પ્રથમ દ્વારની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહે છે-

પ્રથમદ્વાર

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! ઇન્દ્રિયોપચય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિયોપચય અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંગ્રહ પાંચ પ્રકારના કહ્યો છે. તે આ પ્રકારે છે—શ્રોત્રેન્દ્રિયોપચય અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયને યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંગ્રહ, ચક્ષુઇન્દ્રિયોપચય, ઘ્રાણેન્દ્રિયોપચય, જિહ્વેન્દ્રિયોપચય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયોપચય.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નારક જીવોનો ઇન્દ્રિયોપચય કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! નારકોનો ઇન્દ્રિયોપચય પાંચ પ્રકારનો કહેલ છે, તે આ પ્રકારે છે—શ્રોત્રેન્દ્રિયોપચય, યાવત્-ચક્ષુરિન્દ્રિયોપચય, ઘ્રાણેન્દ્રિયોપચય, જિહ્વેન્દ્રિયોપચય, અને સ્પર્શનેન્દ્રિયોપચય. નૈરયિકોના સમાન જ અસુરકુમારાદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિકો આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકેલેન્દ્રિયો, તિર્યચ પચ્ચેન્દ્રિયો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના પણ ઇન્દ્રિયોપચય યથા યોગ્ય સમજી લેવા જોઈએ. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે—જે જીવની જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેમનો ઇન્દ્રિયોપચય પણ તેટલા જ પ્રકારનો હોય છે. એ કથનાનુસાર નારકોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધીના જીવોનો ઇન્દ્રિયોપચય પાંચ પ્રકારનો છે, પૃથ્વીકાયિકો, અષ્ટકાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો, અને વનસ્પતિ કાયિકોના એક પ્રકારના, દ્વીન્દ્રિયોના બે પ્રકારના, ત્રીન્દ્રિયોના ત્રણ પ્રકારના, ચતુરિન્દ્રિયોના ચાર પ્રકારના, પચ્ચેન્દ્રિયના પાંચ પ્રકારના, તિર્યચો, મનુષ્યો વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોના ઇન્દ્રિયોપચય પાંચ પ્રકારના કહેલા છે, અર્થાત્ સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉપચય.

દ્વિતીયદ્વાર—શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ઇન્દ્રિય નિર્વર્તના અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોની નિષ્પત્તિ (રચના) કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિય નિર્વર્તના પાંચ પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રકારે છે—શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વર્તના, ચક્ષુઇન્દ્રિય નિર્વર્તના, ઘ્રાણેન્દ્રિય નિર્વર્તના, જિહ્વેન્દ્રિય નિર્વર્તના, સ્પર્શનેન્દ્રિય નિર્વર્તના (રચના). એ પ્રકારે નારકો યાવત્ અસુરકુમાર આદિ ભવન પતિયો પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો તથા વૈમાનિકોની ઇન્દ્રિય નિર્વર્તના પણ સમજી લેવી જોઈએ. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—વિશેષતા એ છે કે જે જીવની જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેમની ઇન્દ્રિય નિર્વર્તના (રચના) એટલા જ પ્રકારની હોય છે.

તૃતીય દ્વાર

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ? શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વર્તના કેટલા સમયની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત સમયના અન્તર્મુહૂતની કહેલી છે. એજ પ્રકારે યાવત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વાર્તના કહેવી જોઈએ, ચક્ષુરિન્દ્રિય નિર્વાર્તના, ઘ્રાણેન્દ્રિય નિર્વાર્તના' જિહ્વેન્દ્રિય નિર્વાર્તના અને સ્પર્શનેન્દ્રિય નિર્વાર્તના પણ અસંખ્યાત સામયિક અન્તર્મુહૂતની કહેલી છે. એજ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોની પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોની, વિકલેન્દ્રિયોની, પંચેન્દ્રિયતિર્ચંચોની, મનુષ્યોની, વાનવ્યન્તરોની, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવોની ઈન્દ્રિય નિર્વાર્તના યથાયોગ્ય સમજી લેવી જોઈએ.

અનુર્થ દ્વાર-શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય લખિંધ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમના કેટલા લેહ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિય લખિંધ પાંચ પ્રકારની કહેલી છે, તે આ પ્રકારે છે શ્રોત્રેન્દ્રિય લખિંધ, ચક્ષુરિન્દ્રિય લખિંધ, ઘ્રાણેન્દ્રિય લખિંધ, જિહ્વેન્દ્રિય લખિંધ, સ્પર્શનેન્દ્રિય લખિંધ. એજ પ્રકારે ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્ચંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવોની ઈન્દ્રિય લખિંધ પણ યથા યોગ્ય સમજી લેવી જોઈએ. એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહેલું છે-જે જીવની જેટલી ઈન્દ્રિયો છે, તેમની તેટલીજ ઈન્દ્રિય લખિંધ થાય છે.

પાંચમું દ્વાર-શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગના કાળ કેટલા કહ્યા છે ? જેટલા કાળ સુધી ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગથી યુક્ત કોઈ રહે છે, ત્યાંસુધીનો કાળ ઈન્દ્રિયોપયોગદ્વા કહેવાય છે.

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા પાંચ પ્રકારનો કહેલો છે તે આ પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા, યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા, ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા, ઘ્રાણેન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા, જિહ્વેન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા અને સ્પર્શનેન્દ્રિય ઉપયોગદ્વા એજ પ્રકારે નૈરયિકો યાવત્ વૈમાનિકો સુધી, અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ ભવન પતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયો તિર્ચંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો તથા વૈમાનિકોના ઉપયોગદ્વા પણ સમજી લેવો જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જે જીવની જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય છે, તેમનો તેટલો જ ઉપયોગદ્વા હોય છે.

છટ્ઠું દ્વાર-શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્વામાં ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદ્વામાં. તથા જઘન્યોત્કૃષ્ટ ઉપયોગદ્વામાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચક્ષુરિન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્વા બધાથી ઓછા છે, તેની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્વા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ પણ ઘ્રાણેન્દ્રિયના

જઘન્ય ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે, અને તેનાથી પણ રસનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે. અને તેનાથી પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે. ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદામાં બધાથી ઓછા ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉપયોગદા છે, તેનાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયના ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે, એની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિયના ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે, અને તેની અપેક્ષાએ પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે. જઘન્યોત્કૃષ્ટ ઉપયોગદામાં બધાથી ઓછા ચક્ષુરિન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદા છે, તેમની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે અને તેનાથી પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે,

સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદાથી ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે. તેની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે. તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે. તેની અપેક્ષાએ સ્પર્શનેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદા વિશેષાધિક છે.

સાતમું દ્વાર—શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ઈન્દ્રિયાવગ્રહણુ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોથી થનારા પરિચ્છેદ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયાવગ્રહણુ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રકારે છે— શ્રોત્રેન્દ્રિયાવગ્રહણુ, ચક્ષુરિન્દ્રિયાવગ્રહણુ, ઘ્રાણેન્દ્રિયાવગ્રહણુ, જિહ્વેન્દ્રિયાવગ્રહણુ અને સ્પર્શનેન્દ્રિયાવગ્રહણુ, એજ પ્રકારે નારકો, અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો, તથા વૈમાનિકોના ઈન્દ્રિયાવગ્રહણુ સમજી લેવાં જોઈએ, કિન્તુ વિશેષ એ છે કે જે જીવની જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય છે, તેના તેટલા જ ઈન્દ્રિયાવગ્રહણુ થાય છે, જેમકે નારકોથી લઈને અસુર કુમાર પર્યન્ત પચ્ચેન્દ્રિય હોય છે, તેથી જ તેમના ઈન્દ્રિયાવગ્રહણુ પણ પાંચ પ્રકારના છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયિક જીવોની એક જ ઈન્દ્રિય હોય છે અતઃ તેમના ઈન્દ્રિયાવગ્રહણુ પણ એક જ પ્રકારના છે, ક્ષીન્દ્રિયોના ઈન્દ્રિયાવગ્રહણુ બે પ્રકારના ત્રીન્દ્રિયોના ત્રણ પ્રકારના, ચતુરિન્દ્રિયના ચાર પ્રકારના તથા પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો, અને વૈમાનિકોના પાંચ પ્રકારના છે, કેમકે તેમને પાંચે ઈન્દ્રિયો હોય છે.

અવાયાદિ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કહ્વિદેહં મંતે! ઇન્દ્રિયઅવાય પળ્લત્તે ?) હે ભગવન્! ઇન્દ્રિય— વાય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે (ગોયમા ! પંચવિદેહં ઇન્દ્રિયઅવાય પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિય અવાય પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સોઈન્દ્રિય અવાય જાવ ફાસિન્દ્રિય અવાય) શ્રોત્રેન્દ્રિય અવાય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય—અવાય (એવં નેરઈયાણં જાવ વેમાણિયાણં) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વમાનિકેના (ખવરં) વિશેષ (જસ્સ જહ્ ઇન્દ્રિયા અસ્થિ) જેમની જેટલી ઇન્દ્રિયો છે

(કહ્વિદેહં મંતે! ઈહા પળ્લત્તા ?) હે ભગવન્! ઇહા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! પંચવિદેહા ઈહા પળ્લત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારની કહ્યા હોય છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સોઈન્દ્રિય ઈહા જાવ ફાસિન્દ્રિય ઈહા) શ્રોત્રેન્દ્રિય કહ્યા યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય કહ્યા (એવં જાવ વેમાણિયા) એજ પ્રકારે યાવત્ વૈમાનિકો સુધી (ખવરં જસ્સ જહ્ ઇન્દ્રિયા) વિશેષ એ છે કે જેમની જેટલી ઇન્દ્રિયો

(કહ્વિદેહં મંતે! ડગહે પળ્લત્તે) હે ભગવન્! અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! દુવિદેહં ડગહે પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના અવગ્રહ હોય છે (તં જહા—અત્યોગહે ય વંજણોગહે ય) અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ (વંજણોગહેણં મંતે! કહ્વિદેહં પળ્લત્તે ?) હે ભગવન્ વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! ચત્તવિદેહં પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા—સોઈન્દ્રિયવંજણોગહે, ઘાણિન્દ્રિયવંજણોગહે, જિભિન્દ્રિયવંજણોગહે, ફાસિન્દ્રિયવંજણોગહે) તે આ રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ

(અત્યોગહેણં મંતે! કહ્વિદેહં પળ્લત્તે ?) અર્થાવગ્રહ હે ભગવન્! કેટલા પ્રકારના છે ? (ગોયમા ! છત્તવિદેહં પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! છ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા—સોઈન્દ્રિય અત્યોગહે ચત્તિલ્લિન્દ્રિયઅત્યોગહે, ઘાણિન્દ્રિયઅત્યોગહે, જિભિન્દ્રિયઅત્યોગહે, ફાસિન્દ્રિયઅત્યોગહે, નો ઈન્દ્રિય અત્યોગહે) તે આ પ્રકારે—શ્રોત્રેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિય—અર્થાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય—અર્થાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિય—અર્થાવગ્રહ, નો ઇન્દ્રિય—અર્થાવગ્રહ

(નેરઈયાણં મંતે! કહ્વિદેહં ડગહે પળ્લત્તે) હે ભગવન્! નારકોના અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! દુવિદેહં પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા)

અત્યોગ્ગહે ય વંજણોગ્ગહેય) તેઓ આ પ્રકારે-અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ (એવં અસુર-કુમારાણં જાવ થણિયકુમારાણં) એજ પ્રકારે અસુરકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમારેના।

(પુઠવિકાઙ્ગયાણં મંતે ! કઙ્કિહે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! દુવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (અત્યોગ્ગહે ય વંજણાવગ્ગહેય) અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ

(પુઠવિકાઙ્ગયાણં મંતે ! વંજણોગ્ગહે કઙ્કિહે પળ્ણત્તે) પૃથ્વીકાયિકોના હે ભગવન્ ! વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! એ ફાસિંદિયવંજણોગ્ગહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! એક સ્પર્શનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ કહ્યો છે. (પુઠવિકાઙ્ગયાણં મંતે ! કઙ્કિહે અત્યોગ્ગહે પળ્ણત્તે) પૃથ્વીકાયિકોના હે ભગવન્ ! અર્થાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના છે ? (ગોયમા ! એ ફાસિંદિય અત્યોગ્ગહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! એક સ્પર્શનેન્દ્રિય-અર્થાવગ્રહ કહેલ છે (એવં જાવ વળસસઙ્કાઙ્ગયાણં) એજ પ્રકારે યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોના સમજવા. (એવં બેઈંદિયા વિ) એજ પ્રકારે દ્વીન્દ્રિયોના પણ (નવરં બેઈંદિયાણં વંજણોગ્ગહે દુવિહે પળ્ણત્તે, અત્યોગ્ગહે દુવિહે પળ્ણત્તે) વિશેષ એ છે કે દ્વીન્દ્રિયોના વ્યંજનાવગ્રહ બે પ્રકારના કહ્યા છે, અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારના કહ્યા છે (એવં તે ઈંદિયાણ, ચચરિંદિયાણ વિ) એજ પ્રકારે ત્રીન્દ્રિયના ચતુરિન્દ્રિયના પણ (ળવરં ઈંદિય પરિવુહ્ઢી કાયવ્વા) વિશેષ એ છે કે ઈન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ ઠરવી બેઇંએ (ચચરિંદિયાણં વંજણોગ્ગહે તિવિહે પળ્ણત્તે) ચાર ઈન્દ્રિયોના વ્યંજનાવગ્રહ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (અત્યોગ્ગહે ચચવિહે પળ્ણત્તે) અર્થાવગ્રહ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે (સેસાણં જહા નેરયાણં જાવ વેમાણિયાણં) શેષ જેવા નારકોના યાવત્ વૈમાનિકોના

આઠમું દ્વાર

ટીકાર્થ-ઈન્દ્રિયોદ્વારા થનારા અવગ્રહણ રૂપ સામાન્ય પરિચ્છેદની પ્રરૂપણા કર્યા પછી આહીં નિશ્ચય રૂપ અવાય આદિ વિશેષ પરિચ્છેદની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયાવાય અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોના દ્વારા થનાર અવાય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયાવાય પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે. જ્ઞાનોપયોગમાં સર્વ પ્રથમ અવગ્રહજ્ઞાન થાય છે. અવગ્રહજ્ઞાન અપર સામાન્યને વિષય કરે છે, તત્પશ્ચાત્ ઇંહાજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેના દ્વારા વસ્તુના વિશેષ ધર્મને બાબુવાની આકાંક્ષા

કરાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનોપયોગ સામાન્ય ધર્મથી આગળ વધીને વિશેષ ધર્મને ગ્રહણ કરવાને માટે અભિમુખ થાય છે. ઇહાના પછી અવાયનો ઉદય થાય છે, જે વસ્તુના વિશેષ ધર્મને નિશ્ચય કરે છે. આ ઘટ જ છે, આ પટ જ છે, ઇત્યાદિ નિશ્ચયાત્મન જ્ઞાન અવાય અથવા અપાય કહેવાય છે. આ અવાય જ્ઞાન મનથી પણ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોથી પણ થાય છે. પણ અહીં ઇન્દ્રિયો દ્વારા થનારા અવાયના સમ્બન્ધમાં જ પ્રશ્ન કરાયેલ છે, તેથી જ તેના સમ્બન્ધમાં ઉત્તર આપેલ છે. ઇન્દ્રિયોથી થનારા અવાય પાંચ પ્રકારના છે. જે આ પ્રકારે છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયાવાય (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિયાવાય (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિયાવાય (૪) ત્વિહ્વેન્દ્રિયાવાય (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિયા વાય.

આ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીને અવાય સમજી લેવા જોઈએ. અર્થાત્ નારકો, અસુરકુમારાદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોને યથા યોગ્ય જાણવા જોઈએ. વિશેષ વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય આ છે કે જે જીવને જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેના તેટલા જ અવાય હોય છે.

નવમું દ્વાર—શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ઇહા કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ઇહા પાંચ પ્રકારની છે. સદ્ભૂત પદાર્થનું પર્યાલોચન જ્ઞાન રૂપ ઇહા છે. ઇહા જ્ઞાન અવગ્રહના પછી અને અવાયના પહેલાં થાય છે. આ જ્ઞાન પદાર્થના સદ્ભૂત વિશેષ ધર્મને જાણવાને માટે અભિમુખ થાય છે, જેમકે—અહીં મધુરતા આદિ શબ્દનો અર્થ ઉપલબ્ધ બની રહે છે, ઠકંશતા, નિષ્કુરતા આદિ નહિ અતઃ આ શબ્દો વેણુ કે વીણુનો હોવો જોઈએ. કહ્યું પણ છે કે—‘ઇહા જ્ઞાન સદ્ભૂત વિશેષને ગ્રહણ કરવા અને અસદ્ભૂત વિશેષને ત્યાગવાને માટે અભિમુખ થાય છે’

ઇહા જ્ઞાનના પાંચ લેહ આ પ્રકારે છે—શ્રોત્રેન્દ્રિય ઇહા, ચક્ષુરિન્દ્રિય—ઇહા, ઘ્રાણેન્દ્રિય ઇહા, ત્વિહ્વેન્દ્રિય ઇહા અને સ્પર્શનેન્દ્રિય—ઇહા. એજ પ્રકારે નારકો, અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયો તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોનો ઇન્દ્રિય—ઇહા પણ યથા યોગ્ય સમજી લેવી જોઈએ. વિશેષ એ છે કે જે જીવની જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે. તેમની ઇન્દ્રિય—ઇહા પણ એટલા જ પ્રકારની હોય છે જેમકે પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોની ઇહા એક જ પ્રકારની, દ્વીન્દ્રિયોની એ પ્રકારની, ત્રીન્દ્રિયોની ત્રણ પ્રકારની, ઇત્યાદિ.

દશમું દ્વાર—શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ અવગ્રહ એ પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રકારે—અર્થાવગ્રહ અને અંજનાવગ્રહ. અર્થનો અવગ્રહ અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દ દ્વારા નહીં કહેવાતા યોગ્ય અર્થના સામાન્ય ધર્મને ગ્રહણ કરવો તે અર્થાવગ્રહ છે. કહ્યું પણ છે—રૂપાદિ વિશેષથી રહિત, અનિર્દેશ્ય સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ અવગ્રહ કહેવાય છે. જેમ

દીપકના દ્વારા ઘર વ્યક્ત કરાય છે, એજ પ્રકારે જેના દ્વારા અર્થવ્યક્ત કરાય તે વ્યંજન અર્થાત્ ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને શબ્દાદિ રૂપમાં પરિણુત દ્રવ્યોનેા પરસ્પર સમ્બન્ધ. કેમકે સમ્બન્ધ હોવાથી જ શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિ શબ્દ આદિ વિષયોને વ્યક્ત કરવામાં સમર્થ થાય છે. અન્યથા નહીં અતઃ ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયનેા સમ્બન્ધ વ્યંજના કહેવાય છે. કહું પણ છે-જેના દ્વારા અર્થ વ્યક્ત કરાય છે, તે વ્યંજન કહેવાય છે, જેમકે દીપકના દ્વારા ઘટ વ્યક્ત કરાય છે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દ આદિના રૂપમાં પરિણુત દ્રવ્યોનેા સમ્બન્ધ વ્યંજના છે 'તાત્પર્ય' એ છે કે ઇન્દ્રિયોની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનાર શબ્દો આદિ રૂપ અવ્યક્ત જ્ઞાન વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે. અથવા જે વ્યક્ત કરાય તે શબ્દાદિ વ્યંજન કહેવાય છે. ઉપકરણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત શબ્દ આદિ દ્રવ્યોનુ અવ્યક્ત જ્ઞાન વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે.

શંકા-વ્યંજનાવગ્રહ પહેલા ઉત્પન્ન થાય છે અને અર્થાવગ્રહ બાદ એવી સ્થિતિમાં, બાહમા થનાર અર્થાવગ્રહનુ કથન પહેલા કેમ કરેલું છે ?

તેનું સમાધાન એ છે કે અર્થાવગ્રહ સ્પષ્ટ સ્વરૂપવાળા હોય છે અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વાળા હોવાથી બધા પ્રાણી તેને સમજી શકે છે. એજ હેતુથી તેનું કથન પહેલું કરેલું છે. તેના સિવાય અર્થાવગ્રહ બધી ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી થાય છે, એ કારણે તેનો ઉદ્ભવ પહેલો કરેલો છે. વ્યંજનાવગ્રહ એવો નથી તે ચક્ષુ અને મનથી નથી થતા તથા અસ્પષ્ટ શરીરવાળા હોવાને કારણે બધાના સંવેદનમાં નથી આવતા એ કારણે તેનું કથન પછીથી કરેલું છે.

વ્યંજનાવગ્રહના પછી જ અર્થાવગ્રહ થાય છે, એ કમનેા આશ્રય લઈને પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા પ્રકારનેા કહેલ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારનેા કહેલ છે, તે આ પ્રકારે- શ્રોત્રેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ અને સ્પર્શ-નેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ.

અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ-પહેલાં કહેલું છે કે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દ આદિના સ્વરૂપમાં પરિણુત દ્રવ્યોનેા પરસ્પર જે સમ્બન્ધ થાય છે. તે વ્યંજનાવગ્રહ છે, અને ચાર જ ઇન્દ્રિયો એવી છે જેનેા પોતાના વિષયની સાથે સમ્બન્ધ હોય છે, ચક્ષુ અને મનનેા સમ્બન્ધ નથી થતો, કેમકે એ બન્ને અપ્રાપ્યહારી છે અર્થાત્ પોતાના વિષયની સાથે સમ્બન્ધ થયા સિવાય જ તે પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે, આવી સ્થિતિમાં તેમનેા સંબંધ સંભવ નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અર્થાવગ્રહ કેટલા પ્રકારનેા કહ્યો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અર્થાવગ્રહ છ પ્રકારનેા કહેલ છે-તે આ પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ જિહ્વેન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ અને નો ઇન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ.

નો ઇન્દ્રિયનેા અર્થ છે મન. મન બે પ્રકારનું છે-દ્રવ્ય-મન અને લાવમાન. મનઃ

પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી, મનને યોગ્ય વર્ગણાઓને ગ્રહણ કરીને તેમને મનના રૂપમાં પરિણત કરવું. દ્રવ્યમન છે. દ્રવ્ય મનની સહાયતાથી જીવનું જે મનન રૂપ પરિણમન થાય છે, તે ભાવ મન કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે—મનઃ પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી મનોયોગ્ય દ્રવ્યોનું ગ્રહણ કરીને તેમને મન રૂપમાં પરિણત કરવું અગર તે દ્રવ્યોનું મન રૂપમાં પરિણમન થવું દ્રવ્ય મન છે. મનન રૂપ પરિણામથી પરિણત જીવ ભાવમન કહેવાય છે. શો આશય છે? મનોદ્રવ્યોના આલંબનથી જીવનો જે મનોવ્યાપાર થાય છે, તે ભાવમન કહેવાય છે. અહીં આ પ્રકરણમાં ભાવમનનું ગ્રહણ કરવું જોઈ એ અને ભાવ મનના ગ્રહણથી દ્રવ્યમનનું પણ ગ્રહણ અવશ્ય થઈ જાય છે, કેમકે દ્રવ્ય મનના સિવાય ભાવ મનનું હોવું છે અસંભવિત છે.

વ્યંજનાવગ્રહના પછી, એક સમય ભાવિ, સામાન્ય માત્રને ગ્રહણ કરવાવાળા ઓત્રેન્દ્રિય જનિત અવગ્રહ ઓત્રેન્દ્રિયાવગ્રહ કહેવાય છે. એજ પ્રકારે ઘ્રાણેન્દ્રિયાવગ્રહણ આદિનું પણ સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈ એ. ચક્ષુ અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ નથી થતો, ત્યાં પહેલેથી જ અર્થાવગ્રહ થઈ જાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નારક જીવોને થનાર અર્થાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના છે—અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ. એ જ પ્રકારે અસુરકુમારો, નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદધિકુમારો, ક્ષીપકુમારો, દિક્કુમારો, પવનકુમારો, અને સ્તનિતકુમારોના અવગ્રહ પણ બે પ્રકારના સમજવા જોઈ એ—અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—પૃથ્વીકાયિકોના અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોના અવગ્રહ બે પ્રકારના છે—અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ જ હોય છે, કેમકે તેમને સ્પર્શનના સિવાય અન્ય કોઈ ઈન્દ્રિય હોતી નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના અર્થાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્ ! હે ગૌતમ ! એક સ્પર્શનેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ હોય છે. એ પ્રકારે અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોના પણ અવગ્રહ બે પ્રકારના છે—અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ. તેમને રક્ત સ્પર્શનેન્દ્રિય જનિત એક અર્થાવગ્રહ અને એક જ વ્યંજનાવગ્રહ હોય છે. પૃથ્વીકાયિકોની માર્ક ક્ષીન્દ્રિયોના અવગ્રહ પણ બે પ્રકારના છે—અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ પરન્તુ વિશેષ વાત એ છે કે ક્ષીન્દ્રિયોના વ્યંજનાવગ્રહ બે પ્રકારના

છે અને અર્થાવગ્રહ પણ બે પ્રકારના છે, કેમકે તેમને બે ઇન્દ્રિયો હોય છે. એજ પ્રકારે ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોના અવગ્રહ પણ બે પ્રકારના છે, પણ ક્ષીન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ એમનામાં એક-એક ઇન્દ્રિયની વૃદ્ધિ કરવી જોઈ એ. એજ રીતે ત્રીન્દ્રિયોમાં ત્રણ પ્રકારના વ્યંજનાવગ્રહ અને ત્રણ પ્રકારના અર્થાવગ્રહ થાય છે અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં ત્રણ પ્રકારના વ્યંજનાવગ્રહ અને ચાર પ્રકારના અર્થાવગ્રહ થાય છે, એ અભિપ્રાયથી સૂત્રકાર કહે છે— ચતુરિન્દ્રિયોમાં ત્રણ પ્રકારના વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, કેમકે ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી હોવાથી તેના દ્વારા વ્યંજનાવગ્રહ થઈ શકતો નથી. તેમનામાં અર્થાવગ્રહ ચાર પ્રકારનો થાય છે. શેષ છબોના અવગ્રહોતું કથન નારકોના સમાન સમજવું જોઈ એ અર્થાત્ પંચેન્દ્રિયતિયૈચ્ચા, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકામાં બંને પ્રકારના અવગ્રહ થાય છે, ઇત્યાદિ બધું પૂર્વ કથન પ્રમાણે સમજવું. । સૂ. ૯।

ઇન્દ્રિયાદિ કા નિરૂપાગમ્

ઇન્દ્રિયાદિ વક્તવ્યતા.

શબ્દાર્થ—(કહ્વિહાણં મંતે ! इन्द्रिया पणत्ता ?) હે ભગવન્ ? ઇન્દ્રિયો કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! दुविहा पणत्ता) હે ગૌતમ બે પ્રકારની કહી છે (તં જહા—द्विविद्या य भाविविद्या य) તે આ રીતે દ્રવ્યેન્દ્રિયો અને ભાવેન્દ્રિયો (कहणं मंते ! द्विविद्या पणत्ता ?) હે ભગવન્ ! દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા ! अट्ट द्विविद्या पणत्ता) હે ગૌતમ ! દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (दो सोत्ता, दो नेत्ता, दो घाणा, जीहा, फासे,) બે કાન, બે આંખ, બે ગ્રાણુ, જિહ્વા અને સ્પર્શન (नेरइयाणं मंते ! कइ द्विविद्या पणत्ता) હે ભગવન્ ! નારકોની દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ? (ગોયમા ! अट्ट एए चेव) હે ગૌતમ ! તે જ આઠ (एवं असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराण वि) એજ પ્રકારે અસુરકુમારોની યાવત્ સ્તનિતકુમારોની પણ

(पुढविकाइयाणं मंते ! कइ द्विविद्या पणत्ता ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વિકાયિકોની કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે ? (ગોયમા ! एगे फासिंदिए पणत्ते) હે ગૌતમ ! એક સ્પર્શનેન્દ્રિય કહી છે (एवं जाव वणस्सइकाइयाणं) એ પ્રકારે યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોની (वेइंदियाणं मंते ! कइ द्विविद्या पणत्ता ?) હે ભગવન્ ! ક્ષીન્દ્રિયોની કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે ? (ગોયમા ! दो द्विविद्या पणत्ता) હે ગૌતમ ! બે દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (फासिंदिए य

જિવિંદિય) સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય (તેહંદિયાણં પુચ્છા ?) ત્રીન્દ્રિયોની પૃચ્છા ? (ગોયમા !
 ચત્તારિ દ્વિંદિયા પ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! ચાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે (તં જહા દો ઘાણા, જીહા,
 ફાસે) યે ઘ્રાણુ, ળ્લ, સ્પર્શ (ચરિંદિયાણં પુચ્છા ?) ચતુરિન્દ્રિયોની પૃચ્છા ? (ગોયમા ! છ
 દ્વિંદિયા પ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! છ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે (તં જહા-દો ણેત્તા, દો ઘાણા જીહા
 ફાસે) તે આ પ્રકારે યે આંખ, યે ઘ્રાણુ રસના અને સ્પર્શન (સેસાણં જહા નેરહયાણં જાવ
 વેમાણિયાણં) આકીનાની નારકોની સમાન યાવત્ અસુરકુમારોની

(એમગેસ્સ ણં મંતે ! નેરહયસ્સ કેવહયા દ્વિંદિયા અતીતા ?) હે ભગવન્ ! એક એક
 નેરચિક્કની કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીત છે ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનંત (કેવહયા
 વહેલ્લગા ?) બદ્ધ થનારી કેટલી ? (ગોયમા ! અટ્ટ) હે ગૌતમ ! આઠ (કેવહયા પુરેક્કલ્હા)
 આગળ થનારી કેટલી (ગોયમા ! અટ્ટ વા, સોલસ વા, સત્તરસ વા સંખેજ્જા વા, અસંખેજ્જા વા
 અણંતા વા) હે ગૌતમ ! આઠ, સોઠ, સત્તર, સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનંત

(એમગેસ્સ ણં મંતે ! અસુરકુમારસ્સ કેવહયા દ્વિંદિયા અતીતા ?) હે ભગવન્ ! એક
 એક અસુરકુમારની કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીત છે ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનંત
 (કેવહયા વહેલ્લગા) કેટલી બદ્ધ છે (અટ્ટ) આઠ (કેવહયા પુરેક્કલ્હા) આગળ થનારી કેટલી ?
 (અટ્ટ વા નવ વા જાવ સંખેજ્જા વા અસંખેજ્જા વા અણંતા વા) આઠ, નૌ યાવત્ સંખ્યાત અસં-
 ખ્યાત અથવા અનંત (એવં જાવ થણિયકુમારાણં તાવ માણિયઠ્ઠવં) એજ પ્રકારે સ્તનિત
 કુમારો સુધી કહેવું જોઈએ.

(એવં પુઢ્ઠવિકાહયા, આઝકાહયા, વણસ્સહકાહયા વિ) એજ પ્રકારે પૃથ્વીકાયિક, અખ્કા-
 કાયિક, વનસ્પતિકાયિક પશુ (નવરં) વિશેષ (કેવહયા વહેલ્લગત્તિ પુચ્છાઉ ઉત્તરં) બદ્ધ કેટલા
 છે આ પ્રશ્ન થતાં ઉત્તર આ છે (એકકે ફાસિંદિય દ્વિંદિય) એક સ્પર્શન દ્રવ્યેન્દ્રિય (એવં
 તેહકાહય વાઝકાહયસ્સ વિ) એજ પ્રકારે તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક પશુ (નવરં) વિશેષ
 (પુરેક્કલ્હા નવ વા દસ વા) આગળ થનાર નવ અગર દસ (એવં વેહંદિયાણ વિ) એજ પ્રકારે
 ત્રીન્દ્રિયોની પશુ (નવરં) વિશેષ (વહેલ્લગા પુચ્છાઉ દોણિણ) વિશેષ-બદ્ધની પૃચ્છા થતાં યે

ઇન્દ્રિયો છે (એવં તેઈન્દિયસ્સ વિ) એજ પ્રકારે ત્રીન્દ્રિય પથુ (નવરં વદ્ધેલ્લગા ચત્તારિ) વિશેષ બદ્ધ આર (એવં ચડરિન્દિયસ્સ વિ) એજ પ્રકારે ચતુરિન્દ્રિયની પથુ (નવરં વદ્ધેલ્લગા છ) વિશેષ બદ્ધ છે છે

(પંચિન્દિયતિરિક્ખજોણિયા મળૂસા વાળમંતરા જોઈમિયા સોહમ્મીસાળગદેવસ્સ) પચેન્દ્રિય તિરિક્ખોનિકો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્ઠો, સૌધર્મ ઇશાન દેવોની (જહા અસુરકુમારસ) જેવી અસુરકુમારોની (નવરં) વિશેષ એ છે કે (મળૂસસ્સ પુરેક્ખહા કસ્સઈ અત્થિ કસ્સઈ જત્થિ) મનુષ્યની આગળ થનારી કોઈને હોય છે, કોઈને નથી હોતી (જસ્સ-ત્થિ અટ્ટ વા, નવ વા, સંખેજ્જા વા, અસંખેજ્જા વા અણંતા વા) જેની થશે તેની આઠ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત થશે (સળંકુમારમાહિંદવંભલંતગસુક્કસહસ્સાર આળય પાળય આ ણ અચ્ચુય મેવેજ્જગદેવેસ્સ ય જહા નેરહ્યસ્સ) સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, પ્રહ્લ-લોક, લાન્તક, શુક, સહસ્સાર, આણુત, પ્રાણુત, આરણ, અચ્ચુત, ઐવેયક, દેવની ઇન્દ્રિયો જેવી નૈરયિકોની (વિજય, વેજન્ત જયન્ત, અપરાજિય, દેવસ કેવહ્યા દ્વિવંદિયા અતીતા ?) વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત. દેવની અતીત ઇન્દ્રિયો કેટલી ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા વદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી (અટ્ટ) આઠ (કેવહ્યા પુરેક્ખહા) કેટલી આગામી (અટ્ટ વા, સોલસ વા, ચઢ્ઢીસા વા, સંખેજ્જા વા) આઠ, સોળ, ચોવીસ અથવા સંખ્યાત

(સવ્વટ્ટસિદ્ધદેવસ્સ) સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવની (અતીતા અણંતા) અતીત અનંત (વદ્ધેલ્લગા અટ્ટ) બદ્ધ આઠ (પુરેક્ખહા અટ્ટ) આગામી આઠ

(નેરહ્યાણં મંતે ! કેવહ્યા દ્વિવંદિયા અતીતા, ?) હે ભગવન્ ! નારકોની અતીત દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયો કેટલી છે ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા વદ્ધેલ્લગા ?) બદ્ધ કેટલી (ગોયમા ! અસંખેજ્જા) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત (કેવહ્યા પુરેક્ખહા) આગામી કેટલી (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (એવં જાવ મેવેજ્જગદેવાણં) એ રીતે યાવત્ ઐવેયક દેવોની (નવરં) વિશેષ (મળૂસાણં વદ્ધેલ્લગા સિય સંખેજ્જા સિય અસંખેજ્જા) મનુષ્યોની બદ્ધ સ્યાત્ સંખ્યાત, સ્યાત્ અસંખ્યાત (વિજયવેજયંતજયંતઅપરાજિયદેવાણં પુચ્છા ?) વિજય વૈજયન્ત જયંત અને અપરાજિત દેવોના વિષયમાં પૂચ્છા ? (ગોયમા ! અતીતા અણંતા,

बद्धेल्लगा असंखेज्जा पुरेक्खडा असंखेज्जा) हे गौतम ! अतीत, अनन्त, अद्द असंभ्यात, अगाभी असंभ्यात

(सत्त्वट्टसिद्धगदेवाणं पुच्छा ?) सर्वार्थं सिद्ध हेवेनी पृच्छा ? (गोयमा ! अतीता अणंता) हे गौतम ! अतीत अनन्त (बद्धेल्लगा संखेज्जा) अद्द संभ्यात (पुरेक्खडा संखेज्जा) अगाभी संभ्यात

(एगमेगस्सणं नेरइयस्स नेरइयत्ते केवइया दव्विंदिया अतीता) ऐक ऐक नारकनी नारक-पण्णामां केट्ठी अतीत द्रव्येन्द्रियो ? (गोयमा ! अणंता) हे गौतम ! अनन्त (केवइया बद्धेल्लगा) केट्ठी अद्द (गोयमा ! अद्द) हे गौतम ! आठ (केवइया पुरेक्खडा) आगाभी केट्ठी (गोयमा ! कस्सइ णत्थि कस्सइ नत्थि) हे गौतम ! डेांणी छे डेांणी नथी (जस्सत्थि, अट्टवा, सोल-सवा, चउवीसा वा, संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा) जेनी छे तेनी आठ, सोद, सोद, सोद, सोद, सभ्यात, असंभ्यात अथवा अनन्त छे

(एगमेगस्स णं नेरइयस्स अमुरकुमारत्ते केवइया दव्विंदिया अतीता) ऐक ऐक नारकनी अमुरकुमारपण्णानी अतीत द्रव्येन्द्रियो केट्ठी छे ? (गोयमा ! अणंता) हे गौतम ! अनन्त (केवइया बद्धेल्लगा) केट्ठी अद्द (गोयमा ! णत्थि) हे गौतम ! नथी (केवइया पुरेक्खडा) अगाभी केट्ठी ! (गोयमा ! कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि) हे गौतम ! डेांणी छे, डेांणी नथी (जस्स अत्थि अट्ट वा सोलस वा, चउवीसा वा संखेज्जा वा असंखेज्जा वा, अणंता वा) जेनी छे तेनी आठ, सोद, सोद, सभ्यात, असंभ्यात, अथवा अनन्त छे (एवं जाव थणियकुमारत्ति) ऐक प्रकारे यावत् स्तनितकुमार सुधी

(एगमेगस्स नेरइयस्स पुढविकाइयत्ते केवइया दव्विंदिया अतीता ?) हे अणवन् ऐक ऐक नारकनी पृथ्वीकायपण्णामां केट्ठी अतीत द्रव्येन्द्रियो छे ? (गोयमा ! अणंता) हे गौतम ! अनन्त (केवइया बद्धेल्लगा ?) अद्द केट्ठी (गोयमा ! णत्थि) हे गौतम ! नथी (केवइया पुरेक्खडा) आगाभी केट्ठी ? (गोयमा ! कस्सइ अत्थि, कस्सइ णत्थि) हे गौतम ! डेांणी छे, डेांणी नथी डेांणी (जस्सत्थि एक्को वा दो वा तिण्णि वा, संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा) जेने छे ऐक भे अगर त्रणु अथवा संभ्यात, असंभ्यात डे अनन्त छे (एवं जाव वणस्सइ काइयत्ते) ऐक प्रकारे यावत् वनस्पतिकायपण्णुं

(एगमेगरसनं भंते ! नेरइयस्स वेइंदियत्ते केवइया दव्विदिया अतीता ?) डे लगवन् !
 એક-એક નારકીની દ્વીન્દ્રિય પણે દ્રબ્યેન્દ્રિયો કેટલી ? (ગોયમા ! અણંતા) ડે ગૌતમ ! અનંત
 (કેવइया बद्धेल्लगा) બદ્ધ કેટલી ? (ગોયમા ! નત્થિ) ડે ગૌતમ ! છે નહિ (કેવइया પુરે-
 ક્ખડા) આગામી કેટલી ? (ગોયમા ! કસ્સइ અત્થિ કસ્સइ નત્થિ) ડે ગૌતમ ! કોઈને હોય
 છે કોઈને નથી હોતી (જસ્સત્થિ દો વા ચત્તારિ વા, સંલેજ્જા વા, અસંલેજ્જા વા, અણંતા વા)
 જેને છે, એ અગર ચાર અથવા સંખ્યાત અગર અસંખ્યાત અથવા અનંત હોય છે. (એવં
 તેइंदियत्ते वि) એ રીતે ત્રીન્દ્રિયપણે પણ (નવરં પુરેક્ખડા ચત્તારિ વા અટ્ટવા બારસ વા સંલેજ્જા વા
 અસંલેજ્જા વા, અણંતા વા) વિશેષ-આગામી, ચાર, આઠ, બાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા
 અનંત છે (એવં ચચરિંદિયત્તે वि) એજ પ્રકારે ચતુરિન્દ્રિય પણે પણ (નવરં) વિશેષ (પુરેક્ખડા
 છ વા બારસ વા, અટ્ટારસ વા સંલેજ્જા વા, અસંલેજ્જા વા અણંતા વા) આગામી છ, બાર અઠાર
 સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત (પાંચદિયત્તિરિક્ખજોણિયત્તે) પંચેન્દ્રિયતિયં અથેનિક્ક
 (જહા અસુરકુમારત્તે) જેમ અસુરકુમાર પણે (મણૂસત્તે વિ એવં ચેવ) મનુષ્ય પણે પણ એજ
 પ્રકારે (નવરં કેવइया પુરેક્ખડા) વિશેષ-આગામી કેટલી ? (અટ્ટ વા, સોલસ વા ચચવીસા વા
 સંલેજ્જા વા, અસંલેજ્જા વા, અણંતા વા) આઠ, સોલ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા
 અનંત (સઠ્ઠેસિં મણૂસવજ્જાણં) મનુષ્યના સિવાય બધાની (પુરેક્ખડા) આગામી (મણૂસત્તે)
 મનુષ્ય પણે (કસ્સइ અત્થિ, કસ્સइ નત્થિ) કોઈની છે અને કોઈની નથી (એવં ણ વુચ્ચइ)
 એદું નથી કહેવાતું (વાણમંતરજોइસિયસોહમ્મગ જાવ ગેવેજ્જગદેવત્તે અતીતા અણંતા) વાન-
 અન્તર, જ્યોતિષ્ઠ, સૌધર્મ, યાવત્ત ઐવેયક દેવપણે અતીત અનંત (બદ્ધેલ્લગા નત્થિ)
 બદ્ધ નથી (પુરેક્ખડા કસ્સइ અત્થિ, કસ્સइ નત્થિ) આગામી કોઈકને હોય છે, કોઈને નથી
 હોતી (જસ્સ અત્થિ અટ્ટ વા, સોલસ વા, ચચવીસા વા સંલેજ્જા વા અસંલેજ્જાવા) જેની છે
 તેની આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત છે

(एगमेगस्सनं भंते ! नेरइयस्स) ડે લગવન્ ! એક-એક નારકની (વિજયવેજયંતજયંત-
 અપરાજિતદેવત્તે કેવइया दव्विदिया अतीता ?) વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિતદેવપણે
 કેટલી અતીત દ્રબ્યેન્દ્રિયો કહી છે ? (નત્થિ) નથી (કેવइया પુરેક્ખડા) આગામી કેટલી ?

(કસ્સઈ અત્થિ, કસ્સઈ નત્થિ) કોઈની છે, કોઈની નહીં (જસ્સ અત્થિ અટ્ટવા, સોલસવા) જેની છે તેની આઠ અથવા સોળ છે

(સવ્વટ્ટસિદ્ધાદેવત્તે અતીતા નત્થિ) સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવપણે અતીત નહીં (બદ્ધેલ્લગા નત્થિ) બદ્ધ નથી (પુરેક્ખહા કસ્સઈ અત્થિ કસ્સઈ નત્થિ) આગામી કોઈને હોય છે, કોઈને નથી હોતી (જસ્સ અત્થિ અટ્ટ) જેને હોય છે તેને આઠ હોય છે (એવં જહા નેરહ્યવંદઓ તીતો તહા અસુરકુમારાણં વિ નેયવ્વો) એ પ્રકારે જેના નારકોના ઠંડક કઠ્ઠા છે તેવાજ અસુર કુમારોના પણ કહી દેવા જોઈએ (જાવ પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયણં) યાવત્ પંચેન્દ્રિયતિરિંચ યોનિના (નવરં) વિશેષ (જસ્સ સટ્ટાણે જઈ બદ્ધેલ્લગા તસ્સ તઈ માણિયવ્વા) જેની સ્વસ્થાનમાં જેટલી બદ્ધ કહી તેની તેટલી કહેવી જોઈએ.

(એવમેગસ્સણં મંતે ! મણૂસસ્સ નેરહ્યત્તે કેવહ્યા દ્વિવંદિયા અતીતા ?) હે ભગવન્ ! એક એક મનુષ્યની નારક પણે કેટલી અતીત દ્રવ્ય ઈન્દ્રિયો છે ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી (ગત્થિ) નથી (કેવહ્યા પુરેક્ખહા) અગામી કેટલી (કસ્સઈ અત્થિ કસ્સઈ નત્થિ) કોઈને હોય છે' કોઈને નહીં (જસ્સ અત્થિ અટ્ટ વા સોલસ વા ચહવીસા વા, સંખેજ્જા વા, અસંખેજ્જા વા, અણંતા વા) જેને છે, તેની આઠ સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનન્ત છે (એવં જાવ પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયત્તે) એજ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિરિંચયોનિ પણે(નવરં) એગિંદિયવિગલિંદિણુ જસ્સ જઈ પુરેક્ખહા) વિશેષ એકેન્દ્રિય તથા વિકલેન્દ્રિયોમાં જેની જેટલી આગામી (તસ્સ તત્તીયા માણિયવ્વા) તેની તેટલી કહેવી જોઈએ

(એવમેગસ્સણં મંતે ! મણૂસસ્સ મણૂસત્તે કેવહ્યા દ્વિવંદિયા અતીતા ?) હે ભગવન્ ! એક એક મનુષ્યની કેટલી અતીત ઈન્દ્રિયો ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી (ગોયમા ! અટ્ટ) હે ગૌતમ ! આઠ (કેવલહ્યા પુરેક્ખહા) અગામી કેટલી ? (કસ્સઈ અત્થિ, કસ્સઈ નત્થિ) કોઈની છે, કોઈની નથી (જસ્સ અત્થિ અટ્ટ વા સોલસ વા, ચહવીસા વા, સંખેજ્જા વા, અસંખેજ્જા વા અણંતા વા) જેને છે તેની આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત છે

(વાણમંતરજોહ્સિયા) વાનવ્યન્તર ભયોતિષ્ઠ (જાવ) યાવત્ (મેવેજ્જગદેવત્તે) ઐવેયક

દેવપણે (જહા નેરહયત્તે) જેમ નારકપણામાં

(एवमेगस्सणं भंते ! मणूसस्स) હે ભગવન્ ! એક એક મનુષ્યની (विजयवेजयंतजयन्त अपराजियदेवत्ते) વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત દેવપણે (केवइया दक्खिंदिया अतीता ? કેવલી અતીત દ્રોચેન્દ્રિય છે ? (गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि) હે ગૌતમ ! કૌંઈની છે, કૌંઈની નથી (जस्स अत्थि अट्ट वा सोलस वा) જેની છે. આઠ અથવા સોળ છે (केवइया पुरेक्खडा) આગામી કેટલી (कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि) કૌંઈની છે, કૌંઈ નથી (जस्स अत्थि अट्ट वा सोलस वा) જેને છે, આઠ અથવા સોળ છે

(एगमेगस्स णं भंते मणूसस्स सच्चदृसिद्धगदेवत्ते) હે ભગવન્ એક એક મનુષ્યની સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવપણે (केवइया दक्खिंदिया अतीता ?) કેટલી અતીત દ્રોચેન્દ્રિયા છે ? (गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि) હે ગૌતમ ! કૌંઈને છે, કૌંઈને નથી (जस्स अत्थि अट्ट) જેને છે, તેની આઠ (केवइया बद्धेल्लगा) બદ્ધ કેટલી (णत्थि) નથી (केवइया पुरेक्खडा) કેટલી આગામી ? (कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि) કૌંઈની છે કૌંઈની નથી (जस्स अत्थि अट्ट) જેની છે, તે આઠ છે

(वानमंतरजोइसिए जहा नेरइयस्स) વાનવ્યન્તર જ્યોતિષકમાં નૈરયિકની સમાન (सोहम्मगदेवे वि जहा नेरइए) સૌધર્મ દેવમાં જેમ નારકમાં (नवरं) વિશેષ (सोहम्माग-देवस्स विजयवेजयन्तजयन्तापराजियदेवत्ते केवइया अतीता) સૌધર્મ દેવની વિજય વૈજયન્ત જયન્ત અને અપરાજિત દેવપણે અતીત કેટલી ?

(गोयमा ! कस्सइ अत्थि, कस्सइ णत्थि) હે ગૌતમ ! કૌંઈની છે, કૌંઈની નથી (जस्स अत्थि अट्ट) જેને છે, આઠ છે (केवइया बद्धेल्लगा) બદ્ધ કેટલી (णत्थि) નથી (केवइया पुरेक्खडा) આગામી કેટલી ? (गोयमा ! कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि) કૌંઈની છે, કૌંઈની નથી (जस्स अत्थि अट्ट वा, सोलस वा) જેની છે, આઠ અથવા સોળ છે (सच्चदृसिद्धगदेवत्ते) સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવપણે (जहा नेरइयस्स) જેવી નારકની (एवं जाव गोवेज्जगदेवस्स) એ જ પ્રકારે યાવત્ ઐવેયકદેવની (सच्चदृसिद्धगदेवत्ते ताव णेयव्वं) સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવ સુધી ભણવી જોઈએ.

(एवमेगस्स णं भंते ! विजयवेजयन्तजयन्तापराजियदेवस्स नेरइयत्ते केवइया दक्खिंदिया अतीता ?)

હે ભગવન્ ! એક એક વિજય' વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવની નારકપણે કેટલી અતીત દ્રોચેન્દ્રિયો છે ! (ગોયમા ! અંગતા) ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા ?) ખદ્દ કેટલી ? (ળત્થિ) નથી (કેવહ્યા પુરેક્ખહા) આગામી કેટલી ? (ળત્થિ) નથી (એવં જાવ પંચિન્દિયતિરિક્ખજોણિયત્તે અતીતા અંગતા) એજ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્થ'થપણે અને મનુષ્ય પણે અતીત અનન્ત છે (બદ્ધેલ્લગા ળત્થિ) ખદ્દ નથી (પુરેક્ખહા અટ્ટ વા, સોલસ વા, ચહ્ વીસા વા સંલેજ્જા વા) આગામી આઠ, સોળ, ચોવીસ અગર સંખ્યાત (વાળમંતરજોહ્-સિયત્તે જહા નેરહ્યત્તે) વાણુવ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કપણે જેમ નારક પણે (સોહમ્મગદેવત્તે અતીતા અંગતા) સૌધર્મ' દેવપણે અતીત અનન્ત (બદ્ધેલ્લગા ળત્થિ) ખદ્દ નથી (પુરેક્ખહા કસ્સહ અત્થિ, કસ્સહ નત્થિ) આગામી કોઇને છે અને કોઇને નથી (જસ્સ અત્થિ અટ્ટવા સોલસ વા, ચહ્વીસા વા, સંલેજ્જા વા) જેને છે તેો આઠ, સોળ, અગર ચોવીસ, અગર સંખ્યાત (એવં જાવ ગેવેજ્જગદેવત્તે) એજ પ્રકારે યાવત્ ઐવેયક દેવપણે (વિજયવેજયન્તજયન્તા-પરાજિયદેવત્તે અતીતા કસ્સહ અત્થિ કસ્સહ નત્થિ) વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરા-જિત દેવપણે અતીત કોઇની હોય છે કોઇની નથી હોતી (જસ્સ અત્થિ અટ્ટ) જેની હોય છે આઠ છે (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) ખદ્દ કેટલી (અટ્ટ) આઠ (કેવહ્યા પુરેક્ખહા) આગામી કેટલી (કસ્સહ અત્થિ, કસ્સહ નત્થિ) કોઇની છે, કોઇની નથી (જસ્સ અત્થિ) જેની છે (અટ્ટ) આઠ

(પગમેગસ્સ ણં મંતે ! વિજયવેજયન્તજયન્તઅપરાજિયદેવસ્સ) હે ભગવન્ ! એક એક વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવની (સવ્વટ્ટસિદ્ધગદેવત્તે કેવહ્યા દર્વિન્દિયા અતીતા ?) સર્વાર્થ' સિદ્ધ દેવપણે અતીત દ્રોચેન્દ્રિયો કેટલી ? (ગોયમા ! ળત્થિ) હે ગૌતમ ! નથી (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) હે ભગવન્ ! ખદ્દ કેટલી છે ? (ળત્થિ) નથી (કેવહ્યા પુરેક્ખહા) આગામી કેટલી ? (કસ્સહ અત્થિ કસ્સહ નત્થિ) કોઇની હોય છે. કોઇની નહીં (જસ્સ અત્થિ) જેની છે (અટ્ટ) આઠ છે

(પગમેગસ્સ ણં મંતે ! સવ્વટ્ટસિદ્ધગદેવસ્સ નેરહ્યત્તે કેવહ્યા દર્વિન્દિયા અતીતા ?) હે ભગવન્ ! એક એક સર્વાર્થ'સિદ્ધ દેવની નારકપણે અતીત ઇન્દ્રિયો કેટલી ? (ગોયમા ! અંગતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) ખદ્દ કેટલી (ળત્થિ) હોતી નથી (કેવહ્યા

પુરેક્ષણ) આગામી કેટલી (ગતિ) નથી, (એવં મણૂસવજ્જં જાવ ગેવેજ્જગદેવત્તે) એજ પ્રમાણે મનુષ્યને છોડીને યાવત્તુ ઐવેયકદેવપણામાં સમજ્જુ (ગવરં) વિશેષ (મણૂસત્તે અતીતા અણંતા) મનુષ્યપણામાં અતીત અનન્ત છે. (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) ખદ્ધ કેટલી છે ? (ગતિ) ખદ્ધ નથી (કેવહ્યા પુરેક્ષણ) આગામી કેટલી ? (અટ્ટ) આઠ (વિજયવેજ્જન્તજયન્તઅપરાજિતદેવત્તે અતીતા કસસહ અતિથિ, કસસહ નતિથિ ?) વિજ્જય. વૈજ્જયન્ત, જ્જયન્ત, અપરાજિત દેવપણે કોઈની હોય છે કોઈની નથી હોતી (જસસ અતિથિ અટ્ટ) જેની છે તેની આઠ (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) ખદ્ધ કેટલી (ગતિ) નથી (કેવહ્યા પુરેક્ષણ) આગામી કેટલી (ગતિ) નથી.

(એગમેગસસ ણં મંતે ! સવ્વટ્ટસિદ્ધગદેવસસ, સવ્વટ્ટસિદ્ધદેવગદેવત્તે કેવહ્યા દવ્વિંદિયા અતીતા ?) હે ભગવન્ ! એક-એક સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયે કેટલી ? (ગોયમા ! નતિથિ) હે ગૌતમ ! નથી (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) ખદ્ધ કેટલી (અટ્ટ) આઠ (કેવહ્યા પુરેક્ષણ) આગામી કેટલી (ગતિ) નથી

(નેરહ્યા ણં મંતે ! નેરહ્યત્તે કેવહ્યા દવ્વિંદિયા અતીતા) હે ભગવન્ ! નારકોની નારકપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયે કેટલી ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) ખદ્ધ કેટલી (અસંખેજ્જા) અસંખ્યાત (કેવહ્યા પુરેક્ષણ) આગામી કેટલી ? (અણંતા) અનન્ત

(નેરહ્યા ણં મંતે ! અસુરકુમારત્તે દવ્વિંદિયા અતીતા) હે ભગવન્ ! નારકોની અસુરકુમાર પણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયે કેટલી ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા ?) ખદ્ધ કેટલી ? (ગતિ) નથી (કેવહ્યા પુરેક્ષણ) આગામી કેટલી ? (અણંતા) અનન્ત છે (એવં જાવ ગેવેજ્જગદેવત્તે) એજ પ્રમાણે યાવત્તુ ઐવેયક દેવપણે

(નેરહ્યા ણં મંતે ! વિજયવેજ્જન્તજયન્ત અપરાજિયદેવત્તે) હે ભગવન્ ! નારકોની વિજ્જય વૈજ્જયન્ત, જ્જયન્ત, અપરાજિત દેવપણે (કેવહ્યા દવ્વિંદિયા અતીતા ?) અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયેને કેટલી ? (નતિથિ) નથી (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા ?) ખદ્ધ કેટલી ? (ગતિ) નથી (કેવહ્યા પુરેક્ષણ) આગામી કેટલી છે ? (અસંખેજ્જા) અસંખ્યાત (એવં સવ્વટ્ટસિદ્ધગદેવત્તે વિ) એજ પ્રકારે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે પણ (એવં જાવ પંચિંદિયતિરિક્ષજોણિયા સવ્વટ્ટસિદ્ધગદેવત્તે માણિયવ્વ) એજ પ્રકારે યાવત્તુ પંચેન્દ્રિય તિર્થચ્ચેાનિક સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે પણ કહેણું

ભેદએ (નવરં વળસ્સહકાહ્યાણં, વિજયવેજયન્તજયંતઅપરાજિતદેવત્તે સવ્વટ્ઠસિદ્ધગદેવત્તે) વિશેષ વનસ્પતિકાચિકૈની વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત દેવપણે અને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે (પુરેક્ખહા અણંતા) આગામી અનન્ત છે

(સન્નેવેસિ મળૂસ સવ્વટ્ઠસિદ્ધગવજ્જાણં સટ્ટાણે વદ્ધેલ્લગા અસંખેજ્જા)મનુષ્ય અને સર્વાર્થ. સિદ્ધ દેવો સિવાય અધાની સ્વસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રબ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે (પરટ્ટાણે વદ્ધેલ્લગા ગત્થિ) પરસ્થાનમાં બદ્ધ નથી (વળસ્સહકાહ્યાણં વદ્ધેલ્લગા અસંખેજ્જા) વનસ્પતિકાચિકૈની બદ્ધ અસંખ્યાત છે (મળૂસાણં નેરહયત્તે અતીતા અણંતા) મનુષ્યોની નારકપણે અતીત અનન્ત છે (વદ્ધેલ્લગા નત્થિ) બદ્ધ નથી (પુરેક્ખહા અણંતા) આગામી અનન્ત છે (એવં જાવ ગેવે-વ્જગદેવત્તે) એ પ્રકારે યાવત્ ઐવેયક દેવપણે (નવરં સટ્ટાણે અતીતા અણંતા) વિશેષ-સ્વ-સ્થાનમાં અતીત અનન્ત છે (વદ્ધેલ્લગા સિય સંખેજ્જા) બદ્ધ કદાચિત્ સંખ્યાત છે (સિય અસંખેજ્જા) કદાચિત્ અસંખ્યાત (પુરેક્ખહા અણંતા) આગામી અનન્ત

(મળૂસાણં મંતે ! વિજય, વેજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિયદેવત્તે કેવહ્યા દ્વિવિદ્યા અતીતા ?) હે ભગવાન્ ! મનુષ્યોની વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત દેવપણે અતીત દ્રબ્યેન્દ્રિયો કેટલી ? (સંખેજ્જા) સંખ્યાત (કેવહ્યા વદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી (ગત્થિ) નથી (કેવહ્યા પુરે ક્ખહા) આગામી કેટલી ? (સિય સંખેજ્જા, સિય અસંખેજ્જા) કદાચિત્ સંખ્યાત કદાચિત્ અસંખ્યાત (એવં સવ્વત્થસિદ્ધગદેવત્તે) એ પ્રકારે સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવપણે (અતીતા ગત્થિ) અતીત નથી (વદ્ધેલ્લગા ગત્થિ) બદ્ધ નથી (પુરેક્ખહા અસંખેજ્જા) આગામી અસંખ્યાત છે (એવં જાવ ગેવેવ્જગદેવાણં) એ પ્રકારે યાવત્ ઐવેયક દેવની છે

(વિજયવેજયંતજયન્તઅપરાજિયદેવાણં મંતે ! નેરહયત્તે કેવહ્યા દ્વિવિદ્યા અતીતા ?) હે ભગવાન્ ! વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવોની નારકપણે અતીત દ્રબ્યેન્દ્રિયો કેટલી ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા વદ્ધેલ્લગા ?) બદ્ધ કેટલી (ગત્થિ) નથી (કેવહ્યા પુરેક્ખહા) કેટલી આગામી (ગત્થિ) નથી (એવં જાવ જોહસિયત્તે વિ) એજ પ્રકારે યાવત્ જ્યોતિષક પણે પણ (નવરં મળૂસત્તે અતીતા અણંતા) વિશેષ મનુષ્યપણે અતીત અનન્ત (કેવહ્યા વદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી ? (ગત્થિ) નથી (પુરેક્ખહા અસંખેજ્જા) આગામી અસંખ્યાત (એવં જાવ ગેવેવ્જગદેવત્તે) એજ પ્રકારે યાવત્ ઐવેયક દેવપણે (સટ્ટાણે અતીતા અસં-

લેજ્જા) સ્વસ્થાનમાં અતીત અસંખ્યાત (કેવડ્યા બદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી (અસંલિજ્જા) અસંખ્યાત (કેવડ્યા પુરેક્લહા) આગામી કેટલી ? (અસંલેજ્જા) અસંખ્યાત (સવ્વટ્ઠસિલ્લગ-દેવત્તે અતીતા નલ્થિ) સર્વાર્થ સિલ્લ દેવપણ્ણે અતીત નથી હોતી (વદ્ધેલ્લગા ણલ્થિ) બદ્ધ નથી (પુરેક્લહા અસંલેજ્જા) આગામી અસંખ્યાત

(સવ્વટ્ઠસિલ્લગદેવાણં મંતે ! નેરહ્મયત્તે કેવડ્યા દલ્લિવિદિયા અતીતા ?) હે લગવન્ ! સર્વાર્થ સિલ્લ દેવોની નારકપણ્ણમાં કેટલી અતીત દ્રોયેન્દ્રિયો છે ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવડ્યા વદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી (ણલ્થિ) બદ્ધ હોતી નથી (કેવડ્યા પુરેક્લહા ?) આગામી કેટલી ? (ણલ્થિ) નથી હોતી (એવં મણૂસવ્વજ્જં તાવ ગેવેજ્જગદેવત્તે) એ પ્રકારે મનુષ્યો સિવાય ઐવેયક દેવપણ્ણાં સુધી (મણૂસત્તે અતીતા અણંતા) મનુષ્યપણ્ણે અતીત અનન્ત (વદ્ધેલ્લગા નલ્થિ) બદ્ધ નથી હોતી (પુરેક્લહા અસંલેજ્જા) આગામી અસંખ્યાત (વિજયવેજ્જનત્તજંતઅપરાજિયદેવત્તે કેવડ્યા દલ્લિવિદિયા અતીતા ?) વિજય, વૈજયન્ત જયન્ત, અપરાજિત દેવપણ્ણે અતીત દ્રોયેન્દ્રિયો કેટલી ? (સંલેજ્જા) સંખ્યાત (કેવડ્યા વદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી ? (ણલ્થિ) નથી હોતી (કેવડ્યા પુરેક્લહા ?) આગામી કેટલી ? (ણલ્થિ) નથી હોતી

(સવ્વટ્ઠસિલ્લગદેવાણં મંતે ! સવ્વટ્ઠસિલ્લગદેવત્તે કેવડ્યા દલ્લિવિદિયા અતીતા ?) હે લગવન્ ! સર્વાર્થસિલ્લ દેવપણ્ણે અતીત દ્રોયેન્દ્રિયો કેટલી ? (ણલ્થિ) નથી હોતી (કેવડ્યા વદ્ધેલ્લગા ?) બદ્ધ કેટલી ? (સંલિજ્જા) સંખ્યાત (કેવડ્યા પુરેક્લહા ?) આગામી કેટલી ? (ણલ્થિ) નથી હોતી

અગીયારમું-બારમું દ્વાર

ટીકાર્થ-ઇન્દ્રિયોની વિશેષ પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે લગવન્ ! ઇન્દ્રિયો કેટલીક કહેલી છે

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે છે-દ્રોયે-

ન્દ્રિયો અને લાવેન્દ્રિયો.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ ! દ્રોયેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! દ્રોયેન્દ્રિયો આઠ કહી છે-બે કાન, બે નેત્ર, બે નાસિ

કાઓ જિલ અને સ્પર્શન

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ ! નારક જીવોની દ્રોયેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! આ પૂર્વોક્ત આઠ જ

એજ પ્રકારે અસુરકુમારોથી લઇને સ્તનિતકુમારો સુધી અર્થાત્ અસુરકુમારો, નાગ-કુમારો, આદિ બધા લવનપતિયોની આ આઠ જ દ્રોયેન્દ્રિયો જાણવી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ પૃથ્વીકાયિકોની દ્રોયેન્દ્રિયો કેટલી કહેલી છે ?

શ્રી લગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની એક સ્પર્શનેન્દ્રિય કહી છે. એજ પ્રકારે વનસ્પતિ કાયિકો સુધી અર્થાત્ અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોની પણ એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ કહી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવન્ ક્ષીન્દ્રિયોની કેટલી દ્રોયેન્દ્રિયો કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બે દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે. જેમકે સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસ-નેન્દ્રિય.

ત્રીન્દ્રિયોની પૃચ્છા ? અર્થાત્ ત્રીન્દ્રિયોની કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ત્રીન્દ્રિયોની ચાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે, તે આ પ્રકારે-બે પ્રાણુ, જિહ્વા અને સ્પર્શન.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ચતુરિન્દ્રિયોની કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! છ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે જેમકે બે નેત્ર, બે પ્રાણુ, રસના અને સ્પર્શન.

શેષ છવોની દ્રવ્યેન્દ્રિયો નારકોની સમાન આઠ સમજી લેવી. જોઈએ. અર્થાત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, ન્યોતિષકો અને વૈમાનિકોની પૂર્વોક્ત આઠે ઈન્દ્રિયો કહેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ એક એક નારકની અતીત અર્થાત્ ભૂતકાલીન દ્રવ્યેન્દ્રિય કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીત કાળની છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ બદ્ધ અર્થાત્ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ હોય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પુરસ્કૃત અર્થાત્ અગામી કાળમાં થનારી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આઠ, સોળ, સત્તર, સંખ્યાત અસંખ્યાત. અથવા અનન્ત હશે. જે નારક આગલા ભવમાં મનુષ્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થઈ જશે તેની મનુષ્ય ભવ સમ્બંધી આઠ જ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે. જે નારક નરકમાંથી નિકળીને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોગિમાં ઉત્પન્ન થશે અને પછી મનુષ્ય ગતિ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લેશે તેની તિર્યંચ ભવ સંબંધી આઠ અને મનુષ્ય ભવ સંબંધી આઠ મળીને સોળ થશે. જે નારક નરકથી નિકળીને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ થશે, ત્યાર બાદ એકેન્દ્રિયકાયમાં ઉત્પન્ન થશે અને પછી મનુષ્ય ભવ પામીને સિદ્ધ થઈ જશે. તેની પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ ભવની આઠ એકેન્દ્રિય ભવની એક અને મનુષ્ય ભવની આઠ, આમ બંધી મળીને સત્તર દ્રવ્યેન્દ્રિયો થશે. જે નારક સંખ્યાત કાળ સુધી સંસારમાં ભ્રમણ કરશે તેની સંખ્યાત, જે અસંખ્યાત કાળ સુધી ભવ ભ્રમણ કરશે તેની અસંખ્યાત અને જે અનન્ત કાળ સુધી સંસારમાં સ્થિત રહેશે. તેમની અનન્ત ઈન્દ્રિયો થશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! એક એક અસુરકુમારની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો વર્તમાનમાં બદ્ધ થાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વ.મી-હે ભગવન્ ! આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આઠ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનંત થશે. અસુરકુમારથી લઈને ઈશાન પર્યન્તના જે દેવ આગલા ભવમાં પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય પર્યાય પ્રાપ્ત કરીને પછી મનુષ્ય ભવ પામીને સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેની નવ ઈન્દ્રિયો હોય છે ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઈએ. અસુરકુમારોની જ સમાન સ્તનિતકુમારો સુધી બધા ભવનપતિયોના વિષયમાં સમજી લેવું જોઈએ, તેમની આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ અનન્ત સુધી થઈ શકે છે. એ જ પ્રકારે પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો. તેમજ વનસ્પતિ કાયિકોના સમ્બન્ધમાં પણ કહેવું જોઈએ.

વિશેષતા એ છે કે-બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ? એ પ્રકારની પૃચ્છા થતાં ઉત્તર આ છે કે બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિય એક જ હોય છે, તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકની પણ એજ પ્રકારે કહેવી જોઈએ, પરન્તુ તેમની આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયો નવ અથવા દશ હોય છે. કેમકે પૃથ્વીકાયિક આદિ ઉદ્ભવતી કરીને મનુષ્યોમાં ઉપન્ન થાય છે, અને સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેઓમાંથી જે આગલા ભવમાં મનુષ્ય ભવ પામીને સિદ્ધ થઈ જશે, તેની મનુષ્ય ભવ સંબંધી આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. જે આગામી એક ભવ પૃથ્વી આદિનો કરીને તત્પ-શ્ચાત્ મનુષ્ય થઈને સિદ્ધ થશે. તેની નવ ઈન્દ્રિયો હોય છે. કિન્તુ તેજસ્કાયિક અને વાયુ કાયિક જીવ મરીને મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી દ્વીન્દ્રિયત્રૈન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો કરીને પાછા આવનારા ભવમાં મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત તો કરી શકે છે, પરન્તુ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા, તે માટે જ તેમની જઘન્ય નવ નવ ઈન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ.

દ્વીન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ એવી જ વક્તવ્યતા સમજવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની પૃચ્છા થતા ઐ સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય-દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. ત્રીન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા પણ એવી જ છે, પરન્તુ તેમની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો ચાર સમજવી જોઈએ. ચતુરિન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા પણ એ પ્રકારની જ છે, પણ તેમની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છ હોય છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો સૌધર્મ તથા ઈશાન કલ્પના દેવોની દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસુરકુમારોના સમાન કહેવી જોઈએ. પરન્તુ મનુષ્યની આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં વિશેષતા છે. તે એ છે કે કેઈ મનુષ્યની આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે અને કેઈને નથી પણ હોતી. જે એજ મનુષ્ય ભવથી સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેમની નથી હોતી, શેષ મનુષ્યોની હોય છે. જેની હોય છે, આઠ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા તો અનન્ત હોય છે. જે મનુષ્ય વચ્ચમાં એક ભવ એકેન્દ્રિયનો કરીને, મનુષ્ય થઈને સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેની નવ આગામી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે.

સનતકુમાર, માહેન્દ્ર, પ્રહલ્લોક, લાન્તક, શુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, અચ્યુત તથા

ઐવેચક દેવની વક્તવ્યતા નૈરયિકની દ્રૌણેન્દ્રિયોના સમાન સમજવી જોઈએ. સનતકુમારાદિ દેવ ચ્યવન કરીને પૃથ્વીકાય આદિમાં ઉત્પન્ન નથી થતાં કિન્તુ પંચેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ તેમનું કથન નૈરયિકોના સમાન સમજવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! એક એક વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવની અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત કહી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! વિજય આદિ દેવોની બદ્ધ અર્થાત્ વર્તમાન કાલિક દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો આઠ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પુરસ્કૃત અર્થાત્ અગામી કાળમાં થનારી દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આઠ, સોળ, ચોવીસ, અગર સંખ્યાત આગામી દ્રૌણેન્દ્રિયો હોય છે, જે દેવ આગલા જ ભવમાં મનુષ્ય થઈને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લેશે, તેમની દ્રૌણેન્દ્રિયો આઠ હોય છે, કિન્તુ જે એક વાર મનુષ્ય થઈને અને પાછો મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે. તેની સોળ હોય છે, જે વચમાં એક દેવભવ અધિક થાય અર્થાત્ દેવ ભવથી ચ્યુત થઈને મનુષ્ય થશે ફરી દેવ થશે અને પાછો મનુષ્ય થઈને સિદ્ધ થશે, તેની ચોવીસ ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો હોય છે. સંખ્યાત કાળ સુધી સંસારમાં રહેવાવાળાની સંખ્યાત આગામી દ્રૌણેન્દ્રિયો કહેલી છે.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે, બદ્ધ આઠ હોય છે અને ભવિષ્યત્ કાલિન પશુ આઠ જ હોય છે. વિજય આદિ ચાર વિમાનો માં ગચ્છેલ જીવ પ્રભૂત અસંખ્યાત કાળ સુધી અગર અનંતકાળ સુધી સંસારમાં રહેતા નથી, એ કારણે તેમની આગામી દ્રૌણેન્દ્રિયો સંખ્યાત જ કહી છે, અસંખ્યાત અગર અનન્ત નથી હોતી. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ નિયમથી આગલા ભવમાં જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી જ તેમની આગામી દ્રૌણેન્દ્રિયો આઠ જ કહી છે.

હવે બહું વચનની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકોની દ્રૌણેન્દ્રિયો અતીત કેટલી કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોની અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો અનન્ત કહી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોની બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, કેમકે બધા નારકો મળીને અસંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત છે, કેમકે ભવિષ્યમાં અનેક નારકો થશે.

એજ પ્રકારે ઐવેચક દેવો સુધી કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ ભવન

પતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલ્પેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો મનુષ્યો, વાન-
 વ્યન્તરો, જ્યોતિષકો, વૈમાનિકો તથા નવગ્રહેવેયક દેવોની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે.
 બદ્ધ અસંખ્યાત છે, અને લાવિ અનન્ત છે. કિન્તુ વિશેષતા આ છે કે મનુષ્યોની બદ્ધ
 દ્રવ્યેન્દ્રિયો કદાચિત્ સંખ્યાત અને કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય છે. એનું કારણ એ છે કે
 કોઈ સમયે સંમૂર્ણિમ મનુષ્યોનો સર્વથા અલાવ થઈ જાય છે. તેમનું અન્તર ચોવીસ
 મુહૂર્તનું છે, એ પહેલું કહી દિધેલ છે. જ્યારે સંમૂર્ણિમ મનુષ્ય સર્વથા નથિ હોતાં તે
 સમયે મનુષ્યોની તે દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત હોય છે, કેમકે ગર્ભજ મનુષ્ય સંખ્યાત જ છે,
 કિન્તુ જ્યારે સંમૂર્ણિમ મનુષ્ય પણ થાય છે. ત્યારે બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત અને છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! વિજય, વૈજય ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવોની
 દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીત કેટલી, બદ્ધ કેટલી, અને પુરસ્કૃત કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રૉયેન્દ્રિયો એક એક નારકની આઠ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આગામી કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-કેઇ નારકની લવિખ્યત્ કાલિક દ્રૉયેન્દ્રિયો હોય છે, કોઇની નથી હોતી. જે નારક નરકમાંથી નિકળીને પાટો કઢી નારક નથી થતો. તેની લવિખ્યત્કાલિક દ્રૉયેન્દ્રિયો નથી હોતી. જે ફરીથી કોઇ વખતે નરકમાં ઉત્પન્ન થશે, તેની હોય છે. અગર તે એક વાર ઉત્પન્ન થનાર હોય તો તેની આઠ, બે વાર નારક થનારો હોય તો સોળ, ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થનાર હોય તો ચોવીસ સંખ્યાત વાર ઉત્પન્ન થનાર હોય તો સંખ્યાત અને વળી અસંખ્યાત વાર ઉત્પન્ન થનાર હોય તો અસંખ્યાત, અગર અનન્ત વાર નારક થનાર હોય તો અનન્ત હોય છે. એ અભિપ્રાયથી સૂત્રકર કહે છે-જેમની પુરસ્કૃત દ્રૉયેન્દ્રિયો છે, તેમની આઠ સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! એક એક નારકની અસુરકુમાર પણે અર્થાત્ અસુરકુમાર ભવની અવસ્થામાં કેટલી અતીત દ્રૉયેન્દ્રિયો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અતીત દ્રૉયેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! વર્તમાન કાળમાં નારકની અસુરકુમાર પણે દ્રૉયેન્દ્રિયો બદ્ધ નથી હોતી, કેમકે જે છવ નારક પર્યાયમાં છે, તે અસુરકુમાર પર્યાયમાં એજ સમયે હોય તે અસંભવ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પુરસ્કૃત દ્રૉયેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઇની હોય છે, કોઇની નથી હોતી. જેની હોય છે, તેની આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે. એનું કારણ પહેલા કહેવાયેલું છે, જેમ અસુરકુમાર પણે દ્રૉયેન્દ્રિયો કહી તેમ જ નાગકુમારપણે, સુવર્ણકુમાર પણે, અગ્નિકુમારપણે, વિદ્યકુમારપણે, ઉદધિકુમારપણે, દ્વીપકુમારપણે, દિકકુમારપણે, પવન કુમારપણે અને સ્તનિતકુમારપણે પણ કોઇ નારકની ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો હોય છે, કોઇની નથી હોતી. જેની હોય છે, તેની આઠ. સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! એક-એક નારકની પૃથ્વીકાયિકપણે કેટલી કેટલી અતીત દ્રૉયેન્દ્રિયો હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત અતીત દ્રૉયેન્દ્રિયો હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રૉયેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નથી હોતી કેમકે નરક ભવમાં વર્તમાન નારકના પૃથ્વીકાયિકના રૂપમાં વર્તમાન હોવું અસંભવિત છે, એ કારણે બદ્ધ દ્રૉયેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આગમી દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલો ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈની હોય છે, કોઈની નથી હોતી જે નારકની પૃથ્વી-કાયિક પણે ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો હોય છે, તેની એક, બે, ત્રણ, સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે, એજ પ્રકારે અધિકાયિકપણે, તેજઃકાયિકપણે વાયુકાયિકપણે તથા વનસ્પતિ કાયિકપણે કોઈ નારકની ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જેની હોય છે, તેની એક, બે, ત્રણ, સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે. અતીત અનન્ત હોય છે, બદ્ધ હોતી નથી ?

શ્રી ગૌતમ વામી-હે ભગવન્ ! એક એક નારકની દ્વીન્દ્રિયપણે અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો નથી હોતી, કેમકે નરક ભવમાં વર્તમાન નારકનું દ્વીન્દ્રિયપણે વર્તમાન હોવું તે અસંભવિત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ નારકની દ્વીન્દ્રિયપણે ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જેની હોય છે, તેની બે, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે.

એજ પ્રકારે નારકની દ્રૌણેન્દ્રિય પણે પણ અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે. બદ્ધ નથી હોતી, વિશેષ આ છે કે આગમી દ્રૌણેન્દ્રિયો કોઈની હોય છે. કોઈની નથી હોતી જેની હોય છે, તેની ચાર આઠ, બાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અગર અનન્ત હોય છે, કેમકે ત્રીન્દ્રિય જીવોની ચાર દ્રૌણેન્દ્રિયો હોય છે એ પહેલાં કહી દિધેલું છે. એ પ્રકારે ચતુરિન્દ્રિય ભવની અવસ્થામાં પણ એક-એક નારકની અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો અનન્ત છે, બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો નથી હોતી. પણ ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો છ, બાર, અઠાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે, ચતુરિન્દ્રિયોની દ્રૌણેન્દ્રિયો છ હોય છે એ પહેલાં કહી દિધેલું છે. જેમ નારકની અસુરકુમારપણે અતીત, બદ્ધ, અને ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો કહી છે, તે જ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચપણે સમજી દેવું જોઈએ. મનુષ્ય પણે પણ અતીત અને બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો અસુરકુમારપણે જેવી કહી છે, તેવી જ કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે નારકની મનુષ્ય પણે કેટલી ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે- આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત છે. કોઈ કોઈની હોતી જ નથી.

મનુષ્યો સિવાય બાકી બધાં તેવીસ દંડકોના જીવોની ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો મનુષ્ય લવાવસ્થામાં 'કોઈની હોય છે, કોઈની નથી હોતી.' એમ ન કહેવું જોઈએ, કેમકે જે મનુષ્યેતર પ્રાણી છે, તેમનું મનુષ્ય ભવમાં આગમન થયા સિવાય મોક્ષ જ નથી થઈ શકતો, અતઃ મનુષ્ય ભવમાં આવવું અવશ્યભાવી છે, તેથી જ મનુષ્ય પણે ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો જઘન્ય આઠ અને ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત છે, એમ કહેવું જોઈએ.

વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક, સૌધર્મ, ઇશાન, સનતકુમાર, માહેન્દ્ર. પ્રહ્લ્લલોક, લાન્તક શુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, આરણુ, અચ્યુત અને ઐવેયક દેવપણે એક એક નારકની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે. બદ્ધ નથી, કેમકે જે નારક નરકમાં વર્તમાન છે, તે વાનવ્યન્તરના ભવમાં વર્તમાન નથી થઈ શકતો ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોઈની હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જે નારકની હોય છે. તેની આઠ, સોળ, ચોવીસ, સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક નારકની વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવના રૂપમાં કેટલી અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે ?

શ્રી ભગવાન્—નથી, વિજય આદિ ચાર વિમાનોના દેવોમાં નારકની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી. કેમકે જે જીવ એક વાર વિજય આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થઈ બંધ છે, તેમનો ફરી પાછો નિયમેકરી નારકોમાં, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો સુધીમાં, વાનવ્યન્તરોમાં અને જ્યોતિષકોમાં જન્મ નથી થતો, તેથી તેમનામાં નારકની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયોનો સંભવ નથી, કેવળ તેઓ મનુષ્યોમાં અને સૌધર્મોદિ દેવોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! તેમની ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ કોઈની વિજય આદિ દેવોના રૂપમાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જે નારકની વિજયાદિ દેવોના રૂપમાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. તેમની આઠ અથવા સોળ, હોય છે, કેમકે જે વિજય આદિ વિમાનોમાં જઈને ઉત્પન્ન થઈ બંધ છે, તેમની નિયમથી મુક્તિ થઈ બંધ છે.

નારકની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી, બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ નથી હોતી કેમકે નારકની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નરક ભવમાં જ થઈ શકે છે. નારક જીવ અતીત કાળમાં ક્યારેય સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ થયેલ નથી, તેથી જ સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણાથી તેમને દ્રવ્યેન્દ્રિયોનો અભાવ હોય છે. ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોઈ નારકની હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જેની હોય છે, તેની આઠ હોય છે, કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં એકવાર ઉત્પન્ન થયા પછી મનુષ્ય ભવ પામીને જીવ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

એ રીતે જેવા નારકના દંડક કહ્યા છે, અર્થાત્ નારકની ચોવીસ દંડકોમાં પ્રરૂપણા

કરી છે. એજ પ્રકારે અસુરકુમારના દાંડક પણ સમજી લેવાં જોઈ એ યાવત્ નાગકુમાર આદિ ભવનપતિઓના, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોના વિકલેન્દ્રિયોના, પંચેન્દ્રિય તિર્થ-ચોના પણ આજ રીતે જાણવા જોઈ એ. વિશેષતા એ છે કે જે જીવની સ્વસ્થાનમાં જેટલી ખદ્દ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે તેમની એટલી જ કહેવી જોઈ એ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક મનુષ્યની નારકપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી ? શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—ખદ્દ કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ખદ્દ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી, કેમકે જે મનુષ્ય પર્યાયમાં વિદ્યમાન છે, તે નારક પર્યાયમાં વિદ્યમાન નથી થઈ શકતો.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ મનુષ્યની નારકપણે ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી, જેની હોય છે, તેની આઠ, સોળ, ચૌવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા તે અનન્ત હોય છે. જેમ મનુષ્યની નારકપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયોની પ્રરૂપણા કરી, એજ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિના રૂપમાં પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો વિકલેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય તિર્થચના રૂપમાં પણ અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે. ખદ્દ હોતી નથી અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોઈ મનુષ્યની હોય છે, કોઈની નથી હોતી. વિશેષ એ છે કે એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિયોમાં જે માણસની જેટલી ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે, તેની એટલી જ કહેવી જોઈ એ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક મનુષ્યની, મનુષ્ય ભવની અવસ્થામાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! મનુષ્યની મનુષ્યપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ખદ્દ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! આઠ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! મનુષ્યની મનુષ્યપણે ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! મનુષ્યની મનુષ્ય રૂપમાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોઈની હોય છે. અને કોઈની નથી હોતી, જેની હોય છે, તેની આઠ, સોળ, ચૌવીસ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે.

વાનવ્યન્તર, ન્યોતિષ્ઠ યાવત્ વૈમાનિક ઐવેયક દેવપણે મનુષ્યની અતીત ખદ્દ અને પુરસ્કૃત દ્રવ્યેન્દ્રિયો એજ પ્રકારે સમજી લેવી જોઈ એ. જેવી નૈરયિક પણામાં પ્રતિપાદિત કરેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ એક-એક મનુષ્યની વિજ્ય, વૈજ્યન્ત, જયન્ત અને

અપરાજિત દેવપણે અતીત દ્રૃષ્ટિદ્રયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ મનુષ્યની વિજ્યાદિ દેવપણે અતીત દ્રૃષ્ટિદ્રયો કોઈની હોય છે, કોઈની નથી હોતી, જેની હોય છે, તેની આઠ અગર તે સોળ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ નથી હોતી-કેમકે મનુષ્ય વિજ્ય આદિ દેવના રૂપમાં વિદ્યમાન નથી હોતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૃષ્ટિદ્રયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ મનુષ્યની વિજ્યાદિ દેવના રૂપમાં ભાવી દ્રૃષ્ટિદ્રયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જે મનુષ્ય ભવિષ્યમાં વિજ્યાદિ દેવપણાના રૂપમાં ઉત્પન્ન થશે. તેની ભાવી દ્રૃષ્ટિદ્રયો હોય છે, જે ઉત્પન્ન નહીં થાય તેની નથી હોતી. જેની હોય છે તેની આઠ અગર સોળ હોય છે કેમકે એક વાર અથવા અધિકથી અધિક બે વાર જ વિજ્યાદિ વિમાનોમાં મનુષ્યનો જન્મ થાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! એક એક મનુષ્યની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં અતીત દ્રૃષ્ટિદ્રયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ માણસની અતીત દ્રૃષ્ટિદ્રયો હોય છે, કોઈની નહીં જેની હોય છે તેની આઠ જ હોય છે. કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનોના મનુષ્ય એક જ ભવ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ બદ્ધ દ્રૃષ્ટિદ્રયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રૃષ્ટિદ્રયો નથી હોતી, કેમકે જે માણસ મનુષ્ય ભવમાં વર્તમાન છે, તે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની અવસ્થામાં વર્તમાન નથી થઈ શકતો

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૃષ્ટિદ્રયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ મનુષ્યની ભાવી દ્રૃષ્ટિદ્રયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જેની હોય છે, તેની આઠ જ હોય છે, તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થશે જ, એવો નિયમ નથી કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ નથી પણ થતા. જે નથી ઉત્પન્ન થનારા, તે મનુષ્યની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે ભાવી ધન્દ્રિયો નથી. અને જે ઉત્પન્ન થનારા છે, તેમની ભાવી દ્રૃષ્ટિદ્રયો આઠ હોય છે, કેમકે સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનમાં એક જ વાર જન્મ લેવાય છે.

વાનવ્યન્તર દેવ તથા જ્યોતિષ્કની વક્તવ્યતા નારકની સમાન સમજવી જોઈ એ. સૌધર્મક દેવનું પણ કયન નારકના સદૃશ જ છે. વિશેષ એ છે કે સૌધર્મક દેવની વિજ્ય, વૈજ્યન્ત; જ્યન્ત, અને અપરાજિત દેવપણે અતીત દ્રૃષ્ટિદ્રયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! કોઈની હોય છે, કોઈની નથી હોતી, જેની હોય છે, તેની આઠ હોય છે,

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રૃષ્ટિદ્રયો નથી હોતી, કેમકે જે સૌધર્મ દેવલોકના દેવ છે, તે વિજ્ય આદિ વિમાનોના દેવ એજ સમયે નથી થઈ શકતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈની હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જે સૌધર્મ દેવની વિજ્ય દેવ આદિના રૂપમાં ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો હોય છે, તેની આઠ અથવા સોળ હોય છે.

સૌધર્મ દેવની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે અતીત બદ્ધ અને ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો એ પ્રકારે કહેવી જોઈ એ જેવી નારક જીવની અતીત બદ્ધ અને ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો કહી છે. સૌધર્મ દેવલોકના સમાન, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, પ્રહલોક, લાન્તક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત પ્રાણુત, આરણુ. અચ્યુત તથા નવ ઐવેચક દેવની અતીત, બદ્ધ અને અનાગત દ્રૉયેન્દ્રિયો સર્વાર્થસિદ્ધ પણે સમજી લેવી જોઈ એ. અર્થાત્ નારકપણથી આરંભ કરીને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણુ સુધી અતીત આદિ દ્રૉયેન્દ્રિયોની નવ ઐવેચક સુધી પ્રરૂપણુ કરવી જોઈ એ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક વિજ્ય, વૈજ્યન્ત, જ્યન્ત, અપરાજિત દેવની નારકપણે અતીત દ્રૉયેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! અતીત દ્રૉયેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! વર્તમાનમાં બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રૉયેન્દ્રિયો નથી હોતી, કેમકે જે દેવ વિજ્ય દેવ આદિના ભવમાં વર્તમાન છે, તે નારક ભવમાં વર્તમાન નથી થઈ શકતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! વિજ્ય આદિ દેવની નારકપણે ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો નથી હોતી, કેમકે વિજ્ય વિમાન આદિના દેવ ભવિષ્યત્ કાળમાં નરકમાં ઉત્પન્ન નથી થતા.

નારકપણુની સમાન અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોના રૂપમાં, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયના રૂપમાં, વિકલેન્દ્રિયોના રૂપમાં, પચેન્દ્રિય તિર્યચના રૂપમાં તથા મનુષ્યના રૂપમાં વિજ્યાદિ દેવની અતીત દ્રૉયેન્દ્રિયો અનન્ત છે, પૂર્વોક્ત યુક્તના અનુસાર બદ્ધ દ્રૉયેન્દ્રિયો હોતી નથી, ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો વિજ્ય આદિ દેવની ભવનપતિ આદિના રૂપમાં તથા મનુષ્ય રૂપમાં આઠ, સોળ અથવા ચોવીસ હોય છે. વિજ્યાદિ દેવની વાનવ્યન્તર જ્યોતિષકપણે અતીત બદ્ધ અને ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો એ પ્રકારે જ સમજવી જોઈ એ, જેવી નારકપણે કહી છે. વિજ્યાદિ દેવની સૌધર્માદિ દેવ પણે અતીત ઈન્દ્રિયો અનન્ત છે. પૂર્વોક્ત યુક્તના અનુસાર બદ્ધ દ્રૉયેન્દ્રિયો હોતી નથી, ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો કોઈની હોય છે, કોઈની નથી હોતી. કિન્તુ જે વિજ્યાદિ દેવની સૌધર્મપણે ભાવી દ્રૉયેન્દ્રિયો હોય છે, તેની આઠ, સોળ, ચોવીસ અથવા સંખ્યાત હોય છે.

એ સમ્બન્ધમાં યુક્તિ પહેલા કહેવાએલી છે. ઈશાન દેવપણે તથા સનત્કુમાર માહેન્દ્ર પ્રહલોક, લાન્તક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્યુત દેવપણે તથા

નવગ્રેવેયક દેવપણે વિજયદેવ આદિની અતીત બદ્ધ અને અનાગત દ્રવ્યેન્દ્રિયો એજ પ્રકારે સમજી લેવી જોઈએ, જેવી સૌધર્મ દેવપણે કહી છે. વિજય વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોઈ વિજયાદિ દેવની હોય છે, કોઈની નથી હોતી કેમકે વિજય આદિ વિમાનોના દેવ એ ભવ કરીને જ મોક્ષે ચાલ્યા જાય છે. જેમની હોય છે તેમની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! વિજયાદિ દેવની સ્વભવમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોઈ શકે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! વિજયાદિ દેવની સ્વભવમાં અનાગત, દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોઈની હોય છે અને કોઈની નથી હોતી, જે વિજયાદિ દેવના ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે, તેમની આઠ હોય છે એમ જાણવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! વિજયાદિ દેવની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવનો ભવ કર્યા પછી વિજય દેવ આદિનો ભવ થતો નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—વિજયાદિ દેવની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! નથી હોતી. કેમકે જે જીવ વિજય દેવ આદિની અવસ્થામાં વિદ્યમાન છે, તે એજ સમયે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં વર્તમાન નથી થતા,

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ વિજય દેવ આદિની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. જેની હોય છે તેની આઠ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની નારક અવસ્થામાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની નારક ભવમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની નારક પણે બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી, એ બાબતમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવની નારક અવસ્થામાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી, કેમકે સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવ ભવિષ્યમાં નારકમાં ઉત્પન્ન નથી થતા. એજ પ્રકારે મનુષ્યના સિવાય, ભવનપતિત્વ, પૃથ્વીકાયિકત્વ આદિ વિકલેન્દ્રિયત્વ, પંચેન્દ્રિય તિયંકુ

યોનિકત્વ, વાનવ્યન્તરત્વ, જ્યોતિષકત્વ, વૈમાનિક દેવત્વ, નવ ઐવેયકત્વમાં પણ સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયોની પ્રરૂપણા કરી લેવી જોઈ એ. વિશેષ એ છે કે મનુષ્ય પણ સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવની મનુષ્યના રૂપમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી, એ વિષયમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ છે.

વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોઈની હાથ છે કોઈની નથી હોતી. જેની હાથ છે તેની આઠ હાથ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની વિજ્યાદિ દેવના રૂપમાં પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની વિજ્યાદિ દેવના રૂપમાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની વિજ્યાદિ દેવના રૂપમાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી, કેમકે જે જીવે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની અવસ્થામાં જન્મ લીધો છે તે આગળ વિજ્યાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી કેમકે એક જીવ જે વાર સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં જન્મ નથી લેતો.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો આઠ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નથી. કેમકે ભવવિષય કાળમાં તે ફરીથી તે ભવમાં ઉત્પન્ન નહીં થાય. અતઃ ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો હોતી નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી. હવે બહુવચનને લઈને પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! નારકોની નારક રૂપમાં અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો અનન્ત છે,

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોની નારક રૂપમાં બદ્ધ અર્થાત્ વર્તમાન ઇન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, કેમકે પૃથ્થાના સમયમાં પણ તેઓ અસંખ્યાત જ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-નારકોની નારક રૂપમાં અનાગત દ્રૌણેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકોની અસુરકુમારના રૂપમાં અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો અનન્ત છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોની અસુરકુમારના રૂપમાં બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો નથી હોતી. એ આખતમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત હોય છે.

જેવી નારકોની અસુરકુમારના રૂપમાં ઇન્દ્રિયો કહી છે, એ પ્રકારે નાગકુમાર આદિ ભવનવાસિયોના રૂપમાં, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોના રૂપમાં, વિકલેન્દ્રિયોના રૂપમાં, પૃથ્વી-ન્દ્રિય તિર્યંચોના રૂપમાં, મનુષ્યોના રૂપમાં વાનવ્યન્તર જ્યોતિષક વેમાનકો અને નવચૈવ્યક દેવોના રૂપમાં અતીત બદ્ધ અને ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકોની વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અપરાજિત દેવના રૂપમાં અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોની વિજય આદિ દેવોના રૂપમાં અતીત દ્રૌણેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર બદ્ધ દ્રૌણેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોની વિજય આદિ દેવોના રૂપમાં ભાવી દ્રૌણેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, કેમકે નારક જીવ અસંખ્યાત છે.

એજ પ્રકારે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં પણ નારકોની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. તેમનામાંથી નારક અસંખ્યાત છે, તેથી ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ અસંખ્યાત સમજી લેવી જોઈએ.

જેવી નારકોની દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી તેજ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોની પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોની વિકલેન્દ્રિયોની પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના દ્રવ્યેન્દ્રિયો નારકપણેથી તે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે કહેવી જોઈએ.

વિશેષ એ છે કે વનસ્પતિકાયિકોની વિજ્ય, વૈજ્યન્ત, જ્યન્ત અને અપરાજિત દેવના રૂપમાં તથા સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે, કેમકે વનસ્પતિકાયિક જીવ અનન્ત હોય છે. મનુષ્ય અને સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવ સિવાય બધાની સ્વસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત બાણુવી જોઈએ. પરસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી કેમકે, જે જીવ જે ભવમાં વર્તમાન છે, તે તેનાથી અતિરિક્ત પર ભવમાં વર્તમાન નથી થઈ શકતો. વનસ્પતિકાયિકોની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત હોય છે, કેમકે વનસ્પતિકાયિકોના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત જ હોય છે માણસોની નૈરયિક પણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે. બદ્ધ નથી હોતી. આ વિષયમાં યુક્તિ પહેલાં કહી દિધેલી છે. મનુષ્યોની નારક રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે. જેવી માણસોની નારક રૂપમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે, તેજ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોના રૂપમાં, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના રૂપમાં મનુષ્યોના રૂપમાં વાનવ્યન્તરોમાં જ્યોતિષકો, વૈમાનિકો તથા નવઐવેયક દેવોના રૂપમાં અતીત, બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ.

વિશેષ એ છે કે સ્વસ્થાનમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કદાચિત્ સંખ્યાત છે કદાચિત્ અસંખ્યાત છે. ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની વિજ્ય, વૈજ્યન્ત, જ્યન્ત અને અપરાજિત દેવના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવાન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સંખ્યાત હોય છે, કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય છે.

વિજ્યાદિ દેવપણાના સમાન સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે પણ મનુષ્યોની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત હોય છે. એજ પ્રકારે યાવત્ ઐવેયકની સમજવી અર્થાત્ વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો વૈમાનિકો તથા નવ ઐવેયક દેવોની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ માણસના

સમાન જ સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્—વિજય, વૈ યન્ત, જ્યન્ત, અપરાજિત, દેવોની નારક પાણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી કેમકે, વિજયાદિ વિમાનોના દેવોના નરકમાં ક્યારેય ઉત્પાદ નથી થતો.

જેવી વિજયાદિ વિમાનોના દેવોની નારકપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયોની પ્રરૂપણા કરી છે. તેજ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોના રૂપમાં, વિકલ્પેન્દ્રિયોના રૂપમાં, પચેન્દ્રિય તિર્યચોના રૂપમાં, વાનવ્યન્તરોના રૂપમાં, જ્યોતિષકોના રૂપમાં પણ અતીત બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે, મનુષ્યના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! તેમની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, કેમકે વિજય આદિ વિમાનોના દેવ અસંખ્યાત છે.

એજ પ્રકારે સૌધર્મ, ઇશાન આદિ કલ્પવાસી દેવોના રૂપમાં તથા નવ ઐવેપકોના દેવોના રૂપમાં વિજય આદિ વિમાનોના દેવોની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી. દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. સ્વસ્થાન અર્થાત્ સ્વભવમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! સ્વસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સ્વસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત છે, કેમકે, વિજ્યાદિ દેવ અસંખ્યાત છે.

વિજ્ય આદિ વિમાનોના દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી. બદ્ધ પણ નથી હોતી, ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત હોય છે.

ચાર અગુત્તર વિમાનના દેવ સ સારમા અધિક નહીં રહેશે. એ માટે સર્વાર્થસિદ્ધમાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત જ હશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોનાં નારકોના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ નથી હોતી, કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધના દેવ નરક ભવમાં ઉત્પન્ન નથી થતા.

એજ પ્રકારે મનુષ્ય સિવાય અસુરકુમારોથી લઈ ને નવ ઐવેયકો પર્યન્તના દેવોના રૂપમાં સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. મનુષ્ય પણામાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે, બદ્ધ હોતી નથી અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-વિજ્ય, વૈજ્યન્ત, જ્યન્ત, અને અપરાજિત દેવના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધક દેવોના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે :

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ પુનઃ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન નથી થતા. અગીયારમું દ્વાર સમાપ્ત.

ભાવેન્દ્રિય કા નિરૂપણ

ભાવેન્દ્રિય-વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કહ ણં મંતે ! ભાવિન્દિયા પળ્ણત્તા) હે ભગવન્ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ? (ગોયમા ! પંચ ભાવિન્દિયા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ ભાવેન્દ્રિયો કહેલી છે (તં જહા-સો ઙ્ઙાદિણ જાવ ફાસેદિણ) તે આ પ્રકારે-શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય (નેરહ્યાણં મંતે ! કહ ભાવિન્દિયા પળ્ણત્તા ?) હે ભગવન્ ! નારકેાની ભાવેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ? (ગોયમા ! પંચ ભાવિન્દિયા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! પાંચ ભાવેન્દ્રિયો કહી છે (તં જહા સોઙ્ઙિણ જાવ ફાસિ દિણ) તે આ રીતે-શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય (એવં જસસ જહ ઙ્ઙાદિયા) એ પ્રકારે જેમની જેટલી ઈન્દ્રિયો છે (તસસ તહ્માણિયવ્વા) તેની તેટલી કહેવી જોઈ એ (જાવ વેમાણિયાણં) યાવત્ વૈમાનકેાની

(ણમ્મેગસસ ણં મંતે ! નેરહ્યાસસ) હે ભગવન્ ! એક એક નારકેાની (કેવહ્યા) કેટલી (માભાવિન્દિયા) ભાવેન્દ્રિયો (અતીતા) અતીત છે ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા વ્ઙ્ઙેલ્લમા) કેટલી યદ્ધ-વર્તમાન છે ? (પંચ) પાંચ (કેવહ્યા પુરેવ્વહા) કેટલી ભાવી છે ? (પંચ વા દસ વા એકાદસ વા સંલેજ્જા વા, અસંલેજ્જા વા, અણંતા વા) પાંચ અથવા દશ, અથવા અગીયાર, અથવા સંખ્યાત, અથવા અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત (એવં અસુરકુમારસસ વિ) એજ પ્રકારે અસુરકુમારની પણ (નવર) વિશેષ (પુરેવ્વહા) ભાવી (પંચ વા છ વા, સંલેજ્જા વા, અસંલેજ્જા વા અણતા વા) પાંચ અથવા છ, અથવા સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત (એવં જાવ થણિયકુમારસસ વિ) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્તનિત કુમારની પણ (એવં) એજ પ્રકારે (પુઢવિકાહ્યા-આઝકાહ્યા-વળસસહ્યાસસ વિ) એજ પ્રકારે પૃથ્વીકાયિક, અપ્પાયિક, વનસ્પતિકાયિકની પણ (વેઙ્ઙિયા-તેઙ્ઙિયા-ચરિદિયાસસ વિ) એજ પ્રકારે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયની પણ (તેઝહ્યા વાઝકાસસ વિ) તેજ્જકાયિક, અને વાયુ કાયિકની પણ (એવંચેત્ર) એજ પ્રકારે (નવર) વિશેષ (છ વા, સત્ત વા, સંલેજ્જા વા અસંલેજ્જા વા અણંતા વા) છ, અથવા સાત, અથવા સંખ્યાત, અથવા અસંખ્યાત, અથવા

અનન્ત (પંચિ દિયતિરિસ્ખજોણિયસ્સ જાવ ઈસાણસ્સ જહા અસુરકુમારસ્સ) પંચેન્દ્રિય તિય-
 ચથી લઈને ઇશાન દેવ સુધી અસુરકુમારના સમાન (નવર) વિશેષ (મળૂસસ્સ પુરેક્ષ્વહા
 કસ્સહ અત્થિ કસ્સહ નત્થિ ત્તિ માણિયવ્વં અનુબ્ધ ભવની ભાવી ઈન્દ્રિયો કોઈની હોય છે,
 કોઈની નહીં એમ કહેવું જોઈએ (સર્ણકુમાર જાવ ગેવેજ્જગસ્સ જહા નેરહ્યસ્સ) સનત્કુમાર
 યાવત્ ઐવેયક દેવની નારકના સમાન (વિજય વેજયન્ત-જયંત-અપરાજિત દેવસ્સ અતીતા અણંતા)
 વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત-અપરાજિત દેવની અતીત અનન્ત (બદ્ધેલ્લગા પંચ) બદ્ધ પાંચ
 (પુરેક્ષ્વહા પંચ વા, દસ વા, પળ્ળરસ વા, સંલેજ્જા વા) ભાવી પાંચ અથવા દશ અથવા
 પંદર અથવા સંખ્યાત

(સવ્વટ્ઠુ સિદ્ધગદેવસ્સ) સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની (અતીતા અણંતા) અતીત અનન્ત (બદ્ધેલ્લગા
 પંચ) બદ્ધ પાંચ (કેવહ્યા પુરેક્ષ્વહા) ભાવી કેટલી ? (પંચ) પાંચ

(નેરહ્યાણં મંતે ! કેવહ્યા માર્વિદિયા અતીતા ?) હે ભગવન્ ! નારકની અતીત ભાવે-
 ન્દ્રિયો કેટલી ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ ! અનન્ત (કેવહ્યા બદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ કેટલી ?
 (અસંલેજ્જા) અસંખ્યાત (કેવહ્યા પુરેક્ષ્વહા) ભાવી કેટલી ? (અણંતા) અનન્ત (એવં જહા
 એ પ્રકારે જેમ (દ્વિવિદિયસુ) દ્રવ્યેન્દ્રિયોમાં (પોહત્તેણં) પૃથક્ત્વ-અહુવચનથી (દંહઓ મણિઓ)
 દંડક કહ્યા છે (તહા) એજ પ્રકારે (માર્વિદિયસુ) ભાવેન્દ્રિયોમાં પણ (પોહતેણં દંહઓ માણિ-
 યવ્વો) અહુવચનથી દંડક કહેવા જોઈએ (નવર) વિશેષ (વળસ્સહકાહ્યાણં બદ્ધેલ્લગા
 અણંતા) વનસ્પતિકાયિકૌની બદ્ધ અનન્ત છે

(એગમેગસ્સ ણં મંતે ! નેરહ્યસ્સ) હે ભગવન્ ! એક એક નારકની (નેરહ્યત્તે) નારકપણમાં
 (કેવહ્યા માર્વિદિયા અતીતા) કેટલી ભાવેન્દ્રિયો અતીત છે ? (ગોયમા ! અણંતા) હે ગૌતમ !
 અનન્ત (બદ્ધેલ્લગા) બદ્ધ (પંચ) પાંચ (પુરેક્ષ્વહા કસ્સ વિ અત્થિ, કસ્સ વિ નત્થિ) પુરસ્કૃત
 કોઈની છે. કોઈની નથી (જસ્સ અત્થિ, પંચ વા દસ વા પળ્ળરસ વા સંલેજ્જા વા, અસંલેજ્જા વા,
 અણંતા વા) જેની છે તેની પાંચ, દશ, પંદર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત છે
 (એવં જાવ અસુરકુમારાણં જાવ થણિયકુમારાણં) એજ પ્રકારે અસુરકુમારોની તેમજ સ્તનિત
 કુમારોની (નવરં બદ્ધેલ્લગા નત્થિ) વિશેષ-બદ્ધ નથી (પુઠ્ઠવિકાહ્યત્તે જાવ વેહંદિયત્તે જહા
 દ્વિવિદિય) પૃથ્વીકાયિકપણે યાવત્ દ્વીન્દ્રિય પણે જેવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો (તેહંદિયત્તે તહેવ) ત્રીન્દ્રિય

પણે એજ પ્રકારે (નવર) વિશેષ (પુરેક્ષહા) ભાવી (તિણિ વા, છ વા ણવ વા, સંખેજ્જા વા, અસંખેજ્જા વા, અણંતા વા) ત્રણ, છ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત (એવં ચરિંદિયત્તે વિ) એજ પ્રકારે ચતુરિન્દ્રિય પણુમાં પણુ (નવર) વિશેષ (પુરેક્ષહા) ભાવી (ચત્તારિ વા, અદુ વા, વોરસ વા, સંખેજ્જા વા, અસંખેજ્જા વા, અણંતા વા) ચાર, આઠ, ખાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત (એવં એ ચેવગમા) એ પ્રકારે આ ગમ પણુ (ચત્તારિ) ચાર (જાણેયવા) બાણુવા બેઠં એ (જે ચેવ દવ્વિંદિયસુ) જે દ્રવ્યેન્દ્રિયોમાં (નવર) વિશેષ (તદ્દયગમે જાણેયવા) તે તૃતીય ગમમાં બાણુવા બેઠં એ (જસ્સ જહ્મંદિયા) જેની જેટલી ઈન્દ્રિયો (તે) તેઓ (પુરેક્ષહેસુ) ભાવી ઈન્દ્રિયોમાં (મુણેયવા) બાણુવા બેઠં એ (ચચ્ચયગમે) થોથા ગમમાં (જહેવ દવ્વિંદિય) જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયો (જાવ) યાવત્ (સવ્વટ્ઠસિદ્ધગદેવાણં) સર્વાર્થસિદ્ધક દેવોની

(સવ્વટ્ઠસિદ્ધગદેવત્તે) સર્વાર્થસિદ્ધક દેવપણે (કેવદ્દયા ભાવિંદિયા અતીતા ?) કેટલી અતીત ભાવેન્દ્રિયો (ણત્થિ) નથી (વદ્ધેલ્લગા ?) ખદ્ધ (સંખેજ્જા) સંખ્યાત (પુરેક્ષહા) ભાવી ? (ણત્થિ) નથી

(ઈંદિય પયં સમ્મત્તં) ઈન્દ્રિય પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ—હવે ભાવેન્દ્રિયોની પ્રશ્નપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! ભાવેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ભાવેન્દ્રિયો પાંચ કહી છે—શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શનેન્દ્રિય

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નારક જીવોની ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! નારકોની ભાવેન્દ્રિયો પાંચ કહી છે—શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્—ચક્ષુરિન્દ્રિય ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, અને સ્પર્શનેન્દ્રિય. એ પ્રકારે જે જીવની જેટલી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે. તેની તેટલી ભાવેન્દ્રિયો કહેવી બેઠંએ. અસુરકુમાર આદિ ભવન વાસિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્થિયો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષકો અને વૈમાનિકોની ભાવેન્દ્રિયો પણ યથા સંભવ કહેવી બેઠંએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક નારકની ભાવેન્દ્રિયો અતીત કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! અતીત ભાવેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્—નારકની ખદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ખદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો પાંચ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! ભાવી ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પાંચ, દશ, અગીયાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અગર અનન્ત ભાવી ભાવેન્દ્રિયો છે.

અસુરકુમારની અતીત, ખદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નારકના સમાન જ સમજી લેવી બેઠંએ. વિશેષતા એ છે કે અસુરકુમારની ભાવી ભાવેન્દ્રિયો પાંચ, છ, સંખ્યાત

અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે, અસુરકુમારના સમાન નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર અગ્નિ કુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદ્ધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર, પવનકુમાર અને સ્તનિકુમારની પણ અતીત, બદ્ધ અને અનાગત ભાવેન્દ્રિયો સમજી લેવી જોઈએ.

એ પ્રકારે અર્થાત્ નારક અને અસુરકુમાર આદિના સમાન પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિકની પણ અતીત બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો ઝાણી લેવી જોઈએ. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નારકના સમાન સમજવી જોઈએ. તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકની પણ એજ રીતે કહેવી જોઈએ. નારક અને અસુરકુમાર આદિની અપેક્ષાએ વિશેષતા આ છે કે ભાવી ભાવેન્દ્રિયો છ, સાત, સંખ્યાત અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત હોય છે.

પાંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકથી લઈને ઈશાન દેવસુધી અસુરકુમારના સમાન સમજવા જોઈએ. અર્થાત્ પાંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર જ્યોતિષ્ઠ સૌધર્મ દેવ તથા ઈશાન દેવની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો એ પ્રકારે સમજી લેવી જોઈએ કે જેવી અસુર કુમારની ઠહી છે. એમાં વિશેષતા એ છે કે કોઈ મનુષ્યની ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. સનકુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, આણુ અને અચ્યુત તથા નવઐવેયક દેવની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નારકના સદશ કહેવી જોઈએ. વિજય વૈજ્યન્ત જ્યન્ત અને અપરાજિત દેવની અતીત ભાવેન્દ્રિયો અનન્ત છે, બદ્ધ પાંચ છે અને અનાગત પાંચ, દશ, પંદર અથવા સંખ્યાત છે. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની અતીત ભાવેન્દ્રિયો અનન્ત છે, બદ્ધ પાંચ હોય છે અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો પણ પાંચ જ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-પુનઃ બહુવચનને લઈને પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! નારકોની અતીત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકોની બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! નારકોની બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકોની ભાવી ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત છે.

એ પ્રકારે જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં બહુવચનને લઈને દંડક કહેલ છે. એજ પ્રકારે ભાવેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ કહી લેવું જોઈએ. કિન્તુ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ આમાં વિશેષતા એ છે કે. વનસ્પતિકાયિકોની ભાવેન્દ્રિયો બદ્ધ અનન્ત છે, કેમકે વનસ્પતિ

કાયિકોના જીવ અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! એક એક નારકની નરકભવની અવસ્થામાં અતીત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવન્—હે ગૌતમ ! અનન્ત અતીત ભાવેન્દ્રિયો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવત્ બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! એક એક નારકની બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો પાંચ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! અનાગત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! કોઈ નારકની નારક રૂપમાં ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી અર્થાત્ જે નારક નરકમાંથી નિકળીને અન્યગતિમાં ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ નારકમાં ઉત્પન્ન થનાર છે, તેની નારકપણે ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે. કિન્તુ જે જીવનો વર્તમાન નારક ભવ અન્તિમ છે, અર્થાત્ જે નરકમાંથી નીકળીને ફરી ક્યારેય નરકમાં ઉત્પન્ન નથી થતો, તેની નરક રૂપમાં ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નથી હોતી. જેની છે તેની પાંચ દશ, પંદર, સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનન્ત પણ હોય છે.

જે ભવિષ્યમાં એક વાર ઉત્પન્ન થશે, તેની પાંચ ભાવી ભાવેન્દ્રિયો, જે બે વાર ઉત્પન્ન થશે, તેની દશ, ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થનારની પંદર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અગર અનન્ત વાર ઉત્પન્ન થનારની સંખ્યાત, અસંખ્યાત અગર અનન્ત ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે.

એજ પ્રકારે અસુરકુમારોની, નાગકુમારોની, સુવર્ણકુમારોની, અગ્નિકુમારોની, વિદ્યુત્કુમારોની, ઉદ્ધિકુમારોની, ક્ષીપકુમારોની, દિશાકુમારોની, પવનકુમારોની અને સ્તનિતકુમારોની પણ અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નારકપણામાં સમજી લેવી જોઈએ. વિશેષ આ છે કે અસુરકુમાર આદિમાં નારકપણે બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો નથી હોતી આ વિષયમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ.

પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક તથા ક્ષીન્દ્રિયના રૂપમાં જે પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે, એજ પ્રકારે ભાવેન્દ્રિયો પણ કહેવી જોઈએ. વનસ્પતિકાયિક પણ અને ક્ષીન્દ્રિય પણ પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયોના સમાન ભાવેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ, ત્રીન્દ્રિયપણે પણ એજ પ્રકારે કહેવું જોઈએ. પરન્તુ વિશેષ એ છે કે—ત્રીન્દ્રિયપણે ભાવી ભાવેન્દ્રિયો ત્રણ, છ, નવ, સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે. ચાર ઇન્દ્રિયપણે પણ એજ પ્રકારે જાણવું જોઈએ. પરંતુ ભાવી ભાવેન્દ્રિયો ચાર, આઠ, બાર સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે. એ પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ જે ચાર ગમ કહ્યા છે, તેજ અહીં પણ સમજી લેવા જોઈએ, તે ચાર ગમ છે—તૈરયિક, તિયમયોનિક, મનુષ્ય અને દેવ સંબંધી કહેલ છે કિન્તુ ત્રીજા ગમમાં અર્થાત્ મનુષ્ય સંબંધી અભિલાષમાં જેની જેટલી ઇન્દ્રિયો છે. તેની તેટલીજ અનાગત ભાવેન્દ્રિયોમાં જાણવી જોઈએ. ચતુર્થગમમાં અર્થાત્ દેવ સંબંધી અભિલાષમાં જેવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે, એજ પ્રકારે ભાવેન્દ્રિયો કહેવી

નેઈ એ. યાવત્ પંચેન્દ્રિકતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનચન્તર, જ્યોતિષક, વૈમાનિક, નવગ્રહેયક, વિજ્યાદિ, અનુત્તર દેવ તથા સર્વાર્થસિદ્ધક દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં કેટલી અતીત ભાવેન્દ્રિયો છે ?

તેનો ઉત્તર એ છે કે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં તેમની અતીત ભાવેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધ પણે બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત છે, કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ સંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્-ભાવી ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોતી નથી, કેમકે જે જીવ એક વાર સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે બીજી વાર સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન નથી થતો.

॥ પંદરમું ઇન્દ્રિય પદ સમાપ્ત થયું ॥

પ્રયોગપરિમાણ કા નિરૂપણ

સોળમું-પ્રયોગ પદ

શબ્દાર્થ-(કરૂવિદ્ધે ણં મંતે ! પઓગે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! પળ્ણરસવિદ્ધે પઓગે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સચ્ચમળ્ણપઓગે) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (અસચ્ચમળ્ણપઓગે) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (સચ્ચામોસમળ્ણપઓગે) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (અસચ્ચામોસમળ્ણપઓગે) અસત્યા મૃષા મનઃ પ્રયોગ (एवं वइष्पओगे) એજ પ્રમાણે વચન પ્રયોગ પણ (વહ્હા) ચાર પ્રકારે છે (ઓરાલિયસરીરકાયપઓગે) ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ (ઓરાલિયમીસસરીરકોયપઓગે) ઔદારિકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ (વેડવ્વિયસરીરકાયપઓગે) વૈક્રિય શરીરકાયપ્રયોગ (આહારગસરીરકાયપઓગે) આહારક શરીરકાયપ્રયોગ (આહારગમીસસરીર-

કાયવ્વઓમે) આહારકમિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગ (કમ્મા સરીરકાયવ્વઓમે) કામણું શરીરકાય પ્રયોગ
 ટીકાર્થ-ઇન્દ્રિયવાળા જીવોમાં જ લેશ્યાનો સદ્ભાવ હોય છે, એ કારણે એના આગ-
 ળના પદમાં ઇન્દ્રિય પરિણામનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે પરિણામની સદ્શતાને કારણે પ્રયોગ
 પરિણામની પ્રરૂપણા કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન! પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ?

‘ પ્ર ’ ઉપસર્ગ સહિત ‘યુજ્’ ધાતુથી ઘન પ્રત્યય થવાથી ‘પ્રયોગ’ શબ્દ નિષ્પન્ન થયો. પ્રયોગનો અર્થ છે-પરિસ્પન્દન રૂપ આત્માનો વ્યાપાર અર્થાત્ યોગ. અથવા જેને કારણે આત્મા ક્રિયાઓમાં સમ્બદ્ધ થાય, અગર સાંપરાયિક અને ઈર્થાપથ આસ્ત્રવથી સંયુક્ત થાય, તે પ્રયોગ કહેવાય. અહીં કરણ અર્થમાં ‘ઘર’ પ્રત્યય થયેલ છે

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! પ્રયોગ પંદર પ્રકારનો કહ્યો છે, જે આ પ્રકારે છે-(૧) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (૩) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૪) અસત્ય-મૃષા મનઃ પ્રયોગ તેમનામાંથી સત્ પદાર્થોમાં યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનું ચિંતન કરીને જે સાધુ હોય. તે સત્ય, જેમ-સ્વરૂપથી સત્ અને પરરૂપથી અસત્ જીવ પ્રાપ્ત શરીરના પરિણામવાળો છે, ઇત્યાદિ રૂપથી યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનું ચિંતન કરનાર મન સત્ય કહેવાય છે. સત્ય મનના વ્યાપારને સત્ય મનઃ પ્રયોગ કહેવાય છે.

જે સત્યથી વિપરીત હોય તે અસત્ય, જેમકે-જીવનું અસ્તિત્વ નથી, અથવા તે એકાન્ત રૂપે સત્ છે, આવા પ્રકારની મિથ્યા કલ્પનાઓ કરવામાં તત્પર મન અસત્ય કહેવાય છે. અસત્ય મનનો પ્રયોગ અર્થાત્ વ્યાપાર અસત્ય મનઃ પ્રયોગ છે.

જે સત્ય અને અસત્ય-ઉભય રૂપ હોય તે સત્યાસત્ય, જેમકે કોઈ વનમાં વડ, પીપળો પ્લક્ષ, પલાશ આદિ અનેક જાતિના વૃક્ષ વિદ્યમાન છે, પરન્તુ અશોક વૃક્ષોની વિપુલતાને કારણે તેને અશોક વન કહેવું. અશોક વૃક્ષોની વિદ્યમાનતા હોવાથી એમ વિચારવું તે સત્ય છે કિન્તુ તેમનાથી અતિરિક્ત વડ, પીપળા આદિનો સદ્ભાવ હોવાથી અસત્ય પણ છે, પરન્તુ વ્યવહાર નયનો આશ્રય લઈને એવું વિચાર્યું છે, વાસ્તમાં એવું વિચારવું અસત્ય છે, કેમકે વસ્તુ તેવી છે નહીં, કે જેવી વિચારેલી છે. તેથી તેને સત્ય મૃષા મનઃપ્રયોગ કહે છે,

જે સત્ય પણ ન હોય અને અસત્ય પણ ન હોય એવો મનોવ્યાપાર અસત્યા-મૃષા મનઃ પ્રયોગ કહેવાય છે.

વિવાહ થતાં વસ્તુતત્વની સિદ્ધિને માટે સર્વજ્ઞની આજ્ઞા અનુસાર વિકલ્પ કરે છે. જેમકે-જીવ છે અને સત્ અસત્ રૂપ છે. આ સત્ય મનઃ પ્રયોગ કહેવાય છે, કેમકે તે આરાધક છે. જે વિવાહ થતાં વસ્તુની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા થતાં પણ સર્વજ્ઞની આજ્ઞાની વિરૂદ્ધ વિકલ્પ કરે છે, જેમકે, ‘જીવ નથી’ અથવા જીવ એકાન્ત નિત્ય છે તે વિરાધક હોવાના કારણે અસત્ય છે. કિન્તુ વસ્તુની સિદ્ધિતી ઇચ્છા વિના પણ સ્વરૂપ માત્રના પર્યાલોચન કરનારા વાક્યનો પ્રયોગ કરાય છે, જેમ-‘જિનહત્તથી પટ લઈ આવવું’ અથવા ‘ગામ જવું’ ઇત્યાદિ, તે અસત્યામૃષા કહેવાય છે, કેમકે તે સ્વરૂપ માત્રનું પર્યાલોચન

કરનાર છે. પૂર્વોક્ત લક્ષણ સત્ય નથી અને મૃષા પણ નથી, કિન્તુ આ બધું વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ સમજવું જોઈએ. અન્યથા યદિ ઠગવાની ભાવના હોય તો તેનો સમાવેશ અસત્યમાં થાય છે. અન્યનો અન્તર્ભાવ સત્યમાં થાય છે. આ પ્રકારનું અસત્યામૃષા રૂપ મન અસત્યામૃષા મન છે અને તેનો પ્રયોગ અસત્યામૃષા મન: પ્રયોગ કહેવાય છે.

એજ પ્રકારે વચન પ્રયોગ પણ ચાર પ્રકારના હોય છે. જેમકે, સત્ય વચન પ્રયોગ મૃષા વચન પ્રયોગ, સત્યમૃષા વચન પ્રયોગ અને અસત્યામૃષા વચન પ્રયોગ આ ચારે પ્રકારના વચન પ્રયોગોનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત સત્યમન: પ્રયોગ આદિના સમાનજ સમજી લેવું જોઈએ.

પુદ્ગલોના સ્કન્ધો સમૂહરૂપ હોવાથી તથા ઉપચયરૂપ હોવાથી ઔદારિક શરીર જ ઔદારિક શરીરકાય કહેવાય છે, તેનો પ્રયોગ. ઔદારિક શરીરકાયનો પ્રયોગ છે. આ તિર્યંચ અને મનુષ્ય પર્યામિકને હોય છે, જે કાયપ્રયોગ ઔદારિક હોય અને કાર્મણુ શરીરની સાથે મિશ્ર હોય તે ઔદારિક મિશ્ર કહેવાય છે. કહું પણ છે 'જીવ અનન્તર કાર્મણુયોગથી આહાર કરે છે, ત્યાર પછી મિશ્ર યોગથી આહાર કરે છે, જ્યાં સુધી શરીરની નિષ્પત્તિ હોય. 'યદપિ જેમ કાર્મણુયોગથી ઔદારિક યોગ મિશ્રિત બને છે, એજ પ્રકારે ઔદારિકથી કાર્મણુ પણ મિશ્રિત થાય છે, એ રીતે મિશ્રણ બન્નેના સમાન છે. આવી સ્થિતિમાં ઔદારિક મિશ્રને સમાન કાર્મણુ મિશ્ર યોગ પણ થવો જોઈએ. પણ કાર્મણુ મિશ્રયોગ કહેલો નથી, કેમકે શ્રોતાઓનું તે જ કથન ગ્રાહ્ય હોય છે. જે નિર્બાધ વિવક્ષિત અર્થની પ્રતિપત્તિ કહેનાર હોય. કાર્મણુભવ પર્યન્ત નિરન્તર વિદ્યમાન રહે છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી સુક્તિ પ્રાપ્ત નથી થતી ત્યાં સુધી કાર્મણુ શરીર બરાબર બની રહે છે અને તે બધાં શરીરોમાં હોય છે આવી સ્થિતિમાં યદિ 'કાર્મણુમિશ્ર' કથન કરાય તો આ શંકા થાય છે કે શું તિર્યંચો અને મનુષ્યોની અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તે વિવક્ષિત છે અથવા દેવ નારકોમાં તે વિવક્ષિત છે? આ રીતે કોઈ નિશ્ચય નથી થતો, એ કારણે કાર્મણુ મિશ્રનું ગ્રહણ નથી કરેલું. ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ઔદારિકની પ્રધાનતા હોવાના કારણે તથા કદાચિત્ક હોવાને કારણે, સન્દેહ રહિત અભીષ્ટ પદાર્થનો ઓધ કરવા માટે ઔદારિક મિશ્રનામથી કથન કરેલું છે.

ઔદારિક શરીરધારી મનુષ્ય અગર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અગર પર્યાપ્ત બાહર વાયુકાયિક જીવ વૈક્રિય લઙ્ઘિથી સંપન્ન હોય છે અને વૈક્રિય કરે છે, ત્યારે ઔદારિક શરીર પ્રયોગમાં જ વર્તમાન રહીને પ્રદેશોને બહાર ફેલાવીને વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વૈક્રિય શરીર પર્યામિથી જ્યાં સુધી પર્યાપ્ત નથી થઈ જતા, ત્યાં સુધી જે કે ઔદારિક શરીર વૈક્રિયની સાથે મિશ્ર છે અને મિશ્રતા બન્નેમાં છે, તથાપિ ઔદારિક શરીર પ્રારંભક હોવાને કારણે પ્રધાન છે, અને પ્રધાનના નામથી કથન કરાય છે, આ ન્યાયના અનુસાર

‘ઔદારિક મિશ્ર’ એમ કહેવાય છે, વૈક્રિયથી મિશ્ર નથી કહેવાતું

એજ પ્રકારે જ્યારે કોઈ આહારક લઘિધથી સંપન્ન પૂર્વધારીમુનિ-આહારકશરીર બનાવે છે. ત્યારે યદ્યપિ ઔદારિક અને આહારકની મિશ્રતા થાય છે અને તે મિશ્રતા બન્નેમાં છે, તથા ઔદારિક શરીર પ્રારંભિક હોવાને કારણે પ્રધાન હોવાથી તેના નામથી વ્યવહાર થાય છે તેને ‘ઔદારિક મિશ્ર’ કહે છે. આહારકના નામથી નથી કહેતા. આ ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયથી થનાર પ્રયોગ * ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગ કહેવાય છે.

વૈક્રિય શરીર ૩૫ કાયથી થનાર પ્રયોગ વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગ કહેવાય છે, આ વૈક્રિય શરીર પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્તિજીવને હોય છે.

કાર્મણની સાથે મિશ્રિત વૈક્રિય શરીરનો પ્રયોગ વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગ દેવો અને નારકોની અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં થાય છે. અહીં પશુ પર્વ પક્ષ અને

* નોટ:-ઔદારિક શરીરકાય યોગથી વૈક્રિય અને આહારક બનાવતા સમયે વૈક્રિય મિશ્ર અને આહારકમિશ્ર હોય છે અને વૈક્રિય તથા આહારકથી પાછા ઔદારિકમાં જતી વખતે ઔદારિકમિશ્ર થાય છે.

ઉત્તર પક્ષ પહેલાના સમાન જ સમજવો જોઈએ. જ્યારે કોઈ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, અથવા વાયુકાયિક વૈક્રિયશરીર થઈને પોતાનું કાર્ય કરી કૃતકૃત્ય થઈને વૈક્રિયશરીરને ત્યાગવાનો ઇચ્છુક થાય ત્યારે વૈક્રિય શરીરના સામર્થ્યથી ઔદારિક કાય યોગને ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ પ્રકારે ત્યાં વૈક્રિયની પ્રધાનતા હોવાથી તેના નામથી વ્યવહાર થાય છે, ઔદારિકના નામથી નહીં, તેથીજ વૈક્રિયમિશ્ર શરીર કાયયોગ કહેવાય છે.

આહારક શરીરકાય પ્રયોગ આહારક શરીર પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત જીવને થાય છે. આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગ તે સમયે થાય છે જ્યારે આહારકથી ઔદારિકમાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ જ્યારે કોઈ આહારક શરીર થઈને અને પોતાનું કાર્ય પુરું કરીને પુનઃ ઔદારિકને ગ્રહણ કરે છે, તે સમયે આહારકના બળથી જ ઔદારિકમાં પ્રવેશ થાય છે, તેથી મિશ્રત્વ બન્નેમાં સમાન હોવા છતાં આહારકની પ્રધાનતા હોવાને કારણે આહારક મિશ્રનો વ્યવહાર કરાય છે.

ઔદારિકના નામથી વ્યવહાર નથી થતો, આ આહારક મિશ્ર શરીરકાય યોગ થયો. કાર્મણ શરીરકાય યોગ વિગ્રહ ગતિમાં થાય છે તથા કેવલિ સમુદ્ઘાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયમાં થાય છે. તૈજસ અને કાર્મણ બન્ને સહચર છે અતઃ એક સાથે બન્નેનું ગ્રહણ કરેલું છે ॥ ૧૧ ॥

પાંચદશ પ્રયોગ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ :—(જીવાણં મંતે ! કઙ્કવિહે પઓગે પળ્ણત્તે ?) ભગવન્ ! જીવેના પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! પળ્ણરસવિહે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારથી કહ્યા છે. (સચ્ચમળ્ણપઓગે જાવ કમ્મસરીરકાયપ્પઓગે) સત્ય મનઃપ્રયોગ યાવત્ કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગ

(નેરહ્યાણં મંતે ! કઙ્કવિહે પઓગે પળ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! હે નારકેના પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! ઇક્કારસવિહે પઓગે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! અગ્નીયાર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે (તં જહા—) તે આ પ્રકારે (સચ્ચમળ્ણપઓગે જાવ અસચ્ચામોસવચ્ચપઓગે, વેડવ્વિચસરીરકાયપ્પઓગે, વેડવ્વિચમીસસરીરકાયપ્પઓગે, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગે) સત્યમનઃપ્રયોગ યાવત્ અસત્યા મૂષા વચ્ચનપ્રયોગ, વૈકિચ શરીર કાયપ્રયોગ, વૈકચ મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ, કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગ (એવં અસુરકુમારાણં વિ જાવ થણિયકુમારાણં) એજ પ્રકારે અસુરકુમારેના પણ યાવત્ સ્તનિતકુમારેના પણ

(પુઠ્ઠિકાહ્યાણં પુચ્છા ?) પૃથ્વીકાયિકેના વિષયમાં પૃચ્છા ? (ગોયમા ! તિવિહે પઓગે પળ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે (તં જહા) તે આ રીતે (ઓરાલિયસરીરકાયપ્પઓગે, ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પઓગે, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગે) ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગ, ઔદારિકમિશ્રશરીર કાય પ્રયોગ, કાર્મણુ શરીર કાયપ્રયોગ (એવં જાવ વળ્ણસહ્કાહ્યાણં) એજ પ્રકારે યાવત્ વનરપતિ કાયિકેના (ળવરં વાહકાહ્યાણં પંચવિહે પઓગે પળ્ણત્તે) વિશેષ—વાયુકાયિકેના પ્રયોગ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે છે (ઓરાલિયકાયપ્પઓગે, ઓરાલિયમીસસરીરકાયપ્પઓગે ય) ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (વેડવ્વિણ દુવિહે, કમ્મસરીરકાયપ્પઓગે ય) બે પ્રકારના વૈકિચક અને કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગ

(વેદ્દિયાણં પુચ્છા) ક્ષીન્દ્રિયોના વિષયમાં પૃચ્છા ? (ગોયમા ! ચડવ્વિહે પઓગ પળ્ણત્તે)

હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના પ્રયોગો કહ્યા છે ? (તં જહા) તે આ પ્રકારે (અસત્ચામોસવહ
 વ્પઓગે) અસત્યામૃષાવચનપ્રયોગ (ઓરાલિયસરીરકાયવ્પઓગે) ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય
 પ્રયોગ (કમ્માસરીરકાયવ્પઓગે) કાર્મણુ શરીર કાયપ્રયોગ (એવં જાવ ચતુરિંદિયાણં) એજ
 પ્રકારે યાવત્ ચતુરિન્દ્રિયોના

(પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ?) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સમ્બન્ધી પૃચ્છા ?
 (ગોયમા ! તેરસવિહે પઓગે પળ્લત્તે) ગૌતમ ! તેર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે ? (તં જહા)
 તે આ પ્રકારે (સત્ત્વમળવ્પઓગે) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (મોસમળવ્પઓગે) મૃષા મનઃ પ્રયોગ
 (સત્ત્વામોસમળવ્પઓગે) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (અસત્ત્વામોસમળવ્પઓગે) અસત્યા મૃષા
 મનઃ પ્રયોગ (એવં વહ્વવ્પઓગે વિ) એજ પ્રકારે વચન પ્રયોગ પણ (ઓરાલિયસરીરકાય-
 વ્પઓગે ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગ (ઓરાલિયમીસસરીરકાયવ્પઓગે) ઔદારિકમિશ્ર
 શરીર કાય પ્રયોગ (વેઝલ્લિયસરીરકાયવ્પઓગે) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (કમ્મા-
 સરીરકાયવ્પઓગે) કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગ)

(મળૂસાણં પુચ્છા ?) મનુષ્યોના વિષયમાં પૃચ્છા ? (ગોયમા ! પળ્લરસવિહે પઓગે
 પળ્લત્તે) હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સત્ત્વમળવ્પ-
 ઓગે) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (જાવ કમ્માસરીરકાયવ્પઓગે) યાવત્ કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગ)
 (વાળમંતરજોહ્સિયવેમાણિયાણં) વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષક વૈમાનિકોના (જહા નેરહ્યાણં)
 જેવા નારકોના

ટીકાર્થ :—હવે પૂર્વાક્ત પંદર પ્રયોગોનું જીવ આદિ સ્થાનોમાં પ્રરૂપણુ કરાય છે—
 શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—લગવન્ ! જીવોના પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી લગવાન્—હે ગૌતમ ! જીવોના પ્રયોગ પંદર પ્રકારના છે, કેમકે સમુચ્ચય જીવોની
 અપેક્ષાએ સદૈવ પંદર પ્રયોગ કહેલા છે. તે પ્રયોગો આ પ્રકારે છે :—

(૧) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (૩) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ
 (૪) અસત્યા મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૫) સત્ય વચન પ્રયોગ (૬) અસત્ય વચન પ્રયોગ (૭)
 સત્ય મૃષા વચન પ્રયોગ (૮) અસત્યા મૃષા વચન પ્રયોગ (૯) ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગ
 (૧૦) ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ (૧૧) વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગ (૧૨) વૈક્રિય
 મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (૧૩) આહારક શરીર કાય પ્રયોગ (૧૪) આહારક મિશ્ર શરીર
 કાયપ્રયોગ (૧૫) કાર્મણુ શરીર કાયપ્રયોગ.

શ્રી ગૌતમ સ્વામી—લગવન્ ! નારક જીવોના કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે ?

શ્રી લગવાન્—હે ગૌતમ ! અગીયાર પ્રકારના પ્રયોગ નારકોમાં થાય છે તે આ રીતે :—

(૧) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (૩) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૪)
 અસત્યા મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૬) સત્ય વચનપ્રયોગ (૬) અસત્ય વચનપ્રયોગ (૭) સત્ય
 મૃષા વચનપ્રયોગ (૮) અસત્યા મૃષા વચનપ્રયોગ (૯) વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગ (૧૦)
 વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (૧૧) કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગ નારકોમાં ઔદારિક,
 ઔદારિકમિશ્ર, આહારક અને આહારકમિશ્ર, આ ચાર પ્રયોગ સંલપિત નથી,

નારકાના સમાન અસુરકુમારોમાં પણ પૂર્વોક્ત અગ્નિયાર પ્રયોગ જ કહેલા છે. એ જ પ્રકારે નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદ્ધિકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિક્કુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિત કુમારોમાં પણ પૂર્વોક્ત અગ્નિયાર પ્રકારના પ્રયોગ જ મળી આવે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોમાં કેટલા પ્રકારનો પ્રયોગ કહેલા છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે, જેમ કે ઔદારિકશરીર કાય પ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ, ઔદારિક કાર્મણુ શરીર કાયપ્રયોગ.

પૃથ્વીકાયિકોના સમાન અપૂકાયિકો, તેજસ્કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોના પણ ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે. વાયુકયિકોમાં પાંચ પ્રકારના પ્રયોગ થાય છે, તે આ પ્રકારે છે—ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ, એ પ્રકારના વૈક્રિય પ્રયોગ અર્થાત્ વૈક્રિયશરીર કાયપ્રયોગ, વૈક્રિય મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણુશરીર કાયપ્રયોગ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોમાં કેટલા પ્રયોગ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિયોમાં ચાર પ્રકારના પ્રયોગ કહેલા છે, તે આ પ્રકારે છે—અસત્યામૃષા વચનપ્રયોગ, ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ, કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગ. એ પ્રકારે ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં પણ આજ ચાર લેદો સમજવા ભ્રમ્યે, કેમકે વિકલેન્દ્રિયોમાં સત્યભાષા આદિનો સંભવ નથી,

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! તેર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે, તે આ પ્રકારે છે :—

(૧) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (૩) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૪) અસત્યા મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૫) સત્ય વચન (૬) મૃષા વચન (૭) સત્ય મૃષા વચન પ્રયોગ (૮) અસત્યા મૃષા વચન પ્રયોગ (૯) ઔદારિક શરીર પ્રયોગ (૧૦) ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (૧૧) વૈક્રિય શરીર કાય પ્રયોગ (૧૨) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (૧૩) કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં આહારક અને આહારક મિશ્ર પ્રયોગ નથી હોતા, કેમકે તેઓ ચૌદ પૂર્વોના જ્ઞાતા હોતા નથી અને ચૌદ પૂર્વોના જ્ઞાતા થયા સિવાય આહારક શરીર પ્રાપ્ત નથી થતું.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! મનુષ્યોમાં કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ કહેલા છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! મનુષ્યોમાં પંદર પ્રકારના પ્રયોગ કહેલા છે, તે આ પ્રકારે છે—

(૧) સત્ય મનઃપ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃપ્રયોગ (૩) સત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ (૪) અસત્યામૃષા મનઃપ્રયોગ (૫) સત્ય વચન પ્રયોગ (૬) અસત્ય વચન પ્રયોગ (૭) સત્યમૃષા વચન પ્રયોગ (૮) અસત્યામૃષા વચન પ્રયોગ (૯) ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગ (૧૦) ઔદારિક

મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગ (૧૧) વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગ (૧૨) વૈક્રિય મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ (૧૩) આહારક શરીરકાયપ્રયોગ (૧૪) આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગ અને (૧૫) કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગ. આ પ્રકારે મનુષ્યોમાં બધા પ્રકારના પ્રયોગ સંભવે છે.

વાનવ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષ્ક દેવો અને વૈમાનિક દેવોમાં નારકોના સમાન અળીયાર પ્રકારના પ્રયોગ મળી આવે છે. તેમાં ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, આહારક અને આહારક મિશ્ર પ્રયોગ નથી હોતા. ॥ સૂ. ૨ ॥

જીવ પ્રયોગ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(જીવા ણં મંતે ! કિં સચ્ચમણ્પઓની કિં કમ્મસરીરકાય્પઓગી ?) હે ભગવન્ ! જીવ શું સત્યમનઃપ્રયોગી છે યાવત્ શું કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી છે ? (જીવા સચ્ચે વિ તાવ) બધા જીવો (હોજ્જ સચ્ચમણ્પઓગી વિ જાવ વેડવિવયમીસસરીરકાય્પઓગી વિ કમ્મસરીરકાય્પઓગી વિ) સત્યમનઃપ્રયોગી યાવત્ વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગીપણુ, કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પણુ છે (અહવેગે ચ) અથવા કોઈ (આહારગ સરીરકાય્પઓગી ચ) એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે ચ આહારગસરીરકાય્પઓગીણો ચ) અથવા કોઈ ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે ચ આહારગમીસસરીરકાય્પઓગી) અથવા કોઈ એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (અહવેગે ચ અહારગમીસસરીરકાય્પઓગીણો ચ) અથવા કોઈ ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી (ચડમંગો) ચાર ભંગ (અહવેગે ચ આહારગ-સરીરકાય્પઓગી ચ, આહારગમીસસરીરકાય્પઓગી ચ) અથવા કોઈ એક આહારકશરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (અહવેગે ચ આહારગ સરીરકાય્પઓગી ચ આહારગ મીસાસરીરકાય્પઓગીણો ચ) અથવા એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (અહવેગે ચ આહારગસરીરકાય્પઓગીણો ચ આહારગમીસાસરીરકાય્પઓગી ચ) અથવા અનેક આહારક શરીરકાયયોગી અને એક આહારકમિશ્રશરીરકાય-યોગી (અહવેગે ચ આહારગસરીરકાય્પઓગીણો ચ આહારગમીસાસરીરકાય્પઓગીણોચ) અથવા અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહારકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (एए) એ (જીવાણં) જીવોના (અટ્ટ) આઠ-ભંગ કહ્યા છે.

(નેરડ્યાણં મંતે ! કિં સચ્ચમણ્પઓગી જાવ કમ્માસરીરકાય્પઓગી) હે ભગવન્ ! નારક શું સત્યમનઃપ્રયોગી છે, યાવત્ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી છે ? (નેરડ્યા સચ્ચેવિ

તાવ) નારક બધા (હોજા) હોય છે (સચ્ચમળ્પઓગી વિ) સત્ય મન પ્રયોગી પણ (જાવ વેડવિચયમીસાસરીરકાય્પઓગી વિ) યાવત્ વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ (અહવેગે ય કમ્માસરીરકાય્પઓગી ચ) અથવા કોઈ એક કાર્મણ્શરીરકાય પ્રયોગી પણ (અહવેગે ય કમ્માસરીરકાય્પઓગિણોય) અથવા કોઈ અનેક કાર્મણ્શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

(એવં અસુરકુમારા ચિ જાવ ધણિયકુમારાણં) એજ પ્રકારે અસુરકુમાર પણ યાવત્ સ્તનિ-તકુમાર પર્યન્ત બ્ણવું.

(પુઠવિકાઠ્યાણં મંતે ; કિ ઓરાલિયસરીરકાય્પઓગી ઓરાલિયમીસાસરીરકાય્પઓગી કમ્માસરીરકાય્પઓગી ?) હે લગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક શું ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગી છે ? ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી છે, કે કાર્મણ્શરીરકાય પ્રયોગી છે ? (ગોયમા!) હે ગૌતમ ! (પુઠવિકાઠ્યા) પૃથ્વીકાયિક (ઓરાલિયસરીરકાય્પઓગી વિ, ઓરાલિયમીસસરીરકાય્પઓગી વિ, કમ્માસરીરકાય્પઓગી વિ) ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ છે ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, કાર્મણ્ શરીરકાય પ્રયોગી પણ છે. (એવં જાવ વળ્પ્ફઠ્કાઠ્યાણં) એજ પ્રકારે યાવત્ વનસ્પતિકાયિક પણ (જવરં) વિશેષ (વાડકાઠ્યા વેડવિચયસરીરકાય્પઓગી વિ, વેડવિચયમીસાસરીરકાય્પઓગી વિ) વાયુકાયિક વૈક્રિય શરીરકાયપ્રયોગીપણ, વૈક્રિયમિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી પણ છે

(વેઈંદિયાણં મંતે ! કિ ઓરાલિયસરીરકાય્પઓગી જાવ કમ્માસરીરકાય્પઓગી ?) હે લગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય શું ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી છે, યાવત્ કાર્મણ્ શરીરકાય પ્રયોગી છે ? (ગોયમા ! વેઈંદિયા સવ્વે વિ તોવ હોજા) હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિય બધા છે (અસચ્ચા મોસવઠ્પઓગી વિ) અસત્યમૃષા વચન પ્રયોગી પણ (ઓરાલિયસરીરકાય્પઓગી વિ) ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગી પણ (ઓરાલિયમીસસરીરકાય્પઓગી વિ) ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ (અહવેગે ય કમ્માસરીરકાય્પઓગી વિ) અથવા કોઈ એક કાર્મણ્ શરીરકાયપ્રયોગી ચતુરિન્દ્રિય પણ (અહવેગે ય કમ્માસરીરકાય્પઓગિણો ય) અથવાઅનેક કાર્મણ્શરીરકાયપ્રયોગી (એવં જાવ) એ પ્રકારે યાવત્ (ચરિંદિયા વિ) ચતુરિન્દ્રિય પણ બ્ણવા.

(પંચિંદિયતિરિક્ખજાણિયા જહા નેરહ્યા) પચેન્દ્રિય તિયંચથોનિકા નૈરચિકોના સમાન (નયરં) વિશેષ (ઓરાલિયસરીરકાય્પઓગી વિ) ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ (ઓરાલિયમીસા-

સરીરકાયપ્પઓગી વિ) ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી પણ (અહવેગે ય કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા કોઈ એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે ય કમ્માસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા કોઈ અનેક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી

(મણૂસાણં મંતે ! કિં સચ્ચમણપ્પઓગી જાવ કિં કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી) હે ભગવન ! મનુબ્ધ શું સત્ય મનઃપ્રયોગી છે ? યાવત્ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી છે ? (ગોયમા ! મણૂસા સવ્વે વિ તાવ) હે ગૌતમ ! યધા મનુબ્ધો (હોજ્જા) હેાય છે (સચ્ચમણપ્પઓગી વિ) સત્યમન પ્રયોગી પણ (જાવ ઓરાલિયકાયપ્પઓગી વિ) યાવત્ ઔદારિક કાયપ્રયોગી પણ (વેડઠ્ઠિવય સરીરકાયપ્પઓગી વિ) વૈકિય શરીરકાય પ્રયોગી પણ (વેડઠ્ઠિવય મીસસરીરકાયપ્પઓગી ય) વૈકિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા કોઈ ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે ય આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા કોઈ આહારક શરીર કાયપ્રયોગી (અહવેગે ય આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા અનેક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી (અહવેગે ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા કોઈ એક આહારકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (અહવેગે ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો) અથવા કોઈ અનેક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે કમ્માશરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા કોઈ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે ય કમ્મગ સરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા કોઈ અનેક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (एए अट्टमंगा) આ આઠ ભંગ (પત્તેયં) પ્રત્યેકના બાણુવા (અહવેગે ય ઓરાલિય મીસસરીરકાયપ્પઓગી ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ય) કોઈ એક ઔદારિકમિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને આહારક શરીરકાયપ્રયોગી (અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા કોઈ એક ઔદારિકમિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અને અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી (અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગ સરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિકમિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી (અહવેગે ય ઓરાલિયમીસા સરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી (एवं एए चत्तारि मंगा) આ પ્રકારે આ આર ભંગ થાય છે.

સરીરકાયપ્પ ઓગી ચ કમ્માસરીરકાયપ્પઓગિણો ચ) અથવા કોઈ એક આહારકશરીરપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (અહવેગે ચ આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ચ, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ચ) અથવા કોઈ અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને કોઈ એક કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી (અહવેગે ચ આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ચ કમ્માસરીરકાયપ્પ-ઓગિણો ચ) અથવા અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (ચરો મંગા)આ ચાર ભંગ છે (એવં ચઙ્ગીસં મંગા) એ રીતે ચોવીસ ભંગ થયા.

દીકાર્થ-હવે સમુચ્ચય જીવોમાં તથા પૃથક્ પૃથક્ દંડકોમાં પ્રયોગોની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન! જીવ શું સત્યમન પ્રયોગી છે અથવા શું સત્યમનો-યોગવાળા છે યાવત્ શું કાર્મણુકાય પ્રયોગી છે? અર્થાત્ સત્ય મન પ્રયોગી છે, અસત્ય મન પ્રયોગી છે, સત્યમૃષા મન પ્રયોગી છે અગર અસત્યામૃષા મન પ્રયોગી છે? એજ પ્રકારે વચન પ્રયોગ સંબન્ધી ચાર ભંગ પણ સમજી લેવા જોઈએ અર્થાત્ જીવ શું સત્ય વચન પ્રયોગી છે, વિગેરે--તથા શું ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી છે? અથવા શું ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે? શું વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગી છે? અથવા શું આહારક શરીરકાય પ્રયોગી છે? શું આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે? અથવા શું કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી છે?

શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે-ખદા જીવ સત્ય મન પ્રયોગી પણ છે યાવત્-મૃષામન પ્રયોગી, સત્યમૃષા મન પ્રયોગી, અસત્યા મૃષા મનપ્રયોગી આદિ વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાય-પ્રયોગી પણ છે કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, એ પ્રકારે તેર પદોના વાચ્ય થાય છે, આ એક ભંગ છે. તાત્પર્ય આ છે કે સદૈવ ઘણા ખદા જીવ સત્ય મન વિગેરેના પ્રયોગી યાવત્ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી મળી આવે છે. નારક જીવ સદૈવ ઉપયાતના પછી ઉત્તર વૈક્રિયનો આરંભ કરે છે, એ કારણે સદૈવ વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે. વનસ્પતિ આદિના જીવ સદૈવ અન્તરાલ ગતિમાં મળી આવે છે. તેથી તેઓ સદૈવ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. કિન્તુ આહારકશરીર ક્યારેક ક્યારેક બિલકુલ થતાં જ

નથી. કેમકે તેમનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર છ માસનું થઈ શકે છે, અર્થાત્ એ સંલવ છે કે છ મહિના સુધી એક પણ આહારક શરીર જીવ ન મળી શકે. જ્યારે તેઓ મળી પણ આવે છે તો જઘન્ય એક અગર બે અગર ત્રણ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ સહસ્ર પૃથક્ત્વ, અર્થાત્ બે હજારથી નવ હજાર સુધી થાય છે. એ પ્રકારે જ્યારે આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી એક પણ નથી મળતો ત્યારે ઘણા જીવોની અપેક્ષા તેર પહોનો એક ભંગ થાય છે, કેમકે ઉક્ત તેર પદવાળા જીવ સદૈવ ઘણા રૂપમાં રહે છે.

જ્યારે એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી પણ મળી આવે છે, ત્યારે બીજા ભંગ થાય છે. તેને કહે છે—અથવા એક આહારકકાય પ્રયોગી. એજ પ્રકારે પૂર્વોક્ત તેર પહોની સાથે એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગીનું મળી આવવું બીજા ભંગ છે.

જ્યારે આહારક શરીરકાય પ્રયોગી ઘણા મળી આવે છે, ત્યારે ત્રીજા ભંગ થાય છે, તેને માટે કહ્યું છે—અથવા કોઈ કોઈ ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વોક્ત તેર પદવાળાઓની સાથે અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગીઓનું મળી આવવું તે ત્રીજા ભંગ છે.

એજ પ્રકારે આહારક મિશ્ર પ્રયોગી પદથી પણ એક અને ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ બે ભંગ બને છે, તે બતાવવા કહે છે—અથવા એક જીવ આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી બને છે. અથવા ઘણા જીવો આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે. એ રીતે આ ચાર ભંગ થયા અને બે કેવળ તેર પહોવાળા પ્રથમ ભંગને આમની સાથે અલગ ગણી લેવાયતો પાંચ પાંચ ભંગ થઈ જાય છે (૫)

હવે દ્વિતીય સંયોગી ચાર ભંગોની પ્રરૂપણા કરે છે—અથવા એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૬) અથવા એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૭) અથવા અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૮) અથવા અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૯) આ જીવોના આઠ ભંગ નિરૂપિત કરાયેલા છે. તેમાં પ્રથમ ભંગને મેળવવાથી ભંગોની સંખ્યા નવ થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્! નારક જીવ શું સત્યમન પ્રયોગી હોય છે? યાવત્ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે?

નારકોમાં સત્યમન પ્રયોગીથી લઈને વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પર્યાન્ત સદૈવ બહુત્વ વિશિષ્ટ દશ પદ મળે છે, પણ કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી નારક ક્યારેક ક્યારેક એક પણ નથી મળતા, કેમકે નારકગતિના ઉપપાતનો વિરહ બાર મુહૂર્ત કહેલો છે. જ્યારે કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી નારક મળી આવે છે. ત્યારે જઘન્ય એક કે બે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત મળી આવે છે, એ પ્રકારે જ્યારે એક પણ કાર્મણુશરીરકાય પ્રયોગી નથી બી આવતા

ત્યારે પ્રથમ ભંગ થાય છે. જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. બ્યારે એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી મળી આવે છે ત્યારે આગળ કહેવાશે તે બીજા ભંગ થાય છે. બ્યારે ઘણા મળી આવે છે. ત્યારે ત્રીજા ભંગ થાય છે. એ અભિપ્રાયથી ભગવાન કહે છે—નારક બધા સત્યમન પ્રયોગી પણ હોય છે, અસત્યમન પ્રયોગી પણ હોય છે. સત્ય મૃષામન પ્રયોગી પણ હોય છે. વિગેરે રૂપથી અન્તિમ કહે છે—વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

અથવા કોઈ એક નારક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, કોઈ અનેક નારક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

નારકોની સમાન અસુરકુમારોને પણ સમજી લેવા જોઈએ. એ પ્રકારે અસુરકુમાર પણ અનેક સત્ય મન પ્રયોગી, અસત્ય મન પ્રયોગી આદિ યાવત્ વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે કોઈ એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી કોઈ ઘણા બધા અસુરકુમાર કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી, પણ હોય છે. એજ પ્રકારે નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદ્ધિકુમાર, દ્વીપકુમાર. દિક્કુમાર, પવનકુમાર, અને સ્તનિતકુમાર પણ જાણવા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન! પૃથ્વીકાયિક શું ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે? અથવા શું ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે? શું કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે?

શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિક જીવ ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

પૃથ્વીકાયિકોની સમાન અષ્ઠકાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક પણ સમજી લેવા જોઈએ વિશેષતા એ છે કે વાયુકાયિક વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે અને વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. એ પ્રકારે પૃથ્વીકાયિકોમાં અષ્ઠકાયિકોમાં, તેજસ્કાયિકોમાં અને વનસ્પતિકાયિકોમાં, ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી તથા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી સદૈવ ઘણી સંખ્યામાં મળી આવે છે, તેથી જ આ ત્રણ પદ અહુવચનાન્ત છે. આ એક ભંગ છે. વાયુકાયિકોમાં ઔદારિક દ્વિક (ઔદારિક અને ઔદારિક મિશ્ર) વૈક્રિય દ્વિક (વૈક્રિય અને વૈક્રિય મિશ્ર) તથા કાર્મણુ શરીર, આ પાંચેના અહુત્વ રૂપ એક ભંગ થાય છે, કેમકે વાયુકાયિકોમાં વૈક્રિય શરીર અને વૈક્રિય મિશ્ર શરીર સદૈવ અહુ રૂપમાં મળી આવે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન! દ્વીન્દ્રિય જીવ શું ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે? યાવત્ શું ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે? અથવા શું તત્પ્રભૃતિ કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગી હોય છે?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! બધા ક્ષીન્દ્રિય અસત્યમૃષા વચન પ્રયોગી હોય છે, તેઓ સત્યવચનનો પ્રયોગ નથી કરતા, તેમજ અસત્ય વચનનો પ્રયોગ પણ નથી કરતા અને ઉભય રૂપ વચનનો પ્રયોગ પણ તથી કરતા. તેઓ ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગી પણ હોય છે, ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી પણ હોય છે. આ ત્રણેનો એક ભંગ છે.

ક્ષીન્દ્રિય જીવોમાં અન્તર્મુદૂર્ત માત્ર ઉપપાતનો વિરહકાલ છે, પણ ઔદારિકમિશ્ર ગતવું અન્તર્મુદૂર્ત ઘણું મોટું હોય છે, તેથી જ તેઓમાં ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી સદૈવ મળી આવે છે, પણ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી ક્યારેક ક્યારેક એક પણ નથી મળી આવતા, કેમકે તેમના ઉપપાતનો વિરહ અન્તર્મુદૂર્ત કહેલ છે. જો તે મળી આવે છે તો જઘન્ય એક અગર બે અને ઉલ્કૃષ્ટ અસંખ્યાત મળી આવે છે. એ પ્રકારે જ્યારે એક પણ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી નથીમળી આવતા ત્યારે તે ત્રણેનો પ્રથમ ભંગ થાય છે. જ્યારે એક કાર્મણુ શરીરકાય મળી આવે છે ત્યારે એકત્વ વિશિષ્ટ બીજો ભંગ થાય છે, એ પ્રતિપાદન કરવાને માટે કહે છે-અથવા કોઈ એક ક્ષીન્દ્રિય જીવ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પણ થાય છે. હવે બહુત્વ વિશિષ્ટ ત્રીજા ભંગનું પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈ ઘણા બે ક્ષીન્દ્રિય કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

ક્ષીન્દ્રિય જીવની સમાન ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોની વક્તવ્યતા પણ સમજવી જોઈએ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું કથન નારકૈના સદશ જાણવું જોઈએ પણ તેમાં વિશેષતા એ છે કે તેઓ ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે અને ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. તેથી જ તેમને વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગી અને વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગની સાથે સાથે ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી કહેવા જોઈએ. એ પ્રકારે ચાર પ્રકારના મનઃપ્રયોગ અને ચાર પ્રકારના વચનપ્રયોગ તથા વૈક્રિય અને વૈક્રિય મિશ્ર એ દશની સાથે ઔદારિક અને ઔદારિક મિશ્ર આ બે પદોને મેળવતા બાર પદ સદૈવ બહુ રૂપમાં મળી આવે છે. કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ક્યારેક એક પણ નથી મળતા, કેમકે તેમના ઉપપાતનો વિરહકાળ અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણુ કહેલ છે. એ પ્રકારે જ્યારે એક પણ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી નથી હોતા ત્યારે પૂર્વાક્ત પહેલો ભંગ હોય છે. જ્યારે કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી એક હોય છે ત્યારે બીજો ભંગ થાય છે જે આ પ્રકારે છે-કોઈ એક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી પણ થાય છે. જ્યારે કાર્મણુ શરીર કાયપ્રયોગી ઘણાહોય છે, ત્યારે ત્રીજો ભંગ થાય છે-અથવા ઘણા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ કાર્મણુ શરીર કાયપ્ર યોગી હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! મનુષ્ય શું સત્ય મનઃપ્રયોગી હોય છે ? યાવત્ શું કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! બધા મનુષ્ય સત્ય મનઃપ્રયોગી પણ હોય છે, યાવત્ ઔદા-

રિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, અર્થાત્ મનુષ્ય ચારે પ્રકારના મનપ્રયોગી, ચારે પ્રકારના વચન પ્રયોગી અને ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. તેઓ વૈકિય શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. વૈકિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. એ પ્રકારે મનુષ્યોમાં મનના ચારે પ્રયોગ, વચનના ચારે પ્રયોગ ઔદારિક અને વૈકિય દ્વિક, આ અગીયાર પદ સદૈવ બહુરૂપમાં મળી આવે છે. મનુષ્યોમાં વૈકિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી વિદ્યાધરોની અપેક્ષાએ સમજવા ભેઈ એ.

કહું પણ છે—મનુષ્ય વૈકિય મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગવાળા હોય છે, કેમકે વિદ્યાધર આદિ સદૈવ વિક્રિયા કરતા રહે છે. પણ ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને કાર્મણ શરીરકાય યોગી માણસોમાં ક્યારેય બિલકુલ નથી હોતા, કેમકે મનુષ્યોના ઉપપાતનો વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો કહેલો છે. આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી ક્યારેક ક્યારેક હોય છે. એ પહેલા જ કહેલું છે. તેથી જ ઔદારિક મિશ્ર આદિ ચાર પ્રયોગોનો અભાવ થતા ઉપયુક્ત અગીયાર પ્રયોગોવાળા ઘણા જીવોનું મળી આવવું આ પ્રથમ ભંગ છે. ઔદારિક મિશ્ર પ્રયોગવાળા એક જીવનું મળી આવવું બીજો ભંગ છે અને ઘણા જીવોનું મળી આવવું ત્રીજો ભંગ છે, એજ પ્રકારે આહારક પ્રયોગને લઈને બે ભંગ થાય છે, આહારક મિશ્ર પ્રયોગથી પણ બે ભંગ થાય છે, અને કાર્મણ પ્રયોગની અપેક્ષાએ પણ બે ભંગ થાય છે. એ પ્રકારે એક એકનો સંયોગ કરવાથી આઠ ભંગ બને છે, તેમની પ્રરૂપણા કરાય છે

અથવા એક કોઈ મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે, (૧) અથવા કોઈ ઘણા મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે, (૨) અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે (૩) અથવા કોઈ ઘણા મનુષ્ય આહારક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૪) અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૫) અથવા ઘણા મનુષ્યો આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે (૬) અથવા કોઈ એક મનુષ્ય કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે, (૭) અથવા ઘણા મનુષ્ય કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૮) આ આઠ ભંગ એક એકની અપેક્ષાએ છે.

હવે માણસમાં દ્વિક સંયોગી (બે બેના સંયોગથી થનારા) ચોવીસ ભંગોની પ્રરૂપણા કરાય છે

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૧)

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને બહુ આહારક શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક શરીરકાય

પ્રયોગી (૩)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી આ ચાર ભંગ છે.

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે, અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા કોઈ ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૪) આ ચાર ભંગ સમજવા નેઈ એ.

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી. (૧)

અથવા કોઈ એક ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા કોઈ ઘણા ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

અથવા ઘણા ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૪)

આ ચાર ભંગ થયા.

અથવા કોઈ એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

અથવા એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

અથવા ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી

(૪) આ ચાર ભંગ થયા.

અથવા કોઈ એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

અથવા એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા કોઈ ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

અથવા કોઈ ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી

(૪) આ ચાર ભંગ થયા.

અથવા કોઈ એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. (૧)

અથવા કોઈ એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. (૨)

અથવા કોઈ ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને કોઈ એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૩)

અથવા ઘણા બધા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને અને ઘણા બધા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૪) આ ચાર ભંગ સંપન્ન થયા.

ઉક્ત પ્રકારથી ચોવીસ ભંગ સંપન્ન થયા. દ્વિક સંયોગમાં એકવચન અને બહુવચનથી ઔદારિક મિશ્ર અને આહારકના ચાર ભંગ, ઔદારિક મિશ્ર અને આહારક મિશ્ર પદોથી ચાર ભંગ, એ પ્રકારે ઔદારિક મિશ્ર અને કાર્મણુના ચાર આહારક તથા આહારક મિશ્રના ચાર, આહારક અને કાર્મણુના ચાર અને આહારક મિશ્ર તથા કાર્મણુના ચાર ભંગ થાય છે. એ બધાને મેળવી દેવાથી દ્વિક સંયોગી ભંગ ચોવીસ સમજવા જોઈ એ.

પ૦જીવ પ્રયોગ મેં વિકસંયોગ કા નિરૂપાગ

ત્રિક સંયોગ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(અહવેગે ચ ઓરાલિયમીસગસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગ મીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

(अहवेगे य ओरालिय मीसगसरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारग मीसासरीरकायप्पओगीणो य) अथवा केई ऐक औदारिक मिश्र शरीरकायप्रयोगी, ऐक आहारक शरीरकायप्रयोगी अने धणु आहारक मिश्र शरीरकायप्रयोगी (२)

(अहवेगे य ओरालिय मीसगसरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगीणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) अथवा ऐक औदारिक मिश्र शरीरकायप्रयोगी, धणु आहारक शरीरकाय प्रयोगी, अने ऐक आहारक मिश्र शरीरकाय प्रयोगी (३)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगीणो य) अथवा ऐक औदारिक मिश्रशरीरकाय प्रयोगी धणु आहारक शरीरकाय प्रयोगी अने धणु आहारक मिश्र शरीरकाय प्रयोगी (४)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगीणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) अथवा धणु औदारिक मिश्र शरीरकाय प्रयोगी. ऐक आहारक शरीरकाय प्रयोगी अने ऐक आहारक मिश्र शरीरकाय प्रयोगी (५)

(अहवेगे य ओरालिय मीसा सरीरकायप्पओगीणो य, अहारग सरीरकायप्पओगी य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगीणो य) अथवा धणु भधा औदारिक शरीरकाय प्रयोगी ऐक आहारक शरीरकाय प्रयोगी अने धणु आहारक मिश्र शरीरकाय प्रयोगी (६)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगीणो य, आहारगसरीरकायप्पओगीणो य आहारग मीसा सरीरकायप्पओगी य) अथवा धणु भधा औदारिक मिश्र शरीरकायप्रयोगी धणु भधा आहारक शरीरकायप्रयोगी अने ऐक आहारक मिश्र शरीरकाय प्रयोगी (७)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगीणो य आहारकसरीरकायप्पओगीणो य आहारग मीसा सरीरकायप्पओगीणो य) अथवा धणु औदारिक मिश्र शरीरकायप्रयोगी धणु आहारक शरीरकाय प्रयोगी अने धणु आहारक मिश्र शरीरकाय प्रयोगी (८) (एते अट्ट भंगो) आ आठ भंगे छे

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य, आहारग सरीरकायप्पओगी य, कम्मग सरीरकायप्पओगी य) अथवा ऐक औदारिक मिश्र शरीरकाय प्रयोगी, ऐक आहारक शरीरकाय प्रयोगी अने ऐक कार्मणु शरीरकाय प्रयोगी (९)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, कम्मग सरीरकायप्पओगीणा य) अथवा એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

(અહવેગે ય ઓરલિય મીસા સરીરકાયપ્પઓગી ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા એક ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

(અહવેગે ય ઓરલિય મીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા બધા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૪)

(અહવેગે ય ઓરલિય મીસા સરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ય, કમ્મગ સરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી. એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૫)

(અહવેગે ય ઓરલિય મીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી, અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૬)

(અહવેગે ય ઓરલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા કેઇ એક આહારક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૭)

(અહવેગે ય ઓરલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૮)

(અહવેગે ય ઓરલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય કમ્મગ સરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી એક આહારક મિશ્ર-શરીરકાય પ્રયોગી, અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૯)

(અહવેગે ય ઓરલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહાર-

રક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી (૨)

(અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા કૈઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

(અહવેગે ય ઓસલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા કૈઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૪)

(અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી (૫)

(અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને કૈઈ ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૬)

(અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક કૈઈ કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૭)

(અહવેગે ય ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય કમ્મગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી (૮)

(અહવેગે ય આહારગ સરીરકાયપ્પઓગી ય આહારગ મીઠા સરીરકાયપ્પઓગી ય, કમ્મા સરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા કૈઈ એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્ર-શરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી (૯)

(અહવેગે ય આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, કમ્માસરીર-

કાયવ્વઓગિણો ય) અથવા કોઈ એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૨)

(અહવેગે ય આહારગસરીરકાયવ્વઓગી ય, આહારગમીસાસરીરકાયવ્વઓગિણો ય, કમ્મા સરીરકાયવ્વઓગી ય) અથવા કોઈ એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને કોઈ એક કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી (૩)

(અહવેગે ય આહારગસરીરકાયવ્વઓગી ય, આહારગમીસાસરીરકાયવ્વઓગિણો ય, કમ્મવ્વ સરીરકાયવ્વઓગિણો ય) અથવા કોઈ એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૪)

(અહવેગે ય આહારગસરીરકાયવ્વઓગિણા ય, આહારગમીસાસરીરકાયવ્વઓગી ય, કમ્મા સરીરકાયવ્વઓગી ય) અથવા ઘણા બધા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૫)

(અહવેગે ય આહારગસરીરકાયવ્વઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયવ્વઓગી ય, કમ્મગ સરીરકાયવ્વઓગી ય) અથવા ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૬)

(અહવેગે ય આહારગસરીરકાયવ્વઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયવ્વઓગિણો ય કમ્મા- સરીરકાયવ્વઓગી ય) અથવા કોઈ ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને કોઈ એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૭)

(અહવેગે ય આહારગસરીરકાયવ્વઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયવ્વઓગિણા ય, કમ્મગસરીરકાયવ્વઓગિણો ય) અથવા ઘણા બધા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા બધા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૮)

(एवं) એ પ્રકારે (एए) એ (तिय संजोरणं) ત્રણના સંયોગથી (चत्तारि) ચાર (अट्ट भंगा) આઠ ભંગ તથા (सव्वे वि मिलित्ता) બધા મળીને (बत्तीस भंगा) બત્તીસ ભંગ (जाणियव्वा) બાણિવ્વા બેઈ એ (उ२)

ટીકાર્થ—હવે મનુષ્યેમાં મળી આવતા ત્રિક સંયોગી બત્તીસ ભંગોનું નિરૂપણ કરાય છે અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઈ એક મનુષ્ય

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને કોઈ એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૫)

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ અનેક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૬)

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી બને છે, કોઈ અનેક મનુષ્ય આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. અને કોઈ એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૭)

અથવા ઘણા બધા મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, ઘણા મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને ઘણા મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૮)

આ પ્રકારના આઠ ભંગ છે. પૂર્વોક્ત આઠ મેગવવાથી બધા મળીને સોઠ થઈ બય છે.

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઈ કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૧)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને અનેક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી બને છે (૨)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૩)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી બને છે, અને અનેક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે. (૪)

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૫)

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે અને કોઈ ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે. (૬)

અથવા અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઈ એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૭)

અથવા ઘણા બધા મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી બને છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે અને ઘણા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી બને છે. (૮)

પૂર્વોક્ત સોળ ભંગોમાં આ આઠને મેળવવાથી બધા મળીને ચોવીસ ભંગ થયા.

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અને એક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૧)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક આહારક મિશ્ર-શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઈ ઘણા મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૨)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને કોઈ એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૩)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને કોઈ અનેક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૪)

અથવા અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને કોઈ એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૫)

અથવા અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય જે કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને અનેક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૬)

અથવા અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને એક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૭)

અથવા અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૮)

આ ત્રિક સંયોગી એકવચન અને બહુવચનની વિવક્ષા કરવાથી ચાર પ્રકારના આઠ આઠ ભંગ અર્થાત્ બધા મળીને બત્રીસ ભંગ સિદ્ધ થાય છે. ત્રણ ત્રણ પ્રયોગોનો સંયોગ આ પ્રકારે કરેલો છે—ઔદારિક મિશ્ર, આહારક અને આહારક મિશ્રના સંયોગથી આઠ ઔદારિક મિશ્ર આહારક અને કાર્મણુના સંયોગથી આઠ. ઔદારિક મિશ્ર, આહારક મિશ્ર અને કાર્મણુના સંયોગથી આઠ તથા આહારક આહારક મિશ્ર અને કાર્મણુના સંયોગથી આઠ. આ પ્રકારે બધા મળીને ત્રિક સંયોગી ભંગ બત્રીસ છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

ચતુષ્ક સંયોગ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(અહવેગે ચ ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ચ) અથવા કેઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી, અને એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૧)

(અહવેગે ચ ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ચ) અથવા કેઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી. અને ઘણા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૨)

(અહવેગે ચ ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગ સરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગ-મીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ચ) અથવા કેઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી છે, એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૩)

(અહવેગે ચ ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગ મીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ચ) અથવા કેઈ એક ઔદારિક મિશ્ર-શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૪)

(અહવેગે ચ ઓરાલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગ સરીરકાયપ્પઓગી ચ, આહારગ મીસાસરીરકાયપ્પઓગી ચ, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ચ) અથવા કેઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, અને અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી, કેઈ એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૫)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा धष्ठा औदारिक मिश्र शरीरकायप्रयोगी, धष्ठा आहारकशरीरकायप्रयोगी, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૧૩)

(અહવેગે ય ઓરોલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગમીસાસરીરકાયપ્પઓગી ય, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી. (૧૪)

(અહવેગે ય ઓરોલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગ મીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગી ય) અથવા કોઈ ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી. (૧૫)

(અહવેગે ય ઓરોલિયમીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, આહારગ મીસાસરીરકાયપ્પઓગિણો ય, કમ્માસરીરકાયપ્પઓગિણો ય) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી ઘણા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી. (૧૬)

(एवं चैव) એ પ્રકારે (एते) એ (चउ संजोएणं) ચાર સંયોગથી (सोलस भंग) સોલ ભંગ (भवन्ति) થાય છે (सव्वे वि य णं संभिडिया) અધા મળીને (अस्सीति) એસી (भंगा) ભંગ (भवन्ति) છે (वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा असुरकुमारा) વાનવ્યન્તર, જ્યેષ્ઠિક, અને વૈમાનિક અસુરકુમારોની જેમ

ચતુષ્ક સંયોગ વક્તવ્યતા

ટીકાર્થ-હવે ચાર પ્રયોગોના સંયોગથી થનાર મનુષ્યો સંગ્રહી સોળ ભંગની પ્રકૃપણા કરાય છે.

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અને એક કાર્મણુ

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૧૨)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક કાર્મણુશરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. (૧૩)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૧૪)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારકશરીરકાય પ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૧૫)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારકશરીરકાય પ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને ઘણા કાર્મણુશરીર કાય પ્રયોગી હોય છે (૧૬)

આ ચાર ચાર પ્રયોગોના સંયોગથી સોળ ભંગ થાય છે. ઔદારિક મિશ્ર આહારક અને આહારક મિશ્ર અને કાર્મણુ એ ચારના સંયોગથી એકવચન અને બહુવચનની વિવક્ષાથી સોળ ભંગ સપન્ન થયા. એક બે ત્રણ અને ચારના સંયોગવાળા બધા ભંગ મળીને એસી થાય છે, જેમ-એક એક પ્રયોગના આઠ, દ્વિસંયોગી ચોવીસ ત્રિક સંયોગી બત્રીસ અને ચતુષ્ક સંયોગી સોળ.

વાનવ્યન્તરો, ન્યોતિષ્કો, તથા વૈમાનિકોતુ' પ્રતિપાદન અસુરકુમારોના સમાન સમજી સેષુ' જોઈ એ.

ગતિપ્રપાત કા નિરૂપાગ

ગતિ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(કઠ્ઠિવિહે ણં મંતે ! ગતિપ્પવાણ પ્ણત્તે ?) હે ભગવન્ ! ગતિપ્રપાત કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (ગોયમા ! પંચવિહે ગઠ્ઠવ્પવાણ પ્ણત્તે) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના ગતિ-પ્રપાત કહ્યા છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (પઓગગતી) પ્રયોગગતિ (તત્તગતી) તત્તગતિ (બંધણહેદ્દગતી) બન્ધન છેદનગતિ (ઉવવાચગતી) ઉપપાતગતિ (વિહાયગતી) વિહાયોગતિ

(સે કિં તં પઓગગતી ?) પ્રયોગગતિના કેટલા ભેદ છે ? (પઓગગતી પળ્ળરસવિહા પળ્ળત્તા) પ્રયોગગતિ પંદર પ્રકારની કહી છે—(તં જહા) તે આ પ્રકારે છે (સચ્ચમળ્ળપઓગ ગતી) સત્યમનપ્રયોગગતિ (એવં જહા પઓગો મળિતો) એ પ્રકારે જેમ પ્રયોગના ભેદ કહ્યા છે (તહા એસા વિ મળિયવ્વા) એજ પ્રકારે આના અર્થાત્ ગતિના ભેદ પણ કહેવા બ્લેઈ એ (જાવ કમ્મગસરીરકાયપઓગગતી) યાવત્ કાર્મણ્ણશરીરકાયપ્રયોગગતિ

(જીવાળં મંતે ! કતિવિહા પઓગગતી પળ્ળત્તા ?) હે ભગવન્ ! જીવેની કેટલા પ્રકારની પ્રયોગગતિ કહી છે ?

(ગોયમા ! પળ્ળરસવિહા પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારની કહી છે (તં જહા-સચ્ચ મળ્ળપઓગગતી જાવ કમ્મગસરીરકાયપઓગગતી) તે આ પ્રકારે સત્ય મનપ્રયોગગતિ યાવત્ કાર્મણ્ણશરીરકાયપ્રયોગગતિ

(નેરહ્યાળં મંતે ! કહ્વિહા પઓગગતી પળ્ળત્તા ?) હે ભગવન્ નેરયિકેની કેટલા પ્રકારની પ્રયોગગતિ કહી છે ? (ગોયમા ! ઇક્કારસવિહા પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! અગીયાર પ્રકારની પ્રયોગગતી કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સચ્ચમળ્ળપઓગગતી) સત્ય મનપ્રયોગગતિ (એવં) એ રીતે (હવહ્વજ્જરુળ) પ્રયોગ કરીને (જસસ જતિ વિહા) જેની જેટલા પ્રકારની (તસસ તતિ વિહા) તેમની તેટલા પ્રકારની (માળિયવ્વા) કહેવી બ્લેઈએ (જાવ વેમાળિયાળં) યાવત્ વૈમાનિકે સુધી

(જીવાળં મંતે ! સચ્ચમળ્ળપઓગગતી જાવ કમ્મસરીરકાયપઓગગતી) હે ભગવન્ ! જીવેની સત્યમન પ્રયોગગતિ યાવત્ કાર્મણ્ણશરીરકાયપ્રયોગગતિ (કહ્વિહા પળ્ળત્તા ?) કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (જીવાઃ સવ્વે વિ તાવ હોજ્જ સચ્ચ મળ્ળપઓગગતી વિ) જીવ બધા હોય છે, સત્યમન પ્રયોગગતિવાળા પણ (એવં તં ચેવ) એ પ્રકારે તેજ (પુઠ્ઠવળ્ણિતં માળિયવ્વં) પૂર્વ વર્ણિત કહેવું બ્લેઈએ (મંઘા તહેવ) ભંગ તેજ પ્રકારે (જાવ વેમાળિયાળં) યાવત્ વૈમાનિકેના (સે તં પઓગગતી) આ પ્રયોગગતિ થઈ

(સે કિં તં તતગતિ ?) તત ગતિ શું છે ? (તતગતી) તતગતી (જે ણં) જેઓ (ગામં વા જાવ સંનિવેસં વા સંપટ્ટિતે) આમ તરફ યાવત્ સન્નિવેશની તરફ રવાના થયા (અસંપત્તે) પણ ત્યાં પહોંચ્યા નહીં (અંતરાપહે) વચ્ચે રસ્તામાં (વટ્ટતિ) રહેલ છે. (સેતં તતગતી) તે તતગતિ છે.

(સે કિં તં વંધનહેદનગતી) અન્ધન છેદનગતિ શું છે? (જીવો વા સરીરાઓ) જીવ શરીરથી (સરીરં વા જીવાઓ) અથવા શરીર જીવથી (સેતં વંધનહેદનગતી) આ અન્ધન છેદન ગતિ થઈ

(સે કિં તં ઉવવાયગતિ?) ઉપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે? (ઉવવાયગતી તિવિહા પળ્ણત્તા) ઉપપાત ગતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (ચેત્તોવવાયગતી ભવોવવાયગતી, નો ભવોવવાય ગતી) ક્ષેત્રોપપાતગતિ ભવોપપાતગતિ, નો ભવોપપાતગતિ

(સે કિં તં ચેત્તોવવાયગતી?) ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે? (ચેત્તોવવાયગતી પંચવિહા પળ્ણત્તા) ક્ષેત્રોપપાતગતિ પાંચ પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (નેરઙ્ગ ચેત્તોવવાયગતી) નારઙ્ગ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (તિરિક્ખજોણિય ચેત્તોવવાયગતી) તિય્ગ્ગેનિ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (મળ્ણસ ચેત્તોવવાયગતી) મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ (દેવ ચેત્તોવવાયગતી) દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (સિદ્ધ ચેત્તોવવાયગતી) સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ

(સે કિં તં નેરઙ્ગ ચેત્તોવવાયગતી?) નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે? (નેરઙ્ગ ચેત્તોવવાયગતી સત્તનિહા પળ્ણત્તા) નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ સાત પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (ચયણ્ણમા પુઢવિ નેરઙ્ગચેત્તોવવાયગતી જાવ અહેસત્તમા પુઢવિ નેરઙ્ગચેત્તોવવાયગતી) રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ યાવત્ તમસ્તમા પૃથ્વી નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતી (સેત્તં નેરઙ્ગ ચેત્તોવવાયગતી) આ નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ

(સે કિં તં તિરિક્ખ જોણિય ચેત્તોવવાયગતી?) તિય્ગ્ગેનિ ક્ષેત્રોપપાતગતી કેટલા પ્રકારની છે? (તિરિક્ખજોણિય ચેત્તોવવાયગતી પંચવિહા પળ્ણત્તા) તિય્ગ્ગેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ પાંચ પ્રકારની છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (પિંદિયતિરિક્ખજોણિયચેત્તોવવાયગતી જાવ પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિય ચેત્તોવવાયગતી) એકેન્દ્રિય તિય્ગ્ગેનિ ક્ષેત્રોપપાતગતિ યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિય્ગ્ગેનિ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (સે ત્તં તિરિક્ખજોણિય ચેત્તોવવાયગતી) આ તિય્ગ્ગેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ

(સે કિં તં મળ્ણસ ચેત્તોવવાયગતી?) મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે? (મળ્ણસ-ચેત્તોવવાયગતી દુવિહા પળ્ણત્તા) મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ બે પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (સંમૂચ્છિમ મળ્ણસ ચેત્તોવવાયગતી, ગઢ્ધવકંતિ મળ્ણસ ચેત્તોવવાયગતી) સંમૂચ્છિમ

મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતી અને ગર્ભજ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ (સે તં મળૂસ લેત્તોવવાયગતી) આ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાત ગતિ થઈ

(સે કિં તં દેવ લેત્તોવવાયગતી ?) દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની ? (દેવ લેત્તોવવાયગતી ચ્ચ વિહા પળ્લત્તા) દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ ચાર પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (ભવળવડ઼્ લેત્તોવવાયગતી જાવ વેમાણિય દેવ લેત્તોવવાયગતી) ભવનપતિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (સે તં દેવ લેત્તોવવાયગતી) આ દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ.

ટીકાર્થ-વિશેષ વ્યાપાર રૂપ પ્રયોગનું આના પહેલા નિરૂપણ કરાયું છે અને પ્રયોગના કારણે જીવો અને અજીવોની ગતિ થાય છે, તેથી જ હવે ગતિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરાય છે શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન! ગતિપ્રપાત કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? ગમન કરવું ગતિ કહેવાય છે. એક દેશથી બીજા દેશમાં પ્રાપ્ત થવું અને એક પર્યાય ત્યાગ કરીને બીજા પર્યાયને પ્રાપ્ત થવું અહીં ગતિનો અર્થ સમજવો જોઈએ. ગતિનો પ્રપાત ગતિ પ્રપાત કહેવાય છે.

શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! ગતિ પ્રપાત પાંચ પ્રકારના છે જેમકે (૧) પ્રયોગગતિ (૨) તતગતિ (૩) બન્ધન છેદન ગતિ (૪) ઉપપાતગતિ અને (૫) વિહાયોગતિ. તેમાંથી વ્યાપાર રૂપ પ્રયોગ પંદર પ્રકારનો પહેલા કહી દિધેલો છે. પ્રયોગરૂપગતિને પ્રયોગતતિ કહે છે. એ દેશાન્તર રૂપ છે, કેમકે જીવના દ્વારા પ્રેરિત મન આદિના પુદ્ગલ યથા યોગ્ય થોડા આઘા ઠૂર જાય છે. તતા અર્થાત્ વિસ્તૃતગતિ તતગતિ કહેવાય છે. જેમકે જિનદત્ત આદિ કોઈ ગામના અગર સન્નિવેશ આદિને માટે રવાના થયેલ છે, પરંતુ એ ગામ કે સન્નિવેશ સુધી હજી પહોંચેલ નથી, વચમાં રસ્તામાં છે અને એક એક કદમ આગળ વધી રહેલ છે, તે તતગતિ કહેવાય છે. જેકે કદમ વધવું જિનદત્તના શરીરનો પ્રયોગ જ છે. એ કારણે આ ગતિ પણ પ્રયોગ ગતિમા ગણાઈ શકાય છે, પરંતુ આમાં વિસ્તૃત તતાની વિશેષતા હોવાથી અલગ ગણી છે. તેથી પુનરૂક્તિ ન સમજવી જોઈએ, બન્ધનનું છેદન થવું બન્ધન છેદન અને તેનાથી થનારીગતિ બન્ધન છેદનગતિ કહેવાય છે. આ ગતિ જીવ દ્વારા ત્યાગેલ શરીરની અથવા શરીરથી બહાર નિકળેલ જીવની હોય છે. કોશના ફાટવાથી એરંડાના બીજની ઊપરની તરફ જે ગતિ થાય છે, તે એક પ્રકારની વિહાયોગતિ સમજવી જોઈએ. ઉપપાતનો અર્થ છે પ્રાદુર્ભાવ. તેના ત્રણ ભેદ છે-ક્ષેત્રોપપાત, ભવોપપાત અને નો ભવોપપાત. ક્ષેત્ર અર્થાત્ આકાશ જ્યાં નારક આદિ પ્રાણી સિદ્ધ અને પુદ્ગલ રહે છે. ભવ અર્થાત્ કર્મના સંસર્ગ કરનાર જીવના નારક આદિ પર્યાય. જ્યાં જીવ કર્મના વશવર્તી બને છે, તેને ભવ કહે છે, કર્મ જનિત નૈરયિકત્વ આદિ પર્યાયોથી રહિત-ભવથી લિનન પુદ્ગલ અથવા સિદ્ધને નો ભવ કહે છે, કેમકે એ બંને જ પૂર્વોક્ત ભવના લક્ષણથી રહિત છે. એ પ્રકારનો ઉપપાતજ ઉપપાત ગતિ કહેવાય છે.

વિહાયસ અર્થાત્ આકાશ દ્વારા ગતિ થવો વિહાયો ગતિ છે. તેના ભેદ આગળ કહીશું.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન! પ્રયોગગતિ શેને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પ્રયોગગતિ પંદર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રકારે-
 સત્ય મન પ્રયોગગતિ ઈત્યાદિ જેવા પ્રયોગના પંદર લેદ કહ્યા છે, એજ પ્રકારે
 પ્રયોગગતિના પણ પંદર લેદ સમજી લેવા જોઈએ અર્થાત્ સત્યમનપ્રયોગગતિ, મૃષા મન
 પ્રયોગગતિ, સત્ય મૃષા મન પ્રયોગગતિ, અસત્યામૃષા મન પ્રયોગગતિ, સત્યવચન પ્રયોગ
 ગતિ, અસત્યવચન પ્રયોગગતિ, સત્યમૃષા વચન પ્રયોગગતિ, અસત્યામૃષા વચન પ્રયોગ
 ગતિ, ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગગતિ, ઔદારિક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગગતિ, વૈક્રિય શરીર
 કાય પ્રયોગગતિ, વૈક્રિય મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગગતિ, આહારક શરીરકાય પ્રયોગગતિ, આહારક
 મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગગતિ, કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગગતિ

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવોની પ્રયોગગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારની કહી છે, સત્યમનપ્રયોગગતિ યાવત્ કાર્મણ
 શરીરકાયપ્રયોગગતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-નારકની પ્રયોગગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોની પ્રયોગગતિ અગીયાર પ્રકારની કહી છે, તે આ
 પ્રકારે-સત્યમન પ્રયોગગતિ વિગેરે, ઉપયોગ કરીને જે જીવની જેટલા પ્રકારની ગતિનો
 સંલવ હોય, તેની તેટલા જ પ્રકારની ગતિ કહેવી જોઈએ. એજ રીતે અસુરકુમાર આદિ
 લવન પતિયોની, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોની, વિકલેન્દ્રિયોની, પચેન્દ્રિય તિર્યચોની
 મનુષ્યોની, વાનવ્યન્તર, ન્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની પ્રયોગગતિ યથા યોગ્ય સમજી
 લેવી જોઈએ. આ કથનના અનુસાર નારકોની સત્યમનપ્રયોગગતિ આદિ, અસત્યામૃષા વચન
 પ્રયોગગતિ, વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગગતિ, વૈક્રિય મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગગતિ કાર્મણ શરીર
 કાય પ્રયોગગતિ રૂપ અગીયાર, પ્રકારની ગતિ જાણવી જોઈએ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિની
 પણ ગતિ સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવોની શું સત્યમન પ્રયોગગતિ હોય છે યાવત્
 શું કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગગતિ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! જીવ બધા સત્યમન પ્રયોગગતિવાળા પણ હોય છે, વિગેરે
 એ બધું કહેવું જોઈએ જેવું કથન ઊપર કરાએલું છે, હવે પ્રયોગગતિના કથનનો
 ઉપસંહાર કરતા કહે છે-આ પ્રયોગગતિનું નિરૂપણ સમજવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! તત્તગતિ શેને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-કોઈ જીવ કોઈ ગ્રામ, કર્વટ, સંવાહ, આશ્રમ, અથવા સંનિવેશની
 તરફ રવાના થયેલ છે, પણ ત્યાં સુધી પહોંચેલ નથી, વચમાં રસ્તામાં છે, તેની તે સમયે

જે ગતિ થાય છે તે તત ગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અન્ધનછેદન ગતિ શું છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ શરીરથી બહાર નિકળે છે અથવા શરીર જીવથી પૃથક્ થાય છે, તેને અન્ધન છેદનગતિ કહે છે.

ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઉપપાતગતિ કેને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-ઉપપાતગતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-ક્ષેત્રોપપાતગતિ, ભવોપપાતગતિ અને નો ભવોપપાતગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ક્ષેત્રોપપાતગતિ પાંચ પ્રકારની છે-તે આ પ્રકારે છે-નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, તિર્યંચ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ, દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ સાત પ્રકારની કહી છે તે આ પ્રકારે છે-રત્ન-પ્રલા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, શર્કરાપ્રલા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, વાલુકાપ્રલા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, પંકપ્રલા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, ધૂમપ્રલા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, તમઃપ્રલા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને અધઃસપ્તમ પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, આ નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિનું નિરૂપણ થયું.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! તિર્યંગ્યેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ શું છે ?

શ્રી ભગવાન્-તિર્યંગ્યેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ પાંચ પ્રકારની છે-તે આ પ્રકારે છે-એકેન્દ્રિય તિર્યંગ્યેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, દ્વીન્દ્રિય તિર્યંગ્યેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, ત્રીન્દ્રિય તિર્યંગ્યેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, ચતુરિન્દ્રિય તિર્યંગ્યેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંગ્યેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ. આ તિર્યંગ્યેનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ શું છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ બે પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને ગર્ભજ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ. આ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ ચાર પ્રકારની છે, જેમકે-લવનપતિ દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, વાનવ્યન્તર દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, જ્યોતિષક દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, અને વૈમાનિક દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, આ દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિનું કથન થયું.

સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતા આદિની વસ્તુવ્યત્તા

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી ?) સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતાગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (અણેગવિહા પળ્ણત્તા) અનેક પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (જંબુદ્વીવે દીવે) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં (મરહેરવયવાસે) ભરત અને ઐરપત ક્ષેત્રમાં (સપક્કલં) અધી દિશાઓમાં (સપહિદિસિં) અધી વિદિશાઓમાં (સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતા ગતિ હોય છે (જંબુદ્વીવે દીવે) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં (ચુલ્લ હિમવંત સિહરિ વાસહર પવ્વતસપક્કલં સપહિદિસિં) ક્ષુદ્ર હિમવાન્ અને શિખરી, વર્ષધર, પર્વતથી અધી દિશાઓ વિદિશાઓમાં (સિદ્ધ લેત્તોવવાયગતી) સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે (જંબુદ્વીવે દીવે) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં (હેમવયહેરણવાસસપક્કલં સપહિદિસિં) હૈમવત હૈરણ્યવર્ષની અધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં (સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે. (જંબુદ્વીવે દીવે) જમ્બુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં (સદ્વાવ્હ વિયડાવ્હવટ્ટવેયહ્હસપક્કલં સપહિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) શબ્દાપાતી (શકટાપાતી) અને વિકટાપાતી વૃત્ત વૈતાહ્ય પર્વતની અધી દિશા—વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે (જંબુદ્વીવે દીવે મહાહિમવંત રૂપિવાસહરપવ્વતસપક્કલં સપહિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મહાહિમવન્ત અને રૂકિમ નામક વર્ષધર પર્વતોની અધી દિશા—વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે (જમ્બુદ્વીવે દીવે હરિવાસ રમ્મગ વાસસપક્કિલ્લ સપહિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં હુરિવર્ષ તેમજ રમ્મક વર્ષની અધી દિશા—વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે (જંબુદ્વીવે દીવે ગંધાપાતિ માલવંત પવ્વય વટ્ટવેહ્હય સપક્કલં સપહિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ગંધાપાતી, માલ્યવન્ત પર્વત વૃત્તવૈતાહ્યની અધી દિશાઓમાં અધી વિદિશાઓમાં સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે (જંબુદ્વીવે દીવે ગિસહનીલવંતવાસહરપવ્વતસપક્કિલ્લ સપહિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં નિષધ અને નીલવન્ત નામક વર્ષધર પર્વતની અધી દિશા—વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતા ગતિ છે (જમ્બુદ્વીવે દીવે પુવ્વવિદેહાવરવિદેહ સપક્કિલ્લ સપહિદિસિં સિદ્ધ લેત્તોવવાયગતી) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં પૂર્વ વિદેહ અને અપર વિદેહની અધી દિશાઓ—વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે (જમ્બુદ્વીવે દીવે દૈવકુરુ—ઉત્તર કુરુ સપક્કિલ્લ સપહિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં દૈવકુરુ અને ઉત્તર કુરુમાં અધી દિશાઓ—વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે (જમ્બુદ્વીવે દીવે મંદ્ર પવ્વયસસ સપક્કિલ્લ સપહિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મન્દર પર્વતમાં અધી દિશા—વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે

(લવળસમુદ્દે સપક્કિલ્લ સપહિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) લવળુ સમુદ્રમાં અધી દિશા વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે (ધાયહ્હલંદે દીવે પુરત્થિમદ્દં પચ્છિમદ્દમંદ્રપવ્વય-

સપક્ષિલં સપડિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગઈ) ધાતકીઅંડ દ્વીપમાં પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ મંદર પર્વતની અધી દિશા-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (કાલોચસમુદ્ધ સપક્ષિલં સપડિ દિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) કાલોદ સમુદ્રમાં અધી દિશા વિદિશામાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (પુસ્કરવરદ્વીવદ્ધપુરથિમદ્ધમરહેરવચવાસસપક્ષિલં સપડિદિસિં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) પુષ્કર વર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધના ભરત ઐરવત વર્ષમાં અધી દિશા-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે (એવં જાવ પુસ્કરવરદ્વીવદ્ધપચ્છિમદ્ધ મંદરપવ્વચ સપક્ષિલં સપડિદિસિં સિદ્ધલેત્તો વવાયગતી) એજ પ્રકારે યાવત્ પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધના મન્દર પર્વતમાં અધી દિશા વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (સે તં સિદ્ધલેત્તોવવાયગતી) આ સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ

(સે કિં તં ભવોવવાયગતી ?) ભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (ભવોવવાયગતી ચ્ચ- વ્ચિહા પ્ણત્તા) ભવોપપાતગતિ ચાર પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે છે (નેરઙ્ચ ભવોવવાયગતી જાવ દેવભવોવવાયગતી) નેરઙ્ચ ભવોપપાતગતિ યાવત્ દેવ ભવોપપાતગતિ (સે કિં તં નેરઙ્ચભવોવવાયગતી ?) નારક ભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (નેરઙ્ચ ભવો- વવાયગતી સત્તવિહા પ્ણત્તા) નારક ભવોપપાતગતિ સાત પ્રકારની છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (એવં) એ પ્રકારે (સિદ્ધવજ્ઞો) સિદ્ધને ત્યજ્ને (ભેદો) ભેદ (માણિચ્વો) કહેવા ભેદએ (જો ચેવ લેત્તોવવાયગતી) જો ક્ષેત્રોપપાતગતિમાં (સો ચેવ) તેજ (સેતં દેવ ભવોવવાયગતી) આ દેવ ભવોપપાતગતિ થઈ (સેતં ભવોવવાયગતી) આ ભવોપપાતગતિનું નિરૂપણ થયું

(સે કિં તં નો ભવોવવાયગતી) નો ભવોપપાતગતિ શું છે ? (નો ભવોવવાયગતી દુવિહા પ્ણત્તા) નો ભવોપપાતગતિ બે પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (પોગ્ગલો ભવોવવાયગતી) પુદ્ગલ નો ભવોપપાતગતિ (સિદ્ધ નો ભવોવવાયગતી) સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ (સે કિં તં પોગ્ગલ નો ભવોવવાયગતી ?) પુદ્ગલ નો ભવોપપાતગતિ શું છે ? (પોગ્ગલ નોભવોવવાયગતી) પુદ્ગલનોભવોપપાતગતિ (જં ણં પરમાણુપોગ્ગલે) બે કે પરમાણુ પુદ્ગલ (લોગ્ગસ પુરથિમિલ્લાઓ ચરમંતાઓ) લોકના પૂર્વવર્તી ચરમાન્તથી (પંચત્થિમિલ્લં ચરમંતં) પશ્ચિમી ચરમાન્ત સુધી (એગસમણં) એક સમયમાં (ગચ્છતિ) બાય છે (પચ્ચત્થિમિલ્લાઓ

વા ચરમંતાઓ) અથવા પશ્ચિમી ચરમાન્તથી (પુરત્થિમિલ્લં ચરમંતં) પુર્વી ચરમાન્તમાં (એગસમણં ગચ્છતિ) એક સમયમાં બંધ છે (દાહિગિલ્લાઓ વા ચરમાન્તાઓ ઉત્તરિલ્લં ચરમંતં) અથવા દક્ષિણી ચરમાન્તથી ઉત્તરી ચરમાન્તમાં (એગસમણં) એકસમયમાં (ગચ્છતિ) બંધ છે (એવં ઉત્તરિલ્લાઓ દાહિગિલ્લં) એજ પ્રકારે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણુ સુધી (ઉવરિલ્લાઓ હેટ્ટિલ્લં) ઉપરની બાબુથી નીચેની બાબુમાં (હિટ્ટિલ્લાઓ ઉવરિલ્લં) નીચલા છોડેથી ઉપરના સુધી (સેતં પોગ્ગણોભવોવવાયગતી) આ પુદ્ગલની નો ભવોપપાતગતિ છે

(સે કિં તં સિદ્ધનોભવોવવાયગતી ?) સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (સિદ્ધનો ભવોવવાયગતી દુવિહા પળ્ણત્તા) સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ બે પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (અણંતરસિદ્ધનોભવોવવાયગતી, પરંપર સિદ્ધનોભવોવવાયગતી ચ) અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાતગતિ અને પરંપર સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ છે

(સે કિં તં અણન્તર સિદ્ધનોભવોવવાયગતી ?) અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (અણંતરસિદ્ધનોભવોવવાયગતી પળ્ણરસવિહા પળ્ણત્તા) અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાતગતિ પંદર પ્રકારની છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (તિત્થસિદ્ધ અણંતરસિદ્ધનો ભવોવવાયગતી) તીર્થ સિદ્ધ-અનન્તર સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ (ચ) અને (જાવ) યાવત્ (અણેગસિદ્ધનોભવોવવાયગતી) અનેક સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ

(સે કિં તં પરંપરસિદ્ધનોભવોવવાયગતી ?) પરંપરા સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (પરંપરસિદ્ધનોભવોવવાયગતી અણેગવિહા પળ્ણત્તા) પરંપર સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ અનેક પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે (અપદ્મસમયસિદ્ધનોભવોવવાયગતી) અપ્રથમ સિદ્ધનો ભવોપપાતગતિ (એવં દુ સમય સિદ્ધનો ભવોવવાયગતી) એ રીતે દ્વિ સમય સિદ્ધનોભવોવવાયગતિ (જાવ અણંત સમયસિદ્ધનોભવોવવાયગતી) યાવત્ અનન્ત સમય સિદ્ધનો-ભવોપપાતગતિ (સેતં સિદ્ધનોભવોવવાયગતી) આ સિદ્ધનોભવોપપાતગતિનું પ્રરૂપણુ થયું

(સેત્તં ણો ભવોવવાયગતી, સેતં ઉવવાયગતી) નોભવોપપાત ગતિનું પ્રરૂપણુ અને ઉપપાતગતિનું પ્રરૂપણુ થયું.

(સે કિં તં વિહાયગતી ?) વિહાયગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (વિહાયરતી સત્તરસ વિહા પળ્ણત્તા) વિહાયો ગતિ સત્તર પ્રકારની કહી છે તં જહા) તે આ પ્રકારે (ફુસમાણગતી)

સ્પર્શ કરતા ગતિ (અફુસમાણગતી) સ્પર્શ નહીં કરનારી ગતિ (ઉવસંપજ્જમાણગતી) ઉપસંપ
 ધમાનગતિ (અણુવસંપજ્જમાણગતી) અનુપસંપધઅનગતિ (પોગલતી) પુદ્ગલગતિ (મંદૂચગતી)
 મંદૂકગતિ (ળાવાગતી) નૌકાગતિ (નયગઈ) નયગતિ (છાયાગતી) છયાગતી (છાયાણુવાતગતી)
 છયાનુપાતગતિ (લેસ્સાગતી) લેશ્યાગતિ (લેસ્સાણુવાયગતી) લેશ્યાનુપાતગતિ (ઉદ્દિસપવિભત્તગતી)
 ઉદ્દદીશ્ય પ્રવિલક્ષ્ણગતિ (ચતુરિસપવિભત્તગતી) ચતુ:પુરૂષ પ્રવિલક્ષ્ણગતિ (વંકગતી) વકગતિ-
 (પંકગતી) પંકગતિ (વંધણવિમોચનગતી) બંધન વિમોચનગતિ

(સે કિં તં ફુસમાણગતી ?) સ્પૃશદ્ગતિ કેને કહે છે (જં ણં પરમાણુ પોગલાણં દુપયેસિયા-
 ણં જાવ અણંતપણસિયાણં) જે પરમાણુ પુદ્ગલોની દ્વિપદેશી યાવત્ અનન્ત પ્રદેશી (સંધાણં)
 સ્કંધોની (અણમણં ફુસતાણં) આપસમાં સ્પર્શ કરનારાઓની (ગતી) ગતિ (પવત્તઈ) હોય
 છે (સેત્તં ફુસમાણગતી) તે સ્પૃશદ્ ગતિ છે

(સે કિં તં અફુસમાણગતી ?) અસ્પૃશદ્ ગતિ કેને કહે છે ? (જં ણં ણં એસિં ચેવ અફુસં
 તાણં ગતી પવત્તતી સેત્તં અફુસમાણગતી) જે સ્પર્શ ન કરતા રહેલા એ જ પરમાણુ આદિની
 ગતિ હોય છે. તે અસ્પૃશદ્ ગતિ છે

(સે કિં તં ઉવસંપજ્જમાણગતી ?) ઉપસંપધમાનગતિ કેને કહે છે ? (જેણં રાયં વા) રાજને
 (જુવરાયં વા) યુવરાજને (ઈસરં વા) એશ્વર્યશાલીને (તલવરં વા) તલવર-જેને રાજની તરકથી
 પટ્ટો મદ્યો હોય તેને (માંહવિયં) મંડપના અધિપતિને (કોટ્ટંબિયં) કૌટુંબિકને (હિમં વા)
 શેઠને (સેનાવતિં વા) સેનાપતિને (સત્થવાહં વા) અથવા સાર્થવાહને (ઉપસંરજ્જિત્તાણં)
 આશ્રય કરીને (ગચ્છતિ) ગમન કરે છે (સે તં ઉવસંપજ્જમાણગતી) તે ઉપસંધમાનગતિ છે

(સે કિં તં અણુવસંપજ્જમાણગતી) અનુપસંપધમાન ગતિ કેને કહે છે ? (જં ણં ણં
 સિંચેવ) જે તેજ પૂર્વોક્તને (અણ મણં) અંદરે અંદર (અણુવસંપજ્જિત્તાણં) આશ્રય ન
 કરીને (ગચ્છઈ) ગમન કરે છે (સે તં અણુવસંપજ્જમાણગતી) તે અનુપસંપધમાન ગતિ છે

(સે કિં તં પોગલગતી ?) પુદ્ગલ ગતિ કેને કહે છે ? (જં ણં પરમાણુ પોગલાણં) જે
 પરમાણુ પુદ્ગલોની (જાવ અણંતપણસિયાણં સંધાણં) યાવત્ અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની (ગતી
 પવત્તતી) ગતિ હોય છે (સે તં પોગલગતી) તે પુદ્ગલ ગતિ કહેવાય છે

(સે કિં તં મંદૂયગતી) મંદૂક ગતિ કોને કહે છે ? (જં ણં મંદૂઓ કિડિત્તા ગચ્છતિ સે તં મંદૂયગતી) દેડકો જે ઉછળીને ચાલે છે, તે મંદૂક ગતિ છે

(સે કિં તં ણાવાગતી) નૌકાગતિ શું છે ? (જં ણં ણાવા પુઠ્ઠ વેતાલીઓ દાહિણવેયાલિં જલપહેણ ગચ્છતિ) જેમ નૌકા પૂર્વ વૈતાલીતરફથી દક્ષિણ વૈતાલી તરફ જલ માર્ગે જાય છે(દાહિણ વેતાલીઓ વા અવરવેતાલિં જલપહેણ ગચ્છતિ) અથવા દક્ષિણ વૈતાલી તટથી પશ્ચિમ વૈતાલી તરફ જલમાર્ગથી જાય છે (સેત્તં ણાવાગતી) તે નૌકા ગતિ થઈ

(સે કિં તં ણયગતી ?) નયગતિ કોને કહે છે ? (જં ણં ણેગમસંગહવહારવ્જ્જુસુય સદસમભિરૂઢણ્વંમૂયાણં નયાણં) જેમકે નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુ સૂત્ર શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવા જાતના નયોની (જા) જે (ગતી) ગતિ (અહવા) અથવા (સઠ્ઠ ણયા વિ) બધા નય (જં ઇચ્છંતિ) જે માને છે (સેત્તં ણયગતી) તે નયગતિ છે

(સે કિં તં છાયાગતી ? ૨) છાયાગતિ શું છે ? (જં ણં હયછાયં વા) ઘોડાની છાયાને ગચ્છાયં વા) હાથીની છાયાને (નરછાયં વા) અથવા મનુષ્યની છાયાને (કિણ્ણરછાયં વા) અથવા કિંનરની છાયાને (મહોરગછાયં વા) અથવા મહોરગની છાયાને (ગંધવ્વચ્છાયં વા) અથવા ગંધવની છાયાને (ઉસહછાયં વા) વૃષભની છાયાને (રહછાયં વા) અથવા રથની છાયાને (હત્તછાયં વા) અથવા છત્રની છાયાને (ઉવલંપજ્જિત્તાણં) આશ્રય કરીને (ગચ્છતિ) ગમન થાય છે (સે તં છાયા ગતી) તે છાયા ગતી છે

(સે કિં તં છયાણુવાયગતી ?) છયાણુવાય ગતિ કોને કહે છે ? (જે ણં પુરિસં છયાઅણુગ-ચ્છઈ) છાયા પુરૂષને જે પીછો પકડે છે (નો પુરિસે છાયં અણુગચ્છઈ) પુરૂષ છયાણુ અણુ-ગમન નથી કરતો (સે તં છયાણુવાય ગતી) તે છયાણુવાય ગતિ છે

(સે કિં તે લેસ્સાગતી ? ૨) લેશ્યા ગતિ શેને કહે છે ? (જં ણં કિણ્ણલેસ્સા નીલલેસ્સં પ્પ) કૃષ્ણ લેશ્યા નીલ લેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈને (તા વણ્ણત્તાણ) તેના જ વર્ણુ રૂપમાં (તા ગંધ ત્તાણ) તેના ગંધરૂપમાં (તા રસત્તાણ) તેનાજ રસ રૂપમાં (તા ફાસત્તાણ) તેના સ્પર્શ રૂપમાં (મુજ્જો મુજ્જો) વારં વાર (પરિણમઈ) પરિણુત થાય છે (એવં નીલલેસ્સા વિ કાલલેસ્સં) અજ પ્રકારે નીલ લેશ્યા કાપેત લેશ્યાને (પ્પ) પ્રાપ્ત થઈને (તા રૂવત્તાણ) તેના જ વર્ણુ રૂપમાં (જાવ તા ફાસત્તાણ) યાવત્ તેના જ સ્પર્શ રૂપમાં (પરિણમતિ) પરિણુત થાય છે (એવં કાલ-

લેસ્સા વિ તેહલેસ્સં) એજ પ્રકારે કાપોત લેશ્યા પણ તેજી લેશ્યાને (તેહલેસ્સા વિ પમ્હલેસ્સં) તેજી લેશ્યા પણ પદ્મલેશ્યાને (પમ્હલેસ્સા વિ સુવ્કલેસ્સં પવ્) પદ્મ લેશ્યા પણ શુકલ લેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈને (તા રૂવત્તાણ જાવ પરિણમતિ) તેના જ વર્ણ રૂપમાં પરિણત થાય છે (સેતં લેસ્સા ગતી) તે લેશ્યા ગતિ છે

(સે કિં તં લેસ્સાણુવાયગતી ?) લેશ્યાનુપાતગતિ શું છે ? (જલ્લેસ્સાઈં દવ્વાઈં પરિયા-
હત્તા) જે લેશ્યા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરીને (કાલં કરેહ) કાળ કરે છે-મરે છે(તલ્લેસ્સેસુ સ્વવ-
જ્જહ) તેજી લેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે(તં જહા કિણ્હલેસ્સેસુ, જાવ સુવ્કલેસ્સેસુ વા) તે
આ પ્રકારે-કૃષ્ણ લેશ્યાવાળાઓમાં યાવત શુકલ લેશ્યાવાળાઓમાં (સે તં લેસ્સાનુવાયગતી) તે
લેશ્યાનુપાત ગતિ છે

(સે કિં તં હિસ પવિભત્તગતી ? ૨) ઉદિશ્ય પ્રવિલક્ષત ગતિ શેને કહે છે ? (જં ણં
આચરિયં વા) જે કે આચાર્યને (સ્વજ્ઞાયં વા) અથવા ઉપાધ્યાયને (થેરં વા) અથવા સ્થા
વિરને (પવત્તિં વા) અથવા પ્રવર્તકને (ગણિં વા) અથવા ગણીને (ગણહરં વા) અથવા ગણ-
ધરને (ગણાવચ્છેદં વા) અથવા ગણાવચ્છેદકને (હિસ હિસ) ઉદેશ્ય કરી કરીને (ગચ્છહ)
ગમન કરે છે (સે તં હિસપવિભત્તગતી) તે ઉદિશ્ય પ્રવિલક્ષત ગતિ છે

(સે કિં તં ચત્તુરિસપવિભત્તગઈ ?) ચતુરુષ પ્રવિલક્ષત ગતિ કેને કહે છે ? (સે)
અથ (જહાનામણ) કોઈ પણ નામવાળા (ચત્તારિ પુરિસા) ચાર પુરુષ (સમગં પવિટ્ઠા) એક
સાથે રવાના થયા અને (સમગં પજ્જવિયા) એક સાથે પહોંચ્યા ૧, (સમગં પવિટ્ઠા) એક
સાથે રવાના થયા (વિસમં પજ્જવિયા) આગળ પાછળ પહોંચ્યા ૨, (વિસમં પવિટ્ઠા) આગળ
પાછળ રવાના થયા (સમગં પજ્જવિયા) એક સાથે પહોંચ્યા (વિસમં પવિટ્ઠા) આગળ પાછળ
રવાનાથયા (વિસમં પજ્જવિયા) અગળ પાછળ પહોંચ્યા (સે તં ચત્તુરિસપવિભત્તગઈ) તે
ચતુરુષ પ્રવિલક્ષત ગતિ છે

(સે કિં તં વંકગતિ ? ૨) વક ગતિ શું છે ? (વંકગતી ચત્તવિહા પણ્ણત્તા) વકગતિ ચાર
પ્રકારની કહી છે (તં જહા) તે આ પ્રકારે છે (ઘટ્ટનયા) ઘટ્ટનથી (થંભનયા) સ્તંભનથી
(લેસનયા) ચિકણા પણાથી (પવહનયા) પતનથી (સે તં વંકગતી) તે વકગતિ છે

(સે કિં પંકગતી ? ૨) પંક ગતિ શેને કહે છે ? (સે) અથ (જહાનામણ) કોઈ પણ
નામવાળા (કેઈ પુરિસે) કોઈ પુરુષ (પંકંસિ વા) કીચડમાં (હદયંસિ વા) અથવા પાણીમાં

(કાંચ) શરીરને (उच्चिहिया) ખીબની સાથે બેડીને (गच्छति) ગમન કરે છે (સેતં પંક ગતી) તે પંકગતિ છે.

(સે કિં તં બંધનવિમોચનગતી ૨) બન્ધન વિમોચન ગતિ શું છે? (જં ણં અંબાળ વા) બે કે કેરીયોના (અંબાહગણ વા) અથવા અમ્લાટકોના (માહુલંગણ વા) અથવા ખીબેરાના (વિલ્લાળ વા) અથવા બિલાંઓના (કવિટ્ટાળ વા) અગર કવિઠોના (મટ્ટાળ વા) અગર ભદ્ર નામક ફલ? (ફળસાળ વા) અગર ફળુસોના (હાલિમાળવા) અથવા દાડમોના (પારેવતાળં વા) અથવા પારાપતોના (અકલોલાળ વા) અથવા અખરોટોના (ચારાળ વા) અથવા આરોના (બોરાળ વા) અગર ખોરોના (તિંદુયાળ વા) અગર તેંદુઓના (પક્કાળં) પાકેલના (પરિયાગયા ણં) તૈયાર થયેલાના (બંધનાઓ વિષ્ણુમુક્કાળં) બન્ધથી છૂટેલાઓના (તિવ્વાઘતેળં) રૂકાપટ ન થવાથી (અગ્રે વીસસાળ ગતી પવત્તહ) નીચે સ્વભાવથી જ ગતિ થાય છે (સેતં બંધન વિમોચનગતી) તે બન્ધન વિમોચન ગતિ છે (સેતં વિહાયોગતી) આ વિહાયો ગતિ છે

પ્રયોગ ૫૬ સમાપ્ત

ટીકાર્થ—હવે સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ આદિની પ્રરૂપણા કરાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ અનેક પ્રકારની કહેલી છે. સિદ્ધત્વં ક્ષેત્ર તે સિદ્ધક્ષેત્ર કહેવાય, તેમાં ઉપપાત રૂપ ગતિ સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ કહેવાય છે, તેમના અનેક ભેદ છે જેમકે—

જમ્બૂદ્વીપમાં ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રના ઊપર સપક્ષ (પૂર્વ—પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર રૂપ પાર્શ્વ) જેમાં સમાન હોય) તથા સપ્રતિદિક્ (ધશાન આદિ વિદિશાઓમાં સમાન હોય) અર્થાત્ બધી દિશાઓમાં અને બધી વિદિશાઓમાં સર્વત્ર સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ હોય છે ‘સપક્ષ’ અને ‘સપ્રતિદિક્’ આ બન્ને ક્રિયા વિશેષણ સમજવાં બેઇએ.

એ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ચુલ્લહિમવાન્ અને શિખરી નામક વર્ષધર પર્વતોના સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ અર્થાત્ બધી દિશાઓમાં અને બધી વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં હૈમવત હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના ઊપર સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં શબ્દાપાતી (શકટાપાતી) અને વિકટાપાતી વૃત્ત-વૈતાઢય પર્વતના સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. જમ્બૂદ્વીપમાં મહાહિમવાન્ અને રૂકિમ નામક વર્ષધર પર્વતોના સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાતાગતિ છે. જમ્બૂદ્વીપમાં હરિપર્ષ અને રમ્યક વર્ષ ક્ષેત્રમાં સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં ગંધાપાતી અને માલ્યવન્ત પર્વતોની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં નિષધ અને નીલવન્ત

નામક વર્ષધરપર્વતોની સપક્ષ અને સપ્રતિદિઃ અર્થાત્ બધી દિશાઓ અને બધી વિદિશાઓમાં સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહની સપક્ષ અને સપ્રતિદિઃ સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. જમ્બૂદ્વીપમાં દેવકુરૂ અને ઉત્તર કુરૂની સપક્ષ અને સપ્રતિદિઃ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની સપક્ષ અને સપ્રતિદિઃ અર્થાત્ બધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે.

લવણ સમુદ્રમાં સપક્ષ અને સપ્રતિદિઃ અર્થાત્ બધી દિશાઓ અને બધી વિદિશાઓમાં સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે ધાતકી ખંડ દ્વીપમાં પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના મન્દર પર્વતની સપક્ષ અને સપ્રતિદિઃ સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે કાલોદ સમુદ્રની સપક્ષ અને સપ્રતિદિઃ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રની સપક્ષ અને સપ્રતિદિઃ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ કહેલી છે. એજ પ્રકારે સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિના સત્તાવન ભેદ સમજવા જોઈએ.

જમ્બૂદ્વીપની શ્રેણિયોની સમશ્રેણિયો અને વિશ્રેણિયોમાં ૧ ભરત ઐરવત ૨ ચુલ્લહિમવન્ત અને ૩ શિખરી તથા હૈમવત, ૪ હૈરણ્યવત શકટાપાતી-વિકટાપાતી, ૫ મહાહિમવાન્ ૬ હરિવર્ષ રમ્યક વર્ષ ૭ ગંધાપાતી-માલ્યવન્ત ૮ નિષધનીલવન્ત ૯ પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહા ૧૦ દેવકુરૂ, ઉત્તરકુરૂ ૧૧ અને મેરૂ પર્યન્ત અગીયાર સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિયો છે. એજ પ્રકારે ૨૨ ધાતકીખંડ દ્વીપમાં ૨૨ પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં, એક લવણ સમુદ્રમાં અને એક કાલોદધિ સમુદ્રમાં છે. આ બધા મળીને (૫૭) સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિયો છે. હવે તેમને ઉપસંહાર કરે છે-આ સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિની પ્રરૂપણા થઈ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-ભવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ભવોપપાત ગતિ, ચાર પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે છે-નારક ભવોપપાત ગતિ, તિર્થંગ્યોનિક ભવોપપાત ગતિ, મનુષ્ય ભવોપપાત ગતિ અને દેવ ભવોપપાત ગતિ

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકભવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકભવોપપાત ગતિ સાત પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે છે-રત્નપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, પાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, પંકપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, ધૂમ પ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, તમઃપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, અને અધઃ સપ્તમ પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ.

એજ પ્રકારે સિદ્ધોને છોડીને તિર્યગ્યોનિક લવોપપાત ગતિના ભેદ, મનુષ્ય લવો-
પપાત ગતિના ભેદ અને દેવ લવોપપાત ગતિના ભેદ કહી લેવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે
કે ક્ષેત્રોપપાત ગતિમાં નારક, તિર્યચ મનુષ્ય અને દેવગતિના ભેદથી જે ભેદ કહ્યા છે,
તેજ અહીં પણ કહી લેવા જોઈએ. એ પ્રકારે નૈરયિક આદિના ભેદથી લવોપપાત ગતિના
મૂળ ભેદ ચાર છે, અને ઉત્તર ભેદ બાવીસ છે. તેમનામાંથી નૈરયિક લવોપપાત ગતિના
રત્નપ્રભા આદિના ભેદથી સાત ભેદ થાય છે, તિર્યગ્યોનિક લવોપપાત ગતિના સંમૂર્છિમ
અને ગર્ભજ મનુષ્યોના ભેદથી બે ભેદ છે અને દેવલવોપપાત ગતિના લવનપતિ, વાન-
વ્યન્તર; જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક ભેદથી ચાર ભેદ છે. આ બધાને મેળવતા અઠાર ભેદ
છે અને તેઓમાં ચાર મૂળ ભેદ સંમિલિત કરી દેવાય તો બધા મળીને બાવીસ ભેદ
થઈ જાય છે. હવે ઉપસંહાર કરે છે—આ દેવ લવોપપાત ગતિનું પ્રરૂપણ થયું અને લવો
પપાત ગતિની પ્રરૂપણા પણ સમાપ્ત થઈ ગઈ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! નો લવોપપાત ગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્—નો લવોપપાત ગતિ બે પ્રકારની કહી છે. કર્મના ઉદયથી થનારી નાર-
કત્વ આદિ પર્યાયોથી રહિત લવથી જે ભિન્ન હોય તેને નો લવ કહે છે. એ પુદ્ગલ અને
સિદ્ધ લવથી ભિન્ન છે, કેમકે આજ બન્ને કર્મજનિત પર્યાયોથી રહિત છે. તેનો લવમાં ઉપ-
પાત રૂપ ગતિને નો લવોપપાત ગતિ કહેલ છે. એનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે
નો લવોપપાત ગતિના બે ભેદ આ છે—પુદ્ગલનોલવોપપાત ગતિ અને સિદ્ધનોલવોપપાત ગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પુદ્ગલનોલવોપપાત કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! પુદ્ગલ પરમાણુ લોકના પૂર્વી ચરમાન્ત અર્થાત્ અન્તથી
પશ્ચિમી ચરમાન્ત સુધી એક જ સમયમાં પહોંચી જાય છે, દક્ષિણી ચરમાન્તથી ઉત્તરી
ચરમાન્ત અને ઉત્તરી ચરમાન્તથી દક્ષિણી ચરમાન્ત સુધી એક સમયમાં ગતિ કરે છે,
એજ પ્રકારે ઊપરની બાજુથી નીચેની બાજુ સુધી અને નીચેની બાજુથી ઊપરની બાજુ
સુધી એક સમયમાં જ ગતિ કરે છે. આ પુદ્ગલ નો લવોપપાત ગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! સિદ્ધનોલવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! સિદ્ધનોલવોપપાત ગતિ બે પ્રકારની કહી છે—અનન્તર
સિદ્ધ નો લવોપપાત ગતિ અને પરંપરા સિદ્ધનો લવોપપાત ગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! અનન્તર સિદ્ધનો લવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! અનન્તર સિદ્ધનો લવોપપાત ગતિ પંદર પ્રકારની છે તે આ

પ્રકારે-તીર્થસિદ્ધ અને અનન્તર સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિ અનેક સિદ્ધ અનન્તર સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિ (અહીં પંદર પ્રકારના સિદ્ધોના અનુસાર પંદર પ્રકારની ગતિ સમજી લેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-પરંપરા સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન-પરંપરા સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિ અનેક પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે અપ્રથમ સમય સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિ, દ્વિસમય સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિ, યાવત્ અનન્ત સમય સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિ અર્થાત્ ત્રિસમય સિદ્ધ, ચતુઃ સમયસિદ્ધ, પંચ સમય સિદ્ધ, ષટ્ સમય સિદ્ધ, સપ્ત સમય સિદ્ધ, અષ્ટ સમય સિદ્ધ, નવ સમય સિદ્ધ, દશ સમય સિદ્ધ, સંખ્યાત સમય સિદ્ધ, અસંખ્યાત સમય સિદ્ધ, અનન્ત સમય સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિ. આ સિદ્ધ નો લયોપપાત ગતિનું સ્વરૂપ કહ્યું અને ઉપપાત ગતિની પ્રરૂપણા થઈ ચૂકી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હું ભગવાન ! વિહાયો ગતિ કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે-વિહાયો ગતિ અર્થાત્ આકાશથી થનારી ગતિ સત્તર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રકારે છે-

(૧) સ્પૃશદ્ગતિ-પરમાણુ આદિ અન્ય વસ્તુઓની સાથે સ્પૃષ્ટ ગતિ થઈ-થઈને અર્થાત્ પરસ્પરના અનુલયનું જે ગમન કરાય છે, તે સ્પૃશદ્ ગતિ કહેવાય છે.

(૨) અસ્પૃશદ્ ગતિ-જે પરમાણુ આદિ અન્ય પરમાણુ આદિના સ્પર્શ કર્યા વગર જ ગતિ કરે છે, જેમ પરમાણુ એક જ સમયમાં લોકના એક ચરમ માત્રથી બીજા ચરમ માત્ર સુધી પહોચી જાય છે, તેની ગતિ અસ્પૃશદ્ ગતિ કહેવાય છે.

(૩) ઉપસંપદ્મમાન ગતિ કોઈ બીજાનો આશ્રય લઈને ગમન કરવું, જેમ ધન સાર્થ-વાહના આશ્રયથી ધર્મસંઘોષ આચાર્યનું ગમન કરવું, એ ઉપસંપદ્મમાન ગતિ છે.

(૪) અનુપસંપદ્મમાન ગતિ-કોઈના આશ્રય પિના માર્ગમાં ગમન કરવું.

(૫) પુદ્ગલગતિ-પુદ્ગલની ગતિ, જે સિદ્ધ છે

(૬) મંદુકગતિ-દેડકાની માફક ઉછળી-ઉછળીને ચાલવું.

(૭) નૌકાગતિ-નદી આદિમાં નાવ વિગેરેથી ગતિ થવી.

(૮) નયગતિ-નૈમન આદિ નયોનો પોતપોતાના અભિમતથી પુષ્ટિ કરવી, પરસ્પર સાપેક્ષ થઈને પ્રમાણથી અબાધિત વસ્તુની વ્યવસ્થા કરવી નયનગતિ છે.

(૯) છાયાગતિ છાયાનું અનુસરણ કરીને અથવા આશ્રય લઈને ગમન કરવું.

(૧૦) છાયાનુપાત ગતિ-છાયા પોતાના કારણભૂત પુરૂષ આદિનું અનુસરણ કરીને જે ગતિ કરે છે, તે છાયાનુપાત ગતિ. પુરૂષછાયાનુ અનુસરણ ન કરે પણ છાયા જ પુરૂષનું અનુસરણ કરે ત્યારે છાયાનુપાત ગતિ કહેવાય છે

(૧૧) લેશ્યાગતિ-તિર્થચો અને મનુષ્યોની કૃષ્ણ આદિ લેશ્યા દ્રવ્ય નીલ આદિ લેશ્યાના દ્રવ્યોને પ્રાપ્ત કરીને તદ્રુપમાં પરિણત થાય છે, તે લેશ્યાગતિ કહેવાય છે.

(૧૨) લેશ્યાનુપાતગતિ-લેશ્યાના અનુપપાતથી અર્થાત્ અનુસાર જે ગમન થાય છે, તે લેશ્યાનુપાતગતિ છે. જીવ લેશ્યાના દ્રવ્યોનું અનુસરણ કરે છે. લેશ્યા દ્રવ્ય જીવનું અનુસરણ નથી કરતા. આગળ કહેવાશે-જીવ જે લેશ્યા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરીને કાળ કરે છે, તેજ લેશ્યા વાળા દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય લેશ્યાવાળામાં નહીં.

(૧૩) ઉદ્દેશ્ય પ્રવિભક્તગતિ-પ્રતિ નિયત આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિને ઉદ્દેશ્ય કરીને તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશ સાંભળવા માટે અથવા તેમને પ્રશ્ન પૂછવાને માટે જે ગમન કરાય છે, તે ઉદ્દેશ્ય પ્રવિભક્તગતિ છે.

(૧૪) ચતુઃપુરૂષ પ્રવિભક્તગતિ-ચાર પ્રકારના પુરૂષોની ચાર પ્રકારની પ્રવિભક્ત અર્થાત્ પ્રતિ નિયતગતિ ચતુઃપુરૂષ પ્રવિભક્તગતિ કહેવાય છે. જેમકે ચાર પુરૂષ એક સાથે સ્વાના થયા અને એક સાથે પહેાંચ્યા, ઇત્યાદિ રૂપથી સૂત્રકારે સ્વયં મૂલમાં બતાવી દિધેલ છે.

(૧૫) વક્રગતિ-કુટિલ-વાંકી ચૂકીગતિ. તે ચાર પ્રકારની હોય છે-ઘટ્ટનતા, સ્તંભ-તન્ય, શ્લેષણતા અને પતનતા. ખંભ (લંગડી) ગતિને ઘટ્ટન કહે છે. શ્રીવામાં ધમની આદિનું સ્તંભન થયું સ્તંભ છે અથવા આત્માના અંગ પ્રદેશોનું સ્તંભ્ય થઈ જવું સ્તંભ છે ઢીંચણ વિગેરેની સાથે જાધો વિગેરેનો સંયોગ શ્લેષણ કહેવાય છે. પતનતો પ્રસિદ્ધ છે.

(૧૬) પંકગતિ-પંક અર્થાત્ કાઠવ અને ઉપલક્ષણથી પોણીમાં પોતાના અતિપિ શાલ શરીરને કોઈની સાથે જોડીને તેની સહાયતાથી ચાલવું.

(૧૭) બંધન વિમોચનગતિ-ખૂબ પાકી ગએલ કેરી વિગેરે ફળોનું પોતાની ડાળખીથી અલગ થયું સ્વાભાવિક રીતે નીચે પડવું, બંધન વિમોચન ગતિ છે.

હવે ઉપર્યુક્ત સત્તર પ્રકારની વિહાયોગતિના ઉદાહરણ સહિત વિશદ રૂપે પ્રરૂપણા કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સ્પૃશદ્ગતિ શેને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલની, અગર દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી, ચતુઃ પ્રદેશી, પંચ પ્રદેશી, છ પ્રદેશી, સાત પ્રદેશી, આઠ પ્રદેશી, નવ પ્રદેશો, સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી, અથવા અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોની એક બીજાને સ્પર્શ કરતા જે ગતિ થાય છે, તે સ્પૃશદ્ ગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અસ્પૃશદ્ગતિ શેને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ તેજ પૂર્વોક્ત પરમાણુ પુદ્ગલથી લઈને અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોની પરસ્પર સ્પર્શ કર્યા સિવાય જ ગતિ થવી તે અસ્પૃશદ્ગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઉપસંપદમાન ગતિ શેને છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! રાજ, યુવરાજ, ઇન્દ્રિય, તલવર, માડમ્બિક, કૌટુમ્બિક, ઇલ્ધિ, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, અથવા સાર્થવાહનો આશ્રય લઈને ગમન કરવું તે ઉપસંધમાન ગતિ છે.

રાજ ભૂપતિને કહે છે. જે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરે અને જેનો રાજ્યાલિપેક થવાનો હોય તે યુવરાજ કહેવાય છે. જે વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠર્થથી સંપન્ન હોય તે ઇન્દ્રિય. રાજ્યે સંતોષ માનીને જેને પદ્મ બન્ધ પ્રદાન કર્યો હોય તે તલવર કહેવાય છે. જે એક વિશિષ્ટ રાજપુરૂષ હોય છે. જે મહમ્બ નામક વસ્તીનો સ્વામી હોય તે માડમ્બિક. બહુજ મોટા કુટુમ્બનો વડીલ તે કૌટુમ્બિક કહેવાય છે. મોટો ધનાઢય પુરૂષ ઇલ્ધિ (ઇલ અર્થાત્ હાથીને યોગ્ય) શ્રી છે દેવતા જેની તે શ્રેષ્ઠી કહેવાય છે, તથા જેના મુગટ સુવર્ણમય પદ્મથી અલંકૃત હોય છે. તે શ્રેષ્ઠી કહેવાય છે. રાજની ચતુરંગિણી સેનાનો અધિપતિ સેનાપતિ કહેવાય છે. સમૂહના નેતાને સાર્થવાહ કહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન ! અનુપસંધમાનગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! પૂર્વોક્ત રાજ પિંગેરેનો આશ્રય લિધા સિવાય જે ગતિ કરાય છે, તે અનુપસંધમાન ગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન ! પુદ્ગલ ગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલની યાવત્ દ્વિપ્રદેશી. ત્રિપ્રદેશી, ચાર પ્રદેશી, પંચ પ્રદેશી, છ પ્રદેશી, સાત પ્રદેશી. આઠ પ્રદેશી, નવ પ્રદેશી, દશ પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી અથવા અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોની જે ગતિ થાય છે, તે પુદ્ગલગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન ! મંડૂકગતિ શું છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! દેડકો ફૂદી-ફૂદીને જે આલે છે. તે મંડૂકગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-નાવાગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન-નાવ દ્વારા પૂર્વ વૈતાલીથી અથવા દક્ષિણ વૈતાલીથી પશ્ચિમ વૈતાલી તટ સુધી જળ માર્ગેથી જવું તે નાવાગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-ભગવન ! નય ગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન-ગૌતમ ! નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર ઋતુસૂત્ર, શબ્દ, સમલિરૂઢ અને એવંભૂત નયોની જે ગતિ હોય છે તે નયગતિ અથવા જેને બધા નય માને છે તે નયગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન ! છાયાગતિ શું છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! ઘોડાની છાયાનો હાથીની છાયાનો મનુષ્યની છાયાનો કિન્નરની છાયાનો, મહેરગની છાયાનો, ગન્ધર્વની છાયાનો, વૃષભની છાયાનો, રથની છાયાનો, છત્રની છાયાનો, આશ્રય કરીને થનારીગતિ છાયાગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-લગવાન્! છાયાનુપાતગતિ કોને કહેવાય છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! છાયા પુરૂષનું અનુકરણ કરીને ચાલે છે, પુરૂષ છાયાનું અનુસરણ કરી નથી ચાલતો, તે છાયાનુપાત ગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવાન્! લેશ્યાગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! કૃષ્ણ લેશ્યા નીલ લેશ્યાના રૂપમાં પરિણત થઈને નીલ લેશ્યાનો રંગ, ગંધ રસ અને સ્પર્શ રૂપમાં પુનઃ પુનઃ પરિણમન કરે છે, એજ પ્રકારે નીલ લેશ્યા કાષોત લેશ્યાના વર્ણ, ગંધ, રસ, અને રૂપમાં વારંવાર પરિણત થાય છે. કાષોતલેશ્યા તેજલેશ્યાના રૂપમાં તેજલેશ્યા પદ્મલેશ્યાના રૂપમાં, પદ્મલેશ્યા શુકલલેશ્યાના રૂપમાં પ્રાપ્ત થઈને પરિણત થાય છે, તેને જ લેશ્યાગતિ કહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવાન્! લેશ્યાનુપાતગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી લગવાન્-ગૌતમ ! જે લેશ્યાના દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરીને જીવ કાલ કરે છે, તેજ લેશ્યાવાળા દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે, કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા ચાવત્ શુકલ લેશ્યાવાળા દ્રવ્યોમાં, આ લેશ્યાનુપાતગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવાન્! ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્તિગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્વવિર, પ્રવર્તક, ગણિ, ગણધર, અગર ગણાવરછેદકને લક્ષ્ય કરીને જે ગમન કરાય છે, તે ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્ત ગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવાન્! અતુ:પુરૂષ પ્રવિભક્તિગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! ચાર પુરૂષ એક જ સાથે પોતાની જગ્યાએથી રવાના થાય અને એક જ સાથે પહોંચે (૧) બીજા ચાર પુરૂષ એક સાથે રવાના થયા પણ આગળ પાછળ પહોંચે (૨) બીજા ચાર પુરૂષ આગળ પાછળ નિકળ્યા પણ પહોંચ્યા એક જ સાથે (૩) એજ પ્રકારે ચાર પુરૂષ આગળ પાછળ રવાના થયા અને આગળ પાછળ પહોંચ્યા (૪) આ ચાર પ્રકારની અતુ:પુરૂષ પ્રવિભક્તિગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવાન્! વક્રગતિ શું છે ?

શ્રી લગવાન્-હે વક્રગતિ ચાર પ્રકારની કહી છે-ઘટ્ટનતા, સ્તંભનતા, શ્લેષણતા. અને પતનતા. ખંજગતિ રૂપ ઘટ્ટનતા છે. ગ્રીવામાં ધમની આદિનું સ્તંભન થવું તે સ્તંભનતા છે, જાતુ આદિની સાથે ઉર આદિનો સંયોગ થવો તે શ્લેષણતા છે. પતનનો ભાવ પતનતા છે. આ ચાર પ્રકારની વક્રગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવાન્! પંકગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ પણ નામનો કોઈ પુરૂષ કાઢવ કે પાણીમાં પોતાના શરીરને બીજાની સાથે જોડીને ગમન કરે છે, તે પંકગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે લગવાન્! બન્ધનપિમોચન ગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી લગવાન્-હે ગૌતમ ! આમ્રોની, અસ્લાટકોની, માતુલિંગો (બીજેરા) ની, બીલાંની કપિથોની, ક્ષુસોની, દાડમોની, પારાવતોની, અખરોટોની, ચાલોની, ઘોરોની, તિન્દુકોની, કે જેઓ પાકેલાં હોય છે, જે પોતાની ડીટાથી જુદાં પડી ગએલ હોય છે, કોઈ રોકાણ

ન હોય તો સ્વભાવથી જ અધોગતિ થાય છે, એ બન્ધનવિમોચન ગતિ કહેવાય છે.
આ વિહયોગતિ સત્તર પ્રકારની કહેલી છે.

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ પ્રતિ વિરચિત
પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનું સોળમું
પ્રયોગપદ સંપૂર્ણ ॥૧૬॥

